

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТЕБУТ
ҚУМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

КВАЗИМОДО. Гуллаётган аёл	3
Африка шеъриятдан.	50

НАСР

КАРТАР СИНГҲ ДУГГАЛ. Кузнинг тўлиной кечаси. Қисса	10
У.НАЗАРОВ. Муҳлат. Роман	55

ФАЛСАФА. САНЪАТ. МАДАНИЯТ

ФРАНСУА ДЕ ЛАРОШФУКО. Максимлар	98
---------------------------------------	----

ПУБЛИЦИСТИКА

В.МАУ. Зиёлилар: тарих ва инқилоб	120
---	-----

МОЗИЙДАН САДО

ГАЙ СВЕТОНИЙ ТРАНКВИЛЛ. Гай Калигула	135
--	-----

Ноябр 2000

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

О. МАДАЕВ. Мумтоз бадийят малоҳати 156

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ГЕРБЕРТ Р. ЛЮТМАН. Ротшильдлар — банкирлар қироллари 159

Бош муҳаррир:
Озод Шарафиддинов

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(бош муҳаррир муовини)
Амир Файзулла
Асрор Мўминов
Абдуҳамид Пардаев
(масъул котиб)
Ортиқбой Абдуллаев

Жамоатчилик кенгаши:
Юсуф Абдуллаев
Аслиддин Болиев
Одил Ёқубов
Хайрулла Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Жўра Йўлдошев
Абдулла Орипов
Жавлон Умарбеков
Рустам Шоғуломов
Тўлапберган Қаипберганов
Саидахроп Фуломов

Жаҳон адабиёти, 11. 2000

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот кўмитасида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА

Рассом М.КАРПУЗАС

Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА

Мусахҳиҳлар: Г.АҲМЕДОВА, Д.САПАРОВА

Теришга берилди 20.10.2000 й. Босишга рухсат этилди 18.12.2000 й. Бичими 70x108 1/16.

Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Жами 1600 нусха. К-8387 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Mushtariy-BFS» хусусий фирмаси компютерида теришиб, Ўзбекистон Республикаси

Давлат матбуот кўмитасининг ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.

700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2000 й.

Сальваторе КВАЗИМОДО

Гуллаётган аёл

Силлиққина япроқ қочиб кетмоққа чоғланиб турибди букчайган дарахтдан, уни ушлаб қололмас ҳеч қандай лангар. Қиш энди бўлмай қолди бу ёғи — арна узра чирсиллаб ёнаётган ўт. Эҳтимол, аллаким тунги гулханни тутиб берар кимгадир; эҳтимол, кимдир оламни уч бора қарғар ҳам; аммо, аммо ернинг бағри шу қадар кенгки, агар сен йилларча — неча-неча йил — сувида юлдузлар сузган шу лойқа арнага жирканмай қараган бўлсанг ва агарда севсанг Ерда кимнидир ва агар шу ерда, мазкур гулханда тарашалар чирсиллаб ёниб турган бўлса, юзларини ажин босган япроқлар ёнаётган бўлса чизмалари билан, — билиб қўйки, буларнинг бари қиздиради сенинг бутун борлигингни.

Миразиз АЪЗАМ
таржимаси

С.Квазимодо (1901-1968) Италиянинг жанубида Сицилия оролида туғилган. Унинг “Сувлар ва ерлар” (1930), “Эрато ва Аполлон” (1936), “Бир лахзалик оқшом” (1942), “Кун кетидан кун ўтар” (1947), “Тенгсиз тупрок” (1958) ва бошқа кўплаб шеърий тўпламлари чоп этилган.

Аждодлар ери ҳақида хотиралар, қаровсиз қолган ёшлик, аёвсиз ва қонунсиз ҳаёт ҳамда инсон шахсини, эркини, гўзал орзуларини топтаб ташлаган замон мавзулари жуда кўп шеърларининг асосий мазмунини ташкил этади.

С.Квазимодо Софокл, Эсхил, Овидий, Шекспир, Мицкевич, Петефи, Вапцаров, Аргези асарларини италянчага таржима қилган.

Квазимодо 1958 йилда Виарежо номли давлат мукофоти-ни олди.

1959 йилда Нобель мукофоти билан тақдирланган. Унинг шеърлари ўзбек ўқувчисига илк бор тақдим этилмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

СОҒЛОМ ВА КАСАЛМАНД НАЙСОН КЎКЛАРИ

Соатга қарайвериб, қўрқа-қўрқа
 кутмай қўяқолдинг, яхшиси, мени,
 кўзингни олиб қочиб, нигоҳингни
 тунга тикканингдан нима фойда?
 Нафсиз ўтаётган вақт сени чақар,
 барглар тиқиллатар кимсасиз дарчангни,
 булутлар сузиб борар ойнанг ортида.
 Биласанми, не яшар менинг ичимда
 табассум сустлиги, чақмоқ тус кўйлак,
 сочларинг гирдида — елкаларингда —
 малла барқут ёқа; мавжлари сал-пал
 сезилган сувларга юз қўйишларинг...
 Сарғиш дағал баргларнинг зарблари
 ва қора қушлар... Бутоқларда эса
 қисирлаб тебранган бошқа баргларнинг
 улар билан алоқани узишлари.
 Соғлом ва касалманд найсон кўклари,
 гуллаш мавсумининг оддий кунлари бу!
 Сен-чи, сен? Не учун гуллагинг келмас,
 ғунча очмаётир орзуларинг,
 муомаланг бошқа бир замонларга хос,
 қизча назари-ла боқмайсан ҳаётга,
 юзимни изламас нозик қўлларинг?
 Менинг ҳолим эса сал бошқачароқ:
 дод солсам маконнинг аччиғи келар,
 ғалати юрагим эса тинимсиз
 бўляпган ишларга қилар қаршилик;
 уни қайларгадир қамаб, яшириб,
 қулфлаб қўймоғимнинг ҳеч иложи йўқ.
 Шеърый тарих ёзиш — қисматим менинг.

МЕНГА, ЙЎЛОВЧИГА, ЖАВОБ ҚАЙТАР СЕН!

Мана, тагин келдим ўшал майдонга;
 кўрдим, пештоқингда осуғлиқ байроқ,
 кечагина ўтган байрам байроғи.
 Яна бир кўрин! — деб сас бердим сенга,
 ҳар ёқдан мўъжиза кутаётган вақтга
 овоз эшитилар ертўлалардан;
 “ҳов” демас — чақирсанг кўринмас одам...
 Ҳолбуки, мен кўпдан чақирмоқдаман.
 У ерда сен йўқсан, келмас овозинг.
 Мен бир йўловчиман. Бахт эса ҳеч вақт
 кўрина қолмайди иккинчи бора.
 Қарағайга ёғар сўнги ёғдулар,
 мавжлар живирини солади ёдга —
 зумрад денгизларнинг шуълаларини.
 Олисда — жанубда — биз ёқда эса
 қора рўмол ўраб юрибди аёллар,
 улар бир-бирини кўрганда тўхтаб
 овоз чиқармасдан бир-икки оғиз
 сўзлашиб олишар пичир-пичир
 ўлдирилган ёшлар ҳақида.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ГАЗЕТА ХАБАРЛАРИДАН

Баланд-баланд деворли етимхона ҳовлисида
 болаликдан бирга ўсган икки оғайни —
 номлари Клод Вивье ҳамда Жак Серме —
 Сен-Клу боғида
 Бахт хиёбонида
 қимирламай турган машинадаги
 икки ошиқ-маъшуқни
 ҳеч қандай сабабсиз, парво ҳам қилмай
 тўппончадан ўқ узиб ўлдиришди.
 Бу —
 бир минг тўққиз юз эллик олтинчи йил
 йигирма биринчи декабрь куни
 ерга шом қўнаётган пайтда юз берди.
 Бир чақа ҳам турмас бундай жиноят! —
 деб қатъий баёнот берди Клод Вивье.
 Бу ўргимчак, бу қора қузғун
 то боши кундага қўйилгунгача
 Версаль турмасидан ўзига
 Ландрю ё Вейдман камерасини
 талаб қилар эди очиқдан-очиқ.
 Ақлли, шафқатсиз эди иккови ҳам.
 Эй, қадим лотиннинг қутлуғ йўриқлари!
 ҳаётнинг энг зарур нарсаси —
 рағбат омилини сақлаб қолинглар:
 ҳимоя қилинглар
 севгини ҳасаддан,
 покликни нафратдан,
 севинчни қашшоқлик ёлғизлигидан.
 чунки ҳамма жойда умид юрагини
 босиб эзиб турар оғир харсангтош.
 Агар биз топмасак бир мувозанат
 ҳар ёқдан чиқаверар Жаклар, Клодлар.
 Ахир ҳаётда бир қонун ҳукмрон:
 агар инсон олса — эвазига берар.

ГУЛЛАР АРО ЮЗ ТУБАН ГУЛЛАЁТГАН АЁЛ

Тўлқин-тўлқин бешиклар —
 булутлар суза-суза
 шаклини ҳар дақиқа ўзгартириб бораркан,
 одамлар кутаркан тунги ёмғирни —
 вақтнинг сирлилиги билинар эди
 ва мен ўлган эдим бу асно.

Ер ва Кўк орасидаги бир шаҳар
 сўнги маскан бўлганди менга,
 номим айтиб шовқинларди атрофимда
 ўтмишимда қолган суюк аёллар;
 йиллар ўтиб бирдан яшарган онам
 чамбар тайёрларди гулларни авайлаб,
 оқ гулларни ёпарди жасадим устига.

Ҳовлида тун эди, олтин излар бўйлаб
 сузарди булутлар амният билан,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мени тутган эди тўсатдан ажал
пана жойимда,
жаннат боғлари ва ҳаёт мазмунин
яна бир ёдимга солиб қўйиш учун.

Аммо мени эзарди сўнгги бора жилмайиб
гуллар аро юзтубан гуллаётган аёл.

ГАП ТАШУВЧИ БИР КИМСАГА

Гап ташувчи бир кимса бор менинг шахримда,
шеър ёзади вафодан, муҳаббатдан;
витриналар бўйлаб
босиб ўтар умид йўлаklarини.
Менга қара, ҳой, сен!
Ер юзида энг олдин яшаган нозимнинг
чиримас матода қолдирган байтидай
яширин, одобли сўзлар билан тўла
қўлёмангни қолдириб аллақайларда,
қаматиб одамларни,
топтаб юзларини —
шап-шап ўтган бу йўллардан —
сен эмасмидинг?!
Энди муҳаббатдан ёзасанми?
Фаҳминг етмайдимиз шу оддий нарсага:
гап ташувчининг шеър ёзишга ҳаққи йўқ,
дўстлар билан ичишга ҳаққи йўқ.
Йўқ, буни сен яхши биласан —
гап ташувчининг
юраklarга юзланишга ҳаққи йўқ.
Шимолданми, жанубданмисан — фарқсиз —
аммо номинг менга беш қўлдай аниқ:
қўрқинчли сен учун — инсон номин йўқотиш.
Аммо бу —
қорни ёриб ўлдирилган отдай,
топталган байроқ қисматидай
самода олдиндан бўлган ҳал.
Сен эса шеър ёзасан севгидан,
оғриқ душманлари — орзулардан.
Йўғ-ей, илоҳий куч, адолатли Тангрим!
Маҳшар куни тирилган ўргимчак тўрида
силкинтириб қолдир айғоқчи шарпасини.

ЗАМОНДОШИМ

Унута олмайсан тошни, сопқонни,
эвоҳ, замондошим, ажиб хизматкор!
Тут десалар тутиб юртдошларингни,
болангни отасан симлар ортига...
Ҳеч ўйлаб кўрдингми — бошлиғинг ҳақми?
Меҳрга, худога жой борми қалбингда?
Нечун сен бу ҳақда ўйламайсан ҳеч?
Билганинг фақат ов, ўрганганинг ов.
Фарзандинг қатори йигитчаларга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ўлим билан таҳдид қилаверасан.
 Ҳамон ибтидоий жамоаларда
 қадим аждодларинг, йиртқич ҳайвонлар
 не иш қилган бўлса, шуни қиласан.
 Ака укасига қўллайвергач мушт
 бугун авжга чиқди, мана, ҳақсизлик.
 Машғум ҳаракатлар, шумлик, совуқлик
 қара, сен орқали рўёбга чиқди.
 Қара, синаётир сара ёш авлод,
 қалбин чўқимоқда қора қузғунлар.

МАЖНУНТОЛНИНГ НОВДАЛАРИДА

Қандай куйлаш мумкин агар юракда
 этигин ҳис қилсанг бир зўравоннинг?
 Зах босган, зимистон ертўлаларда
 тепилиб, букилиб ётса ўғлонлар...
 Ҳар ёқда болалар зорланар инграб,
 Ўглин қутқаролмай додлар оналар...
 Бундай замонларда мажнунтолларнинг
 сиртмоққа ўхшаган новдаларида
 жимгина осилиб тебранар созимиз —
 мотам куйин чалар сал тегса шамол.

ЎЛИМ РАҚИБАСИ

Рассом Сиронининг қизи Россанага

Сенинг ҳаққинг йўқ эди ҳеч
 сулув тимсолингни олиб кетишга
 бизни гўзалликдан маҳрум қилиб.
 Биз, ўлим рақиблари,
 қандай бардош берамиз энди
 тобутинг узра туришга,
 бошимиз эгилиб алам билан,
 бир соатда қариб-тўкилиб?..
 Бир хат ҳам қолдирмадинг
 сўнгги кунинг бўлган бу кун ҳақида
 дунё ҳаётдан норозилик билдириб...
 Йўқ қилмадинг зерикарли кундалигингни...
 Нега тутиб қолмадинг ойнанинг лангарини?
 Олиб кетдинг маъюс ҳаёлларингни:
 тепалар, дарахтлар, сувлар, кечалар,
 хира ўйлар эмас — ўнгингдаги тушлар,
 виждонинг мевалари
 келажак айбларини башорат қилиб
 белгилаб бердим муҳлатингни?
 Бизларни икки ёққа ажратди бу эшик,
 амният-ла қарсиллатиб ёпилган бу эшик.
 Эҳ, ўлим душмани!
 У ёқда ким у — айтиб йиғлаётган?

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Сен биттада мангуга жароҳатлаб
 ва суғуриб олиб илдиз-пилдизидан
 ўлдириб қўйдинг-а гўзалликни,
 бизнинг устимизда парпираётган
 ақлсиз соясига парво ҳам қилмай...
 Бизга эса етишмас гўзаллик!

Сен бу “иш”ни тунда бажардинг,
 номингни қолдирдинг ёзиб ҳавога,
 балки, “йўқ” сўзини ёзгандирсан,
 шу ерда тургандир у, шамол ортида...
 Биладан, янги кўйлак орзу қилгандинг,
 ечимин топмади масала, биладан.
 Бизга ҳам, сенга ҳам ёқмасди бу кемтик —
 мушқи анбар ва гулларнинг камлиги...
 О, менинг жонгинам, ўлим душмани.

БУ ШАҲАРДА

Бу шаҳарда шундай машина борки,
 упа қилиб ташлар орзуларингни.
 Қутисига бир танга ташласанг етар —
 айлана бошлайди азоб лаппаги —
 ва бир зумда тушасан унинг ичига;
 гир-гир айланасан бу ўлкада
 ақлсиз ва номсиз соялар аро;
 чириётган, қирсиллаб синаётган
 баҳайбат одамлар билан устма-уст.
 Бу машина — бурчакдаги емакхонада.
 Менинг бошкентимми
 ва ё қайсидир
 бошқа бир кентдами, шу ерда ўзи,
 чинорлар қатори олдида...
 Қани, дадил-дадил келаверинглар!
 Танга ташланг! —
 Машина ишлаб турибди!

АСКАРЛАР КЕЧАСИ ЙИҒЛАЙДИЛАР

Урушни янчиб ташлаш осон эмас,
 туморми ё бошқа имон белгиси,
 муқаддас болалик хотиралари
 уни йўқотувчи омил бўлолмас.
 Кечалари эса, кечалари
 тинчлик йилларида ўрганилган
 ҳаммага маълум сийқа сўзлар этагида
 ўлими олдидан ҳеч кимга кўринмай
 жимгина йиғлайди кучли аскарлар.
 Кўпчилик яхши кўрган аскарлар.
 Кўзёшларнинг номсиз оқимлари...

ТОСКАН ҰҚЧИЛАРИ

Зафар довуллари чалинмас бу ерда —
Тоскан шаҳридаги у майдон махфий,
у ерда ялтироқ кўйлакли ўқчилар
ўрта асрлардан қолган камондан
ўқ отиб, нишонга урмоқчи бўлиб
синаб кўрадилар тақдирларини.
Ёйнинг ишин тортар кучланиб йигитлар
ва агар нишонга уролмасалар,
ёридан ажраган ошиқдай инграб
қайта синайдилар тақдирларини...
Севгилим, сен билан у ерда бўлдим,
кундуз нури билан ёритилган у жойда
қадимий уруш қулларининг
нишонга бетоқат ўқ узишлари —
булар бари эркаклар ўлмаслигини,
ғалабага интилишин айтиб турарди.



Картар Сингх ДУГГАЛ

Кузнинг тўлиной кечаси

Қисса

1

— Демак, сени кўргани келиб тўғри қилибман, шундай эмасми?
Дамаянтий индамади.

— Дамму, олдинда ким турибди? Қачонлардир бир кўришга орзуманд бўлиб юрганинг — Дебийман!

Дамаянтийдан сас-садо чиқмади.

— Ҳа, майли, қарамасанг ўзинг биласан, фақат янги оламга келган қизалоғимни менга бир кўрсат. Ота бўлиб, ўз фарзандимни “болам” деб чақириб, эркалатай.

— Йўқ! Йўқ! Йўқ!

Дамаянтий сапчиб ўрнидан туриб ўтирди-да, болани маҳкам қучоқлаб олди. Унинг кўзлари чақнар, чеҳраси ял-ял ёнарди. Азбаройи қаттиқ қимтиганидан тишлари лабига чуқур ботганди. Важоҳатидан ҳозир у она шердай йигитга ташланади-ю, уни бурда-бурда қилиб ташлайдиган ҳолда эди.

— Ўзинг биласан, — деди йигит ноилож, — мен кетдим. — Бироқ ҳар сафар кузнинг тўлиной кечасида келиб, эшигингни қоққаним-қоққан. Майли, хоҳ оч, хоҳ очма, ихтиёр ўзингда. Аммо илк муҳаббатимни сенга эслатиб туришни ўзим учун ҳам қарз, ҳам фарз деб биламан. Кузнинг тўлиной кечаси иккимизнинг илк висол кечамиз...

Ҳардев кўзларига аччиқ ёш олганича шундай деди-да, хонани тарк этди.

Йигитнинг маъюс, нохуш қадам товушлари шифохона йўлагидан сукунатни бузганича узоқ эшитилиб турди.

Кейин яна ҳаммаёқ сув қуйгандек жим-жит бўлиб қолди. Ёқимсиз, муздек сукунат. Дарча ва дераза ойналаридан хонага ойнанинг кумуш нурлари тараларди.

Дамаянтий айни маъна шу тунда дераза пардаларини очик қолдир, деб ҳамширага алоҳида тайинлаб қўйган эди. Дамаянтий учун тўлиной кечасидек гузал нар-

Хиндий тилидан
АМИР ФАЙЗУЛЛА
таржимаси

Картар Сингх Дуггал 1917 йилда Ровалпинди (Покистон) яқинидаги Дхамёл шаҳарчасида дунёга келди. У ижодини талабалик йилларида бошлаган. Асосан панжоб тилида ижод қилади. Деярли барча асарлари хиндий, урду ва инглиз тилига таржима қилинган. Шу пайтгача адиб ун еттита ҳикоялар тўплами, олтита роман, иккита шеъррий тўпلام ва олтита пьеса ёзган. Бешта мақолалар тўплами ҳам унинг қаламига мансуб.

1962 йилда Панжоб ҳукумати унга “Устоз адиб” унвонини берди.

1966 йилда “Ой нури” китоби учун Хиндистон бадиий академиясининг мукофоти билан тақдирланди. “Кузнинг тўлиной кечаси” қиссасини адиб 1980 йилда ёзган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

10

са дунёда йўқ. Аммо бугунги тўлиной кечаси унга асло хуш ёқмаётган эди. Ойнинг ердаги олачалпоқ нурлари ҳам унинг дилини ёритиш ўрнига баттар ғуссага тўлдирмоқда. Ташқаридаги чимзор майдонни сутдек ёритиб турган ойдин ҳам унга қуритиш учун ёйиб қўйилган касаллар чойшабига ўхшарди.

Ҳамшира тез-тез юриб келди-да, беморнинг нимага чақирганини сўраш ўрнига Дамаянтийни саволга тутди:

— Пурий хоним, янглишмасам, сизни кўргани кимдир келиб-кетди-а?

Дамаянтий нима деб жавоб беришини билмай, “ҳа-йўқ” деб қўя қолди чайна-либ.

— Мен у кишига касалхонада ҳозир беморлар билан учрашиш мумкин эмас, десам ҳам “Жуда олисдан келганман” деб туриб олдилар, — гапида давом этди ҳамшира. — Мен чет элдан келган бўлсангиз ҳам касалхона қоидасига риоя қилишга мажбурсиз, дедим.

У киши бўлса, ҳа-ҳа, мен худди ўша чет элдан келдим, дейдилар. Аграйиб қолибман. Кейин менга қараб, “мен ҳалиги қиз чақалоқнинг отаси бўламан” дедилар.

“Отаси бўлсангиз жуда яхши, лекин шу топда касал ҳеч ким билан кўришиши мумкин эмас”, дедим мен ҳам бўш келмай. “Ҳозир ҳамма касаллар ухляпти. Биттаси уйғонса, ҳаммасининг уйқуси бузилади”, дедим. У киши бўлса жилмайиб, мендан сира кўзларини узмайдилар. Эркак кишининг кўзида жоду бўлади. Ночор: “Мана бу чироқларнинг ёғи йўқ, навбатчилар хонасида ётган Мўнани тепсанг уйғонмайди”, дедим. Шу пайт олтинчи палатанинг қўнғироғи жиринглаб қолди-ю, мен ўша ёққа югурдим. Шу орада у киши олдингизга кирган бўлсалар керак, шундайми? Баъзан одам шунақа ўжар бўлади ўзи. Яна бир хиллари қоида-поидани бир чақага олмайди, тўғри бостириб кириб келаверади. Бирпас шошмаса тонг ҳам отади, бемалол келиб кўрарман, деб ўйламайди. Касал кўргани топган вақтини қара-ю. Яна баъзилар борки, бу ёқда ҳайҳотдай дарвоза туриб, қаёқдаги туйнукдан кириб келади. Ҳай, қўйинг буларни, Пурий хоним, ўзингиздан гапиринг, бояги келган ким эди ўзи? Кўзлари бирам мовий, тиниқки, худди бир жуфт сокин кўл. Менга мовий кўзлар жуда ёқади. Мана кўрасиз, ўша одам яна келади. Шу, эртага сменадан кейин уйга кетмай қолсамми, деб турибман. Навбатчиликда ҳеч кимни юзхотир қилиш йўқ. Тукқанинг бўлса ҳам. Агар эрталаб у киши келиб қолсалар, мен ўзим уларни олдингизга олиб кираман. Ушандай одамнинг сазасини ўлдириш инсофдан эмас! Аммо иложим қанча, феълим ўзи шунақароқ...

— Менга қаранг, олтинчи палата қўнғироғи чалиниб қолди дедингизми? Олтинчи палатадагилар бугун кечқурун кетмаганмиди? Кетишдан олдин ҳалиги бешинчи ўғил фарзанд кўрган кашмирлик аёл ўзи олдимга келиб, ҳайрлашиб кетди-ку.

— Унда олтинчи эмас, бешинчи бўлса керак, — дея жавоб берди ҳамшира хижолатдан терлаб.

— Бешинчи палатада, мана, мен ётибман-ку! — деди кулиб Дамаянтий.

— Миям ҳам ғовлаб кетди ўзи, — деди ҳамшира бўшашганча ва шошиб хонадан чиқиб кетди.

Дамаянтий палата ичкарасига тушиб турган ой нурларига боқди. “Ёпирай! Кўзларингдаги жоду ҳали-ҳамон аёллар қалбига ўт солади!... Пойгада ўқдай учиб кетаётган қайси аргумоққа кўз солмай, кўзимга аргумоқ эмас, сен кўринасан. Кузнинг тўлиной кечасини мижжа қоқмай тонгга улайман, кўз олдимдан сенинг сиймонг бир зум нари кетмайди. Бироқ ҳозир мен ҳамма эшикларни маҳкам беркитиб олганман. Энди мен онаман. Энди менинг болам бор. Ана у: чиғаноқдан чиққан дурдай пок ва беғубор бир хилқат! Энди мен онаман. Етти йил интиқ-интизор бўлиб, ниҳоят зурриёд кўрдим. Энди менинг ўз болам бор — жигаримнинг бир парчаси. Яна бир оз, бир неча кун сабр қилсам, оппоқ, ёп-ёруғ оламда бир тирик жон мени “Она” деб чақира бошлайди. Яна бир неча кундан кейин бир маъсум гўдак ўйнай-ўйнай кўкрагимга чиппа ёпишиб олади-да, мени олам-жаҳон шодликларга фарқ қилади. Яна бир неча кундан кейин у ғунчадан гулга айланади. Шунда кимдир карнай-сурнайлар билан келади-да, уни тахтиравонга ўтқазиб олиб кетади. Мендан бахтли она борми шунда! Дунёда мен ҳам она бўлиб, оналик бурчимни адо этаман, ахир! Шундан кейин, майли, худойим қачон омонатини олса розиман. Орқамга қарамай хотиржам манзилга етаман-ку, ҳарқалай!”

Шундай хаёллар сура-сура Дамааянтий ухлаб қолди. Қачон ҳамшира келиб унинг чақалоғини қўйиб кетди-ю, яна қачон уни йўргаклаб ухлатиб қўйди — у бундан беҳабар.

Бир вақт ойдин Дамааянтийнинг чеҳрасига тушиб, унинг жамолини кўз-кўз қила бошлади. Турмушга чиққанига етти йил бўлса ҳамки, у ҳамон ўша-ўша. Тирноққа зор ўтган азобли етти йил! Мана, бугун фарзандли бўлди-ю, Дамааянтий қайтадан яшарди. Бамисоли чақалоғи унга ёшлигини қайтариб берди. Шу муштдеккина жон оламга келди-ю, она вужудини сабр-тоқат, қониқиш, ҳаловат туйғулари қамради. У қизалоғига қанчалик тикилиб қарамасин, сира тўймасди, қайта-қайта кўксига босарди. Бошқа чақалоқларнинг бу хонада туришига рухсат берилмасди. Янги туғилган чақалоқлар алоҳида хонада сақланарди. Уларнинг беланчаклари ҳам алоҳида-алоҳида. Улар учун битта ҳамшира бош-қош. Дамааянтий эса чақалоғини бир нафас ҳам ўзидан жилдирмайди. Бунинг учун у врачлар қанча деса, шунча берди. У қилди- бу қилди, охири бош врач ва ҳамшираларни шунга кўндирди. Чақалоғини ўз хонасида ўзи билан олиб ётадиган бўлди. Дамааянтий каттакон хонада бир ўзи ётарди. Эри пулдор одам эди, хотини нима деса айтганидай қилди. У қачон бўлса ҳам, агар кўзим илинса, болани кўкрагимдан олиб, беланчакка солиб қўясан дея ҳамширанинг қулоғига қўйиб қўйган эди. Бироқ кўзи илиниши қаёқда, куни билан қизига андармон бўлиб, унинг сал-пал жилмайишларини томоша қилар, унга термулган сари завқи ошарди.

Дарчадан сим-сим оқаётган ойдин яна қанча вақтгача Дамааянтийнинг чеҳрасини ювди — буни айтиш қийин. Шу тариқа бир пайт у кўзини уйқудан очди. Дарҳол болага қаради — масъум чақалоқ ойнинг кумуш нурига беланганча ўзи билан ўзи овора бўлиб ётарди. Тавба, қачон уйғона қолди экан-а? Она суя-суя уни қўлига олди.

Узоқдан полиция маҳкамасининг соати занг урди, демак — соат ўн икки бўлибди.

Дамааянтийнинг хаёли қочди. Соат бонгининг сеҳрли овози уни ўша ойдин кеча сари етаклаб кетди. Сим-сим оқаётган аслида ойдин эмас, балки ўша дамлар достони ёзилган қат-қат саҳифалардай Дамааянтийнинг уйқуси бутунлай ўчди. Бир ёнига ёнбошлаб олган Дамааянтий қаршида ойдиннинг кумуш нурлари эмас, хона деразасидан унга дард тўла кўзларини тикиб турган кимнингдир шарпасини кўрди. Ё тавба! Кўз дегани ҳам шунчалик сеҳрли бўладими! Интизорлик билан тикилган бу кўзлар ҳозиргина очилган бир жуфт наргис гунчасининг ўзгинаси-я! Бу ҳам етмагандай, ўша кўзлардан битта-битта марварид доналари узилиб туша бошлади... Дамааянтий ғалати бўлиб кетди. Ҳа, бу муҳаббатнинг қадрига етмаган, унинг кўзларидан ёш дарёси оқизган зот! Ҳа, бу ўша! Ҳа, бу мовий кўзлар! Ҳа!...

Ҳар куни кечкурун улар бекинмачоқ ўйнар эдилар. Хуллас, бу ўйин бўлмаса, яна бошқа биттаси. Мактабдан қайтди дегунларича аҳвол шу — Дамааянтий беркинади, Дебий қидиради. Дебий ёлғондакам от минади-да, ҳайт деб бегона юртларга солиб кетади. Дамааянтий ростакам қайғуга ботиб, унинг йўлига нигорон бўлади.

Дамааянтийга доим ундан ширин ҳид анқигандай бўлади. Баъзан бу ҳид қизнинг димоғини китиқларди. Ҳид унга кўпинча жуда ёқимли туюлиб кетар, ҳатто юрагига билинар- билинмас тугён солар эди.

Ўша кечаси анбаҳзор ичида турганларида шамол Дамааянтийнинг сорийси барини учириб, Дебийнинг қўлига тутқазган, Дебий эса хижолатдан ўзини йўқотган Дамааянтийнинг бошига яна сорий учини оҳиста ташлаб қўйганди.

”Бечора, дераза олдида сувратдай қотиб қолди-я”, деб кўнглидан ўтказди-ю, Дамааянтийнинг ўз қилмиши ўзига қаттиқ таъсир қилиб кетди. Ҳўнграб йиғлагиси келди. Шунда кўз олдини иккинчи манзара эгаллади: кимдир унинг бошидан ёсуман гулларини сочар, гуллар баданига баҳор ёмғиридай ёқимли тегиб, вужудини ширин, ҳаяжонли туйғу чулгарди.

Уларнинг нигоҳлари яна тўқнашди. Бирдан чор-атроф мунгли най садосига, бир-бирдан сирли куйларга тўлиб кетгандай бўлди. Дамааянтийнинг кўз олдида анво нурлар минг мақомда жилолана бошлади. Ўз-ўзидан юмилиб кета бошлаган киприкларини шунча очишга уринмасин, барибир бўлмасди. Шу аснода қачон уйқуга кетганини ҳам билмади. Тонг қуёши ўзининг заррин нурлари билан юзларини майин-майин силар экан, Дамааянтий уйқудан кўзларини очди.

“Ширин туш кўрибман-да”, — деб кўнглидан ўтказди Дамаянтий. “Ҳеч қачон бунчалик ширин туш кўрмагандим”.

Ўша тундаги ширин ваъдалар, самимий иқрорлар, ўтли висол, ой нурига йўғрилган мусаффо муҳаббат...

... Дамаянтий билан Дебий бошқа-бошқа мактабда бир хил синфда ўқир эдилар. Дафтар билан китоблари доим тенг шериклик, таътил ва имтиҳон ўртада. Бадиий асар ўқисалар ҳам галма-галдан ўқирдилар. Асарнинг аёл қаҳрамони Дебийга Дамаянтий бўлиб кўринса, эркак қаҳрамони эса Дамаянтийга Дебий бўлиб кўринади. Кинога боришса, ундан олган таассуротларини соатлаб бир-бирларига ҳикоя қилишар, баҳслашишарди.

Тақдирни қарангки, Дамаянтий чинданам ҳаётнинг аёл қаҳрамонига айланди! Ҳардев эса шу қаҳрамон аёлга муносиб эркак қаҳрамон бўлди. Ҳаёт уларнинг ҳар иккови учун ҳам бол тўла идишга айланди. “Қанчалик бахтиёрман”, деб ўйларди Дамаянтий, шодлиги ичига сиғмай. Рост-да, ўн гулидан бир гули очилмаган айни гунчалик чоғида сухсурдай бир йигит унга ошиғу шайдо бўлади-ю, суюнмайдами! “Ўла-ўлгунча бирга бўламиз!” — деб аҳду паймон қилишарди улар. Шундай пайтларда Дамаянтийнинг бутун вужудини ўт олгандек бўларди.

Ўша йили нима бўлди-ю, Дамаянтий бир тентаклик қилиб қўйди. Шу ишини ўйлаганида кўнглидан фақат “наҳотки, мен шундай қилдим?” деган гап ўтарди, холос. Тентаклик деса дегулик эди-да, ўзиям. Бу ёқдан тонг отиши билан у ёқдан Ҳардев Дамаянтий ухлаб ётибдими ё уйғоқми эканини билиш учун ўпкасини кўлтиқлаб етиб келарди. Ҳар куни мактабга кетиш олдидан қизни бир кўрмаса турулмасди. Мактабда ҳам ўй-фикри Дамаянтийда бўларди. Дарс тугагач, қизнинг йўлини пойларди. Дамаянтий ўтириб уйга кетадиган автобус қачон келади, қачон у уйига кириб кетади — ҳаммасини билиб олган эди. Баъзан уни йўлда тўхта-тиб, гапга тугар, баъзан кўлидан портфелини олиб, уйигача элтиб қўярди. Дамаянтийга биронта китоб зарур бўлиб қолса, у бу китобни қандай бўлмасин топиб берарди. Пьесаами, романми сотиб олса, аввал Дамаянтийга рўпара қиларди. Ўйиннинг ҳам фақат Дамаянтийнинг кўнглига ёқадиганини ўйнарди. Ҳар куни ётиш олдидан ҳам зора Дамаянтий кўришиб қолса, деган умидда деразалардан қайта-қайта ташқарига қараб оларди. Охири қизнинг нафис жамолини кўз олдига келтирганча ёстиққа бош қўярди. Унинг ҳар тонги, ҳар шоми шу алпозда кечарди.

Мактабда имтиҳонлар бошланди-ю, Ҳардев тоб ташлаб юборди. Буни эшитган Дамаянтийнинг томирларида қон муз қотгандек туюлди. Гўё осмонда чарх уриб учаётган қуш ўқ еб, таппа ерга тушди. Ҳардевни у шундай тасаввур қилди. Шушу, томоғидан на сув, на овқат ўтади. Кечалари мишжа қоқмай чиқади.

Мана, Дамаянтийларнинг мактабида ҳам имтиҳон бошланди. Ҳардев йиқилиб, синфда қолиб кетсину, Дамаянтий ундан бир синф олдинга ўтиб олсинми! Бўлмаган гап. Дамаянтий ҳеч кимга билдирмай, кунда ҳеч нарса ёзмай, оппоқ қоғозни топшириб келаварди.

Натижа ўзи кутганидай бўлди — имтиҳондан ўтолмади. Дамаянтийнинг бу муваффақиятсизлигидан уйдагилар қаттиқ қайғуришди-ю, нимагадир айбдор пинагини бузмади.

Орадан кўп ўтмай, ойни этак билан ёпиб бўлмас деганларидек, қизнинг бу қилиғи уйдагиларига ҳам, қўни-қўшниларига ҳам ошкор бўлиб қолди. Ишқ-муҳаббат домига гирифтор бўлган, ҳали она сути оғзидан кетмаган бу Лайли-Мажнуннинг ота-онасини одамларнинг таъна тошлари қафасга солиб қўйди.

Дамаянтийнинг ота-онаси номус кучлилик қилиб, шаҳарни ташлаб чиқиб кетишди...

Шу тариқа ўтмиш хотираларини бир-бир кўз ўнгидан ўтказар экан, Дамаянтий бағрида ётган чақалоқнинг қачон ухлаб қолганини ҳам билмайди. Шу ётишда чақалоқ япроқларини юмиб олган нилуфарга ўхшарди. Она беихтиёр унга узоқ тикилиб қолди ва аста-аста уни ҳам мудроқ босиб кела бошлади.

Қуёш найзага келса ҳамки, Дамаянтий маст уйқуда. Бу борада ҳамшира унинг қошига неча бор келиб-кетмади. Гўё туни билан биров уйқу бермагандек, она-бола беозор ухлаб ётишарди.

Фаррошлар касалхонани бошдан-оёқ супуриб-сидириб чиқишди. Чақалоқлар

га овқат бериб бўлиб, чўмилтиришга ўтилганди. Ҳадемай касал кўргани келувчилар босиб кетади ҳамма ёқни.

Дамаянтий уйғониб қараса, беланчақда чақалоғи йўқ. У донг қотиб қолди. Ҳеч бунақа бўлмас эди-ку? Балки, тоза ҳавода айлантиргани ташқарига олиб чиқиб кетгандир! — ўйлади Дамаянтий ўзига-ўзи тасалли бериб. Чақалоқ уйғониб қолган бўлса, онасининг уйқуси бузилмасин деганми. Бироз сабр қилсин-чи, келиб қолар.

Дамаянтий қизига Минний деб от қўяман дея кўнглидан ўтказди. Мана, аллақачон у бировдан бир оғиз маслаҳат сўраб ўтирмай қизалоғини Минний деб чақира бошлади ҳам. Дарвоқе, от қўйишга кимдан ҳам маслаҳат сўрарди! Ахир чақалоқ унинг ўзиники-ку! Кўзи кўкарганда етишган зурриёди-ку бу! Шунгача у озмунча маломатларни бошидан кечирмадимми! Бош уриб бормаган жойи қолмади. Шу муштдеккина жишга она бўлгунча ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам урди. Егани томоғидан заҳар бўлиб ўтди. Шу қизалоққа она бўлиш учун у кўзларини чирт юмди-да, ўзини баланд қоядан қутурган денгизга отди. Ё тўлқинлар гирдобда фарқ бўларман, ё насибам бўлса сузиб чиқарман, деб таваккал қилди. Пешонаси ёруғ экан, худо унинг зорини эшитди. Қилган гуноҳидан ўтди. Унга қизалоқ ҳада этди. Унга она бўлишдек шарафни муносиб кўрди. Етти йил қуриб-қовжираб ётган новдадан куртак ниш уриб чиқди. Ахир ҳамма унинг она бўлишидан бутунлай умидини узиб қўйган эди-да. Ўзи учинчи йилдаёқ кўпчилиқнинг ҳафсаласи пир бўлганди. Эри-чи, эри, нуқул "тақдирингга ёзилмагандан кейин нима ҳам қила олардинг" деб куймаган юрагини куйдирарди. Бу сўзларнинг ҳар бири шўрлик Дамаянтийнинг юрагига ўқдек санчилишини билармикин?... Муттасил шундай азобу изтироблар ичида Дамаянтий чўп бўлиб қолди. Охири бир бўрон турди-ю, у она бўлди.

Бу бўрон ҳақида ўйласа, Дамаянтийнинг баданидан тер чиқиб кетади. Оёқ-қўллари ҳолсизланиб, уятдан юзини беркитишга мажоли қолмайди. Шундай одамлар борки, гапини бошқаларга маъқуллаштириш учун жонини жабборга беради. Кўнгли хоҳлаган нарсага, қандай йўл билан бўлмасин, албатта, эришади. Дамаянтий ҳам охири худога солди-да, сўнгги чорани кўришга азму қарор қилди. Шундан кейинги ишларни ўйласа, ўзи-ўзидан нафратланиб кетади.

Айтмоқчи, унинг чақалоғи қани? Чақалоқни ташқарида шунча узоқ олиб юришадими?...

Дамаянтий Дебий билан ораларида бўлиб ўтган суҳбатни эслай кетди. Дебийнинг кўриниши ўша-ўша: новча бўй, бақувват гавда, гулгун чеҳра, қалин ва жингалак соч. Энди у сочини анча ўстириб олибди. Дамаянтий бир куни ундан нега сочингизни ўстирмайсиз, нега мўйлов қўймайсиз деганида эри кулган эди. Энди худди Дамаянтий айтганидай қилиб олибди. Афсуски, Дамаянтий уни назар-писанд қилмай, ҳайдаб юборди. Тўғриси, у эрининг кўзидаги жодудан кўрқди. Бир қараса, тамом эди, Дамаянтий унинг кўзларига асир бўларди-қўярди. Кейин қутилиб бўлсан ундан!

Ҳамширадан ҳали дарак йўқ. Чақалоғини ўйлаб, Дамаянтийнинг кўнглини минг хил шубҳа чулғарди. Бир-биридан ёмон ўйлар миясига келиб-кета бошлади. У шошиб, кўнғироқ тугмачасини босди.

Навбатчи ҳамшира ҳовлиққанча кириб келди.

— Қани менинг болам? — деди дафъатан Дамаянтий ҳаяжонини босолмай.

— Болангизми, болангиз ўзингизда бўлади-да, — жавоб берди навбатчи ҳамшира.

Бунини эшитиб, Дамаянтийнинг ранги қув ўчди. ўзининг операция қилинганини ҳам унутиб, каравотдан сапчиб турди-да, ташқарига отилди ва "болам қани, болам қани" дея шовқин сола бошлади. Орқадан етиб келган ҳамшира уни базўр ушлаб турарди. Туғуруқхонанинг бошқа ходимлари ҳам дарров тўпланишди. Улар Дамаянтийни тинчлантиришга зўр бериб уринишарди. Унинг операция чоки сўкилиб кетишидан чўчиб, ҳаммалари шошиб қолишганди. Азондан бу машмаша қаёқдан қараб турувди? Чақалоқлар ётган хонага кириб, бирма-бир кўриб чиқишди. Бу орада "болам"лаб ўзини ҳар ёққа ураётган Дамаянтий ҳушидан кетди. Кейин врачлар ҳам, беморлар ҳам Дамаянтий чақалоқни ўз ёнида олиб ётгани бежиз бўлмаса керак, деган гумонга бордилар. Ахир, туғуруқхона қондасига кўра

туғилган гўдак чақалоқлар хонасида бўлиш керак эди-ку! Дамаянтийни деб қоидага хилоф иш тутилди. Уни эридан бошқа ҳеч ким йўқлаб келмас эди.

Энди полицияга хабар бериб, Дамаянтийнинг уйига телефон қиламиз, деб туришганда кечаси навбатчиликда турган ҳамшира чақалоқни кўтариб келиб қолди.

— Болани қаёққа олиб кетувдинг?

Ҳамма ҳамширага еб юборгудек қаради.

— Ҳеч қаёққа олиб кетганим йўқ, — пинагини бузмай жавоб берди ҳамшира, — боғда иккаламиз айланиб юргандик. Шунга шунча ваҳимами?

Навбатчи ҳамшира шошиб унинг қўлидан болани олди-да, онасига берди. Шу топ Дамаянтий кўзини очиб, қизчасини бағрига босди. Унинг кўзларидан дувиллаб ёш тўкилди.

— Қанақа бепаросат қизсан-а! Бировнинг боласини кўтариб ташқарида шунча юрадими!

— Тунда навбатчилик қилган экансан, эрталаб пишириб қўйибдимми сенга бу ерда!

— Бир йигити келувди, мен ўз кўзим билан кўрдим. Азонлаб таксидан тушаётувди.

— Йигитнинг чақалоққа нима алоқаси бор экан?

— Тентак! Ўзи ҳар икки гапнинг бирида қонун сўқиб туради-да, қонунни аввал ўзи бузади.

— Бузгани майли-я, бунақада онанинг юраги ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас.

— Полицияга хабар берилганда ҳолинг не кечарди, ҳой қиз? Қайси юз билан бош кўтариб юрардинг?

— Туғуруқхонани иснодга қўярдинг-да.

— Яхшиям бош врач ҳали келгани йўқ. Бўлмаса нақ ковушингни тўғирлаб қўярди.

Ҳар ким оғзига келганини гапирди. Мўна эса миқ этмай турарди. Гўё у чинданам катта жиноят қилиб қўйган-у, энди нима дейишини билолмай қолгандай. У таъна-маълумотлардан кўзига жиққа ёш олганча Дамаянтийнинг хонасига кириб кетди.

Дамаянтийнинг кўзи унга тушиши билан юмма талади:

— Шунчалик ҳам ўзбошимча бўладими одам. Нега сўрамай болани ташқарига олиб чиқасан? Бирпас кўзимдан нари қилмаслигимни кўриб-билиб туриб-а?! Болани кўтаришга шунчалик интиқ экансан, бир оғиз сўрамайсанми! Вой тавба, вой тавба! Худди жоним чиқиб кетай деди-я!

— Кечиринг...

— Яна кечиринг деганларини қаранг. Бировни ўлдириб қўйиб, кечирим сўрагани нимаси! Айт, нега навбатчиликда турмасанг ҳам хонамга кириб боламни олиб кетдинг? Касалхонадагилар шундай қилиб қанча болаларни алмаштириб қўядилар. Бу ҳам сенга ўхшаган лақма ҳамшираларнинг беғамлигидан бўлади, ёки сизлар атайлаб қиласизлар шу ишни. Минг рупиялаб пора берганларни ўз қулоғим билан эшитганман.

— Хоним... — ҳамшира гапирмоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди Дамаянтий жеркиб ташлади:

— Бор, кўзимдан йўқол! Бош врач келсин, ҳаммасини айтиб, сени ишдан ҳайдатмасам, Дамаянтий отимни бошқа қўяман!

— Хоним, тўғри, айб менда... Мен, мен сиздай хушрўй эмасман, — охири ҳамшира ўзини тутиб туrolмади, — Агар сиздай бўлганимда, кеча сиз эрингизни ҳайдаб юборганингиздек, мен ҳам эримни бир чақага олманган бўлардим. Нима қилай, сўхсурдай бир эркак ялиниб тургач... Эрингизнинг ёлворишларига чидаб туrolмадим. Чақалоқни кўтариб унга олиб бордим. Ҳовлининг бир бурчагида, у қизчасини бағрига босиб ўпди-да, яна қўлимга қайтариб берди. Наҳотки, шу ишим жиноятга кирса!...

Ҳамшира сўзини тугатиб улгурмаган ҳам эди, ташқаридан Дебийнинг овози келди. Ичкаридаги гап-сўзларни у пастдан эшитиб турган эди, Дебий тўғри палатага кириб келди, ҳамшира ундан қилмиши учун кечирим сўрагани, Дебий гўё ҳеч нима бўлмагандек, қизнинг елкасидан қучиб кулди:

— Биз тарафларда, туғилган болага доялик қилган аёлни иккинчи она деб биладилар, — деди у. Сўнг чақалоқни Дамаянтийнинг бағридан олиб эркалата бошлади.

— Биласизми, чақалоқнинг исми нима? Мен унга Минний деб от қўйдим, — деди Дамаянтий эрига.

— Демак, Минний Пурий, шунақами?

— Сизга тикилиб туришига қаранг, худди таниётгандек.

Пурий ички бир ҳаяжон билан:

— Қизим! — деди-да, чақалоқни бағрига босди.

— Минний, танидингми бу одамни — даданг! — деди Дамаянтий чақалоқдан меҳр тўла кўзларини узмай.

Ҳамшира индамай палатадан чиқиб кетди-да, пешайвонга келиб тўхтади. Унинг пешонаси тиришди. “Эҳ, бу касаллар ҳам жонимга тегди,” дея кўнглидан ўтказди-да, захрини ичига ютганча тез-тез юриб кетди.

2

— Мўна, ҳой Мўна! Бугун турасанми, йўқми? — деди дугонаси Рўжий унинг эшигини тақиллатаркан.

— Мен бугун ишга боролмайман. Тобим йўқ! — ичкаридан жавоб берди Мўна жойида ётганча.

Рўжий эшикни очиб, ичкарига кириб келаркан, Мўнага қараб деди:

— Ундай бўлса, бош врачга ариза ёзиб бер, — деди ачиниб.

— Аризани мен эрталаб ёзиб келганман, — деди Мўна.

— Ие, кечқурун тобинг қочиб қолишини эрталаб қандай билдинг? — деди кинояомуз: У дид билан безатилган хонага кўз югуртириб чиқди-да, дугонасига маъноли қаради. Деразадаги гулдонга солиб қўйилган атиргуллар Рўжийнинг диққатини тортди. Буни сезган Мўна:

— Бу гулни... — деди-ю, қолганини айтолмади,

— Биров совға қилгандир-да, — деди Рўжий унинг дилидагини билиб тургандай. — Вой манави чойгул мунча чиройли! Манави очилай-очилай деб турган гунчани қара!

— Ҳа, шунақанги нафис, шунақанги тозаки, нимасини айтасан, — деди Мўна гуллардан кўзини олмай.

— Чойгулнинг ранги ўта тўқ бўлса ҳам, барибир, — деди Рўжий.

— Ўзинг биласан, Рўжий, баъзиларга ғам-қайғу, дардчилик ярашади.

— Ҳа, бу ҳам бўлса бой одамлар чиқарган бир ҳашам-да, — деди Рўжий бурнини жийириб.

— Сен доим шунақа дейсан. Ҳамма нарсанинг фақат ёмон томонини кўрасан.

— Ёмон бўлсам бордирман. Аммо бир гапим эсингда бўлсин: ҳаргиз бой одамга кўнгил қўйма. Турмуш курсанг қур, аммо кўнгил қўйма!

— Бўлди, бўлди, фалсафанг ҳам меъдамга тегди. Сенинг ҳам навбатчилик вақтинг бўлди.

— Вой ўлмасам, энди нима қилдим! Ҳали тайёрланганим йўқ эди, — деди-да, Рўжий эшикни тарақлатиб ёпганича шошиб чиқиб кетди.

“Турмуш курсанг қур...” Мўна ўзича Рўжийнинг сўзларини такрорлади,

— Ким ҳам сени олай деб турибди, Мўна! Бу сенга йўрғакда теккан касал. Севиш касали...

Кейин у Жон Нисор Ахтарнинг қуйидаги ғазалини қуйлай бошлади:

Ишқингда ранжу ғаму андуҳу бало етди
Дилга бу йўлда мужрим каби минг сазо етди...

Мўна овозини баралла қўйиб, қўшиқ қуйлар экан, кимдир эшикни тақиллатди.

— Ким? Кираверинг.

Эшик очилиб, бир пиёла иссиқ қаҳва кўтариб хизматкор кириб келди:

— Рўжий хоним сизга қаҳва келтириб беришимни тайинлаб кетган эдилар, — деди у.

— Рўжий бебаҳо қиз-да, — деди Мўна каравотда ўтирган кўйи қаҳвани оларкан.

— Хоним, яна нима хизматлари бор? — эшик томон йўналаркан, сўради хизматкор.

— Айтмоқчи, Чэтан, менинг бир оз тобим қочиб турибди. Бир доктор жаноб кўргани келади, уни олдимга олиб кир.

— Сизнинг хонангизга-я? — ҳайрон бўлиб сўради Чэтан. Ётоқхона қондасига кўра бегона эркакларнинг ҳамширалар хонасига кириши ман этиларди.

— Ҳа, ҳа биламан. Лекин биров касал бўлиб қолса, доктор уни кўргани кириши истараси иссиққина одам. Хуллас, тўғри менинг олдимга олиб киравер.

— Хўп бўлади, хоним, — деди Чэтан кетишга чоғланаркан. — Ҳеч ким қолмаган, хоним. Бири навбатчиликка, бири сайрга чиқиб кетди. Шом тушиши билан бу чордевор ичида қамалиб ўтиришни ким ҳам хоҳларди.

Қаҳвадан хўпларкан, Мўна ўзи билан ўзи суҳбат қила бошлади: “Тўғри юзига айтаман: Жаноб Дебий, мен сизга кўнгил берганман, мен сизни севаман, дейман. Ҳеч кимни бу қадар севмаганман, дейман. У айтадики, Мўна, одам умрида бир марта севади, мен бўлсам бировнинг маҳрамиман, дейди. Мен айтаман: ибодатхонадаги санамга ҳар ким топниши мумкин, дарахтнинг сояси ҳамма учун баробар, оқиб турган дарё барчанинг чанқоғини босади-ку, дейман. У айтади: Бу фақат китобларда шундай. Ҳаёт эса шафқатсиз. Ҳаёт ҳақиқати худди қоядай метин бўлади. Мен: одамзот парчалай олмаган қоя бор эканми, дейман. У: сен менинг ҳаётимга жуда кеч кириб келдинг, дейди. Мен: кеч қолган йўловчи учун доим улов кеч келтирилади, дейман. Мен бир сарқитман, дейди у. Мен: сарқит билан кун кўра диган одамлар озмунчами, дейман. У: бир хароба вайронаман, нураб битган минораман, дейди. Мен: харобазорда ҳам чироқ ёқа оламан, вайронада ҳам дилбар кўшиқлар-айта оламан, дейман”. Мўна шарақлаб кулиб юборди. “Нималар деб алжираяпман-а!”

У шошиб каравотдан тушди-да, бориб деразадаги гулларни қучоғига босганча, чуқур-чуқур ҳидлай бошлади.

Шу пайт ичкарига хизматкор кириб келди.

— Қаҳвани ичмабсиз-ку, хоним?

— Ҳа, Чэтан, олиб кетавер. Доктор келганда янги қаҳва олиб кирасан. Дарвоқе, ҳеч дарак борми ундан?

— Йўқ, хоним, шу пайтгача биронта одам сизни сўроқлаб келгани йўқ. Кўчада ҳам ҳеч зоғ кўринмайди.

— Шу дейман, ётоқхонамизнинг шаҳар ташқарисига қурилгани чакки бўлган экан-да.

— Шукр қилинг, хоним, шу жой бор экан, биздай ғарибларнинг ҳам кунимиз ўтиб турибди, — деди хизматкор ва пиёлани олиб чиқиб кетди.

Мўна пардоз столига ўтириб олиб, ўзига оро бера бошлади.

“Менга қара, Мўна, — деди у ўзига ўзи гапириб, — даставвал сен панжоб хотинларига ўхшаб ол! Йўқ, йўқ, яхшиси равалпиндилик хотинларга ўхшасанг дуруст бўларди. Ўттиз ёшли шўх нозанин жувонлардай ишваю таманнолар қил. Сочингга оз-моз оқ оралаган, юз ва пешоналарингда ажинлар хиёл кўриниб тургани яна ҳам яхши”.

Шундай қилиб, Мўна ўзига “оро” бериб бўлгач, жавондан йўл-йўл кўйлагини олиб кийди. Оёғига панжобча туфли илиб, пардоз столи ёнидаги ойнага ўзини солди. Бирваракайига ўн ёшга кексайган бинойидек жувон бўпти-қопти!

У Чэтанни чақириб сўради:

— Нега шу пайтгача дараги йўғ-а?

— Ҳайронман, хоним, мен ҳам қараб ўтирибман, ҳеч ким кўринмаяпти, — деди-да, хизматкор бошини сарак-сарак қилганича ташқарига чиқиб кетди.

“Нима қилиб қўйдим? Чэтаннинг олдида шу аҳволим билан турганмидим? Касал одам ҳам шунақа бўладими? Мўна, бутунлай ақлингни ебсан.

Ишқингда ранжу ғаму андуҳи бало етди...”

Шу пайт ташқаридаги телефон жиринглаб қолди. Шубҳасиз, Мўнани йўқлашайпти. Туғуруқхонадан бўлиши керак. Энди қандоқ бориб гаплашади, касалман, деб бош врач номига хат бериб юборган эди-ку!

Йўқ, Дамаянтий телефон қилмайди. У туғуруқхонадан чиқиб кетган. Дарвоқе, у Мўнанинг ўшандаги қилиқлари ҳақида ҳеч кимга оғиз очмади-я! Эри Ашок Пуррий ҳам. Қайтанга кетишдан олдин ҳамма ходимларни бир жойга йиғиб, суюнчи деб совға-салом улашди. Улар кетишаётганда Мўна тунги навбатчиликдан келиб, ётоқхонасида дам олаётганди. Унга деб бир кийимлик газмол ташлаб кетишибди. Кўплар қатори уни ҳам келаси ҳафта янги “меҳмон” дунёга келганлиги муносабати билан уйларида бўладиган зиёфатга ҳам таклиф этишибди. Буни унга телефонда айтишди. Мўна гўшакни жойига қўяркан, Чэтанинг ўғли унинг олдида чошиб келди:

— Хоним, доктор жаноблари...

Мўна нима қилишини билмай ҳангу манг бўлиб қолди. Эшикдан бола билан изма-из кўзойнак таққан, тепакал бир чол кириб келди ва лаби-лабига тегмай бидирлаб кетди:

— Сизни нима безовта қиляпти, қизим? Мен шундоқ жиянимни кўргани келаётган эдим, манави болакай сизни бир касал кутиб ётибди, деб қолди. Бир вақтлар жарроҳлик қилар эдим. Ҳозир ҳам майда-чуйда жарроҳлик қўлимдан келади.

Шундай дея, у Мўнанинг томирини кўра бошлади.

— Иситмангиз йўқ ҳисоби.

— Доктор жаноблари, мен ҳозир соппа-соғман, шунчаки бошим бир айланган эди.

— У қадар соғ одамга ўхшамайсиз.

— Йўқ, доктор, сал толиққан эдим, дам олаётувдим. Яхши бўлиб кетаман.

— Мен сизга дори бераман, биттасини ҳозир ичасиз, иккинчисини ётишдан олдин.

Доктор уни бу ерга олиб келган болага кўзадан бир стакан сув келтиришни буюрди-да, чемодандан дори олиб, Мўнага ичирди. Кейин қизга таскин-тасалли бериб чиқиб кетди.

Доктор ичирган нарса уйқу дориси эканлигини Мўна яхши биларди. Кўп ўтмай, у донг қотиб ухлаб қолди.

Мўнанинг хонаси чоғроқ бўлса ҳам саришталиккина эди. Деразадан кўм-кўк дала ва катта боғ кўриниб турарди. Далада деҳқонлар ишлашар, дарахтларда шиғил мевалар фарқ пишиб ётарди. Ётоқхонага қарашли бу жойларни гир айлантириб, девор билан ўраб олинганди.

Пардоз столи ҳам деворга туташ бўлиб, қаршисига тошойна ўрнатилган, тошойнанинг ҳар икка томонида эса ихчамгина тумбочкалар қўйилганди. Хонадаги каравот Мўна учун кундузи диван, кечаси ётиш жиҳози вазифасини ўтарди. Булардан ташқари бу ерда битта курси бўлиб, Мўна унга ўз қўли билан тиккан ун-ноби ранг кўрпача тўшаб қўярди. Эшик пардаси сап-сарик, дераза пардаси сабза ранг, осмон мовий, далалар кўм-кўк... Мўна умри давомида қанчалар ранг кашф этмади дейсиз. Деразадаги гулларни у ҳар уч-тўрт кунда бир алмаштириб туради. Ҳар бир гулни ҳар хил мақомда тартибга келтирарди. Бирини баландроқ қилиб қўйса, бошқасини ундан сал қуйроққа жойлаштирарди. Очилай деб турган ғунчаларнинг бири барглар орасидан мўралаб турса, яна бири ҳаё билан юзини яширган. Қачон қараманг, гуллар янги узиб келтиргандай яшнаб турарди.

Каравот тагидан қизнинг чамадони ва бошқа керакли майда-чуйдалари жой олган. Хонага кигиз тўшалган. Каравотнинг бош томонидаги столга урду шоирларининг китоблари териб қўйилган, шулар ёнида транзистор. Ёстиқ тагида бир кундалик дафтар бўлиб, Мўна ҳар замон-ҳар замонда кўнглида йиғилиб қолган ғуссаларни аритиш мақсадида бошидан кечирган воқеаларни ёзиб боради.

Бу ётоқхонада яна касалхонада ҳамшира бўлиб ишловчи бир нечта қизлар ҳам истиқомат қиларди. Улар ичида энг яқини, сирдош дугонаси Рўжий бўлиб, у фақат унгагина қулфи дилини очар эди. У бўлмаса, Манорама дегани билан сирлашарди. Манорама шаҳардаги руҳий касалликлар шифохонасида ишлаганидан ғалати-ғалати беморлар ҳақида қизиқ-қизиқ воқеаларни ҳикоя қилиб берарди.

Мўнанинг ғалати бир одати бор эди: у кимни яхши кўриб қолса, то у алдаб,

фириб бериб кетмагунча унинг исмини ўз исмига қўшиб айтиб юрарди. Гоҳо ҳар куни бир янги кишининг исмини ўз исмига чатар эди. Бугун эрталабдан у ўзини Мўний Дебий деб атай бошлаганиди.

У маст уйқуда ётганида Дебий келди. Йигит ичкарига қадам қўйиши билан Мўна сапчиб ўтирди. Қаршисида Дебий турибди-ю, уйқу дорининг таъсиридан ҳамон ўзига келолмаётганиди. Мияси карахт.

Ҳардев ўта ҳиссиётли одам эди. Дамаянтийни чексиз муҳаббат ила севишига заррача шубҳа қилмасди. Дунёда унинг учун Дамаянтийдан ўзга малак йўқдек. Пушти камардан қиз фарзанд дунёга келганидан буён эса бутунлай телба бўлиб қолганиди. У чақалоқнинг расмини кўпайтирди-да, ўзи билан шу ерга олиб келди. Расмларнинг бирида чақалоқ Мўнанинг кўксига бош қўйиб ётарди. Кўзларида ҳайрат, таажжуб. Қанчалик маъсум, қанчалик ширин боқарди бу кўзлар.

Ҳардев дерди:

— Дунёдаги энг катта бахтсизлик бу — чақалоқнинг ота меҳридан маҳрум бўлиб ўсиши бўлса керак. Ота меҳридан ўзга яна қандай илинжи бўлиши мумкин унинг бу ёруғ оламда? Мен унинг илтижо билан боқиб турувчи кўзларига қарасам, ўзимни қаерга қўйишимни билмай қоламан. Инсондаги унча-мунча фирибгарликни кечирса бўлади, лекин ўз фарзандига нисбатан фирибгарлик қилган одамнинг яшашга ҳам ҳақи йўқ!

Мўнанинг қулоғига ҳеч нарса кирмаётганиди. Ҳардев нималар деяпти — ҳеч нарса тушунаётгани йўқ.

— Мўна, Дамаянтий менга қанақанги ваъдалар бергани ёдингдами? — Ҳардев ўтмишни унинг хотирасига солишга ҳаракат қилди. — Ота-оналари бизнинг учрашиб туришимизга қаршилиқ қилганларидан кейин, у қандай йўллар билан олдимга келгани эсингдами? Бир сафар битта дугонасиникида учрашсак, бошқа сафар яна бир дугонасиникида кўришардик. Ушанда Дамаянтийнинг дугоналари бошқа-бошқа мазҳаблардан эканлигимизни юзимизга солишарди. У ҳам бўлса менинг ҳиндулигим-у, Дамаянтийнинг сикҳлиги!

Дамаянтийнинг оила аъзолари ҳам ўзларига етганча шарттаки одамлар эди-да. Бир куни онаси: “Ҳардев ҳинду экан-ку, ҳиндулар тамаки чекади”, деб қолди. Дамаянтий ҳам шартта: “Нега дадам сикҳ бўлсалар ҳам шароб ичадилар?” — деди. Онаси нима дейишни билмай, мулзам бўлиб қолганиди ўшанда. Мен ҳам бўш келмагандим: “Панжобликлар ҳинду Гуру Нанакни ўзларининг пири деб билдилар. Бизникида энг кейинги авлодгача бирон бир болани сикҳ мазҳабига киритиб қўйишади,” — дея тушунтиришга ҳўп уриндим, лекин қани уларга гап уқдириб бўлса.

Дамаянтийнинг отаси бизни ўзларидек бой-бадавлат эмаслигимиздан орият қилар экан. Дамаянтий давлатингизнинг бир қисмини уларга хатлаб беринг, улар ҳам бой бўлади-қўяди, деди. Бунга отанинг ақли етиб турарди, албатта. Онаси эса, менга ҳаммаси маъқулу йигитнинг бу қадар хушрўй бўлиши яхши эмас, сабабки, хушрўй йигитни эр тутиш осон бўлмайди, дерди яккаш. Хотин бир умр эрига қоровуллик қилиб ўтар эмиш. Бу гапга энди Дамаянтий оғиз очиб бир нарса дея олармиди? Агар хушрўйлик гуноҳга кирадиган бўлса, мен гуноҳқори азим эдим.

Дамаянтий ҳеч нарсадан тап тортмас эди. Ҳозир эса уни бутунлай таниб бўлмасди. Бир куни у қочиб бизникига келибди. Мени бирор ёққа олиб қоч, мен сеникиман, деб туриб олди. Кун бўйи бирга айланиб юрдик. Кеч киргач, мен уни алдаб-сулдаб уйига олиб бориб қўйдим. Мен унинг ота-онасининг розилигисиз, ҳеч бир иш қилмасликка онт ичган эдим. Улар ҳамон иккала оёқларини бир этикка тикиб олишган.

Ота-оналари Дамаянтийга куёв танлаша бошлашди. Гоҳ ундан, гоҳ бундан кишилар оғиз соларди. Куёв бўламан дегани сон мингта эди. Охири машмашалар жонига теккан Дамаянтий тақдирга тан беришдан бошқа чора тополмади. Ота-онаси нима деса, миқ этмай рози бўлаверди. У ҳамма дарду аламини ичига ютди-да, шартта Ашок Пурийга хотин бўлди-қўйди.

Дамаянтий Ашок Пурийга эрга чиқишга чиқди-ю, бироқ кўнгли менда эди. Бир йил, икки йил, уч йилгача унинг бўйида бўлмади. Бош урмаган жойлари, қарат-

¹ Сикҳлар мазҳабида тамаки чекиш гуноҳи азим саналади (тарж.).

маган докторлари қолмади, бироқ ҳеч бир натижаси бўлмади. Дамаянтий эрининг қучоғида ўралиб ётаверди. Унинг ўзи бу ерда бўлса ҳам, кўнгли қаерларда эди-да. Бир лаҳза бўлса ҳам хотин зоти то ўзини бирор кишига топширмагунча оналик шарафига муяссар бўлолмайди.

Ҳардев қараса, Мўна болишга ёнбошлаганича донг қотиб ухлаб ётибди. У қизни безовта қилишга журъат этмади. Уни каравотга қулайроқ ётқизиб қўйди-да, аста ташқарига чиқиб кетди. Кетиш олдидан бир энлик қоғозга хат ёзиб, уни Мўнанинг бош томонига қўйиб қўйди:

“Мўна, мен учун нимаки қилган бўлсанг, ҳаммасидан мингдан-минг розиман. Сен менга жуда кераксан. Биз топишган ушбу дамда сен мени ташлаб кетма. Мен телефон қилиб, яна келишга ваъда бераман.

Ҳардев”.

3

Ашок Пурийнинг зиёфатига тайёргарлик авжида эди.

Шу кунларда Мўна ўзининг кечки дамларини нуқул Ҳардев билан бирга ўтказарди. У навбатчилигини эрталабга кўчириб олганди. Туғуруқхона қоидасига кўра кечкурун навбатчиликда турган ҳамширанинг иши чиқиб қолса, унинг розилиги билан навбатчилигини кундузга алмаштира ҳам бўлаверарди.

Қизини кўриш учун Ҳардев ғалати йўл тутаётганидан Мўна таажжубда эди. У Дамаянтийни кам тилга олар, аммо Миннийни сира оғзидан туширмасди.

Бир куни туриб-туриб Мўна Ҳардевга қараб шундай деди:

— Дебий, мен сизни Ашок Пурийнинг зиёфатига олиб борсам, сиз менга нима берасиз?

— Тилаганингни, — деди Ҳардев ва ўзининг жавоби ўзига наша қилиб жилмайиб қўйди.

— Сиз қизингизни тўйгунингизча кўриб оласиз. Хоҳласангиз, кичикроқ бир совға ҳам тақдим қилишингиз мумкин. Сизни чақалоқ билан кўп сувратга ҳам тушириб оламан.

— Ақлга сиғадиган гапларни гапирсанг-чи. Кошки бу сен айтганчалик осон бўлса, — деди Ҳардев ишонмай.

Эртасига Мўна ўз режаларининг муваффақиятли чиққанини кула-кула гапириб берди. Ҳа, ҳа, Ҳардев зиёфатга кўрқмай бораверса бўлаверар экан. Мўна ҳамёнидан бир таклифнома чиқариб, уни Ҳардевининг олдига қўйди. Конвертда ҳеч кимнинг исми шарифи ёзилмаган. Дамаянтий исми шарифини ўзинг ёзиб оларсан деб Мўнага тайинлаганди.

— Қандай уддасидан чиқдинг-а, — деди Ҳардев ҳайрон бўлиб.

Охири Мўна сирни очиб солишга мажбур бўлди:

— Мен Пурий хонимга телефон қилиб, бир ўгай акам бор эди, ўшалар келиб қолдилар, шунинг учун зиёфатингизга иштирок этолмайман, дедим. Шунда Пурий хоним шартта, акангни ҳам бирга олиб келавер, унга атаб яна бир таклифнома юбораман, дедилар. Мен, ҳа, ундай бўлса бошқа гап, дедим. Кун пешиндан оғмаёқ Пурий хонимнинг шофёрлари навбатчилар хонасига келиб, битта таклифномани ташлаб кетди.

— Аммо... бу ёғи қалай бўларкан? — деди Ҳардев ўйланиб.

— Бунинг нимасига ўйланасиз? — деди Мўна унга тасалли бериб. — Сикх қизининг ўгай акаси ҳам сикх бўлади-да. Қизингизнинг дийдорига бир тўйиш учун сиз ҳам бирор кун соқол тақишингизга тўғри келади. Бу ишни менинг ўзимга қўйиб беринг. Ҳўв бирда биз бир саҳна асари қўйганимизда мен сикх бола бўлиб чиққан эдим. Салла ўралади, саллани ҳам ўзим топаман. Исмингиз Ҳардев эмас, Гурудев бўлади. Гурудевсингх. Ҳардевсингх деса ҳам бўлаверади.

Ҳардев қотиб-қотиб кулди.

— Дамаянтийга етишиш учун мен сикхчасига дабдабали тўй қилиб беришга ҳам рози бўлгандим, — деди у. — Барибир ота-онаси унамаган.

Зиёфат куни ҳамма иш Мўна ўйлагандек адо этилди. У ёнига бир сикх йигит-

ни ҳамроҳ қилиб, ҳаммасини бир таксига ўтказди-да, Ашок Пурийникига йўл олди. Таксига ўтираётиб Мўна янгича либосдаги Ҳардевга бир карра нигоҳ ташлади-ю, кўзлари қамашиб кетди.

— Дебий, агар сиз ўшанда Дамаянтийникига мана шундай бўлиб борганингизда, улар сизни бошларига кўтарган бўлишарди, — деди Мўна.

Йўл бўйи Мўна Ҳардевнинг қўлини қўйиб юбормади. Дам-бадам йигитнинг юзига ҳам кўз солиб қўярди. Ҳардевнинг кўзларида жоду, силлиқ таралган соқол, қон томган ёноқлар, бугдойранг чеҳра — ҳаммаси бир бўлиб, Мўнанинг ақлини бутунлай ром қилиб қўйганди. Дебийдай хушрўй йигитни ташлаб, Ашок Пурийга теккан Дамаянтийнинг дидига балли-е! Ашок Пурийнинг пулдор одамлиги рост, шунга яраша қориндан ҳам жуда берган-да. Қорни катта одамни Мўна жинидан ёмон кўрарди. Қорни катта одамни кўрса, бу одам бошқаларнинг ҳақини еб, қорнига жойлаб олгандек бўлаверарди унга. Уларни ё чайқовчи, ё бўлмаса қаллоб деб биларди. Мўнанинг назарида, Ҳардев хушрўйгина эмас, қанақадир хушбўй ҳам эди. Эркалардаги бундай хушбўйлик аёл зотини зумда ўзига асир қилади. “Киройи жон-ганингни фидо қилганга яраша, Ҳардевдай одамга фидо қилсангда, — кўнглидан ўтказарди Мўна. — Ҳақиқий муҳаббатга, ёниб-куйиб севишга арзийди у. Унга бир ров кўзим тушса бас, бутун кунни шод-хурсанд ўтказаман. Унинг васлига етишган аёлнинг ҳар икки дунёда армони қолмайди. Кўзларидаги хумор, сурур, сеҳр ўзи бир олам...”

Шундай ўйлар билан Мўна манзилга етиб келганларини ҳам сезмай қолди. Ҳардев ўзини жуда ноқулай ҳис қилмоқда эди. Бироқ қизалоғини кўриш иштиёқида у ҳар қандай хатарни зиммасига олишга тайёр эди. Шу топда унга ҳеч қандай мусибат чўт эмас эди. Мўна уни қўлидан етаклаганча ичкарига бошлади.

Дамаянтийга кўзи тушганда, Ҳардев бир зум тараддудланди. Йўқ, у сира ўзгармабди, қайтганга яна ҳам очилибди. Она бўлиш унга ёққанлиги шундоқ кўриниб турарди. Эгнида узун кўйлак ва шолвор, бошида ҳарир энсиз рўмол — дупатта, бамисоли ўн олти яшар дуркун қиз бўлибди-қўйибди. Тим-қора шахло кўзларини айтмайсизми. Ипақдай майин сочлари ҳам тимқора. Одам боласидан кўра кўпроқ осмондан тушган малакка ўхшарди. Мўна аста Дамаянтийнинг олдига борди-да, унга сўз қотди:

— Бугунги зиёфатнинг айбдори бўлмиш ҳалиги онажонингиз кўринмайдимми?

Яқин-атрофда турганлар унинг гапини эшитиб, кулиб қўйишди. Зиёфат эмас, росмана бир тўй эди. Кам деганда юз чоқли эркак-аёл йиғилганди. Тантана бошланиб, бошқа фурсат бўлмаслигини англаган Мўна Миннийга атаган совғасини топшириш ниятида энаганинг олдига келди. Мўна совғали пакетни чақалоқнинг беланчаги устига қўйди, Ҳардев ҳам аста чўнтагидан тилла балдоқча олди-да, Миннийнинг дўмбоққина билакчасига кийдириб қўйди. Сочиқли оқ шойи кўйлакдаги Минний, гўё меҳмонларга ҳуш келибсиз деяётгандек, тийрак қўллари билан ҳаммага бир-бир жавдираб қарарди.

Балдоқчани чақалоқнинг қўлига тақди-ю, Ҳардев Дамаянтийга дастлаб совға қилган нарсаси ҳам худди шундай тилла балдоқ бўлгани ёдига тушди. Ўшанда иккаласи дарё лабида ўтириб, ўла-ўлгунча бир-биримиздан айрилмаймиз, деб дарё сувини шафе келтириб онт ичган эди.

Ҳардев у ерда қола олмади. Ҳар сафар чақалоққа кўзи тушганда юраги қинидан чиқиб кетай дерди. Гўё чақалоқ маъсум нигоҳларини ундан узмай, дадажон, мени бағрингизга олинг, деб ялинаётгандек бўлаверди. Охири Мўна чақалоқни қўлига олди. Бошқа одам бўлганда-ку, энага уни чақалоққа яқин йўлатмасди, бироқ ҳамширага бир нарса деёлмади. Мўна уни бағрига олиб эркалата бошлади. Кейин, яхшилаб кўриб, дийдорига тўйиб олсин деб, у Минийни Ҳардевнинг шундоқ янги тагига келтирди.

Ҳардевнинг кўзларида гилт-гилт ёш ўйнади, у тез-тез юрганча қўшни хонага чиқиб кетди.

Киройи кўрмай юриб-юриб топилган фарзандга муносиб зиёфат бўлган эди. Кун ботгач, барча хоналардаги минг шамли чироқлар атрофни кундуздагидай чароғон қилиб юборганди. Мўна билан Ҳардевнинг тобора олдинга чиқиб келишаётганини кўриб, меҳмонлар таажжубда эди. Бир томонда ота-оналари билан келган болалар учун ҳар хил ўйин-томошалар: чархпалак, қўғирчоқлар, қандолатлару

роҳатижон — ҳаммасидан бор эди. Битта столда ҳўл мевалар, яна биттасида ширинликлар, яна бир жойда тешиккулчаю ширмойнонлар... Шароб хоҳловчилар учун эса махсус бар бурчаги ҳам мавжуд эди. Катта бир хонада меҳмонлар кутиб олинаётир. Шарҳнинг машҳур хонадаю раққослари томошабинлар дилини шушуд қилиш билан овора. Яна бир хонада ғарб куйлари, жаз-оркестр садолари қулоқни қоматга келтиради. Ўша хонадаги ним қоронғиликда ёшлар ча-ча-ча, твист ўйинларига тушиб, ғирт жинни бўлиб ётибди. Улар жуфт-жуфт бўлиб, гоҳ кўзларини бир-бирига қадаганча кўзларини куй мақомига монанд ҳар томонга ёйиб ўйнатар, гоҳ бошларини асабий силтай бошлар эди. Улар на чарчашни, на дам олишни биларди. Мўна билан Ҳардев бир четда “жинлар ўйини”ни анчагача томоша қилиб туришди. Ичиб, ширакайф бўлиб қолган Мўна Ҳардевинг қўлидан тутди-да, ўйнаётганларнинг ичига олиб кириб, узоқ вақт бирга рақс тушишди.

Шу тариқа Мўна Ҳардевинг кайфиятини бироз яхшилаб олди.

Қайси бир хонага киришмасин, игна ташласа ерга тушмайди. Ҳовлидаги чимзорда ҳам одам қайнайди. Ҳардев зиёфатга Дамаянтийнинг опа-сингиллари ҳам келганини кўрди. Онаси Шанта ва синглиси Канта ҳам шу ерда. Опа-сингилларнинг бари бир хилда кийиниб олишганди.

Одам ниҳоятда қалинлиги, шовқин-сурон авждаллиги, боз устига кўп шароб ичилганидан Ҳардевинг бироз таниб қолишидан кўрқмаса ҳам бўларди.

Ўйин тушавериш чарчаган Мўна билан Ҳардев меҳмонлар кутиб олинадиган хонага ўтишди. У ерда Зуҳра Хотун ғазал куйларди:

Овоз келса ногаҳон, ўйлайман: бу сенсан, сен,
Ё шарпа сезганим он ўйлайман: бу сенсан, сен.

Хаёдан гул чаманда оҳиста эгиб бошин
Кафтимга қўйса, инон, ўйлайман: бу сенсан, сен.

Тун қўйнида мавж уриб, ўйноқлаб оқар дарё,
Юлдузли оби равон, ўйлайман: бу сенсан, сен.

Саҳар чоғи бир парча оппоқ нур иниб кўкдан
Бағрим этса ошиён, ўйлайман: бу сенсан, сен.

Ғазал билан баробар қадаҳ ҳам давра айланарди. Официант кейинги гал келганида Мўна бир қадаҳда виски олиб, Ҳардевинг қўлига тутди ва ўзига шарбат олиб, бир-бирларига қараб қўйишди. Улар қадаҳларини тўқнаштирдилар. Мўна ғазал айтувчининг санъатига офарин дея, шарбатдан ҳўплаб-ҳўплаб кўяр эди. Ҳардев эса қадаҳ кегидан қадаҳ бўшатарди.

Зуҳра Хотун ғазални ўйинга тушиб айтар эди. Кайфи ошиб қолган томошабинлар унинг ҳар бир нозу адосига, ўқиган ҳар бир байт шеърига таҳсину офаринлар айтиб, тинмай олқишлар эди.

— Қизимни яна кўргим келаяпти, — деди бир вақт ширакайф Ҳардев.

Мўна бир зумгина ўйлаб олди-да, кейин кескин қилиб:

— Менимча, энди биз кетишимиз керак, — деди.

— Йўқ, Миннийни яна бир кўрмай кетмайман.

— Дебий, энди борайлик, шакарнинг ёзи яхши. Бу ғўзал оқшомни бирор хилват жойда ўтириб, бирга ўтказайлик.

Бироқ Мўнанинг гапи Ҳардевга заррача таъсир қилмади. Бир вақт Мўна қараса, ёнида Ҳардев йўқ, аллақачон жуфтгани ростлаб қолибди. Қиз мийиғида кулиб қўйди. Ҳардевинг бу қилиғидан жаҳли чиқиш ўрнига қайтанга ичдан суюнди ҳам. Йигитнинг қўполлиги ҳам унга ёқимли туюларди. “Тентакман, тентак...”

Ҳардев индамай оломон ичидан ситилиб чиқди-да, тўғри чақалоқ ётган хонага кириб борди. У ерда одам сийрак бўлиб, Дамаянтий билан Ашок Пурий болани қўлига олганча тинмай эркалар, ён-вериларидагиларга уни кўз-кўз қиларди. Ҳардев бир чеккада турганча, уларни узоқ кузатди. Мана, ниҳоят, у ердагилар ҳам аста-аста тарқала бошлади. Ичкарида бир энагаю чақалоқ қолди. Энага болани ухлатиш учун аллалай бошлади. Энди Дамаянтий Миннийни кўз-кўз қилиш учун одам олиб келмаслигини Ҳардев англаб етди. Жуда бўлмаганда чақалоқ уйқуга кетгунча ҳеч кимни унга яқин йўлатмаса керак. Ҳардев кўрқа-писа юриб борди-да, чақалоқни суқ билан томоша қила бошлади.

— Ой деса ой, кун деса кун дегулик чақалоғимиз бор-да, — деди энага Ҳардевни таниб. Унинг Миннийга тилла балдоқ тақаётганини кампир кўрган эди.

Шу топ кўшни хона эшиги оҳиста очилиб, Дамааянтий кириб келди. У энагани бир иш билан ташқарига чиқариб юборди-да, ўзи Ҳардевнинг оёғига беҳол йиқилди.

— Оёқларингга бош ураман Дебий, сен менга умрбод эсдан чиқмайдиган яхшилиқ қилдинг... Энди сендан сўнгги марта ўтиниб сўрайман...

— Мен сен учун жонимни беришга тайёрман, Дамааянтий, — деди Ҳардев уни кўтариб тургазаркан. Кейин иккови ҳам чақалоққа яқинроқ келиб турди. — Мен сенинг ҳеч қачон гапингни икки қилмаганман. Ҳозир ҳам ҳар қандай амрингга шайман, Дамааянтий.

— Ундай бўлса, сен бу чақалоқни эсингдан чиқариб юбор. Буни ҳеч қачон дунёга келмаган, деб бил.

— Бу айтишгагина осон...

— Унутасан, унута оласан ҳам. Сен яна кўп фарзанд кўришинг мумкин. Бир этак болага ота бўлишинг мумкин. Менинг эса шундан бошқа суянчигим йўқ ёруғ оламда. Мендай гадога берган садағанг бўлсин у.

— Дамааянтий, бола сеники. Уни жон чекиб сен туққансан. Фақат вақти-вақти билан бир кўриб туришимга қаршилиқ қилма. Ахир мен унинг отаси бўламан.

— Қаёқдан сен унинг отаси бўлар экансан? — деди бирданига тўнни тескари кийиб Дамааянтий. — Бу тухмат, иғво! Сен менинг иззат-нафсимни ерга ургани кийимларингни ўзгатириб, зиёфатга яширинча келгансан. Йўқ-йўқ, покдомон бир аёлни бадном қиламан деб хомтама бўлмай кўя қол. Мен онаман, онани ҳақорат қилишга ҳаққинг йўқ!

— Дамааянтий!

— Бу сен ўйлаган шаҳар эмас, бу ерда мен ер тагида илон қимирласа сезаман. Менинг даргоҳимга кириб келасан-у, мен сени танимайми?!

— Мен ҳам шуни айтмоқчиман-да...

— Минг хил қиёфада келсанг ҳам Дамааянтийдан Дебийни яшириб қололмайсан.

— Мен ҳам шуни айтмоқчиман-да, Дамму, сен мендан хафа бўлма. Менга бошқа ҳеч нарса керак эмас. Ўз қизимни бирров кўриб туриш бахтидан мени маҳрум этма.

— Қайдам... Ҳозирги аҳволда бундай қилишга сира кўзим етмайди.

— Нега кўзинг етмас экан?

— Худо кўрсатмасин, бу сирни эрим билиб қолгудек бўлса, у шу заҳоти мени кўчага ҳайдаб солади.

— Борди-ю, сени кимдир кўчага ҳайдаб солгудек бўлса, билгинки, бошқа бир одам сени қўлида гул билан қарши олади.

— Дебий, Ашук менинг эрим эканини эсингдан чиқараётисан. Мен унинг шаръий хотиниман, ахир. Мен ҳам кўпчилик гувоҳлигида унинг никоҳига ўтганман, уни эрим деб иқроп бўлганман.

— Наҳотки, менга раҳминг келмаса, Дамааянтий?

— Сенинг менга раҳминг келсин. Мен бир онаман, Дебий. Бир норасида қизалоқнинг онаси. Эрта-индин у катта бўлиб, бўйга етади. Ҳадемай бу қизга муносиб куёв топишга тўғри келади. Тенгини топиб турмушга чиқариш ота-она учун фарз.

— Бундан чиқди, энди менинг бир карра кўриниш беришим ҳам унинг шаънига доғ тушириши мумкин экан-да? Шундайми?

— Ҳа. Одамлар икки дунёда ҳам бизни кечирмайди. Кўпчиликка кўшмай, якка махов қилиб кўйишади. Ўзинг ўйлаб кўр, Дебий, борди-ю, Минний бу ҳақиқатни билгудек бўлса, у ўз онаси тўғрисида нима деб ўйлайди? У сен тўғрингда нима деб ўйлайди?

— Нима, Миннийдан унинг отаси кимлигини умрбод сир тутаман деб ўйлайсанми?

— Ҳа. Бўлар иш бўлди, ўтган ишга салават. Сен ҳамма гапни унутишинг лозим.

— Хўш, сенингча, бу унга айтадиган гапми? Умуман, бу ўзи гапиришга арзийдиган гапми?

— Хўш, сенингча-чи? Минний бамисоли сувга итқитилган тош, чўкиб, кўздан йўқолади-кетади, шундай деб ўйлайсанми?

— Ўз пушти камаридан бўлган зуредни унутиб бўларканми одам?

— Ҳардев, борди-ю, Минний бу сирдан хабар топгудек бўлса, унинг ҳеч нарса кўрмагандай яшаб кетишига ишонасанми? У ўзини қудуққа ташлаб нобуд қилади.

— Оғзингга қараб гапир, Дамаянтий.

— Хўш, сен мендан нима истайсан ўзи? Кўнгил очиш керак бўлса, ана, Мўна-ни топиб олибсан-ку.

— Дамаянтий, сендан бундай таъналарни эшитгани келганим йўқ олдинга.

— Бунинг нимаси таъна экан? Бу ўзи бор гап-ку. Менинг билишимча, мени шу туғруқхонага олиб келишларининг сабаби ҳам шу эди, шекилли?

— Мени бепичоқ сўйяпсан, Дамаянтий.

— Бўлмаса, бировнинг боласини беланчақдан олиб, бегона одамга олиб бориб кўрсатишга нима ҳақи бор?

— Мен... мен бегона одам эмасман, — деди Ҳардев овозини хиёл кўтариб.

— Бегона бўлмай нимасан? Ҳар куни бир ҳамшира билан кечқурунлари кайф-сафо қилувчи сендай суюқоёқ одамни маъсум қизалоғимга яқин йўлатмайман.

— Дамму!

— Мени Дамму деб аташга ҳаққинг йўқ. Марҳамат қилиб, тез бу ердан қорангни ўчир, йўқса, дод солиб, одам йиғаман.

— Бўпти, Дамму, мен кетаман. Кетаман-у, қайтиб бу даргоҳга изимни босмайман.

Дамаянтий Ҳардевга қаради-да, йиғлаб юборди.

— Менинг гунчадек қизим борлигини, мен унинг онаси эканимни нега ўйламайсизлар? Наҳотки, қизим отасиз етим бўлиб ўсса! Наҳотки, оилада, отасининг бағрида яйраб ўсиш қизгинамнинг пешонасига ёзилмаган бўлса? Ёруғ дунёда яшаб туриб, ёруғ дунё неъматларини бундай оёқ ости қилишга кимнинг ҳақи бор? Ўзимни шаръий хотини деб билган диёнатли бир одамни иснодга қўйишга менинг нима ҳаққим бор? Ашокнинг қай гуноҳи, қайси айби учун мен унинг номини ёмонга чиқарай, иззатини ер билан яксон қилай? “Фидойилик, фидойилик” деб жағ урамиз-у, фидойилик ўзи нима эканини биладиган одам борми? Бировнинг бахти учун жон чекканни, бировни ўлимдан қутқариш учун ўз бошини дорга солиб бергани айтадилар фидойилик деб. Йўқ, ўлсам ўламанки, қизимнинг шаънига доғ теккизтирмайман! Жонимдан айрилсам айриламани, қизимнинг виждонига губор қўндирмайман! Эл-юрт олдида юзини ерга қаратиб қўймайман! Минний — Ашок Пурийнинг зуреди! Қизим Минний Пурий бўлиб қолади! Буй етиб, бир тенгини топиб кетгунча, у шу номда қолади. Менинг бирдан-бир армоним шу — қизимни турмушга чиқариб, орзу-ҳавасини кўрсам, бас.

— Дамму, мени даргоҳингдан ҳайдаб, яхши иш қилмаяпсан, — деди Ҳардев эшик томон йўналаркан.

— Билиб турибман яхши иш қилмаётганимни. Лекин бу дунёда менинг ҳам кўнглимга қарайдиган кимса бўлмаганидан кейин нима қилай? — деди Дамаянтий пиқ-пиқ йиғлаб. — Мен ҳам одам боласи бўлиб, бир одамга кўнгил берган эдим. Аммо мен гул деб ўйлаганим чақир тиканак бўлиб чиқди. Кўрган куним кун эмас, зимзиё тун бўлди. Кечасию кундузи ич-этимни ғам кемиради. Менинг сувратим одамга ўхшагани билан юрагим тўла қон-зардоб! Бундай бадбахт, юзи қора бўлиб туғилганимдан дунёга келмаганим яхши эмасмиди... Кошки, бировга бош кўтариб қарагулик ҳолим бўлса! Юрагингни бир эркакка, танангни бир эркакка топшириш нақадар жирканч! Болани бир аёл туғсин-да, уни бошқа бир аёл боқиб катта қилсин — қандай бедодлик! Бундан ўлиб кетганим минг марта авло! Эй худо, жонимни олиб қўя қолсанг-чи!!!

Дамаянтий юзини қўллари билан яширганча юм-юм йиғлай бошлади.

Ҳардев аста чиқиб кетди.

4

Ҳардев ўзини қўйгани жой тополмаётганди. Мўна Ҳардевни етилиб пишган олма, истаган пайтда узиб олса бўлаверади деб ўйларди. Зиёфатдан олиб чиқиди-да, қиз уни боққа бошлади. Улар хилватгина бир жой топишиб, юмшоқ майсазорга ўтиришди. Ҳардев, гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай, сўзлай кетди:

— Мўна, кўз олдымда етти ёт бегона бир одам қизимга ота бўлиб, уни бошқаларга кўз-кўз қилаётганда, менинг қай аҳволга тушганимни тасаввур қила оламанми? Мен унга ақалли қўлимнинг учини текизишга ҳам ҳаддим сифмаса-ю, аллакимлар уни чўлп-чўлп ўпса! Менинг жигарбандим етти ёт кимсалар қўлида тайёр ўлжага айланса!

— Дебий, ҳаммаси ҳам ўтаверсин-у, аммо бир нарса қийнайди: мен энди Дамаянтийнинг юзига қандай қарайман? Аввал туғруқхонада унга панд бердим, кейин ўзининг уйига бориб лақиллатдим! Ҳар икки ҳолда ҳам қўлга тушиб, шарманда бўлдим, — деди Мўна ҳам ташвишли оҳангда.

— У менга, Мўна билан кечасию кундузи бирга юрасан, нега унга уйланиб ола қолмайсан, деди. Мўнага уйлан-да, яна қиз фарзанд кўриб ол, деди.

— Сиз нима дедингиз? — Сўради Мўна бирдан чехраси ёришиб. Шошиб олдинга ўтди-да, Ҳардевнинг қўлидан тутди.

Ҳардев қизга дамгин боқди. Нима деб жавоб беришини билмай, унга маъносиз тикилиб турарди.

Мўна унсиз ундан жавоб кутарди.

Ҳардев унсиз унга тикилиб турарди.

Сутдай ойдин тун. Тун оққан сайин ҳаво ҳам салқин тортиб борарди. Ойнинг оппоқ нурлари чор атрофга бодроқ-бодроқ сочилган. Улар ўтирган жойдан сал наридаги қоп-қора дарахтзор узра ойнинг кумуш нурлари эртакнамо бир аллозда сим-сим оқади. Дарахтлар ҳам тоатга берилган авлиёлардек ўзгача улугворлик касб этган. Гўё уларнинг бошига фалакдан ёсуман гули сочилаётгандай. Ора-чора қандайдир уясидан адашган қушнинг чарх уриб учиб ўтгани қулоққа чалинар, сал нарида эса бир даста гулнинг ой нурига қоришиб ётгани кўзга ташланарди. Икки жон, икки жисм ойдинда тик турганча табиатнинг бу сеҳрли манзарасини унсиз томоша қиларди. Гўё ойдин ой билан бекинмачоқ ўйнапти! Ойдин ойни нурли беланчагига солиб аллалаяпти! Ойдин ойни оғушида қучиб рақс тушаяпти! Мўнанинг назарида, ойдин бамисоли денгиз тўлқинларидай устига бостириб келаятгандек туюлди. Яна бир неча дақиқадан сўнг нур тошқини уларнинг ҳар иккаласини комига тортиб кетади. Уни ҳам, унинг Дебийсини ҳам. Кейин у Дебийнинг қўлидан ҳозиргидек тутиб туролмайди. Дебийнинг кўзига ҳозиргидек тўйиб-тўйиб боқолмайди.

Бир вақт тун сукунатини бузиб, Ҳардевнинг сеҳрли овози янгради.

— Ўзинг биласан, Мўна, Дамаянтий доим ҳаётда ўзи хоҳлагандек яшаб келган. Мени ҳам чилдирмасига ўйнатди. Мен ҳам унинг чизган чизигидан чиқмадим. Бугун мен яна бир карра унинг олдида ожизлигимни тан олдим.

— Дебий, бунда сизнинг заррача айбингиз йўқ. Ҳамма бало унинг ҳусну жамолида! Дамаянтий ҳали ҳам ҳусни билан мана мен деган йигитни йиқитади. Бугун зиёфатда ўзингиз кўргандирсиз, ҳуснда унинг олдида тушадиган аёлнинг ўзи йўқ эди. Унинг ҳумор тўла мастона кўзлари гўё ошиқ жонини олишга қасд қилгандек гамза ила боқади. Эгнидаги либосда у одамдан кўра кўпроқ паризодга ўхшарди.

— Ўзининг либоси билан паридан қолишмайдиган яна бир қиз ҳам бор эди, — деди Ҳардев Мўнанинг кўйлагига имо қилиб.

Иккала ёноғи ял-ял ёнаркан, Мўна йигитнинг қўлидан маҳкам ушлаганча унга яна ҳам қапишиброқ ўтирди. Уларнинг кифллари бир-бирига тегиб турарди. Ҳар икковининг вужуди ўтдек ёнар, Мўна ўз вужудининг Ҳардев вужудига тегиб турган жойи пайвандлашиб кетаётгандек ҳис қилмоқда эди. Гўё унинг қони бунинг томирига, бунинг қони унинг томирига келиб қуйилмоқда. Гўё Ҳардевнинг юрагидан бошланган оташ Мўнани ҳам комига тортиб кетмоқда.

— Дебий, мен сизга айтсам, гўзал аёлларнинг ҳаётдаги ҳуқуқлари баланд бўлади. Гўзал аёлнинг ҳар қандай гуноҳини кечириб юбораверишади. Гўзал аёлда худонинг жамоли жилва қилиб туради, — деди Мўна ўзининг гапларидан ўзи сармаст бўлиб.

— Бир куни ўша гўзал аёлинг менга нима дейди де: никоҳсиз ҳам биз фарзанд кўраверишимиз мумкин, уйдагилар ўлганининг кунидан тақдирга тан беришади, эмиш. Унинг бир дугонаси шундай қилган экан. Мен бундай қилишга унамаган эдим, у уйқу дори ичиб ўзимни ўлдираман деб туриб олганди.

— Шунақасиям бўлар эканми-а? — Мўна ҳамдардлик билдирганча Ҳардевга яна ҳам яқинроқ сурилди ва қўлини унинг елкасига қўйди.

— Мен бу гапни азбаройи сени ўзимга яқин олганимдан гапираяпман. Бизлар шахсий манфаат деб, сохта қадр-қиммат деб қанчалик тубан кетмаймиз. Шунда ҳам ўзимизни сугдан оқ, мусичадан увол қилиб кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

— Дебий, менга айтинг-чи, мана шу ойдин кечада, бўйларга лиммо-лим сўлим боғ қўйнида, хилватда чиройи ўртгача бир аёлнинг суҳсурдай бир йигит билан висол гаштини суриши ҳирсга, сохта нафсониятга кирмайдими, мабодо?

Ҳардев Мўнанинг бу гапини эшитиб, кулди. Мўна ҳам қотиб-қотиб кулди-да, худди ҳолдан тойгандек бошини йигитнинг кўксига ташлади.

Шу топ бутазор ортидан қўлида таёқ ушлаган бир одам чиқиб келди-да, тўғри уларнинг олдига келиб туриб олди. У чапак-чалган эди, ён-вердаги дарахтлар ортидан яна икки киши чопа-чопа етиб келди. Кўринишдан улар полициячига ўхшарди. Бу орада Ҳардев билан Мўна ўзларини анча тутиб олишганди.

— Сизларга нима керак? — деб сўради уларнинг башарасига бир-бир қараб Ҳардев. — Бировларнинг шахсий ишига аралаштишга нима ҳаққингиз бор? Мен сизлардан сўраяпман, сизларга нима керак? — Ҳардевнинг ғазаби қайнади.

— Нима дердик, жаноб, ҳамманинг кўз ўнгига бир қизнинг номусини булғаяпсиз-ку.

— Нега туҳмат қиласанлар, беҳаёлар?! — Мўна сапчиб ўрнидан турди.

— Ўпкангни бос, ҳой ҳаёли фаришта! — дея улардан бири Мўнанинг қўлидан тутиб бир четга тортди. Мўна қўлини бўшатишга ҳаракат қилган эди, ҳалиги одам унга шунақанги ўқрайиб қарадики, бечора қизнинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Давлатга қарашли боғда, бунақа хилватда бировнинг қизини зўрлашга қандай журъат етдилар, жаноб? — деди у.

— Сизларга ёмон иш қилгани бошқа жой қуриб кетганмиди? Келиб-келиб шу боғни танладингларми? Ўлай агар, ҳар куни уч-тўртта шунақа ошиқ-маъшукни тутиб оламиз-у, барибир уялишни билишмайди, — деди полициячилардан бири билдираб.

— Диёнатсизлар! Бўлмаган нарсани бўлди деб туҳмат қилишга худодан кўрқмайсизларми?! — чинқириб деди Мўна.

— Овозингни ўчир, қанжиқ! — бўралаб сўка кетди уни ушлаб турган полициячи.

— “Бўлмаган нарса” эмиш. Ҳозиргина мана бу ерда ўралиб-чирмалиб ётган ким эди? Сенларни қип-яланғоч қилиб сазойи қилиш керак, — деди биринчи келган одам тишини ғичирлатиб.

— Дарҳол қизнинг қўлини қўйиб юборинг, бўлмаса, яхши бўлмайди, — деди Ҳардев дўқ уриб.

— Бу қиз ким? — сўради улардан бири.

Ҳардев тарадудланиб қолди.

— Сенга ким бўлади бу? — сўради бошқаси.

— У менинг бўлажак қайлиғим, — Ҳардевдан илгари Мўна жавоб берди.

— Муттаҳамлар! Ярим тунда бу ерга дон олишгани келади-да, бир-бирига бўлажак қайлиқ бўлиб қолади. Биронтаси чинакам келин-куёв бўлса-чи...

— Нима қиламиз, ҳавалдор-жий, буларни? Боғлайликми? — сўради улардан бири.

— Албатта.

— Нима гуноҳимиз учун бизни боғлар экансизлар? — Ҳардевнинг ғазаби тошди.

— Гуноҳингиз шуки, очикдан-очик сиз бир етти ёт бегона қизни зўрлаётиб қўлга тушдингиз, — деди ҳавалдор дегани.

— Бу фирт туҳмат! — қичқириб деди Ҳардев.

— Ёлғон! — чинқирди Мўна.

— Овозингни ўчирасанми, йўқми, ҳой сардор?! — деди-да, ҳалигилардан бири Ҳардевга тарсаки тортиб юборди. Тарсаки унинг салласига тегиб, салласи учиб ерга тушди. Ҳардевнинг сочи текис олинган бошини кўриб, ҳавалдор:

¹ Панжобликларни одатда сардор деб аташади (таржс.).

— Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди, — деди.

Иккинчи полициячи яқинроқ келиб, Ҳардевнинг соқолига тикилиб қарай бошлади. Назарида соқол ҳам уники эмасдай туюлди. Ҳардевнинг соқолидан тутамлаб бир тортган эди, соқол ҳам узилиб тушди.

— Айтмовдимми, бу ерда бошқа гап бор деб, — ҳамон шовқин соларди ҳавалдор.

Мўнанинг ҳам, Ҳардевнинг ҳам тили танглайга ёпишиб қолди. Қинғир ишнинг қийғи чиққанди. Бир ҳинду йигити иягига ясама соқол тақиб, бошига салла ўраб, аллақандай бегона қиз билан ярим тунда, боғнинг хилват бурчагида дон олишиб ўтирганини нима билан оқлайди энди?

— Менимча, мана бу қизни ҳам панага олиб бориб, бир текшириб кўришимиз керак. Тағин бу ҳам ичидан бошқа одам бўлиб чиқмасин, — деди-да, ҳавалдор Мўнани хилватга сургаб кетди. Мўна қўлини бўшатиш учун уринган эди, ҳавалдор қизга ҳам қарсиллатиб бир шапалоқ тортди. Иккинчи қўли билан қизнинг оғзини беркитиб, бута орқасига олиб ўтди. Ҳардев: “Бу нима қилганларинг, ҳой иймонсизлар!” — дейишини билади, полициячилардан бири уни ҳам айлантириб бир солди. Кейин икковлашиб Ҳардеви салла билан боғлашди-да, оғзига латта тиқиб қўйишди. Ҳардев типирчилар, улар аямай дўппослар эди.

Бута ортидан ҳавалдор билан Мўнанинг олишаётгани эшитилиб турарди. Кўп ўтмай у томон жимжит бўлиб қолди.

Оёқ-қўли боғлиқ, оғзига латта тиқилган Ҳардев ўтлоқ устида узала тушиб ётарди. Осмондан паршираган тўлин ойнинг кумуш нурлари сим-сим оқади. Бутун боғда сирли бир сукунат ҳукм сурарди. Ерда ҳам олачалпоқ ой нурлари бодроқ-бодроқ сочилган. Аллақаддадир олисдан най навоси янграрди... Боққа яқин жойдаги полиция маҳкамасининг қўнғироғи занг урди. Соат тунги икки бўлганди.

Бир вақт Мўна билан олишган ҳавалдор бута ортидан чиқиб битта-битта юриб келди-да, шерикларига қараб деди:

— Бир ёқли қилдим. Энди миқ этолмайди.

Бунга эшитиб, бошқаси деди:

— Зап юрагинг бор-да! Қойил!

— Хўш, у-бу қўлга кирдимиз?

— Қайдам. Қуп-қуруқ.

— Унда тарқалинглар, булардан фойда йўқ.

Ҳардев ҳаммасини кўриб, эшитиб турарди. Гапирай деса, оғзида латта, ҳаракат қилай деса, оёқ-қўли боғлиқ — ҳамма алами ичида. Мўнани ўйлай-ўйлай охири ҳушдан кетди.

Мўна келиб, шудрингли майса устида беҳуш ётган Ҳардеви бўшата бошлади. Сўнг йигитнинг оёқ-қўлини уқалаб, бир амаллаб уни ҳушига келтирди.

Ҳардев бўлган ишлар ҳақида полицияга арз қиламан деб туриб олди. Ҳазабдан ўзини қўйгани жой тополмаётганди у. Мўна эса, бундан барибир ҳеч нарса чиқмайди, қайтанга иккаламизнинг шармадамиз чиққани қолади, деб унга тушунтиришга ҳаракат қила бошлади. Лекин Ҳардев айтганида туриб олди, қизни тўғри полиция маҳкамасига етаклаб борди. Маълум бўлишича, уларга ҳужум қилганлар полициячилар эмас, балки безорилар экан. Бу кечаси полициячилардан ҳеч қандай гуруҳ боғда навбатчиликка тайинланмаган экан. Шунга ўхшаш воқеалар ҳусусида бир неча бор шикоятлар тушган экан.

— Истасангиз, сизнинг шикоятингизни ҳам дафтарга қайд этиб қўяман, — деди навбатчи полиция ходими.

Ҳардев Мўнага, Мўна Ҳардевга қаради. Нима дейишни билмай, иккаласи ҳам ҳайрон эди.

5

Мўнани ётоқхонасига кузатиб қўяркан, Ҳардев ундан энди қачон учрашажакларини сўради.

— Учрашиб ҳам нима қилардик, — деди Мўна ва кўзларига ёш олди.

Мўнанинг аламли сўзлари Ҳардевнинг юрагига наштадек ботди. У ўзига ўзи лаънатлар ўқиганча бир сўз айтмай, изига қайтиб кетди.

“Учрашиб ҳам нима қилардик” — Мўнанинг бу сўзлари йигитнинг қулоғи остида жаранглар ва бу сўзни эшитгандан кўра ўлиб қўя қолганим яхши, дерди ўзича. “Мен ҳам одам бўлдимми? Бир бокира қизнинг номусига тажовуз қилинаётганини кўриб турсам-у, қўлимдан ҳеч нарса келмаса... Олишсам бўлмасмиди? Ё улардим, ё қолардим, лекин қизнинг номуси булганмас эди. Аввал мен ўзимни боғладим, кейин улар мени боғлаб ташлашди, оғзимга латта тиқишди, — лекин булар ҳеч қачон баҳона бўлолмайди, жонимни хатарга қўйиб бўлса ҳам олишимим, Мўнага ифлос кўлини чўзган муртаднинг бошини илондек янчишим керак эди. Шуларни ўйлаб, Ҳардев ерга киргудек бўлмоқда эди.

Хаёллари билан олиша-олиша Ҳардев уйига келди-да, ўзини каравотга ташлади. Шу ётганча, у ухлаб қолди.

Ётоқхонада ётган Мўнанинг мижжасига уйқу қўнмасди. У аъзойи бадани ҳил-вираб, ўзини бошдан-оёқ булганч, нопок жисмга айланиб қолгандек ҳис этмоқда эди. Ўзидан ўзи йирганиб, нафрати қўзир, назарида миясидан товонигача қил-қизил қонга белангандай эди. Бир пасдан кейин тонг ҳам отади, одамлар унга қараб тупура бошлайди. Унга пашшалар уймалашади... Бадномликнинг заҳарли тигларидан вужуди қийма-қийма бўлади. Кимга қарамасин, ҳамманинг оғзида битта гап: “Мўнанинг номусини булғашибди...” “Шўрлик онажоним, энди кўчага бош суқиб чиқа олмайсиз... Бечора отажоним, эл-юрт орасида бош кўтариб юролмайсиз энди” — қайта-қайта такрорларди Мўна ўзича. Дугоналари ҳам ҳол-жонига қўймай савол устига савол ёғдиришади: “Менга қара, ахир, Пурий жанобниқига зиёфатга кетмаганмидинг?” “Сени Ашок Пурийнинг зиёфатида ўз кўзим билан кўрган эдим-ку?” “Вой тентак қиз, ақлинг жойидами ўзи, кимсасиз боғда пишириб қўйибдимми сенга?” “Ёнингдаги анови гўрсўхта нима қилиб турувди? Ўлгудек бўшашган, қўрқоқ одам экан-ку Дебий деганинг!” ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Йўқ, йўқ, Дебийнинг айби йўқ бунда! Дебийни маломат қилишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ! Дебий беғубор зот, етти муқаддас дарё сувида чайилган тоза ёсуман у!

Мўна ўтириб, Дебийга хат ёзишга тутинди: “Дебий, азизим! Бу ёруғ оламда сиздан бошқа кимим ҳам бор менинг? Агар сиз бўлмаганингизда боғдан кўчага юриб чиқишим, ундан ётоқхонага етиб олишим амри маҳол эди. Мен ушбу хатни ёзар эканман, сиз маст уйқуда ухлаб ётган бўлсангиз ҳам, эҳтимол. Тўғри топдимми? Гўрида тўнғиз қўпгур безорилар сизга шунчалар озор бердики... илоё оёқ-қўли ириб оқсин барисининг! Сизга қўл кўтарган ўша малъунларнинг нега жонини суғуриб ташламадим, деб ўзимни қаргайман. Сизнинг қўл-оёгингизни боғлашаётганида нега ағрайиб қараб турдим, деб ўзимдан ўзим нафратим қўзийди. Ночор қолган, қуроли тортиб олинган одам жуда нари борганда ҳаётдан кўз юмиши мумкин. Чунки гоҳо тирик қолмаслик ҳам зolimга яхшигина дашном бўла олади.

Энди ҳам бирон киши менга зулм қилиб кўрсин-чи! Мени хўрлашга журъат этсин-чи! Бошига ажал соя солганда одамзот ҳаёт учун жон-жаҳди билан курашади, мен ҳам курашаман, аммо ўлганимдан кейин курашаман. Таъна-маломатлар, қуруқ тўхтамлар — ҳаммаси бир пул бўлиб қолаверади. Шивир-шивирлар, минг хил миш-мишлар йўлимни пойлаб қолаверади-ю, аммо, афсуски, бу пайтда мен бўлмайман, ўлиб кетган бўламан. Ҳамма чагак чалиб, аттанглаб қолаверади!

Дебий, жоним, мен бугун оппоқ тонг юзини кўрмасликка онт ичдим, қасамёд этдим. Оғу ичиб, абадий уйқуга кетаман. Мен ҳамма томонини ўйлаб-ўйлаб шундай тўхтамага келдим. Бу менинг дил амрим эди, дил амрига қулоқ солмоғим керак.

Мен ўлаётirman. Мақтулнинг ҳам қўлида қурол борлигини қотил билиб олсин — шунинг учун мен шундай қилаётirman. Бундан ўтқирроқ ва кучлироқ қурол етти иқлимда ҳам топилмаслигини билиб қўйсин. Мен ўлаётirman. Ҳеч бир сабабсиз ёш бошимизга шунча уқубатлар солган ўша разил махлуқларнинг виждони сал бўлса-да, азоб чексин учун шундай қилаётirman. Мен ўлаётirman. Боғнинг хилват гўшаси, майсазор, анво гулларнинг муаттар бўйлари, дарахтларнинг қуоқ сояси севишганлар йўлига доим мунтазир туришлари учун шундай қилаётirman. Тўлинойнинг сугдай оппоқ нурлари бундан кейин ҳеч қачон бундайин қабиҳ ҳодисалар гувоҳи бўлмаслиги учун шундай қилаётirman. Хоҳ кундузи, хоҳ кечаси бўлсин, озод юртнинг озод одамлари дориламон юриб-туришлари, ўйнаб-қулишлари учун, хоҳ пинҳона, хоҳ ошкора бўлсин, озод элнинг озод йигит-қизлари бир-бирларини дилдан севишлари, аҳд-паймон қилишлари, ширин висол лаззатидан

бахраманд бўлишлари ва, ниҳоят, абадул-абад бахт нашидасини суришлари учун мен ўлаётирман, жонимни қурбон қилаётирман.

Бу онтларим мен учун осонга тушмаслиги ўз-ўзидан аён.

Айниқса, ҳали юраги орзуларга лиммо-лим, ўн гулидан бир гули очилмаган қиз учун бу... Киприкларимда маржондай тизилган инжулар кўз ёши эмас, ўша ушалмас орзуларимдир. Томирларимда сўнгсиз манзини кўзлаб тинимсиз югураётган оловранг нарса қон эмас, мажруҳ муҳаббатимдир. Менинг эндигина толе юлдузим йилт этган эди. Эндигина бир йўлни ихтиёр эта бошлаган эдим. Ёр йўлига мунтазир мижжаларимда бодроқ-бодроқ гуллар сочишга шайлана бошлаган эдим. Кимнингдир дил тўрида жой олган тахтиравонда маликалардай ноз уйқуга кетмоқчи эдим. Кўзларимнинг сеҳри билан кимнингдир дил торидан муҳаббат таронасини таратмоқчи эдим. Эндигина ёр ваъдасидан маст бўла бошлаган эдим. Шу пайтгача на мен бировдан хафа бўлибман, на биров менга тасалли берибди. На биров учун кўз ёши тўкибман, на биров менинг кўз ёшимни аритибди. На ўзимда муҳтожлик ҳис этибман, на бировдан биронта совға олибман. На биров мен учун хина кўтариб келибди, на биров келиб мени извошда олиб кетибди. Шу пайтгача шоҳнай овози менга ёт эди, ота уйдан насибам узилмаган эди. Ахир, мен ҳам никоҳ қўшиғи оҳангидан ҳаяжонга тушишга, ким биландир умрлик аҳду паймон қилишга, кимнингдир вафодор ёри бўлиб қолишга ҳаққим бор эди-ку!

Дебий, жоним, ҳаёт шунчалар ширинки... лекин аччиғи ҳам бор, шунга қарамай, барибир ширин. Болнинг ширини билан бирга боларининг захри ҳам бўлади-ку. Гул билан бирга унинг тикони ҳам бўлади-ку. Булутлар қаърида чақмоқлар бўлади-ку. Бу дунёи бевафо каззобликнинг машғум тиғи билан юрагимни поропора қилди, гўзалликнинг ажиб сеҳру жодуси билан яна юпатиб ҳам қўйди. Мана, бугун шундай ранг-баранг дунё билан абадий видолашувга азму қарор этдим. Оҳ, эрта бошлаган эдим, тез тугатдим бу дostonимни!

Дебий, мен сиз билан яна бир қарра учрашсам деган эдим. Яна бир қур қайноқ истарангиз ҳароратидан дилимни илтиб олсам девдим. Аммо, сизга қайси юз билан қарайман? Менинг бу ёпоқ жисмим оёқ остида қолган гул бўлди. Энди мен атир уфуриб турган хушбўй гул эмас, кўнгилни беҳузур қилувчи сассиқ алафман.

Жоним, ўзингизга маълумки, иккаламининг мана шу оз муддатли дўстлигимиз давомида мендан хатоликлар ўтди, мен сизнинг осмондай кенг юрагингизга ишониб айта оламнки, сиз мени кечирасиз, айбимни унутгайсиз.

Яна бир оғиз гапим қолди, майли, кейин сизни безовта қилмайман.

Дебий, сиз ўзингизни бутунлай Дамаянтийга топширганингиздан хабарим бор. Ҳа, ҳа, айнан Дамаянтийга топширгансиз, бошқа бировга эмас. Сизнинг беғубор қалбингизда ундан бошқа зотга ўрин ҳам йўқ. Аммо, бирор тасодиф билан сизнинг бу олийшон қасрингизда бирон бўш жой топилгудек бўлса, ўтинаман, мендай бир ғарибни ҳам назарингиз илиб, ўша ердан бошпана берсангиз. Зеро, сизнинг шу марҳаматингиз соясида бир ғариби бенаво ҳам дунёга келганидан рози бўлиб кетса.

Майли-да, жонфидо ёр топилмабди, меҳрибон ҳамроҳ топилибди. Ахир, бандасининг илтижо билан қўлларини узатиб ёлворилишини худойим айбга буюрмайди-ку. Алвидо, жоним! Илоё минг йил яшанг!

*Ўлимим олдидан айтар сўзим деб:
Мўна”.*

Мўна хатни конвертга солди, адресни ёзди ва деразадан ташқарига кўз ташлади — тонг бўзариб келарди. У шишачадан бир неча ҳапдорини олиб оғзига солди, сув ичиб, каравотга чўзилди. Чамаси, ярим соатлар ўтгач, Мўна қаттиқ ўхчиди, шу вақт ишдан қайтиб келаётган Рўжий дугонасининг ўхчиётганини кўриб, ичкарига югуриб кирди. Қараса, Мўна бир ҳол бўлиб ётибди. Столдаги бўш шишачага кўзи тушди-ю, Рўжий воқеани англади.

Мўнани жуда вақтида туғуруқхонага олиб келишган эди. Уни ўлим чангалидан омон сақлаб қолишди.

Рўжий телефон қилганида Ҳардев қотиб ухлаб ётарди. Хабарни эшитиши билан у оёғини қўлига олиб туғуруқхонага учди. Рўжий, Манорама ва яна бир қанча дугоналари кўзларида жиққа ёш билан туғуруқхона айвончасида хомуш туришарди. Ичкарида эса уч нафар доктор ажал билан олишарди.

Рўжийнинг асли исми Розия, Мўнаники Мунадир Коур бўлиб, ҳамширалар таомилига кўра иккаласи ҳам жўнгина қилиб, исларини ўзгартириб олишганди.

Рўжий ҳозир Ҳардевнинг қай аҳволга тушганини ҳис қилиб турарди. Чунончи, у докторлар Мўнанинг ошқозонини тозалаётганларини, бунинг учун бир мунча вақт ўтишини уқтиришга ҳаракат қиларди. Пайтдан фойдаланиб, Рўжий Мўнанинг хатини унга берди. Ҳа, Ҳардевнинг шубҳаси тўғри бўлиб чиқди! Утган кечаси Мўнани ётоқхонага ташлаб келаётганида “худди бу қиз заҳар-паҳар ичиб қўймасайди” деган ўй кечган эди кўнглидан.

Хатни ўқиб бўлгач, Ҳардев бадтар қайғуга ботди. Рўжий унга доктор резина ичакни бемор ошқозонига қандай солишини, ошқозон заҳардан қандай тозаланишини батафсил тушунтира бошлади.

— Рўжий, — деди Ҳардев маҳзун нигоҳини қизга тикканча, — сени Розия деб чақирсам, хафа бўлмайсанми? Нимагадир, Розия дейиш менга қулайроқ туюлади.

— Вой, нега хафа бўларканман? — жавоб берди Рўжий. — Бирга ишлайдиган дугоналаримга ғалати туюлиши мумкин. Рўжий исмини аслида менга Мўна қўйганди.

Бироздан кейин беморнинг ошқозини бутунлай тозалангани, бироқ бемор ҳамон ҳушига келмаётгани ҳақида хабар келди.

Рўжий Ҳардевга Мўнанинг ҳозирги ҳолатида унга глюкоза қандай қилиб берилиши ҳақида бидирлаб гапира кетди.

— Бу тенгак қиз доридан кўп ичиб қўймаганмикан-а? — деб сўради Ҳардев ҳам тоқатсизланиб.

— Чамамда, ҳеч гап бўлмаганди. Зиёфатдан у ўғай акаси билан бирга чиқиб кетувди.

Рўжий Ҳардевга чой келтиришларини айтди. Уйқудан турганидан бери у туз ҳам тотмаган эди.

— Мўнанинг ҳушига келишига ҳали анча бор, — деди Рўжий, — унгача сиз юз-қўлингизни чайиб келинг.

Ҳардев бир пиела чой ичиб бўлгунча Рўжий бориб Мўнанинг аҳволидан хабар олиб чиқди. Ҳардев савол назари билан унга боқди.

— Хавотир қилмаса ҳам бўлади, — деди Рўжий, — сиз бемалол уйга бориб келаверинг. Докторнинг чехрасида олдинги ташвиш аломатини кўрмадим.

— Мўнанинг ўзи яхшими, ишқилиб? — деди Ҳардев овози қалтираб.

— Ҳа, ҳа, менимча хатар ўтиб кетди. Энди сиз уйга бориб келаверинг.

Ҳардевнинг ҳоли чинданам ачинарли эди. Бир кечанинг ўзида шунча кўнгилисиз ҳодисалар унга қайқдан қараб турувди. Йўл бўйи у Мўнанинг хатини бир эмас, бир неча бор ўқиб чиқди. Мўна учун ҳар қандай қурбон беришдан тоймайман деб аҳд қилди. Фақат бир ҳушига келиб олсайди. Йўқ, шундай қиз бекорга ўлиб кетиши мумкин эмас.

Уйга келиб, Ҳардев шоша-пиша соқолини олди, юз-қўлини чайиб, нонуштага ўтирган ҳам эдики, туғуруқхонадан Рўжий телефон қилиб қолди.

— Нима қилаётган эдингиз? — трубкадан овоз келди.

— Нонушта қилаётувдим.

— Нонушта қилиб бўлгач, дарҳол етиб келинг.

— Тинчликми?

— Ҳа, ҳа, Мўна ўзига келди. Лекин ҳеч кимни танимай турибди. Ҳозир сиз жуда кераксиз.

— Унда нонушта қилмаёқ етиб бораман.

— Йўқ, йўқ, бемалол нон-чоингизни ичиб олаверинг. Барибир доктор ҳам ҳали-бери ичкарига қўймаса керак.

Ҳардев нонушта қилди. Йўлда бир даста гул сотиб олди-да, туғуруқхонага етиб келди.

Дарҳақиқат, Мўна ҳушига келганди. Унинг кўзлари очиқ, аммо тили айланмаётган эди. Одамни ҳам зўрга танирди. Энди уни ухлатмаслик лозим эди. Кўзи бир уйқуга кетдими, қайта очилишидан умид йўқ эди.

— Одатда бундай ҳолда беморни чимчилаб, шাপатилаб, уйгоқ сақлаб турилади. Бироқ Мўна сизни кўриб, ухлашни истамаслиги ҳам мумкин, — Ҳардевга уқтирарди Рўжий. Доктор рухсат бериши билан у Ҳардевни бемор ётган хонага олиб кирди. Мўнанинг ранги бирдан ўзгарди. Чеҳрасига қизиллик югуриб, жонланиш зоҳир бўлди. Ҳардев унинг қўлидан тутиб, оҳиста силади.

— Бу ким, танидингми? — сўради Рўжий.

— Ўша, — эшитилар-эшитилмас жавоб берди Мўна.

— Ким ўша деганинг? — такрор сўради Рўжий.

— Гул олиб келган, — жавоб берди Мўна. Унинг кўзлари энди Ҳардев келтирган гулларда эди.

Шундан сўнг Рўжий чиқиб кетди. Кетишдан илгари Мўна билан Ҳардевга қаҳва келтиришларини айтди ва таъкидлаб деди:

— Бемор қаҳвадан қанча ичса, шунча яхши. Қаҳвани иложи борича кўпроқ ичсин. Аммо бир чимдим ҳам шакар солинмасин.

— Мўна! — иккаласи танҳо қолгач, Ҳардев ҳаяжонини босолмай нидо солди.

— Дебий! — ун берди Мўна. Қиз хатардан бутунлай фориг бўлганига Ҳардевнинг имони комил эди.

Ҳар сафар хонага ҳамшира кирганида, беморни ухлагани қўйманг, деб тайинлар эди.

Ҳардев Мўнага бир-биридан мароқли воқеалардан сўзлаб, чақалоқдай овутиб ўтирди. Қаршида Кашмир водийси сувратини кўриб, Мўнанинг лабларида табассум ўйнади.

— Бир нарасада мен... — деб Мўна сўзлашга ҳаракат қиларди-ю, мажолли етмай, жим бўлиб қоларди.

— Бир нарасада мен... — яна бор кучини тўплаб, гапирмоқчи бўлди, бироқ фойдасиз.

Қаҳва ичиб, Мўна яна гапиришга уриниб кўрди.

— Бир нарасада мен у билан бирдайман, — ниҳоят жумлани охирига етказишга муваффақ бўлди.

— Йўқ, йўқ, ундай дема, — деди Ҳардев қаҳвали пиёлани унинг оғзига олиб бориб, Мўна қаҳвадан уч-тўрт устма-уст ҳўплади. Мўна хиёл тетиклашгандек бўлди.

— Мўна, кўзларингни юмишинг мумкин эмас, — деди Ҳардев эркалаб.

— Сизга қарайми? — сўради Мўна Ҳардевнинг кўзига ишора қилиб.

— Ҳа... менга қара.

— Унда мен... — Мўнанинг гапи яна чала қолди. Бироқ у бўш келмади, Ҳардевга бир неча дақиқа тикилиб қараб турди-да;

— Мен ҳеч қачон... — деди-ю, яна жим бўлиб қолди.

У қаҳвага ишора қилди. Айтмоқчи бўлган гапи эсидан чиқиб қолаётгандек туюлди унга. Буни Ҳардев сезиб қолган бўлса-я, деб ўзича хижолат чека бошлади. Юзига ташвиш соя солиб, юраги ғашланди. Анчагача кўзларини бир нуқтага маъносиз қадаганча тек ётди. Бироқ уни ич-ичидан нимадир кемираётгани шундоқ билиниб турарди. Лекин шу аснода бирданига ўз ҳолига қайтди-ю, чиройи очилди.

— Мен ҳеч қачон ухламайман энди, — ниҳоят жумлани охирига етказди Мўна. Унинг чеҳрасида хотиржамлик намоён бўлди.

Анчагача Ҳардев ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирди. Бирдан Мўнанинг Жон Нисор Ахтар шеърларини яхши кўриши эсига тушди-ю, паст овозда хиргойи қилиб шеър ўқий кетди:

Бу кун чаманда бир гул кўрсатди жамолини,
Ҳайратдан қотиб қолдим кўргач ёр камолини.

Мўна Ҳардевга шу байтни қайта-қайта ўқитди. Охири Ҳардев навбатдаги байтга ўтди:

Гул баргидек яноғи ял-ял ёниб, олар кўз,
Боларидек шу гулнинг сўрсам ширин болини.

Мўна жилмайди. Аввалига бошини ирғаб, “Ҳа, ҳа” деди, кейин тўсатдан бошини сарак-сарак қилиб, “йўқ, йўқ” деди.

Ҳардев кейинги мисрани ўқиди:

Гул юзли, ол яноқли ёрнинг кўпдир шайдоси,
Раҳми келмасму кўриб, мендек қадди долини?

Шу тариқа иккаласи яна талай вақтгача бир-бирининг кўзига тикилиб ўтиришди. Бир-бирига турли-турли саволлар беришди.

7

Ҳардевининг ҳамдардлик ҳисси билан тўла ҳар бир сўзи, унинг бемор ёнида бўлиши Мўна учун ҳар қандай дори-дармондан афзал эди. Тўрт кун ўтар-ўтмас, у ётоқ-хонасига қайтиб келди. Мўнани истаган вақтда келиб кўриб туриши учун Ҳардевга махсус рухсатнома бериб қўйилганди. Энди у Мўнаниннг олдида уззу-кун қолиб кетар, қизнинг уйқуси қочган кечаларда у шу ерда ётиб ҳам қоларди. Ҳар куни гул ва турли совғалар келтирар, бир-биридан ширин ваъдалар бериб, кўнглини кўтарар эди.

Буни кўриб, Мўна ҳазиллашарди:

— Илгарироқ ичсам бўлар экан бу дорини. Бундай меҳрибонликлар учун бир эмас, минг марта ўлишга ҳам тайёрман.

Унинг гапидан иккаласи мириқиб кулар эди... “Шамол бўлмаса теракнинг учи кимираммайди”, дерди Мўнаниннг дугоналари уларнинг бу тариқа апоқ-чапоқ юриб-туришларини кўриб. “Мўна тузалиб чиққанидан кейин Ҳардев, албатта, унга уйланади”.

Мўнаниннг бетоб бўлиб қолгани ҳақида унинг ота-онасига атайлаб хабар қилишмаганди. Туғуруқхонадагилар буни сир сақлашга қарор этишди, чунки полиция хабар топгудек бўлса, ҳаммаларини ташвишга қўйиши турган гап эди.

Мўна бутунлай соғайиб, энди навбатчиликка ҳам бора бошлади. Бир куни унинг хонасида ўтирган Манорама у ёқ-бу ёқдан гап сотди-да, бирдан сўраб қолди:

— Мўна, сен ростдан ҳам Ҳардевга турмушга чиқмоқчимисан?

— Нимайди? — кўнгли бир нарсани сезгандек, Мўна ҳушёр тортиди.

— Йўқ, шунчаки... ўзим. Ҳамманиннг оғзига шу гап, иккалаларинг турмуш қурмоқчи эмишсиз? Шу гап ростми?

— Хўш, ўзинг айт-чи, шундай бўлса, яхшими, ёмонми? — деди қошини чимириб Мўна. Ҳардев борасида тирноқча ёмон гапни эшитишга унинг тоқати йўқ эди.

— Ёмон деса ҳам бўлади, яхши деса ҳам, — деди келганидан бери чиройи очилмай ўтирган Манорама.

— Дугонажон, бундоқ очикроқ қилиб гапирсанг-чи, нима демоқчисан ўзи? — деди юрагини бадтар ғашлик чулғаб Мўна.

— Гап шундаки... ҳалиги... — Манорама гапни нимадан бошлашни билмай, туттиди. Мўнаниннг бир ёғи касалдан яқинда тургани, бир ёғи Ҳардев деса, Мўна жонини беришга тайёр эканидан Манорама дилидаги гапни очик айтишга ботина олмаётганди.

— Манорама, — деди Мўна, — мен Дебийни яхши биламан. Борди-ю, у кишидан шубҳа қилаётган бўлсанг, шубҳанг ўринсиз.

— Шубҳам-ку йўқ, лекин айтишга қийналаётганимнинг боиси — касбим уни сир тутишни тақозо этади.

— Иккаламизнинг касбимиз бир-ку, мендан нимани яширасан? — деди Мўна таажжубланиб.

Мўна фаҳмладики, Манорама Ҳардевининг Дамаянтий билан яқинлиги ҳақида уни огоҳлантирмоқчи бўлаяпти. Кошки, буни Мўна билмаса.

— Мўна, биласанми... — деди-да, Манорама яна тўхтаб қолди.

— Сенга нима бўлаяпти ўзи? — деди Мўна гижиниб. — Ё Дебий бегона аёл билан дон олишиб юрарканми?

— Худди шундай, — деди ниҳоят Манорама енгил тортиб.

— Буни айтмасанг ҳам биламан, — деди Мўна суҳбатдошини тонг қолдириб.

Шундан кейин Манорама қачондан бери ўзини қийнаб юрган гапни дугонасига очиб солди. Дамаянтийнинг турмушга чиққанига етти йил бўлса ҳам фарзанд кўрмай, қаратмаган жойи қолмагани борми, нуқсон унда эмас, эрида бўлиб, буни

врачлар тасдиқлагани борми — ҳаммасини гапирди. Докторлар Дамаянтийни руҳий назоратдан ўтказишга ҳам қарор қилишибди. Айнан мана шу ҳолат уни Манорама ишлайдиган клиникага етаклаб келган. Доктор Шанта Манорама ҳамкорлигида уни даволай бошлаган. Беморнинг касаллиги сабабини аниқлаш осон бўлмаган. Охири шу нарса аниқланганки, у турмушга чиқишидан олдин Ҳардев исмли йигитга қаттиқ кўнгил қўйган экан. Бироқ йигит ҳинду, қиз эса сикх бўлганлиги туфайли мазҳаблари уларнинг бир-бирларига етишишига монелик қилган экан. Қизни мажбуран Ашок Пурий деган кишига эрга бериб юборишган. Ашок Пурий ўзига тўқ оилалардан. Дамаянтий ҳам, бора-бора кўникиб кетарман, севган йигитимни эсдан чиқариб юборарман, деб ота-онасининг раъйига ортиқча қаршилик кўрсатмай қўйган. Бироқ у ўйлаганчалик бўлмаган, севгилисини дилидан чиқариб юборолмаган. Кечаси ҳам, кундузи ҳам унинг сиймоси кўз олдидан нари кетмаган. Эри билан битта уйда яшаб, у билан ўйнаб-кулса ҳам, егани олдида, емагани кетида бўлса ҳам, лекин юраги севган йигитига боғланиб қолаверган. Унинг бўйида ҳам бўлмаган... Шифокор уни назоратдан ўтказиб, Дамаянтий севгилисини унутиб юборолмаганини, аксинча, илгаридан кўпроқ ишқ ўтида куяётганини айтган. Дамаянтийнинг ўзига ҳам шу ҳақиқатни ошкора айтишга мажбур бўлган:

— Пурий хоним, сизда ҳеч қандай қусур йўқ. Эрингизнинг ҳам тўрт мучали соғ. Сизлар икковингиз ҳам фарзанд кўришингиз мумкин. Бунинг учун сиз ўз эрингизга чин дилдан кўнгил бермоғингиз лозим, вассалом. Турмуш қурганингизга шунча йил бўлибди-ю, сиз ҳамон эрингизга бегонадайсиз. Балки, вақти келиб сиз эрингизга кўнгил ҳам берарсиз, аммо унғача сиз оналик имкониятингизни бой бериб қўймасангиз деб қўрқаман. Шунинг учун қандай чора кўриш — бу ўзингизга ҳавола.

— Демак, мен она бўлишни истасам, ўз севгилимнинг олдида қайтиб боришим керак, шундай демоқчимисиз? — дебди Дамаянтий докторнинг маслаҳатларини диққат билан эшитиб.

— Бу сизнинг шахсий ишингиз. Бунга биз бирон-бир дахл кўрсатолмаймиз. Биз сизни ўзингиздаги муаммодан воқиф қилдик, холос, — жавоб берибди доктор.

Бунга эшитиб Пурий хоним қаттиқ ўйга толганини, ранги бир хил бўлиб кетганини Манорама алоҳида таъкидлаб гапирди. Дамаянтий бир оғиз ҳам гапирмабди, битта-битта юриб, машинасига бориб ўтирибди. Шундан кейин у, бу клиникага бошқа келмабди.

Бир кун Дамаянтийнинг қизалоқ топганини эшитибди. Тирноққа зор эди, эшитиб суюндик, — дебди Манорама.

Бу гапларни эшитиб, Мўна дод-фарёд солса керак деб ўйлаган Манорама унинг аксинча, қаҳ-қаҳ уриб кулганини кўриб, таажжубланди.

Бу орада Рўжий ҳам келиб қолди.

— Ҳикоя шу билан тугагани йўқ, — деди Манорама иккала дугонасига бир-бир қараб. — Ҳикоя ҳали давом этади. Дамаянтий Ҳардевни қидириб топади. У билан қайтадан дўстлик ришталарини улайди. Лекин ошкора эмас, пинҳоний. Бировнинг хасмидаги аёл етти ёт бегона эркакни қандай севиши мумкин? Улар муҳаббатларини келган жойидан давом эттирибдилар-да, Дамаянтийнинг бўйида бўлибди. Эски китобларда ҳам шундай муҳаббат билан фарзанд кўриш гуноҳга кирмайди деб ёзилган эмиш-ку.

— Тўғри. Фақат хотин бундай иш учун эрининг розилигини олиши керак, — деди Мўна.

— Йўқ. Мен бунга қўшилолмайман. Бу турган-битгани гуноҳ, — деди Рўжий эътироз билдириб.

— Нима бўлганда ҳам Пурийлар хонадони фарзандлик бўлиб олди-ку. Ўша кун зифатда уларнинг қанчалик хурсандлигини кўрдингми? Ҳардевга келсак, бечора, қизини деб ўлиб турувди, мен ўз кўзим билан кўрдим. Қизини бирров кўриш учун у ҳамма нарсага тайёр, — деди Мўна.

— Шу гапларни билиб туриб тагин унга эрга чиқаман деганингга куяйми, — деди Манорама.

— Ўз оғзинг билан менга айтмаган бўлсанг ҳам Манорамадан эшитиб жуда бошим қотиб қолди, — деди Рўжий.

— Ишқ савдоси бошқа, турмуш савдоси бошқа, — деди Мўна чуқур тин олиб. — Мен бу одамни қаттиқ севиб қолганман, менга унинг севгисидан бошқа ҳеч нарса керак эмас. Мен муҳаббат билан тирикман. Бировни севиш бу катта давлат. Мен у кишининг Дамаянтийни севишларидан хабарим бор. Дамаянтийнинг қизи Пурийдан эмас, Ҳардевдан бўлганини ҳам билар эдим. Ҳардев ҳозир ҳам Дамаянтийни севади — бу ҳам менга кундай равшан. Унинг дил тўрида Дамаянтийдан ўзга зотга ўрин йўқ. Шулар ҳаммасини билиб туриб ҳам мен у кишини севаман.

— Демак, навбат пойлаб ётибман де, — деди Рўжий кесатиб.

— Ҳа, чиқмаган жондан умид дегай гап бор-ку, — деди Мўна. Уччала дугона кулиб юборди.

Рўжий “Рухсат бергил, борай уйимга” кўшиғини хиргойи қила бошлади, дугоналари хаёлга толиб, хомуш бўлиб қолишди.

8

Мўна ўша куни кечқурун Ҳардевинг уйига биринчи марта ташриф буюрди. Ҳардев одатдагидек ишдан чиқиб, тўғри унинг ётоқхонасига йўл олди. Улар уйга кириб келишидан ярим соатча бурун, Ҳардевинг синглиси Жанкий унда-бунда Дамаянтийнинг суврати пайдо бўлиб қолганини сезди.

У айвонда осиглиқ турган сувратни олиб ташлаб, ўрнига тақвим илиб қўйди. Ичкарида Ҳардевинг ётоқхонасидаги столга зеб бериб турган сувратни олиб, ўрнига Мўнанинг сувратини келтириб қўйди. Бу сувратни Жанкий бир неча кун олдин Мўнанинг ўзидан сўраб олган эди.

Шу топ ташқарига такси келиб тўхтади. Ундан аввал Мўна тушди. Ҳардевинг онаси йўл-йўлакай ёпинчиғини тўғрилаганча, тез-тез юриб, меҳмонга пешвоз чиқди. У Мўна билан кучоқлашиб кўришди. Улар бир-бирларини эндигина кўриб туришарди. Шу пайтгача она уни сувратидан биларди, холос. Мўнанинг бошидан ўтганларини эса Ҳардев ипидан-игнасигача онасига сўзлаб берган эди. Ҳардевинг уйланишга қарор қилганидан бояқиш она ўзини қўйгани жой тополмай қолганди. Ҳар бир қизки бўйга етдими, дарров жойини топиб чиқариш керак — у яққаш шундай дерди. Ҳардев уйланмай туриб, Жанкийни турмушга чиқариш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Онанинг елкасидан тоғдай босиб турган юк ҳам шу эди.

Она Мўнанинг очиққўнгиллигини, шарм-ҳаёлигини кўриб ичида “худого шукр” деб қўйди. Анов биринчи қизга сира ўхшамайди, у Ҳардевини минг яхши кўргани билан сиркаси сув кўтармасди. Шундай бўлса ҳам, ота-онасидан ҳайқиради. Ўзи ҳамма бойларнинг қизлари шунақа бўлади. Уларнинг танглайини пул билан кўтаришади — даромади камроқ оилага тушиб қолишса, бир дақиқа ҳам чидашмайди.

Жанкий ўзининг бўлажак келинойисига уйини намойиш қила бошлади. Мўъжазгина, аммо ғоят дид билан безатилган уй иккита ётоқхонадан иборат эди. Бирида Ҳардев, иккинчисида онаси билан Жанкий турарди. Жанкий хонасида устига латта ташлаб қўйилган сетор ва ғижжак ғилофи кўзга ташланарди. Жанкий мусиқаани жонидан яхши кўрар, бир қанча чолғу созларини ажабтовур чала оларди.

Бирдан Ҳардев хонада Дамаянтийнинг битта ҳам расми йўқлигини пайқаб қолди. Уй ҳувиллаб қолгандай туюлиб кетди унга. Бу, ҳойнаҳой, Жанкийнинг иши бўлса керак. Шунга кўнглидан ўтказди-да, Ҳардев ич-ичидан ғижина бошлади. Келиб-келиб, бўлажак қайлиғини атайлаб етаклаб келганида шундай қиладими? Эрталабдан онажониси қилган ҳамма ҳаракатлари сувга уриб кетди. Шунча тарадуду тадориклардан кейин ҳам лоақал Дамаянтийнинг биргина расми йўқлигига Ҳардев қандай чидаб тура олади? Синчков Мўна Ҳардевдаги бу ўзгаришни пайқамай қолмади ва у ҳам алланечук бўла бошлади. Шу-шу, Ҳардевинг дили ёришмади-ёришмади, Жанкий билан онаси эса Мўнага не тариқа тахт қуришни билмай, атрофида гиргиттон. Ҳардевдаги паришонлик Мўнага ҳам “юқиб” ўзини алаҳситиш учун бир альбом олиб, расмларни томоша қила бошлади. Бирдан кўзи кумуш гардишли кўзойнак тақиб тушган Дамаянтийнинг сувратига тушди. У аль-

бомнинг ўша саҳифасини ҳамманинг кўзи тушадиган қилиб стол устига қўйиб қўйди.

Мўнанинг бу ҳаракатини кузатиб турган Ҳардевнинг бирдан чиройи очилиб, ўйин-кулги ва ҳазил-мутойиба овозлари тутиб кетди.

Мўна кетишга чоғланди. Зиёфат тугаб, Ҳардев чўнтагидан жажжигина бир қутича чиқарди-да, ундан дур кўзли узук чиқариб, Мўнанинг бармоғига тақиб қўйди.

Мўна суюнганидан қайта-қайта онанинг хоки пойини олди, Жанкийни ўпди, Ҳардевга эса ҳам миннатдорлик, ҳам муҳаббат тўла кўзлари билан боқаркан, “сенса жоним фидо” деяётгандай бўларди.

У таксига ўтираётганида она гоят мулоим оҳангда:

— Ота-онанг бу ердан узоқда экан. Биз уларни кига, албатта, борамиз. Эшикларига бош уриб, қўлингни сўраймиз, — деди-да, қизнинг пешонасидан ўлиб қўйди.

— Вой ойижон, мени ҳам умрингизда бир мартагина шунақа суйсангиз-чи, — деди Жанкий. Ҳаммалари хандон ташлаб кулиб юборишди.

Ётоқхонага келгач, узугини кўз-кўз қилиш учун Мўна энг аввал Рўжийнинг олдига чоғди.

У ердан иккаласи Манораманинг хонасига ўтди ва учовлон ярим тунгача гурнглашиб ўтиришди.

9

Ҳардевнинг Мўнага узук инъом қилганини эшитди-ю, Дамаянтийни чақмоқ ургандай бўлди.

Мўна билан Ҳардевнинг ўртасида қандайдир яқинлик борлигини-ку, азалдан сезиб-билиб юрарди. Дарвоқе, бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Буни зиёфат куни Ҳардевнинг юзига ҳам солган эди. Аммо, мана бу воқеани эшитгач, Дамаянтийга гўё бир катта давлати қўлдан чиқиб кетгандай туюлиб, оёғи куйган товукдай питишлаб қолди. Дунё кўзига қоронғи бўлиб кетди. Шундай кенг дунёда у муштдеккина қизалоғи билан ёлғиз қолиб кетаётгандек вужудини даҳшат чулғади.

“Тавба, менга нима бўлаяпти ўзи,” деб ўйларди яна Дамаянтий. “Ўзим бир бадавлат хонадон бекаси бўлсам. Қариндош-уруғлар-у, хизматкорлар ва югурдакларим тевааригимда туну кун парвона. Уйдан келди-кетди бирпас аримайди. Меҳмонлардан бир зум тиниб, ҳордигимни чиқарай деб кеч тушишини пойлайман. Бир куни меҳмондорчиликда иззатда бўлсам, бир кун меҳмонларга хизматдаман. Бир эмас, икки эмас, уч енгил машинамиз, шаҳар ташқарисида данғиллама дала ҳовлимиз бўлса. Эрим бир машинани Минний туғилганида чақалоққа совға деб, иккинчисини ўзимнинг сайр-томошаларимга деб олиб берганди. Шундай экан, Ҳардев билан Мўна икковининг турмуш қуриши билан менинг неча пуллик ишим бор, асти? Менга деса, ўнта Мўна билан турмуш қурмайдами. Менинг эримдай эр бормикан дунёда. Оғзимнинг елига маҳтал, ўша заҳоти муҳайё қилади. Ҳардев-чи, ўзини боқолмайди, шўрлик. Эрим-чи, ҳам катта-катта ишлайди, ҳам катта-катта тишлайди. Ҳардевнинг топгани ҳар доим учма-уч...”

Аслида бу гапларнинг сариқ чақалик қиймати йўқлигини Дамаянтий ич-ичдан ҳис қиларди. Чунки, у Ҳардевини севарди-да. Боз устига чақалоқ ҳам эриники эмас, Ҳардевнинг боласи-ку. Бундан у қандай тона олсин? Ҳалигача эри Миннийни “қизим” деб чақирганида Дамаянтий бир хил бўлиб кетади. Ҳатто Пурий қизини тиззасига олиб эркаласа ҳам Дамаянтийнинг гаши келади. Бас, шундай экан, қандай қилиб Ҳардев бошқа бировники бўлади? Ораларида бўлиб ўтган аҳду паймонларни на у, на Ҳардев қандай унута олади? Ёки ширин бир туш, тотли хаёл, жозибадор рўё ҳам эмас. Муҳаббат — бу икки инсонни бир умр бир-бирига боғлаб турувчи мустаҳкам тугун. Муҳаббат — бу бир умр ҳузур бағишловчи сеҳрли тилсим. Муҳаббат — бу то сўнгги нафасгача баралла жаранглаб турувчи мусиқа!

“Йўқ, йўқ, Ҳардев мендан воз кечиши мумкин эмас! Мен уни ҳеч кимга бермайман! Дамаянтий ҳали ўлгани йўқ. Ҳали унинг ўн гулдандан бир гули очилмаган. Дамаянтий илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. У кўчага қадам қўйиши билан юзлаб, минглаб кўзлар унга қадалади. Биргина табассуми юзлаб юракларни

пора-пора қилади. Йўқ, Дамаянтийни унутиш осон иш эмас. Дамаянтийнинг муҳаббатига бас келадиган шер ҳали дунёга келгани йўқ. Кимки Дамаянтийни муҳаббат ҳуқуқидан маҳрум этаман деган бўлса, чучварани хом санабди”.

Шундай олди-қочди хаёллар гирдобиди Дамаянтий ўтириб Ҳардевга хат ёзишга тутинди:

“Дебий, менинг хатимни ўқиб ҳайратдан бармоғингизни тишласангиз ажаб эмас. Агар мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, асло ҳайратланмаган бўлар эдим.

Бу хатни Дамаянтийдан деб билгайсиз. Сиз бир вақтлар менинг кўзимда жаннатнинг жамолини кўрар эдингиз. Менинг биргина табассумим учун осмондан ўнта юлдуз узиб беришга тайёр эдингиз.

Эсингиздами, бир вақтлар сиз менга Дамму, жоним, сен мени унутсанг ҳам мен сени унутмайман, дер эдингиз. Сен мени ташлаб кетарсан, аммо мен сени ташламайман, дердингиз. Сен мендан юз ўгирасан, аммо менинг кўзларим йўлингда нигорон, дер эдингиз.

Сизнинг муҳаббатингиз туфайли осмондаги ҳилолдай бир қизалоққа эга бўлган, шу билан муҳаббатимиз поклигини намоён этган ўша Дамаянтий мен бўламан. Тўққиз ой, тўққиз ҳафта, тўққиз кун зурриёдингизни жигаримда асраб-авайлаб воёга етказган ўша Дамаянтий мен бўламан. Қизалоғимнинг афт-ангори сизнинг афт-ангорингизга ўхшаган, қизалоғимнинг томирида сизнинг қонингиз юрган, қизалоғимнинг кўзларига сизнинг нури чашмингиз зиё бериб турган ўша она — Дамаянтий мен бўламан.

Ўша маъсум чақалоқнинг беғубор кулишларида сизнинг табассумингиз акси намоён бўлганини кўриб, теримга сиғмай кетаман. Мурғаккина жонга ҳар кўзим тушганида сиз билан бирга кечган онларимдаги туйғу вужудимни чулғаб олади.

Сизнинг бўсаларингиз тотти ҳамон лабларимдан аригани йўқ. Ҳамон ўтли сўзларингиз юрагимга аланга солади. Муҳаббатни унутиш мумкинми? Айниқса, биринчи муҳаббатни унутиш асло мумкин эмас. Боз устига, фақатгина севиш учун дунёга келган инсонга бахшида муҳаббатни қандай қилиб унутиб бўларкан? Ўшандай инсонни мен — муҳаббат тангриси дея сиғиниб келаман. Дебий, муҳаббат одамга қайта-қайта эмас, бир мартагина насиб қилишини билсангиз керак. Муҳаббат гули қайта-қайта эмас, бир мартагина очилади. Эсиб ўтган шабада эпкинни орқага қайтиши мумкинми? Осмондан ерга тушган баҳор томчиси икки қайта томганми? Оқар дарё орқасига қайтганми?

Эшитишимча, сиз шу кунларда янги-янги нағмалар чиқараётган эмишсиз. Саҳнада янгича томоша кўрсатиш тараддуида юрган эмишсиз. Янги-янги танишлар орттираётган, янги-янги йўллар ўрганаётган, янги-янги уфқлар қидириб топаётган эмишсиз.

Дарвоқе, эркак зотидан бундан ортиқ нима ҳам кутиш мумкин? Эркак зотига умид боғлаганларнинг орзуси ушалмаган ва ушалмайди ҳам!

Лекин доим менинг Ҳардевим унақа одамлардан эмас, деб юрар эдим. Одамлар ҳар нарса бўлиши мумкиндир, лекин менинг Ҳардевим йўлдан озмайди, деб ишонар эдим. Бунга заррача шақ-шубҳа қилмас ҳам эдим. Эрим мени аллакимларга ҳавола қилиб юборишга жазм этганларида сиз менинг ёнимни олдингиз, жонимга оро кирдингиз. Мени етти ёт бегона кимсалар ихтиёрига топширганларида сиз муҳаббатимни оёқости бўлишидан асраб қолдингиз. Мени ҳаётга қайтардингиз. Менинг покиза таним қандайдир номаҳрам тўшагини вақтинча обод қилиши муқаррар бўлиб турган бир пайтда сиз пайдо бўлдингизу менинг номусимни барбод бўлишдан сақлаб қолдингиз. Кўп ўтмай менинг ва сизнинг болангиз Минний ёруғ оламга келди. Иккаламизнинг, яъни Ҳардев билан Дамаянтийнинг армони рўёбга чиқди!

Чақалоғимни бағримда олиб ётар эканман, у гўё чақалоқ эмас, сизнинг вужудингизнинг бир бўлагидек ҳис этаман. Қизалоғимнинг юзларидан чўлпиллатиб ўпганимда сизнинг чўғдай лабларингиз таъмини туяман. Минний ҳар жилмайганида сизнинг кулгингиз жананглаб кетгандек бўлади назаримда.

Баъзан ўйлаб қоламан: бирор кун йўл-пўлда дуч келиб қолсак, мен сизни қизимга ким деб таништираман? Ёки бирор кун қизим кўчадан келиб менга, “Ая, кўчада бир чиройли киши менга кулиб қаради” деса, мен унга нима деб жавоб қайтараман? Бир кунни келиб бўй етади, куёв қидирамиз. Совчилар келади, унаштириш

бўлади, тўй бошланади. Тахтиравонга ўтиради-да, сизнинг, менинг юрагимни пора-пора қилганча бировнинг даргоҳига кетади-боради. Шунда бизлар чапак ча-либ қолаверамиз.

Туриб-туриб мен шуларни ўйлаб кетаман.

Аммо шу кунларда менинг қулоғимга бошқача гаплар чалинаётти. Эшитишим-ча, сиз ҳозир қандайдир бегона аёллардан жазман орттириб юрган эмишсиз. Аёл-лар жигарингиздан урган эмиш. Тагин ким денг? Одам қуриб кетгандай... Мўна! Мўна ҳам одам-у, ҳакка ҳам қушми? На сонда бор, на санокда. Уша бир тасқа-рани деб Даммуингизни эсингиздан чиқариб қўйяпсизми? У бир бозори ҳаржойи-ку. Уша бузуқига кўнглингиз кетиб, мендан юз ўгираяпсизми? Бундай пасткаш-ликни қаёқдан ўргандингиз? Бу билан сиз Дамму билан Миннийингизни сувга туш-ган пашпадай улоқтириб ташлаётганингизни биласизми? Менинг жигаримдан чиқ-қан чаённи ўз онасидан маҳрум қилмоқчимисиз? Унинг “дада” деб чақирган ово-зини бутунлай ўчирмоқчимисиз? Уни тирик етим қилмоқчимисиз?

Йўқ, минг бор йўқ, мен бундай бўлишига йўл қўймайман. Менинг жондай кизимни етим қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ!

Сизнинг Даммуингиз”.

10

— Дебий, мен она бўлаётганга ўхшайман.

Дамаянтийнинг сершовқин мактубидан гаранг бўлиб турган Ҳардев бу гапни эшитиб қулоғи тагида бомба портлагандай бўлди. У тахта бўлиб қолди.

— Дебий, ўша кунги воқеадан кейин... ҳозир иккинчи ойга ўтапти. Аввалига шундай тўйлаётгандир, деб ўйладим. Аммо бу галгисини кутавериш тоқатим тоқ бўлди. Ҳамма белгилар гумонимни тасдиқлаб турибди. Шунга... — деди-да, Мўна Ҳардевга мўлтайиб қаради.

Ҳардевинг рангида ранг қолмаган эди...

Ҳардев жим...

Мўна жим...

— Ҳазиллашаётган бўлмагин тагин, — деди ниҳоят тилга кириб Ҳардев, ку-лимсираганча.

— Сизга ҳазилга ўхшаб кўринади, жоним, аслида Мўнангизнинг қорнида бир безорининг уруғи ниш уриб чиқаяпти, — деди-да, Мўна пиқ-пиқ йиғлай бошлади. У узоқ йиғлади. Шунча ўзини туттишга ҳаракат қилмасин, барибир ўпкаси тўлиб кетаверди.

— Мени ётоқхонага олиб бориб қўйинг, Рўжий билан Манорамага айтиб кўрай-чи, улар нима деркин, — деди Мўна Ҳардевинг саросимага тушганини кўриб.

— Бўпти. Фақат уларга, бола Ҳардевники, деб айт, — деди Ҳардев, — у кунги машъум воқеа тўғрисида лом-мим дема, уқдингми?

— Барибир улар... — деди-ю, Мўна яна қандайдир мулоҳазага бориб, гапи бўғзида қолди.

Худди улар ўйлагандек бўлиб чиқди ҳам. Ҳар иккала дугона бир овоздан Ҳар-девга турмушга чиқасан, деб маслаҳат беришди. Борди-ю, бунга Мўнанинг ота-онаси розилик беришмаса, унда ихтиёрий равишда турмуш қуришга мажбур бўли-шади. Биринчи болани олдириб ташлаш, зўр гуноҳ, албатта, лекин бундан ҳам ёмони онанинг ҳаётини хавф остига қўйиши мумкин. Мўна ҳўп ялиниб-ёлборди, минг хил ёлгон-яшиқлар ишлатиб кўрди, барибир улар сўзларида туриб олишди.

— Балки олдиргани бир ҳисобдан яхшидир, баҳонада битта зирапча суғуриб ташланади, — деди Рўжий.

— Тўй деб ташвиш тортиб юрадими, — деди Манорама, — иккала томон рози бўлганидан кейин даллолнинг ҳожати қолмайди.

— Тўйдан кейин бўладиган ишни икковларинг тўйдан олдин дўндириб қўйи сизлар-ку, энди тўй деб бош қотиришларингга бало борми, — ҳазиллашди Рўж

— Ҳа-да, ортиқча чиқим кимга керак, — уни қувватлади Манорама.

— Гап унда эмас, — деди Мўна овозини ўзгартириб. — Мен бугун кечқурун Ҳардев билан гаплашган эдим. У мен ҳам бола деб ўлаётганим йўқ деб айтди.

— И-я, бу қанақаси бўлди, энди? — деди Рўжий Ҳайрон бўлиб.

— Шошманглар, у билан мен ўзим гаплашаман, — деди Манорама. — Тўғрида, у бир олим-полим бўлмаса. Арзимаган ойликка қараган одам. Ойлигим ошадди деб юрган билан бўларканми, йил ҳам кўз очиб-юмгунча ўтиб кетаяпти.

— У киши ишни қилиб бўлганлар. Энди қаҳрамонимиз думларини қанча тез тугиб қолсалар, шунча яхши, қолганини, мана, биз бор, бизга қўйиб бер, ўзимиз биламаз.

— Ота бўлмишнинг аҳволи бунақа бўлганидан кейин “олахуржун” бўйнига тушса қалай бўларкин, чидаёлмас кераг-ов.

— Ташвишланманглар, чақалоқнинг йўргагу кийим-кечакларини биз ўзимиз удалаймиз.

Қайгудан бошини ердан кўтаролмаётган Мўнага дугоналари бир томондан ҳамдардлик билдираётган бўлса, бир томондан узиб-узиб олишаётган эди.

— Илтимос, ҳазил-мазахни йиғиштиринглар энди, — деди Мўна қўлларини қовуштирганича. — Хуллас, Ҳардев боланинг туғилишига қарши.

— Қизиқ. Аввал оқибатини ўйламайдими?

— Дугонажонимиз Мўна-чи, бу киши нега ўйламаганлар? Кечаю, кундуз ундоқ қилинлар-бундоқ қилинлар” деб бизга насиҳат ўқийдиган шу кишининг ўзлари эмас-мидилар? Ҳинд аёлининг ахлоқи ундай бўлиши керак, ҳинд ота-оналарининг ўз бурчига садоқати бунақа бўлиши керак, деган гапларнинг баҳоси қанча бўлди энди?

— Бу билан сен бизга қўлни ювиб қўлтиққа суртавер, демоқчимисизлар? — деди тоқати тоқ бўлган Мўна, кўзларига ёш олиб.

— Нега унақа дер эканмиз? Эртагаёқ Ҳардегга яхшилаб тушунтириб кўяман ўзим, — деди Рўжий. — У менинг гапимни иккита қилмайди. Ҳардев тилла одам. Дамаянтий учун шундай улуг ишни дўндирган одам, наҳотки, бизнинг шу арзимаган илтимосимизга йўқ дейди?

Мўна юм-юм йиғлай бошлади.

— Шунга ҳам кўз ёшимиз? — деди Рўжий.

— Мен бўлганимда суюнганимдан чапак чалиб ўйнардим. Ҳар кун хўжайинларнинг даҳмазасидан бира тўла қутилардим. Ҳой Мўна, олма пиш, оғзимга туш, деб ўтирмасдан эртагаёқ идорага бориб, қоғоз-ҳужжатларингни тўғирла-да, дарров декретга чиқиб ол.

— Ҳа деб бошқаларни туғдиравермай бир гал ўзинг ҳам туғиб кўр-чи, қанақа бўларкин.

— Декретда ҳам ишлайман десанг, қатнаб ишлайверасан. Ҳардевнинг уйи икки қадам йўл. Ҳар куни мотоциклда ўзи элтиб кўяди.

— Оҳ, оҳ, мотоциклда бировнинг орқасига маҳкам ёпишиб кетиш қандай маза.

— Ҳой қизлар, ҳазил-мутойиба қилиб, кулишиб битларинг тўкилиб бўлгандир? Энди менга ҳам навбат беринглар, менинг сизларга айтадиган икки оғиз гапим бор, — деди Мўна ёшларини арта-арта.

— Айтмасангиз ҳам дардингизни биламиз, хоним, — деди Рўжий.

— Давосини ҳам ўзимиз топамиз, — унга ҳамоҳанг тарзда деди Манорама.

— Ишимиз шу бўлганидан кейин нима ҳам қилардик. Кечаю кундуз доялик.

Мўна қўли билан уларнинг оғзини беркитиб шундай деди:

— Қандай қилиб бўлмасин, гумонамни олдириб ташламасам бўлмайди. Айтинглар, сизлар нима маслаҳат берасизлар?

— Маслаҳатимиз шуки, маликаи муҳтарам, то Ҳардев жаноби олийлари билан гапни бир жойга қўйиб олмагунимизча олдириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Вассалом.

— Борди-ю, Ҳардевни унатоғласак, унда, майли, сизнинг айтганингиз бўлади, хоним.

— Олдириш кўз очиб-юмгунча бўладиган иш-ку, бунга Ҳардевни аралаштириб нима қиласизлар? — деди Мўна бўшашиб.

— Оббо билагон-ей, жуда маҳмадона бўлиб кетибсиз-ку, эртага дунёни бошига кўтариб келса, “ярамас доя қизлар боламни нобуд қилди” деса, ким жавоб беради? Қўлимизга кишан солмоқчимисан, Мўна?

— Тагин биринчи бола-я...

— Биринчи болани одамлар қанчалик муштоқлик билан кутишмайди.

— Бўлди, бўлди, бас қиласизларми, йўқми? — деди Мўна кўли билан қулоқларини бекитиб. Мўна икки ўт орасида қолганди: на гумонасини олдирди оларди, на бировга сирини очиб соларди.

У ёқда Ҳардев Мўнани ўйлаб-ўйлаб, туни билан ажриққа ағанаб чиқди. Бу ташвиш олдиди Дамаянтийнинг мактуби ҳолва бўлиб қолганди.

Каллаи саҳарлаб у ётоқхонага етиб келди ва у ердан Мўнани олиб шаҳар ташқарисидаги кўл бўйида сайр қилгани равона бўлди.

Кун бўйи Мўнани қайиққа солиб, кўлнинг у четидан бу четига армонсиз кезди. Қизнинг кўнглини кўтариш ниятида у гоҳ шеър ўқир, гоҳ кўшиқ айтар эди.

Қуёш уфққа ёнбошлаганида бирдан осмонни қора булут қоплаб, кучли шамол эса бошлади. Ёмғир ёғиши аниқ эди. Ҳардев эшакни қаттиқ-қаттиқ эшганча қиргоққа шошилди.

Мўна ҳеч нарса англолмас эди: бошларида мушкул муаммо турибди-ю, Ҳардев гўё ҳеч нарса бўлмагандек, бемалол у билан кўнгли очиб юрибди. Мана, кунни ҳам кеч қилди. Энди у бир пиёла чойни апил-тапил ичади-да, вақт бўлиб қолганини баҳона қилиб жуфтани ростлаб қолади. Нафсиламрига, худди шундай бўлди ҳам. Қайиқдан тушишгач, Ҳардев чой буюрди.

“Ҳойнаҳой, чойдан кейин гап очса керак”, кўнглидан ўтказди Мўна. Бироқ чой ичиб бўлишгач, бир вақт Ҳардев шаҳарга тушиб кино кўрамиз деб қолсами!

Мўна аграйиб қолаверди.

Мана, иккови кинода ўтирибди.

Кинодан чиқиб, Ҳардев қизни шаҳарнинг энг хилват ресторанларидан бирига бошлаб кетди. “Менинг ишим тўғрисида бафуржа гаплашиш учун қулай вазият қидираяпти”, дилидан кечирди Мўна. “Борди-ю, бу гал ҳам сўз очмаса, унда ўзим гапираман,” деб аҳд қилди у. Ахир, ҳаёти қил устида турибди-я! Операция қачон ва қаерда бўлишини ҳозир аниқлаб олмаса, кейин кеч бўлади. Бунинг учун ҳаром болани меники деб жавобгарликни бўйнига олиши, Мўна учун аввал у мана шундай ҳақиқатга иқдор бўлиши лозим эди. Биринчи гуноҳ! Сирасини айтганда, бу фидойилик Ҳардев учун қанчалик қимматга тушишини Мўна асло тасаввур қилолмасди. Улар овқатлана бошлашди. Мўна йигитнинг оғзини пойлади, Ҳардев эса ҳамон у тўғрида лол-мим демаётганди. Мўнанинг ҳам дарди ичида, Ҳардевнинг хаёли эса ким-қаёқларда...

Овқатланиб бўлишгач, Ҳардев уни ётоқхонага олиб бориб қўйди. Ётоқхона ҳовлисида жамун дарахти тагида у Мўнадан чўлпиллатиб бўса олар экан:

— Болани нобуд қилмаймиз, менинг сўнгги қарорим шу, — деди кўзларини унинг кўзларига тикиб.

Мўна гапиришга оғиз жуфтлаган эди, Ҳардев уни кесиб деди:

— Худо ҳаққи, бу борада иккинчи марта оғиз очма! — Кейин шартта орқасига бурилди-да, зипиллаганча жўнаб қолди. Мўна ҳангу-манг бўлиб, кўзлари мўлтайганча қолаверди.

11

Эртасига Ҳардев қилган биринчи иш никоҳ идорасига бориб ариза бериш бўлди. У зудлик билан Мўнани ўзининг қонуний хотини қилиб олиш пайига тушганди. Бунинг эшитганлар донг қотиб қолди. Рўжий билан Манорама эса нуқул бир-бирига қараб: “Қизнинг пешонаси ёруғ экан,” дерди, холос.

Лекин Мўнанинг қариндош-уруғлари дуч келган одамга берадиган қизимиз йўқ, деб туриб олишди. Айниқса, қизнинг ота-онаси “бизда ҳам орзу ҳавас деган нарса бор, юрт устида юрган одаммиз”, “аллақандай ҳиндулар билан қуда-анда бўлиб, ўзимизни ўзимиз шарманда қилайликми”, дея масалани бадтар чигаллаштириб юборишди.

Мўна оилада тўнғичи эди. Ундан кейингиларининг ҳаммаси ўғил бўлиб, бари ёш эди. Биринчи фарзандлари орзу ҳавасига улар бошқача тараддул кўриб юришарди. Мўна билан Ҳардевнинг аччадан бери бирга яшаётганидан дарак топишди-ю, тарвузлари қўлтигидан тушиб, мум тишлаб қолишди.

Шундан сўнг ишлар жўнашиб кетди. Ҳардев навкарларию, сеп-сарпоси билан сурнайларни инграатганча қайнота даргоҳига кириб келди. Улар ҳам тўйни ўзлари истаган йўсинда ўтказишди. Неча кунгача ҳовли тўйхонага айланиб, чироқлар порлади, гиламу поядозлар ҳовлига зеб бериб турди.

Келиннинг сепи беҳадду ҳисоб эди: гарнитур дейсизми, сарпо-суруқ дейсизми, зар-зевар дейсизми — бари тўкис. Ҳардевга эса бутун бошли бир енгил машина! Кўриб, кўзларига ишонмасди куёв.

Оловни айланишдан олдин, сикҳларнинг урф-одатига кўра, гурудвор мулласи куёвга обиҳаётдан олиб, сочини ювишни буюрди. Агар малол келмаса, куёв мулланинг олдида таъзим қилишини ҳам тушунтириб қўйди. Бироқ Ҳардев бунга рози бўлмади. Ҳатто бу Мўнанинг ҳам хаёлида йўқ гап эди. Шу аснода Ҳардев билан Мўнанинг кўзлари тўқнашди. Ҳардев беихтиёр тиз чўкиб, мулланинг хоки пойини олди.

Келинни уйга олиб келгач, Ҳардевинг онаси энди тўйни ҳиндулар расми бўйича қиламиз, деб туриб олди. Аввалига Мўна буни ҳазил деб тушунди. Кейин билса, бунга она астойдил бел боғлаган экан. Ҳардев нима дейишини билмай ҳайрон, Мўна нима дейишини билмай хомуш эди. Охири келин-куёв уйдагиларнинг сазасини ўлдирмайлик, умрда бир бўладиган савдо экан, деб рози бўлишди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳамма битга тўй қилса, биз учта қиладиган бўлдик-да, — деди Ҳардевга кулиб.

— Бизларга эса биттаси ҳам насиб қилмаган, шекилли, — деди Рўжий хўрсиниб.

— Бахтимга ҳар уччала тўйда ҳам куёв ўша битга Ҳардев, — деди Мўна оғзининг таноби қочиб.

Биринчи кундан кейин Мўнанинг ҳинду динига кириш маросими бўлиб ўтди. Муқаддас китоблардан оятлар ўқилиб, оловга ёғ сепилди ва келин-куёв муқаддас оловни тўрт бор айланиб, никоҳ ришталари боғланди. Тўй муддатини ҳам шу маросимни ўтказган пандитлар, яъни ҳинду муллалари тайин қилиб беришди. Худди ўша кунда тўй ҳам бўлиб ўтди.

Тўйдан олдин келин ҳинду мазҳабиغا кирди, деб Ҳардевинг ота-онаси хурсанд бўлса, тўйдан олдин куёв сикҳ мазҳабиغا кирди, деб Мўнанинг ота-онаси хурсанд эди. Хуллас, ҳамма иш: расм-русумлару, ирим-сиримлар ҳам — бари кўнгилдагидек ўтганди. Ҳеч кимнинг кўнгли қолмади, икки ёш бир ёстиққа бош қўйди. Кун ўтди, ҳафта ўтди, ой ўтди. Мўнанинг кўзлари Ҳардевинг оғзини пойлайди. Ҳардев тўйдан олдин қандай бўлса, тўйдан кейин ҳам ўша-ўша — Мўнанинг ҳар бир сўзи унинг учун қонундай — айтгани-айтган, дегани-деган — жойида муҳайё.

Фақат бир нарса ҳамон ўзгармай қолаверди. У ҳам бўлса Мўнанинг бўйидаги гумона ҳақида Ҳардевинг узил-кесил бир нарса демагани эди. Аслида Ҳардевга нима халақит бераётгани сир эмасди — эри...

Тақдир ўйини деб шунга айтсалар керак-да: Дамаянтийни севиб, Мўнага уйланди. Мўна энди унинг қонуний хотини. Мўнанинг олдида ўзининг эрлик бурчини адо этмаса, бу ҳам инсофдан эмас-да. Лекин бундай бир умрлик синовга Ҳардевинг бардоши етармикин ёки сал нари бориб телба тўнини тескари кийиб олармикан? Мўнани кўпроқ шу нарса қийнарди.

“Нима бўлса бўлар, мен кутишни билай, бошқаси билан ишим йўқ, — ночор ўзига-ўзи тасалли берарди Мўна — Сабр таги раҳмон, дейдилар-ку. Ҳа аёл зоти дунёда сабрдан бошқа нимага ишонади? Эри бегона аёллар билан дон олишиб юрадиган хотинлар озми.”

Аммо сабр косаси деганнинг таги у қадар чуқур бўлмайди. Бир куни кечаси Мўна ётоғида шунақанги йиғлади, шунақанги йиғладики, тўғриси нега бунақа йиғлаётганининг сабабини ўзи ҳам билмасди. Ҳардев келиб нега йиғлаётганини сўради. Аввалига Мўна айтмай туриб олди, бироқ эри сира қўявермагач, у дангал шундай деди: — Нега ҳам менга уйлаңдингиз? Эрга чиқиб, кўрадиган куним шу бўлар экан, бундан ҳур бўлиб ўлиб кетсам бўлмасмиди? Турмуш қуриб нима рўшнолик кўрдим?

Ҳардев хотинига нима деб жавоб беришни билмай жим бўлиб қолди.

— Хўш, айтинг-чи, менинг гуноҳим нима? Кўриб турибсиз, айна севиб-севиладиган пайтим. Қолаверса, икки ёшнинг бир-бири билан турмуш қуриши айбга кир-

майди-ку. Тунлари юлдуз санаб чиқаман, мижжа қоқмайман, ажриққа ағанагандай тонг отираман.

Ҳардев унга ҳайрат ва таажжуб билан қараб турарди.

— Сиздан бошқа бирон кишига шундай муҳаббат қўйган бўлсам, ана, тепамда худо турибди. Дўстликнинг йўли бошқа, шундай экан, нега мени бунчалик қийнайси?

Йиғлай-йиғлай Мўнани ҳиқичоқ тутди.

— Товуслар сайраганда, осмонни қора булут босиб келади, каккунинг овозидан анбаҳга ранг киради, хўроз қичқирганидан тонг отгани маълум бўлади. Ёруғ дунёда бир менинг пешонамга худойим бир умр интиқ-интизорликда ўтасан деб ёзиб қўйган.

Мўнанинг кўзларидан дувиллаб ёш қуйилди.

— Мен Дамаянтийни севишингизга тўла йўл қўйиб бердим. Дамаянтийнинг наики армони бўлса, барисининг ушалишига рози бўлдим. Дамаянтийнинг боласини бошимга кўтардим. Ҳозир ҳам мен унинг учун ҳар нарса қилишга тайёрман. Майли, уни шу ерга олиб келинг, мен унга бажонидил уйни бўшатиб берай, ўзим унинг чўриси бўлай. Ҳамма-ҳаммасига розиман. Хўш, тагин нега мени бунчалик қийнайси? Муддаонгиз нима?

Ҳардевининг мияси қотганди. Бир Мўнага ичи ачиса, бир ўзидан жаҳли чиқарди. Гоҳ бу ишларнинг ҳаммасига Мўнанинг ўзи сабабчи деса, гоҳ ўзини айбларди. Баъзида туриб-туриб, Дамаянтий бўлмаганда бу савдолар бормиди, йўқмиди деб, Дамаянтийга ёпишиб кетарди. Гоҳида эса ўша машъум тунни эсларди-да, ҳаммаси шундан бошланди деб, ўзига-ўзи тасалли берарди. Нима бўлганда ҳам бир нарса кундай равшан эди: Ҳардев ўзининг ҳам, Мўнанинг ҳам бошига оғир савдо сотиб олганди. Энди бу савдодан қандай қутилишни билолмай аросатда қолган эди.

Ҳардев бир нарса эсига тушгандай дик этиб ўрнидан турди-да, бориб шкафдан Мўнанинг заҳар ичиш олдидан ёзган хатини олди. У хатнинг сўнгги сатрларини қизил сиеҳда айлангириб чиққан бўлиб, Мўнага ўша жойини ўқишни айтди. Сўнгги сатрлар мазмуни китобхон хаёлидан кўтарилмаган бўлса керак, албатта. Улар Мўна Дамаянтийнинг севгисига иқрор бўлгани ҳолда ўзи учун ҳам Ҳардев юрагининг бир чеккасиндан ошён тилагани баён этилганди.

Мўна ўз ёзганларини ўқиди-ю, кўз ёшлари тўхтаб, чуқур хўрсинди. “Ўз қанотимни ўзим қайирган эканман”, хаёлидан кечирди у ва мактубни кўксига босиб, кўзини юмди.

12

Дамаянтийнинг мактубини олгандан кейин Ҳардев унга жавоб тариқасида бир эмас, икки эмас, уч карра тўй қилиб, Мўнага уйланиб олди. Ҳар тўй Дамаянтийнинг юзига тарсаки билан баробар бўлди. Мўна уни Деҳлидаги тўйига таклиф этганди. Таклиф этса нима қилибди? Инсон ўз манзилига етгунча бир қанча бекатдан ўтиб келади. Дамаянтий ҳам Мўна учун шундай бекатлардан бўлиб хизмат қилди — у бўлмаганда Мўна Ҳардевга етиша олармиди? Дамаянтий ичида, “Бунақа одамнинг башарасини кўрмаганим яхши” дея тасалли беришга уринарди. Энди унинг Миннийси бор, бошқа ҳеч нарса керак эмас унга. Ёруғ дунёда энди бошқа армони қолмади. Гўдаккина вояга етган сайин ёқимли, кўзга яқин бўлиб борапти. Ишқилиб, ёмон кўздан асрадин. Кечаю-кундуз онасининг эрмаги — бирпас чақалоғисиз турулмади Дамаянтий.

Энага ҳар куни Миннийни сайр қилдиргани боққа олиб чиқар эди. Боғ кўча тўғри Ҳардевининг ишхонаси олдидан ўтарди. Кўпинча Ҳардев ишга бориб келишда бир энаганинг чақалоқни машинада олиб келаётганига кўзи тушарди. Негадир унга гўдакнинг истараси иссиқ кўринарди. Олдин ҳам уни қаердадир учратгандай бўлаверарди. Зиёфатни Ҳардев аллақачон эсидан чиқариб юборган бўлиши керак. Совға-салом келтирганлар сон-мингта бўлиб, улар ичидан биттаси Ҳардев эди.

Бир куни ишдан қайтаётиб, йўлда Ҳардевининг мотоцикли бузилиб қолди. У

кўчанинг четига чиқиб бирорта машинами, мотоциклми ўтишини пойлаб кута бошлади. Бир вақт кўчадан ўша, ҳар замонда кўзи тушиб турадиган араваачани гилдиратганча ҳалиги энага ўтиб қолди. Аравачада эса ўша қизалоқ. Бу ўша зиёфатдаги энага, қизалоқ эса ўзининг жигарбанди эканига Ҳардевнинг шубҳаси қолмади.

Ҳардев овоз чиқариб энагани чақирди.

— Бу кимнинг қизалоғи? — деб сўради Ҳардев қизчага меҳр билан тикилиб. Кейин аста уни эркалаб қўйди. — Янглишмасам, сиз болани ҳар куни боққа олиб чиқасиз, шундай эмасми?

— Ҳа, жаноб, кунда икки марта олиб чиқаман, — деб жавоб берди энага.

Ҳардев уйига боришни ҳам унутиб, араваачани гилдиратганча боққа кириб кетди. Гўдакни айлантириб юрди. Гоҳ қизчасини аравачадан олиб бағрига босар, гоҳ майсазорга ётиб, кўкрагига ўтқазар, кулдирар, қўшиқ айтар эди.

— Жаноб, уйга кетишимиз керак, вақт бўлиб қолди, — деди ҳалидан бери пойлаб ўтирган энага. Ҳардев боғдан чиқиб, чақалоқни унга топшираркан, чўнтагидан беш рупия олиб, энагага узатди. Гарчи бу нотаниш одам пулни болани ўйнатганини битта-яримтага айтиб қўймасин дея пора ўрнида бераётганини сезиб турса-да, энага уйга келиб ҳамма гапни оқизмай-томизмай Дамаянтийга ҳикоя қилиб берди. Дамаянтий етти ёт бир бегона одамнинг қизини ўйнатганидан хафа бўлиш у ёқда турсин, аксинча, ич-ичидан суюнди. Эри шу кунларда иш билан аллақасқадир кетган эди.

— Ким экан у, хола? — деб сўради Дамаянтий сир бой бермай, қошини чимирганча.

— Қайдам. Шунақа тоифа одамлар бўлади. Бировларнинг боласини эркалашни яхши кўради. Миннийни танийдиган кишилардан бирортаси бўлса керак-да, — деди энага ва яна ўз ишига тутинди.

Ҳардев энди кунда қизининг йўлини пойлайдиган бўлиб қолди. Ҳар куни бирдай бўлавермасди, гоҳо унинг ўзи шошиб турганидан Миннийни бирров кўриб, суйиб кўярди-да, йўлига қараб кетаверарди. Гоҳида кўчанинг ўзида беш-ўн дақиқа қизалоғи билан “гаплашиб” хуморини босар, вақти бемалол пайтларда эса боғни айлантириб сайр қилдирарди.

Бир куни кечқурун энага билан чақалоқни сайрга чиқариб юборди-да, орқасидан Дамаянтий ўзи йўлга тушди. Боққа эса бошқа дарвозадан кириб, бир дарахт панасида туриб пойлай бошлади. Ана, узоқдан араваачани гилдирашиб келаётган Ҳардев кўринди. У тўғри боққа кирди-да, чақалоқча ширин-ширин сўзлар айтганча, у ёқ-бу ёққа кеза бошлади. Энага эса бир четда ким биландир гап сотиб ўтирарди. Бир вақт Ҳардев тўхтаб, гўдакни бағрига олди-да, унга гулларни, дарахтларни, қушларни кўрсата бошлади. Яна алланималар деб гапирди. Аллақасқадан пуфак сотувчи пайдо бўлди-ю. Ҳардев бирваракайига олтита пуфак сотиб олди. Гўдак митти қўлчалари билан пуфакни тутишга ҳаракат қилар, пуфак эса тутқич бермай, ҳавога кўтарилиб кетар эди. Минний бошини орқага ташлаган кўйи пуфакнинг ортидан ағрайиб қолаверар, пуфак эса ё қасққадир ғойиб бўлар, ё дарахт шохларига илиниб, ўша ерда қолиб кетарди.

Ҳардев майсазорга чалқа тушиб чўзилди-да, болани қорни билан оёқлари кафтига ётқизиб, тебрата бошлади. Бундан завқланган Минний қиқир-қиқир кулар эди. Шундан кейин Ҳардев болани орқасига миндириб “от” бўлди. Гўдаккина кап-катта одамнинг ғалати овозларидан бадтар завқланиб, қотиб-қотиб кулар эди. Майса ва тупроққа ишқаланиб, шимию кўйлақларининг не ҳолга тушгани билан Ҳардев иш тутмас, фикри-ёди болани ўйнатиш билан банд эди. Бир вақт у Миннийни шундоқ рўпарасига ўтқазиб қўйди-да, қўшиқ бошлаб юборди:

Майна шохда сайрайди,
Бола кўнгли янграйди.
Майна, кетма, қол шунда,
Бирга ўйнайлик кунда.

Ҳардевнинг ажабтовур қўшиқчи эканини Дамаянтий энди кўриб туриши эди.

Ҳардев чўнтагидан шоколад чиқарди-да, ундан бир бўлак узиб олиб, Миннийнинг оғзига солди. Сал нарида боддан бери суҳбатлашиб ўтирган энага ва нотаниш аёлни ҳам бориб шоколад билан сийлади. Дамаянтий ҳам шоколад деса, ўзини

томдан ташлайдиганлардан эди. Бир вақтлар Ҳардевнинг унга шоколад олиб келганлари эсига тушиб кетди. Худди ҳозиргидек ўшанда ҳам Ҳардев шоколаддан узиб-узиб Дамаянтийнинг оғзига солган эди. Дарахт ортидан шуларнинг ҳаммасини кузатиб турар экан, Дамаянтий эрининг сира болажон эмаслигини хаёлига келтирди. Кеч шомда ишдан ҳориб-голиб келади-да, шапир-шупир ювиниб, хотини билан ё клубга қараб кетади, ё бирон зиёфатга йўл олади. Бу ёғи тонг қоронғусидаёқ ишга ошиқади. Бола эркалашга вақти борми унинг? Мана, Ҳардев қизчасига қўшиқ айтиб берди, Ашок-чи? Ҳардев “от” бўлиб, болани қанақа ўйнатмади! Бағрига олиб гулларни, дарахтларни, қушларни бир-бир кўрсатиб, қанчалар қизалоқнинг кўнглини кўтармади! Ашок ҳам Ҳардевдай қизини эркалатиб ўйнатса, кулдирса, кўнглини кўтарса, бир жойи камайиб қолармиди? Шуларни кўнглидан кечирар экан, Дамаянтий чуқур хўрсиниб қўйди...

13

Ой-куни яқинлашиб қолган Мўна декретга чиқиб, уйда ўтириб дам олиши лозим эди. Бироқ у декретга кўзи ёригандан кейин чиқишга, таътил давомида бола тарбияси билан ўзи машғул бўлишга аҳд қилиб қўйганди. Шунинг учун ишга келарди-ю, ишининг ярмидан кўпини унинг дугоналари қиларди. Айниқса, Рўжий доим ундан кўз-қулоқ бўлиб турарди. Ҳатто навбатчилигини иложи борича Мўна билан бир вақтга тўғрилаб, унинг вазифасини ҳам зиммасига олишга ҳаракат қиларди.

Эрталабки югур-югурлар тиниб, туғуруқхонага осойишталик чўкди. Рўжий ҳам юмушларидан бўшаб, ўтириб, газета ўқишга тутинди. Бир вақт у “пиқ” этиб кулиб қўйди. Кейин яна кулди.

— Тинчликми? — сўради Мўна ажабсиниб. — Нега ҳадеб жиннидай ўзингдан-ўзинг ҳиринглайсан?

Рўжий кулгисига сабаб бўлган ўша хабарни Мўнага овоз чиқариб ўқий бошлади. Полиция бир гуруҳ безорини қўлга олибди. Безорилар йўлда ёлғиз кетаётган ёки хилватроқ жойда гурунглашиб ўтирган оз сонли кишиларга ҳужум қилиб, бор-йўқларини шилар экан. Аёлларнинг тақинчоқларию эркакларнинг соатларини, хуллас, қўлга нима илинса, барини ўмарар экан. Улар бундай ифлос иш билан анчадан бери шуғулланиб келар, полиция уларни қўлга туширолмай доғда юрар экан. Бузоқнинг югургани сомонхонагача — уч кишидан иборат безорилар гуруҳи қўлга олинбди. Гуруҳдагиларнинг бири яқинда порахўрликда айбланиб, ишдан ҳайдалган полиция ходими экан. Худди шу жиноятчи ўзига қўйилган айбни рад этиб, судда баёнот берибди. Ҳаммада қизиқиш ўйготган ушбу баёнотнинг мазмуни қуйидагича эди: “Мен кўп марталаб ўғрилик қилганимга иқроор бўламан, аммо полиция айтгандай, бировларнинг хонадонига тушиш одатим йўқ. Тўғриси, ишсизлик жонимга тегиб кетди. Хилватда ўтирган битта-яримта кимсадан сўраб-нетиб ўтирмайман, ёнида қимматбаҳо буюми ё пули бўлса, шилиб олавераман. Ўзингизга маълум, шаҳримизда тиланчилик қилиш қонун йўли билан ман этилган, шунга қарамай шаҳарда тиланчилар тўлиб-тошиб ётибди. Чора кўриш тўғрисида давлат ўйламайди ҳам. Бизлар қорин тўйғазиш, болаларимизни ўқитиш учун мана шунақа майда-чуйда қароқчиликлар қилишга мажбур бўламиз. Мақсадимиз битта: болаларимиз катта бўлгач, бизга ўхшаб қийналиб қолишмасин, ўқиб, одам бўлишсин, деймиз. Улар ҳам тўй-томошалар қилиб, орзу-ҳавас кўришсин, халқига, ватанига фойда келтирадиган инсон бўлиб етишсин, деймиз. Шаҳарда истиқомат қилувчи ҳар бир фуқаро бизга ўхшаб қанчадан-қанча ўғирликлар қилмайди-ми? Лекин уларнинг танобини тортиб қўядиган марднинг ўзи йўқ. Полиция эса ундайларнинг мушугини пишт демайди. Масалан, бундан бир неча ой муқаддам шаҳар боғларининг бирида тун чоғи бир йигит билан қизни тунадик. Биз уларнинг чўнтагини қоқиштириб олмоқчи эдик, холос. Йигитнинг юзига шاپалоқ тортган эдик, салласи учиб кетди. Не кўз билан кўрайликки, қаршимиздаги йигит эмас, ўзимизнинг Деби экан! Бизга фириб бериш ниятида бошига салла ўраб олган экан. Ҳа, ҳа, башарасида ажабтовур соқоли ҳам бор. Худди пулдор жанобларга ўхшаб соқолини иягига чиппа ёпиштириб олибди. Битгамиз унинг соқолидан ушлаб тор-

тган эдик, соқоли ҳам узилиб тушди. Кейин, шошмай тур-чи, бунинг ўзи ҳам росмана қиз болами ё бизни лақиллатаётибдими дедим-да, уни нарироқдаги бута ортига сургаб кетдим. У ёқ-бу ёғини пайпаслаб кўра бошлаган эдим, қиз ўлгур мана бўлмасам деб, қаршимда чалқа тушиб ётиб олди-ку!.. Гулдай бир қиз мендай қирчин одамнинг олдида шунақа...”

Халидан бери жимгина қулоқ солиб ўтирган Мўна сўнгги жумлаларни эшитиб, аста ўрнидан турди-да, битта-битта босиб, Рўжийнинг қошига келди.

— Ёлғон! Тухмат! — деб қичқириб юборди Мўна ва ҳушдан кетиб, ерга йиқилди. Йиқилаётиб, боши стол қиррасига урилди ва лат еган жойидан қон сиза бошлади. Қизлар уни шунчаки боши айланиб йиқилиб тушди деган ҳаёлда шошапиша кўтариб, каравотга ётқизиб қўйишди. Айниқса, ҳозирги пайтда унинг бундай ҳолга тушиши асло мумкин эмасди. Худди ўчакишгандай, Рўжий хавотир қилиб юрган ҳол содир бўлганди: Мўнанинг ҳомиласи хатар остида қолганди.

Зудлик билан доктор хонимга одам юборилди. Иккита доктору қанчалаб ҳамшира энди Мўнанинг атрофида парвона. Бир амаллаб беморни ҳушига келтиришди, бироқ болани сақлаб қолиш иложини топа олишмади. Бу пайтда Ҳардев ҳам туғуруқхонага етиб келганди. Туғилган чақалоқ бор-йўғи уч-тўрт дақиқа тириклик “завқи” дан баҳраманд бўлди-ю, ёруғ дунё билан видолашди.

Ҳардев эшик тағида туриб, кирган-чиққан ҳар бир ҳамшираю докторнинг юзига термулиб, яккаш:

— Мўнанинг соғлиғи қалай? Мўна қийналмаяптими? — деб савол берарди, холос. Лекин бирортасидан жўялик жавоб ололмасди.

Ниҳоят, Ҳардевга Мўнанинг олдига кириш учун рухсат берилди.

Ҳардевини кўриши билан Мўна йиғлаб юборди. Йигит унинг заиф қўлини кафтига олиб, силай бошлади.

Ҳардев билан Мўна ўртасида бўлиб ўтган сир-савдолар қайси йўл билан бўлмасин Дамаянтийнинг қулоғига етиб бориши аниқ эди. Ўша куни кечқурун у ногаҳон Манорамани кўриб қолди. Қиз бўлган воқеани миридан-сиригача ҳикоя қилиб берди. Шундан кейин Дамаянтийнинг ҳеч ишга қўли бормай қўйди. Ҳатто харид қилгани бозорга тушиб, ҳеч нарса олмай қўшпа-қуруқ қайтиб келаверди. Ўша куни тикувчиникига бориши керак эди, буни ҳам бошқа кунга қолдирди. Хаёл дарёсига чўмганча уйга қайтиб келди-да, хонасига кириб каравотга чўзилди. Иштаҳаси ҳам хиппа бўғилиб, туз тотмади. Яна туриб-туриб: “Менга нима бўляпти ўзи? Нега бунча мотам тутмасам? Мўна менга ким бўлибди?” деб у ўзига-ўзи савол берарди.

Тун чўкиб, хизматкорлар уй-уйига тарқалгач, чироқни ўчирди-да, ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборди.

“Мен телба бўлиб қолмаяпманми? Нега йиғляпман бўлмасам?” деб яна ўзига-ўзи савол берди у йиғи ораси. Бироқ нега йиғлаётганини ўзи билмас эди.

Мана, Мўнанинг туғуруқхонадан қайтиб келганига бир неча кун бўлди. Ўтириб-ўтириб у гоҳ кўзларига ёш оларди. Баъзан лабларида ширин жилмайиш билан бирга кўзларида филт-филт ёш ҳам ўйнаб турарди. Бу ёруғ дунёда ундан ўтганини биладиган яккаю-ягона инсон бу Ҳардев эди. У Мўнани бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпар экан, “тентагим, Лайлим” деб эркалар, кўнглини кўтарар эди.

Газетада босилган бу хабарга қарши Ҳардев бирон-бир чора кўриш ниятида-ми? Ўз оғзи билан сўрашга Мўнанинг сира юраги дов бермасди — яхши гап яхши, ёмон гап ёмон-да. Шу тахлит у анчагача ўз ёғига ўзи қовурилиб юрди.

14

— Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, Дамаянтийга зарда қилишимиз яхши эмас, у биз ўйлаганчалик ёмон хотинга ўхшамайди-ку, — деб қолди Манорама суҳбатдоши Рўжийга қараб.

— Балки, гапинг тўғридир, — деди Рўжий аллақандай лоқайдлик билан.

— Кеча уни бозорда учратиб қолдим, — Манорама гапида давом этди.

— Мўнанинг боласини олдириб ташлаганини айтган эдим, ранги оппоқ оқариб кетди.

- Демак, бекорга ранги оқармаган. Дамаянтийга ўхшаганлар ўзини қачон қандай тутишни жуда яхши билади.
- Фирт жинни экансан бўлмаса, Рўжий!
- Хўш, унда сиз оиймчанинг якка-ёлгиз бозорга ташриф буюришларини қандай тушуниш керак?
- Буни ўзим ҳам айтолмайман.
- Яшириб нима қиласан энди?
- Тўғриси, кўпинча мана шу қафасга тутқун бўлишдан олдин бир оз у ёқ-бўёқни айлангим келади. Доктор менга айтадики...
- Хўш-хўш, гапиравер, тутилма.
- Доктор менга айтадики, гўёки мен кимнидир қидираётганга ўхшармишман.
- Бу дунёда ким кўп, биров бировни қидирган кўп.
- Бобомнинг бир гаплари сира эсимдан чиқмайди: тунда очилган чоғи улар бир дostonга айланар эмиш.
- Ўшанда йўқ деб жуда зўр аҳмоқгарчилик қилган эканман энди билсам. Топиш-тутиши у қадар бўлмаса ҳам йигитмисан йигит эди-да.
- Йигит ҳам эди, ҳақиқий инсон ҳам эди. Лекин у пайтда сенинг димоғингга хода етмасди-да.
- Ҳозир уйланган қизидан бир бола кўрди.
- У сен йўқ деган учинчи йигит эди. Биринчисини бўйи паст дединг, иккинчисини дароз экан дединг. Шу ҳам гап бўлди-ю! Бўйи паст-ку, майли, бўйи узунни сени еб қўярмиди?
- Узун бўйликка нарвон қўйиб чиқаманми?
- Унда бўйи пастга рози бўла қол эди, яшаб кетардинг-да бир амаллаб.
- Бўйи пастни жинимдан ёмон кўраман.
- Хушрўйи ҳам учради-ку, аммо бундан ҳам нуқсон топдинг. Камбағал экан дединг.
- Қайси хотин бир умр эр боқиб ўтади?
- Унда менга ўхшаб сабр қилиб юравер. Мени-ку, ўгай онаминг қарғиши урди-я.
- Никоҳ ўқитиб олганинда ҳозир бир этак боланинг онаси бўлардинг. Ўзингдан ўтди.
- Бошқа биттасига кўнгил қўйиб юрган эдим-да.
- Бу муҳаббат деган бало неча-нечаларни бахтиқаро қилмади.
- Муҳаббат лаззати-чи? Икки дунёда ҳам бундай ширин лаззат йўқ. Шундоқ кўзингни юмиб, ширин-ширин хаёллар суриб юришга не етсин...
- Бу бекорчи одамларнинг иши. Хаёл суриб юриш эмиш.
- Назаримда, энди қариқиз бўлиб қолганга ўхшаймиз.
- Ҳар бир ишнинг ўз вақти-соати бўлади, жоним.
- Худо ол-қулим деса, ҳеч гап эмаску-я.
- Бўлмаса-чи. Тешик тугма ерда қолмас, деган гапни эшитмаганмисан?
- Ерда қолса кимлар олмас...
- Боплагандан Мўна боплади.
- Боплаганда қандоқ! Туя кўрдингми-йўқ.
- Худо ҳусндан ҳам бериб қўйган-да.
- Панжоб қизлари ўзи чиройли бўлади. Аммо бир ўлиб, тирилди шўрлик. Шунча ой кўтариб юрса-да, энди қўлига олай деганда бола нобуд бўлиб ўтирса.
- Яна бошидан бошлайди қўяди-да, шунга ҳам ота гўри қозихона эканми.
- Сир бой бермай дейди-ю, барибир юзида қандайдир ўйчанлик бор. Ичидан эзилаётгани сезилиб туради.
- Бола туғиш кошки осон бўлса. Бечора аёл тўққиз ой дорга осилгандай юради.
- Мени ҳам шу дорга осадиган зот бормикан, худо!
- Мен бўлсам дорни кўтариб юрибману, осадиган одам тополмайман. Фарида деган шоира, биласанми, нима деган: қизлигимда иштиёқим зўр эди, тўйдан кейин бошим ташвишдан чиқмай қолди, энди абадий қайта қиз бўлолмаслигимни ўйлаб, надомат чекаман, деган.
- Худди шундайин, танлаб-танлаб тозисига учрамасам, деб қўрқаман.

— Тўғри келмаса, яна битта бошқаси-да. Давлат бу ёғини жуда қулай қилиб қўйибди. Бориб судга ариза ташлайсан, вассалом. Яна боягидай эркин қушсан.

— Худди шу иш қўлимдан келмайди. Сувни кўрмай этик ечишдан хавфсирайман.

— Қирғоқда сувга тикилиб ўтираверганинг билан сузишни ўрганаман, демай қўя қол.

— Дасту пойини баравар урган одам ҳар қандай сувдан омон ўта олади.

— Фарқ бўлганлар ҳам бор.

Шу тариқа иккала дугона узоқ вақтгача бир-бирига ҳасратларини ёйиб ўтирди.

15

Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтаверди. Ҳардев билан Мўна эса ҳамон ўша-ўша. На Ҳардевининг, на Мўнанинг қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари нега шу пайтгача Мўнанинг бўйида бўлмаётгани сабабини билмас эдилар. Сўраганларга эса эрухотин: “Шошиб нима қиламиз, ўйнаб қолайлик” деб ҳазилга буриб юборарди.

— Унда биринчи бола қандай бўлиб қолди? — деган саволга:

— Ҳа, у энди бир бўлиб қолган эди-да, — дея мужмал жавоб қилардилар.

“Ҳа, ўлмасанг кўраверар экансан,” дам-бадам Мўнанинг кўнглидан кечарди. Гоҳо у ўйга толганидан мияси қарахт бўлиб қоларди. Гоҳо, бирдан кўнгли ёришиб, ўзини қушдай енгил ҳис эта бошларди.

Боласи нобуд бўлганидан кейин Мўна Ҳардев билан ўзларининг эр-хотинлик муносабатлари хусусида очиқчасига гаплашиб олсакмикан, деб ич-ичидан қиринди ўтарди. Одамлар аввалгидек уни ҳурмат қилар, катта-кичик билан баробар эди-ю, нимагадир юраги ғуссага тўлиб, ҳамма нарсадан кўнгли совуб бормоқда эди. Бунинг устига у ўзини жуда тез семириб, лорсиллаб кетаётгандай, эгнидаги либослари тор келиб, ўзгартирмаса бўлмайдигандай ҳис эта бошлаганди. Сорийда юрай деса, нимчадан тирсиллаган билакларим қандай кўринаркан деб хижолат чекарди. Жисми тўлишгани етмагандай, тагин овози ҳам йўғонлашиб бормоқда эди. Ҳаракатларида кексаларга хос сиполик пайдо бўлиб, сочига унда-бунда оқ ҳам оралай бошлаганди. Кўзига қачон ойнак тутганини ўзи ҳам эслолмасди. Дуркун бир қиз ҳаш-паш дегунча ўрта ёшли бир аёлга айланганди. Энди пардоз столи олдида ҳақоратлар учиб чиқажагини кўз олдида келтираркан, Ҳардев маънос нигоҳини хотинининг кўзларига эмас, олис-олисларга, номаълум томонларга тикарди.

16

Қош қорайди ҳамки, Миннийдан ҳамон дарак йўқ. Дамаянтий болохонада йўл қарайвериб нақ кўзлари тешилди. Сайрда у бунчалик узоқ қолиб кетмас эди-ку?

Ниҳоят, узоқдан энага билан етаклашиб келаётган қизчани кўрди-ю, Дамаянтий енгил нафас олди.

“Юриши ҳам Дебийнинг ўзгинаси” — юраги ғурурга тўлиб хаёлидан ўтказди Дамаянтий.

Бу орада болохонага чиқиб келган Минний онасига қараб сайрай кетди:

— Ойи-чи, ойи, бугун амакимлар менга икки ликобча музқаймоқ олиб бердилар.

Бирдан Дамаянтийнинг овози ўзгарди.

— Энага, — деди у амрона бир тарзда, — эртадан болани боққа олиб чиқишни бас қилинг...

— Анчадан бери у ёққа бугун биринчи ўтишимиз эди, — итоаткорлик билан гапирди энага. — Хоним, у киши Миннийни жуда яхши кўради.

— Олиб борманг, дедимми, олиб борманг! — унинг гапини чўрт кесди Дамаянтий. — Қизимнинг томоғи оғриган. Доктор совуқ нарса истеъмол қилишни ман этган, бу бўлса бир эмас, иккита музқаймоқ еб қўйибди.

— Ойи, энагам ҳам битта музқаймоқ едилар, — деди Минний болаларча соддалик билан.

— Шунақами? Амакинг битта сени яхши кўрадимидесам, энагангни ҳам яхши кўрар экан-да? — бугун Дамаянтий ростдан чап ёни билан турган эканми, ҳеч кимни аямаётганди.

Хижолатдан энага бир оқариб, бир қизарарди. Пешонасидан совуқ тер чиққанча, у тез-тез юриб ичкарига кириб кетди.

— Ойи, мен ўша амакимларни яхши кўраман, — деди Минний.

— Энди у ёққа ўйнагани бормайсан, билдингми?

— Амаким мени пойлаб қоладилар-ку?

— Пойласа пойлар, нима қилибди...

— Йўқ, ойи, — деди Минний онасининг оёқларини кучиб эркаларкан, — у амакимлар менга амаки бўладилар.

Дамаянтий бирдан меҳри ийиб, қизини бағрига олди-да, зинага ўтирди.

— Амаки деддингми? Бу амакини сен қаёқдан топа қолдинг? Қани айт-чи, у сени қанча яхши кўради?

— Кўп, мана шу-у-нча, — Минний қулочини ёйиб кўрсатди.

— Дадангдан ҳам кўпми? — Дамаянтий шу саволни берди-ю, тилини тишлаб қолди. Бироқ айтилган сўз — отилган ўқ.

Минний гўё митти ақли билан ниманидир мулоҳаза қилгандай жим қолди.

— Гапир, дадангдан ҳам кўпроқ яхши кўрадимиди? — саволини такрорлади Дамаянтий. У бир гапнинг тагига етмагунча кўнгли жойига тушмасди.

Минний гапиришга журъат қилмаётгандай онасига қарарди.

— Гапирсанг-чи, нимага жим бўлиб қолдинг?

— Ҳа, ойи, дадамдан ҳам кўпроқ яхши кўрадилар.

Дамаянтий тош қотиб қолди. У кўзларини юмди. Шу алфозда қанчагача ўтирганини ўзи ҳам билмайди. Атрофни қоронғулик чулғай бошлади. Ичкаридан хизматкор чиқиб, айвон чироғини ёқиб қўйди.

— Даданг сенга ширинликлар, печеньелар олиб келадилар. Велосипедни ҳам даданг олиб бердилар. Чиройли-чиройли кўйлақчаларни ҳам даданг олиб бердилар-ку. Сен бўлсанг...

— Тўғри, ойи, дадам жуда яхшилар, лекин...

— Лекинингга бало борми! Бас, оғзингни юм, тентак қиз! Бўлмаса... — дея Дамаянтий қизини ичкари хонага етаклаб кетди.

Миннийнинг гапларида очиқ ҳақиқат ётганини кошки она тушунмаса. Қачон бўлмасин, бу даҳшатли ҳақиқат бир куни юзага чиқишини ўйлаб, Дамаянтий ҳозирдан тайёр туришга жазм қилди.

— Жаноб кўнғироқ қилиптилар, — Дамаянтий йўлакка қадам қўйиши билан хизматкорнинг овози эшитилди.

Пурий мижозлари билан ушланиб қолганини, кеч қолса, хавотир олмасликларини айтди. Яна, одатдагидек, бир дунё майда-чуйда ишлари ҳақида эринмай гапирди-ю, қизи ҳақида лоақал бир оғиз сўраб ҳам қўймади.

“Минг қилса ҳам Миннийнинг қони бошқа-да”, дилидан ўтказди Дамаянтий. У ўрнидан туриб Минний ётган хонага кирди-да, уни бағрига олиб эркалай бошлади. Хизматкорни чақириб, қизига овқат олиб келишни айтди. Овқатни ўз қўли билан едирди. Минний ўзим олиб еявераман деганига ҳам унамай, Дамаянтий гурручи охиригача ўз қўли билан қизининг оғзига солиб турди. Кейин қаймоққа хурмо аралаштириб, ширинлик қилиб берди. Миннийга, айниқса, шу таом жуда ёқарди. Сўнг юз-қўлини чайиб, кийимларини алмаштирди-да, ухлатгани ётоқхонасига олиб кириб кетди. Афтидан, энага қилиши керак бўлган бу ишларни ҳаммасини бугун Дамаянтий ўз зиммасига олганди.

Эри Минний ҳақида лоақал бир оғиз сўрамаганини ўйлаб, Дамаянтийнинг бадтар алами ошмоқда эди. Яккаю ягона қизлари бўлса-ю, бир оғиз ҳол сўрашга ярамаса-я. Шу ҳам инсофданми? Ахир, эрталабдан бери наҳотки, соғинмаган бўлса!

“Демак, қизим Минний бировларнинг қўлига қараб қолган экан-да! Ўз қизидан қаёқдаги меҳмонлар азиз экан-да? Эрта-индин унга қизи эмас, ўша меҳмонлар керак бўлар экан-да? Ўлса, гўрига ўшалар шамчироқ ёқар эканда! Ҳали оқибат шу бўлдимми!”

Дамаянтий боши тарс ёрулгидек оғриб, айвоннинг у бошидан-бу бошига бориб келар, телбалардек ўзи билан ўзи гаплашар эди.

Тун ярим бўлди. Шу топ телефон жиринглаб қолди ва Дамаянтий шоша-пиша бориб гўшакни кўтарди.

— Дамму, мен... бироз... кеч бораман. Меҳмон... меҳмонлар билан ўтириб.... қолдик... Яна бироз туриб.... бор бораман....— эрининг овози келарди гўшакдан.

— Эрингиз ёлгон гапиряпти, — у ёқда Пурий трубкани кўяр-қўймас аёл кишининг овози эшитилди. — Аввал ҳам эрингиз шу ердан кўнғироқ қилган эдилар. Ҳозир ҳам. Мен бошқа кўшимча телефонда ҳамма гапни эшитиб турибман. Миссис Пурий, эрингиз овозидан унинг ғирт мастлигини пайқаган бўлсангиз керак. Унга ароқни мен ичирдим. Қисқаси, сиз ундан қўлингизни ювиб, менга топшираверинг. Ўзингиз биласиз, мен ундан ҳомиладорман. Менга ўғил керак, шунча молдунёмга битта меросхўр бўлмаса бўладими лейди нуқул. Мана, ҳозир у гиламда чалқа тушиб ётибди. Ўзини билмайди...

Гўшак Дамаянтийнинг қўлидан сирғалиб ерга тушди. Қанча вақтгача аёл овози ўзи билан ўзи гаплашганини Дамаянтий эсполмади. Охири у ўзини қўлга олиб, гўшакни ердан кўтарди ва қулогига яқин олиб келди:

— ... Миссис Пурий, зиёфатларда эрингиз сизни бир мунча вақт ёлғиз қолдириб кетган пайтларда унинг қаерда бўлишини билармидингиз? У янги хушторлар орттириш пайида юрарди. Ўтган ойда чет элга кетганларида мени ўзи билан олиб кетганди. Қизининг онаси эса болага қараш учун уйда қолаверган эди...

Гўшак иккинчи бор Дамаянтийнинг қўлидан ерга тушди. Бу сафар у гўшакни бошқа кўтара олмади.

17

Ўша машъум воқеа ҳақида Ҳардев раддия ёзиб, газетада эълон қилишини Мўна сабрсизлик билан кутарди. У қайси бир куни оғзи ботирлик қилиб, Ҳардевга “ўзингиз кўрқоқлик қилган эдингиз” деб қўйди-ю, шундан бери эрим шуни юзимга солмасайди деб юраги пўкиллаб юрарди. Балки, Ҳардев орани очиқ қилиб ковушини тўғрилаб қўйса-чи, унда нима бўлади? Яна ўша қадрдон ётоқхонасига қайтиб борадими? Мана, неча кундан бери эр-хотин бирга ўтириб гаплашгани ҳам йўқ. Жанкий жойини топиб кетган, қайнона бўлса, бир кун соғ бўлса, тўрт кун касал. Касал боқадиган Мўнадан бошқа ким бор?

Бироқ Ҳардев на мақола ёзиб, жиноятчиларни фош қилди, на ўтган машъум воқеани Мўнанинг юзига солди. Гўё ҳеч гап бўлмагандек, бу ҳақда миқ этмас, Мўнани хижолатга қўйишни истамас эди.

Бироқ кошкийди, Мўнанинг юраги бу билан тасалли топиб, кўнгли хотиржам бўлса. Қайтанга ўйлайвериб, ич-этини ер, бадтар жиғибийрон бўларди.

На Мўна ўзини айбдор деб билади, на Ҳардев ўзини гуноҳкор ҳисобларди.

Иккови ҳам ҳамма айбни шароитга, вазиятга тўнкар эди. Мени ҳақ-ҳуқуқимдан маҳрум этмоқдалар, деган ўй-хаёл Мўнага на тун, на кундуз тинчлик берарди. Чунончи, унинг юриш-туришида ва фель-атвориди қандайдир ўзгариш содир бўла бошлади. Дамаянтийнинг қизалоғи билан боғда тез-тез учрашиб туришини Ҳардев хотинидан сира яширмасди. Дамаянтийнинг суврати илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам хонага зеб бериб турарди. Кўпинча шкафдан Дамаянтийнинг бир вақтлар ёзган хатларини олиб ўқир, севгилиси билан кечирган тотли висол онларини хотирлаб, ҳузур қиларди.

Жон Нисор Ахтар ҳақидаги гап очилиши ҳамон Мўна ўзини ноқулай сезади-ган, қизариб, терлайдиган бўлиб қолди. Радиодан бу шоирнинг номи эшитилиши билан у шартта радиони ўчириб қўяр, бу эса Ҳардевга тарсаки туширгандай таъсир қиларди. Мўнадаги бу “сирли” ўзгаришларни Ҳардев сезмаслиги мумкин эмасди. Ҳаммадан ёмони — Мўна аллақандай давосиз дардга чалинган эди. Ҳардев, “Муҳаббатнинг кўзи кўр бўлади дейишгани рост экан, бўлмаса нега Мўнага уйландим? Хуллас, мени Дамаянтийнинг уволи урди, шундай ажойиб аёлнинг юзига

оёқ босиб, муҳаббатини пайҳон қилиб, гуноҳсиз бир қизнинг жувонмарг бўлиб кетишига сабабчи бўлдим”, деб ўзини койигани-койиган эди.

Мўна навбатдаги ойда кўп қон йўқотганини пайқади. Аввалига бунга кўпда эътибор бермади, бироқ қон кетиши тўхтамай, аҳволи тобора ёмонлашавергач, охири туғуруқхона врачига мурожаат қилишга мажбур бўлди. Врач маслаҳати билан у касалхонада ётиб даволана бошлади. Шунча муолажага қарамай, беморнинг аҳволида ўзгариш сезилмасди. Бундан Мўна бадтар ташвишга тушди. Уни шаҳардаги бир машҳур гинекологга олиб боришди. Гинеколог диққат билан беморни теширувдан ўтказди-да, афсуслангандек бошини чайқади.

— Нечта болангиз бор? — сўради у Мўнадан.

— Бу киши ҳали фарзанд кўрмаганлар, — Мўна учун унга ҳамроҳ бўлиб келган врач жавоб қилди.

— Турмушга чиққанингизга қанча бўлди?

— Ҳозир олтинчи ой, — жавоб берди Мўна.

Доктор “ҳа” деди-да, маъюс тортиб қолди.

— Бачадонингиз ишдан чиққан. Уни олиб ташлашга тўғри келади. Мен эрингиз билан гаплашишим керак. Эртага уларни бирга олиб келинг, — доктор гапни қисқа қилди.

— Гинеколог ўзи шунақа, шарттакироқ хотин. Пашшадан фил ясайди. Айниқ-са, ўзининг соҳасидаги одамларга доим шунақа қўпол муомала қилади...

Бироқ бу тасаллилари беҳуда эканини унинг ўзи ҳам, Мўна ҳам билиб турарди.

Эртасига Ҳардев гинеколог ҳузурда ҳозир бўлди. Уни кўриб, доктор ич-ичидан ачинди. Шундай йигитнинг бошига бундай оғир мусибат. “Сухсурдай йигит экан-а. Ёш бошига бу мусибат тушибди”, кўнглидан кечирди доктор ва мулоим оҳангга гапириб деди:

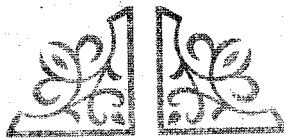
— Хотинингизнинг дарди хавфли! Уни дарҳол операция қилиш лозим. Менимча, хотинингизнинг бачадонини олиб ташлаш керак. Қаттиқ шамоллаб, яллиғланиш бошланган. Ҳатто... рак бўлса ҳам ажаб эмас. У ҳолда хотинингизни чет элда даволатишга тўғри келади. Бироқ бу ҳам ёрдам беради, деб ишонтира олмайман. Чунки ҳали раққа қарши даво топилмагани ўзингизга аён.

Уйга қайтди-да, Ҳардев хотинини шаҳардаги энг катта касалхонага ётқизиш тараддудига тушди.

Операциядан олдин бачадони олиб ташланиши Мўнадан сир тутилди. Бироқ қайта-қайта текширув ўтказилаверганидан кейин гинеколог бу сирни маълум қилиб қўйди. Ҳардев тинмай Мўнанинг руҳини кўтаришга ҳаракат қилар, ўзини кулаётгандай қилиб кўрсатишга тиришар эди.

Операция қилинадиган куни эрталаб имзо чекиш учун тилхатни олиб келганларида Ҳардев ўзини тутиб туролмади, кўзларидан дувиллаб ёш тўкилди. Титроқ қўли билан “беморнинг кафиллигини касалхона ва врачлар зиммасидан соқит қилиб, ўз бўйнимга оламан” мазмунидаги тилхатга имзо чекар экан, шу ерда ўтирган Рўжий билан Манорама беихтиёр “оҳ” деб юборди.

Давоми бор



Африка шеъриятидан

Муҳаммад ал-ФОЙТУРИЙ

СУДАН

АФРИКА ОВОЗИ

Сербардош Африка,
Дардли Африка!
Эй, ўзга юрт худоларига
Қурбонликка берилган ҳаёт!
Сув эмас, қон сингган,
Тер сингган ерига,
Тинкаси қуриган,
Илиги сўрилган,
Шўрлик Африка,
У дамларинг сенга энди ёт.
Бошланмоқда янги давр —
Кулар озод ўлкалар.
Улоқтириб қуллик занжирин,
Тикланмоқда букик елкалар.
Овозингни эшитяпман,
Африка!
Ғазаб билан тўлиб тошган
Овозинг.
Унда
Шамолларнинг оташ нафаси,
Майсаларнинг шитирлаши бор.
Унда
Дарёларнинг ҳансирашию
Учқур шаршаранинг
Шовқини такрор.
Овозингни эшитяпман,
Африка!

Жуда аниқ,
Жуда тиниқ овозинг.
Унда
Деҳқон, далаларнинг
Оҳангдор қўшиғи
Оқади майин.
Унда
Ёғоч омов ғижери,
Ёрғучоқнинг ҳорғин ғир-ғири.
Таралади
Ҳарён тинмайин.
Овозингни эшитяпман,
Африка!
Хўп навқирон,
Тантанавор овозинг.
Унда
Жўшқин ёшлик уфурар.
Унда
Устозларнинг чақириқлари
Халқ мажлиси узра бонг урар.
Унда қалбингиз гурсиллаши-ю,
Тамтамларнинг толмас,
Шиддаткор:
Озодлик!
Озодлик!
Озодлик! — дея
Эрксевар овози
Янграб жарангдор.

Муҳаммад Азиз ЛАҲБОБИЙ

МАРОКАШ

ТИНГЛА, ЎҒЛИМ

Ўғлим!

Сен яшашинг керак.

Бунинг-чун ўзгартмоқ керак дунёни.

Бунинг-чун қора қозонни

Юз йиллик қурумдан тозалагандай —

Роса артмоқ керак дунёни.

Ўғлим!

Ҳаётингни бераман ўзим.

Лекин тинч кунларни оласан қайдан?

Сенга укалар ҳам топилар, қўзим,

Лекин қардошликни, биродарликни

Осуда қалбингга соласан қайдан?

Сен улғайиб, юриб кетарсан,

Оқ кўйлақда қувнаб бир олам.

Йигит бўлиб, кучга тўлганда,

Одий ишчи коржомасини

Кийганингга чекмагин алам.

Шунисига шукур қил, болам!

Агар сени мажбур этсалар,

Кийдирсалар аскарчасига

Ва десалар: от!

Чидаш мумкин, о, барчасига

Лекин, бу даҳшат!

Тепкини босасан

Кўзингни қисиб,

Рўпарангда чўзилар ўлик,

Димофингга урар қон иси.

Бу оломон қони —

Одамлар қони.

Ўғлим, бунисидан

Йўқдир ёмони.

Сенга ўргатсалар

Юриш, отишни...

Отишу юришни

Одат этсалар,

Юртга ўт қўйишни,

Молни чавоқлаб,

Боғларни қиришни,

Одам ўлдиришни,

Одам сўйишни,

Сенга ўргатсалар —

Бу даҳшат, ўғлим!

*Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари.*

МАДАГАСКАР ШЕЪРИЯТИ

РАДУ

МАНГУ АЙРИЛИҚ

Видолашмоқ оғир марҳумлар билан,

Юрагингни ўртар мотам лаҳзаси.

Ундан аламлироқ экан аслида,

Тирик айрилмоқнинг ғамли зарбаси.

* * *

Қум рангидек заъфарондир япроқлар,

Зафарон япроқлар шамолда учар.

Тега кўрма ҳасратини тирноқлаб,

Севги ва соғинчдан ловулар улар.

Қишда кумуш рангга айланишади,

Шарбатга тўйдирар уларни баҳор.

Саратон тафтида чангланишади

Кузги чизгиларнинг излари ҳам бор.

Шеърлар ҳам уларга ўхшайди бешак,

Шабнам умри нима, ғариб бир безак.

Ҳидин ким ҳам эслар, лекин азиз у,

Чунки хотиротни уйғотар мангу.

* * *

Майли, кўкармасин гуллар, кўкатлар,

Майли, барқ урмасин боғларда баҳор.

Ширин сўзлашларинг азиз жон қадар,

Жарангламай қолсин, майлига, такрор.

Майли, мангу сўнсин кўкда моҳитоб,

Майли, чарақлашин бас қилсин офтоб.

Табассуминг илғаб қоламан яққол.

Заҳарли қисматдан яратар у бол.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Мўътабар ва азиз мангу хотирам
 Мангу ҳамроҳимдир мен билан бирга.
 Сенинг эҳтиросинг, бизларнинг қасам,
 Мени олиб кетар сокин қабрга.

МИОЗОТИС

ОНАМ ҚАБРИДА

Мотамзада кўнглим ўртар қайғуда,
 Бир лаҳза хаёлим алдайди мени.
 Волидам, гўё сен ширин уйқуда,
 Мангу уйқу олмиш бағрига сени.

Маънос табассуминг эслаб, онажон,
 Кўз ёшимга ювдим юзимни ўқсиб.
 Қабрингни тарк этиб кетар оломон
 Баргизублар қолар тепангда ўсиб.

Кутаман жарангдор қўшиғингни зор,
 Кўзинг оч, азизим, ўғлингга боққин.
 Гўдакликда йиғлаб кўксингда минг бор
 Доим топар эдим ўзимга таскин.

Юрак ўртанганда сиғдим қайга ҳам,
 Ғамга ботсанг ким ҳам берар бошпана.
 Келадиган жойим, қадрдон кулбам,
 Она тушунади, кечирар яна.

Қанчалар ишондим, кутдим бесамар,
 Қайта тириларми дегандим онам.
 Алдоқчи бахт эса тумандай тарқар,
 Халойиқ қабр узра тугади мотам.

Ўртаниб йиғлагин, эй сағир кўнглим,
 Азиз волидангнинг қабри устида.
 Замин ҳам сукутда, кимсасиз ва жим,
 Оғир бебахтлик бу, қайғули жуда.

РИВУ РАМУАЛДА ҚАБРИ ТЕПАСИДА

Сукут сақла, унутмагин одатни
 Бунда ётар эзилган бир жангари.
 Шу ердан топгандир мангу роҳатни,
 Ўзга сўқмоқ излаб кимдир сингари.

Кулгу, қўшиқларинг тинсин, ниҳоят,
 Марҳумлар ҳурмати муқаддас бўлар.
 Жим бўлгин ҳаттоки жимсиз соя,
 Ғамларнинг устидан бешафқат кулар.

Маҳзун қисмат учун чекиб сен афғон,
 Тириклик ғамидан қолдирма нишон.
 Тезроқ ўта қолгин, ўта қол тезроқ,

Дўстим қабри узра тўкайин кўзёш,
 Чунки тугаб борар жисимда бардош
 Бу ғариб, ёлғиз гўр йўлимга маёқ.

ГУЛЛАР

1

Қўлингдаги даста гул,
 Ўғирлади хаёлим.
 Хира ҳам тортди буткул —
 Дунё, соҳибжамолим.

Жуда хавфли, қайрилиш
 Сўқмоқлари довоннинг.
 Кўзида мунг ва ташвиш,
 Мен аҳволи ёмоннинг.

Кетингдан бориб шаҳдам
 Қўл теккизмоқ, тилагим.
 Илтижоли боқсам ҳам,
 Дов бермади юрагим.

Ростини айтсам, дилдор,
 Гуддан гўзалсан минг бор.

Кетдинг, ғойибдир гуллар.
 Ғойиб бўлди ғунча лаб.
 Бефайз узундир йўллар,
 Йиғладим ҳўнграб-ҳўнграб.

Яшириндинг узоққа
 Қўймадинг бир бор боқиб,

Юксакликдан ҳеч ёққа
 Учолмам қанот қоқиб.

Фақат унутма гўзал,
 Гул мангумас ҳеч маҳал.

* * *

Севишдан қўрқаман, шуни ҳис қилдим,
 Таниш бир совуқлик бермади роҳат,
 Бекор шивирлайман “Кетгин” деб,
 бишдим,
 Таскин бера олмас тоат-ибодат.

Севишдан қўрқаман, ортимда қолди,
 Энг ширин онларим, яшаш не ҳожат.

Бошқа омаддини сен қарши олгин,
 Менга севги насиб этмаган қисмат.

Севишдан қўрқаман, севилдим, нетай,
 Кулгулардан қочиб мен қайга кетай.
 Истасанг тиз чўкай, етар бардошим,
 Севишдан қўрқаман, энди не чора.

Энди мен ҳукмингга интиқ бечора,
 Қайта севиб қолдим, айланар бошим.

ЧЕКСИЗЛИК

Чексизликни қучиб бўлмайди, аммо,
 Бўм-бўш тиниқликдир оддийдир само.
 Йложим ҳам йўқ, бўлганман таслим.

Қуёш диёридан тутиб бир макон,
 Кетаман дейману беному нишон,
 Лек ерга туташдир енгилган қалбим.

ҚАЙТИШ

Қўриниб ҳам қолди яшил адирлар,
 Қўнгил ёришмайди ҳали ҳам хира.
 Сўнгсиз шолиторлар, беадоқ қирлар,
 Уйга қайтишимга йўл бермас сира.

Қияликлар имлар ўзига мени,
 Гоҳ эса сояда бўлишар пинҳон.
 Нотинч юрак фақат шивирлар: Сени —
 Остонада ҳеч ким кутмайди, ишон.

Кундузнинг шуъласин яширади тун,
 Қалбимни ифода қилмоқлик учун.
 Бесамар кезаман бир йўл ахтариб.

Анжир паноҳидан излайман пана
 Ва юм-юм йиғлайман адашган, ғариб,
 Умид мудрамоққа кетади яна.

* * *

Бир эшикни очдим қилиб таваккал,
Йўқотишдан қўрқмай төпганим маҳал,
Итоаткор кўзлар солганда назар,
Очилгандек бўлди кўлда нилуфар.

Бахт излаган эдим, қани у? Сароб!
Ақлим эса менга қайтарди жавоб:
“Дала кўкатлари ўсган бу майдон
Кўл гуллари учун бегона, инон”.

Кўнглимнинг гулидан тополмай дарак,
Дала, даштни излаб бўлдим мен ҳалак.
Қайта-қайта излаб яна йўл олдим,

Тинмасдан изладим бўлди қаддим дол,
Энди ҳолдан тойиб беҳол,
Яна шу эшикни пойламоқ қолди.

ВАТАН

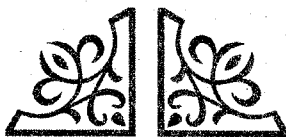
Беадад харсанглар, турфа ўтлоғи,
Шом пайти шафақранг тус олган замин.
Чексиз шолизорлар кўринар ғамгин,
Нурли ой ёғдуси таранган чоғи.

Белгилари аниқ бўлган бир диёр,
Ўркач мисол тоғлар, дўллар тимсолинг
Оталардан қолган мерос мисоли
Кўҳна ватанимсан, бойлигинг бисёр.

Чексиз кенгликлардан яралган ватан,
Қадимий шон-шараф мардликка маскан.
Бағрингга бахт кириб келди, ниҳоят.

Мадагаскар дунё мўъжаз парчаси,
Шу ер ўтмиш руҳин очиқ дарчаси
Худо ёрлақасин сени тоабад.

*Муҳаммад ҲАЙДАР
таржималари*



УЧКУН НАЗАРОВ

Мухлат

Роман

Ўн йил, албатта узоқ муддат, Мансур ака, уйга кела туриб, шу ҳақда ўйлаб борди, қийин-қийин уларга қийин, бу ердагилар бир-икки марта эсларига оладилар, ачинадилар, унутадилар, ташвиш камми? Ўн йил ўтади — кетади. Бир кунмас-бир кун Қаюмжон ҳам, Ойниса ҳам қайтиб келишади. Ана унда қандай кўзларига қарайман. Нима деб қилмишимни оқлайман? Қандай ваз топаман? Ваз доим топилади, албатта, мажбур қилишганини улар ҳам тушунишади: Тушунишади-ю, дилида ҳасрат сақлайди... У пайтгача мен борманми, йўқманми — худо билади. Балки улар ҳам бунча муддатга чидай олишмас... Астаффурулло, шайтон қай кўчаларга судрамайди, чалғитмайди. Бировга ўлим тилагандан кўра, ўзинга умр тила. Мансур ака бу эзилишлардан қачон қутуларкин? Қийналиб кетди. Бора-бора алам сусаяр, унутилар; унутилмаса ҳам бу қадар яшлигланмас, деб ўйлаб келар эди, бироқ дил азоби камаймади, камайдиганга ҳам ўхшамайди. Ишлаган пайтида ҳам, юрган-турганида ҳам, ҳатто тушида ҳам пармалайди. Нима билан ўзини чалғитса бўлади?... Ҳозир уйга боради, чой дамлаттириб ичади, сандалга бурканиб, “Чордевор”ними, Сўфи Оллоёвнинг “Саботлар”иними мутолаа қилади, хаёлини алдайди. Бунақа китобларни ўқиш у ёқда турсин, уйда сақлаш ҳам ман қилинган, бу жинойатга киради. Мансур акада шунақа китоблардан беш-ўнта бор, оғилхона шифтига яшириб қўйган. Дарвоқе — оғилхона. Қримликларнинг уч жондан иборат оиласини Мансур ака қабул қилди, ўттизларга кирган йигит, Юнус Фаизов, физика муаллими, унинг хотини Земфира ва беш яшар қизчаси Зарема — Мансур ака кўрсатган хонада яшашга унашмади, оғилхонани танлашди. “Ҳечқиси йўқ, деди Фаизов, у ёқ-бу ёғига қараймиз, тагини тозалаймиз, похол ташлаб, шолча тўшаймиз, эшик ўрнатамиз, печка қурамыз, ўтин топишса бўлди. Сизларни ҳам сиқмаймиз, биз ҳам хижолат чекмаймиз. Замон шунақа, бир амаллаб кун кечирамиз?” Ҳозир улар ўша оғилхонада яшашмоқда. Унга шунча меҳнат қилишди — супуришди, исларини тозалашди, оҳак билан деворларни оқлашди, дераза очилди, печка ўрнатишди, бинойидек бўлди-қолди. Пишириш-куйдиришни ҳам печкада қилишади, ҳам овқат пишади, ҳам хона исийди.

Ҳозир Қаюмжон билан Ойнисанинг болалари кампирдан кейин қаровсиз қолишди. Болаларни кимдир пинжига олмаса, яна етимхонага жўнатишлари мумкин. У гал-ку кампир айюҳаннос билан сағирларни олиб қолувди, энди ким бай-байлайди? Ким уларга ён босади, қайишади? Етимхонага жўнатишса, болалар нобуд бўлади, нобуд бўлишмаса ҳам, тарбиясиз ўсади, улардан қанақа одам етилиб чиқади — ўз-ўзидан маълум. Агар ўша уйга кўчиб ўтишни Фаизовларга айтиб қўйилса, рози бўлишармикан? Уй катта, пишиқ, ҳеч қанақа меҳнат талаб қилмайди, кўрпа-ёстиғи, гилам-шолчаси, идиш-товоғи муҳайё, даҳлизни тўсишса — у ер ҳам жой, бир амаллаб қишдан чиқиб олишади. Энг муҳими, болалар қаровсиз қолишмайди. Фаизовнинг ўзиям, хотиниям инсофли одамлар кўринади, қизчаси болалар

Охири. Боши аввалги сонда

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

55

билан ўртоқлашиб, бирга ўсаверишади. Кўнармикан? Болалар тақдирига жавоб беришдан ҳайиқишмасмикан? Бировнинг болалари-да. Худо кўрсатмасин, бирон касалга чалиниб, ўлиб-негиб қолса, Фаизовлар нима деб важ келтиришади? Ахир, омон бўлишса, бир кунмас-бир кун келишади-ку — Қаюмжон ҳам, Ойниса ҳам. Ўз ватанига, ўз уйига, ўз оиласига қайтишади. Унгача Фаизовларга бирон жой топилар ёки ҳовли катта, Қаюмжон болаларини сақлаб-тарбиялаб берган одамларга ҳовлисининг бир бурчагини ажратиб, ҳатто бошпанами, бир-икки хонали уй қуришга ёрдам ҳам берад, яхшиликка — яхшилик қайтарилса, адолатли бўлади.

Фаизовлар билан гаплашиб кўриш керак. Йўқ демас, ахир, хурсанд бўлишар. Шу хаёл билан Мансур ака уйига кириб борди. Негадир мўлжали амалга ошишига амин эди, чунки Мансур ака ҳам бағрини очди, уйини бўлмаса ҳам оғил-хонасини берди, Юнусни мактабга муаллимликка олди. Тилинг бошқачароқ экан, болалар яхши тушунишмайди, физиканинг ўзи мураккаб фан, унинг устига ўқитувчининг талаффузини англаш қийин бўлса, норозилик келиб чиқади, демади. Яқинда мактаб қошида болалар боғчаси ташкил қилинари эмиш, район маориф бўлимида шунақа дейишди, агар у режа амалга ошса, Фаизовнинг қизчаси ҳам, Қаюмжон билан Ойнисанинг болалари ҳам ўша боғчага қатнашади, балки Земфирани ҳам ўша боғчага тарбиячи лавозимига олар, масала у қадар қийин бўлмас. Ахир, қримликларни Мансур аканинг ўзи бу ерларга эргаштириб келгани йўқ-ку, уларга мурувват кўрсатишдан кўрқмаса ҳам бўлади...

* * *

Тобут пешинга яқин кўтарилди, ўнга яқин киши бири бирини алмаштириб, пилдиллаганича ўликни қабристонга олиб боришди, жаноза ўша ерда ўқилди. Уйда қолган аёллар ҳамма ёқни саранжом қилишди, ҳатто битта дастурхон ёзиб, икки-та-учта зоғора нон қўйишди, туршак-майиз, жийда тўкишди, чой дамлашди. Мозордан қайтган қариялар оч бўлишса-да, чойдан бўлак ҳеч нарсадан татишмади, дуохонлик қилишди, шу билан аза тугади. Ҳовли бўшаб қолди.

Яккаланиб қолишмасин, деб Асил опа болалар билан тунади. Эртаси кун бир-ров ўз уйига бориб, учта фарзандини катта қизига топшириб келди, мактабига учрашди, ўқувчиларга топшириқ бериб, яна азали уйга қайтди. Фотиҳа учун келганларнинг кўпи бу оилада эр-хотин билан боғлиқ мусибатдан хабарлари йўқлигидан унча чўчишмай, мусулмонлик бурчини бажариб кетишарди, бироқ бу маъракага мактабдан ҳеч ким келмади — органдагиларнинг қулоғига етишдан чўчир эдилар. Фақат Асил опа “нима бўлса бўлар, пешонамдан кўрдим” деб азахонадан оёқ узмади, эртасига ҳам ётиб қолди. Болаларга овқат пишириб, қорнини тўйғазди, ухлатди, сандалга чўп солди, ўзи алламаҳалгача ўқувчилар дафтарларини текшириб ўтирди. Лампа мойини ҳам аямади, ўлик чиққан уй, ақалли шу кеча нур ўчмасин, деган фикр билан ётишга ошиқмади, тўғрироғи, ухлашга андак чўчиётганди, чунки ҳозир ўтирган жойида кеча кампир ётган эди-да. Азалик уйнинг кўзга кўринмас фожиаси аёлнинг этини жимирлатар, шифтда аллақандай шарпалар қимирлагандек ташқаридан хазон шитири, кўча эшигининг ғийтиллагани эшитилгандек бўлар эди.

Асил опа чироқ пилигини пасайтириб, иккала бола орасига сукулди ва яна уйга толди. Ҳай, қачонгача ўз болаларини ташлаб, бу ерда ётади? Икки кун ётар, бир ҳафта ётар, кейин нима бўлади? Доим бу уйда тура олмайди-ку, барибир ўз оиласига қайтиши керак-ку. Майли, аза маросими ўтгунча туради-турсин-чи, кейин болалар унашса, уйига олиб кетади. Қизлари катта бўлиб қолишган, болаларга қарашади, бу уйга қулф солади ёки яна бир иложини қилади.

Сандалнинг иссиғи ёқиб, аёлнинг кўзи илина бошлади.

Эрталаб Асил опа мактабга кетишга тайёрланиб турган эди, очиқ эшик остонасида Мансур ака билан Қримдан келган муаллим Фаизов кўринди. Улар саломлашиб, даҳлиздаги сўри четига ўтиришди, Асил опа уйга таклиф қилувди, киришмади. Тиловат қилиб, фотиҳа тортишди. Мансур ака ҳам, Фаизов ҳам Асил опанинг болалар билан шу ерда ётиб юрганини, тиловат учун келганларга ҳай-хўш қилиб турганини билишар эди. Мансур ака нон-пон ўралган тугунчани Асил опага узата туриб:

— Қийналмаялсизми? — деди.

— Одам келиб турипти, — деди Асил опа, — бўлмаса, болаларни олиб кетар эдим. — Асил опа ичкаридаги сандал ёнида мўлтираб ўтирган болаларга қараб олди. — Бу уйдан илон чиққандек, ейман дейди. — Асил опа ножўя ёзғирганига хижолат бўлгандек Фаизовга қаради.

— Эгасиз уй шунақа бўлади, — деди Мансур ака аёлнинг гапни тасдиқлаб ва ичкаридаги болалар эшитмаслиги учун, Асил опанинг панасига бошини эгиб: — Қизча қалай, ая деб ҳархаша қилмаяптими? — деди ва сиз ҳам эшитинг дегандек Фаизовга кўз ташлади.

Асил опа жавоб бермай, икки қадам жилди-да, уй эшигининг бир табақасини қия ёпиб келди.

— Кампирнинг ўлиmidан болалар ҳам гаранг, — деди аёл паст овоз билан бир Мансур акага, бир Фаизовга қараб. — Жамила бўлса аяси ғойиб бўлган кунлари хўп йиғлади, хархаша қилди, кейин кўникиб қолди. Энди индамайди, соатлаб овозини эшитмаймиз.

— Шўрлик, — дея Мансур ака яна маънос тортиб, шу гапни бошлаганига афсус чекди, маълум даражада ўзини айбдор ҳис қилди. — Гўдак ёшига шунча ташвиш...

Фаизов ҳамма сўзларни тўла тушунмаса-да, гап нима ҳақида кетаётганини тусмоллар, бир Асил опага, бир Мансур акага тикилар, ўзини қандай тутишни билмас эди.

— Нега уларни биттасидан ҳам хабар йўқ, тинчликмикан? — деди Асил опа “омонмикан?” дейишга тили бормай.

— Тинч, тинч, — деди Мансур ака учта хат олганини эслаб ва дарҳол хато қилганидан ўнғайсизланиб: — Тинч бўлишса керак, — деди тахминга тасдиқ ахтаргандек, яна ҳамсуҳбатларига қараб олди. — Агар бирон кўнгилсиз ҳодиса бўлса, хабар келар эди.

— Нега бўлмаса шу пайтгача улардан хат келмаяпти? — тоқатсизланиб сўради Асил опа ва гумонини қўшиб қўйди: — Балки хат етиб келмаяптими? Ё хат ёзишга рухсат беришмаяптими?

— Иккала тахмин ҳам ўринли, — деди Мансур ака аёл ўз саволига ўзи жавоб қидиргандан руҳланиб.

— Сиз, Мансур ака, мактаб директори, расмий шахссиз, бир суриштириб кўрмайсизми? — деди Асил опа ва тасдиқ учун яна Фаизовга юзланди. Фаизов саволни охиригача тушуна олмаган бўлса-да, гапни қувватлагандек бош ирғади. — Ахир яхшими, ёмонми, биронта жавоб олишимиз керак-ку. Етимхонага болаларини олиб кетиш учун келган ходимлар ҳам тайин бир нарса айтишмапти. Уй-жой нима бўлади, болаларга энди ким қарайди? Кампир дунёдан ўтди.

— Шуни маслаҳат қилгани келувдик, — деди Мансур ака гап бу томонга буришганидан мамнун бўлиб ва Фаизовга қараб олди, билинар-билимас жилмайиш билан Асил опага тикилди. Фаизов бир кўзғалиб олди.

— Маслаҳат? — унча тушунмай сўради Асил опа.

— Ўртоқ Фаизов билан маслаҳат қилдик, — деди Мансур ака. — Уй қаровсиз қолмайди. Ўртоқ Фаизов ҳам, оиласи ҳам рози. Улар шу уйга кўчиб ўтишса, нима дейсиз? Албатта, вақтинча, эгалари қайтиб келгунча.

— Раҳмат, — деди Асил опа иккиланиб. — Болалар-чи? Болалар қаёққа боришади? — Асил опа Фаизовга қаради, Фаизов Мансур акага.

— Болалар ҳеч қаёққа боришмайди, — деди Мансур ака ишонч билан, — шу ерда қолишади. Фаизовлар рози бўлишди, қарашади.

— Шунақами? — деди Асил опа дарҳол хурсанд бўлиб. — Жуда соз. Яхши маслаҳат қилибсизлар, савоб бўлади. — Асил опа миннатдор назари билан Фаизовга юзланди. — Раҳмат.

Фаизов ўсал жилмайди, ножўя иш қилиб қўйгандек бошини ҳийла эгиб, ерга тикилди.

— Ҳозир буларнинг ҳам аҳволи оғир, — деди Мансур ака масала бу қадар енгил кўчганидан мамнун бўлиб. — Бегона юрт, қаҳатчилик, ўзингиздан қолар гап йўқ. Аммо ташлаб қўймаймиз, иложи борича қарашаб турамиз.

— Албатта, — деди Асил опа кўнгли тинчланиб.

— Болаларни кўндириш керак, — деди Мансур ака азиятда. — Айниқса, Алижонни. Бола қайсар. Унаса, қизчаниям ўзи кўндиради.

— Бир-икки кун тихирлик қилишади, албатта, — деди Асил опа гўё болаларни Фаизовга зўрма-зўраки топширишаётгандек ўнғайсизланиб. — Нотаниш, бегона одамлар уйга кириб ўтириб олса, ҳамма ҳам ётсирайди-да. Булар болаларку. Тил нотаниш. Тоқат қилишга тўғри келади. Осон бўлмайди. Қаловини топшиш керак, — деди Асил опа гапида давом этиб ва Фаизовга юзланиб: — Тушундингизми, домла?

— Мен домла эмас, — деди Фаизов хижолатда жилмайиб. — Авф этингиз.

— Бизда шунақа мақол бор, — деди Мансур ака Фаизов тушуниши учун ҳижжалаб. — Ма-қол.

— Мақол? А! Англадим. Душундим, — деди Фаизов энгил тортиб. — Мақол.

— Қаловини топсанг, қор ёғади, — деди Мансур ака яна ҳижжалаб.

— Қор янмас, — деди Фаизов яна хижолат чекиб.

— Қор, албатта ёнмайди, мақол шунақа. Яъни, йўлини топсанг, қорни ҳам ёндириш мумкин, деган маънода айтилган. Опам айтмоқчиларки, агар болалар тилини, кўнглини топсангиз, тез кўнади. Балки қадрдон ҳам бўлиб кетишади. Тушундингизми? Ўз фарзандингиздек.

— Фарзанд! — деди Фаизов тушуниб, чунки болалар масаласи бир кун аввал бўлган суҳбатда ҳам муҳокама қилинган эди. — Яваш-яваш алишарлар. Биз уларни хафа этмаймиз. — Фаизов ўзининг нутқини яхшироқ тушунтириш учун сўзларни қайта-қайта такрорлаб чиқди. — Сиз уларга айтинг, опа, — деди Фаизов ўз тилида Асил опага, — бизда ҳам фарзанд бор, бирга ўсишади, Бегоналаб қўймаймиз. Тушундингизми, опа?

— Тушундим, айланай, тушундим, — деди Асил опа ҳозиржавоблик билан. — Сизларгаям осон бўлмайди, демоқчиман-да.

— Чидаймиз, илож қанча, — деди Фаизов табассум қилиб. — Сизлар кўмак берасизлар.

— Албатта ёрдам берамиз, — деди Мансур ака гапга аралашиб. — Энг қийини моддий масала, болалар оч қолмаса, кўникишади.

— Ишлаймиз, меҳнат қиламиз, мана, ер бор экан, насиба чиқади, — деди Фаизов ишонч билан. — Биз чеккан азоблар олдида бу қийинчиликлар ҳеч нарса эмас. Аммо болаларнинг розилигисиз бу ёққа кўчиб ўтсак, хунук бўлади.

— Болалар ёш, яхши-ёмоннинг фарқига боришмайди, — деди Мансур ака иккиланмай ва Асил опага қаради: — Шу иш ўзларига фойдали эканини ўқдириш керак, бўлмаса, егимхонага жўнатишади, денг. Бўпти, икки-уч кунда аза маросими тугайди, Фаизовлар ўшанда кўчиб ўтишади, унғача болалар сизнинг ихтиёрингизда. Унатиш, булар келганда жанжал кўтаришмасин, хижолат тортишади булар.

— Хўп, — дея Асил опа юзига фотиҳа тортиб, ўрниларидан кўзгалган Мансур ака ва Фаизов олдида бир қадам орқага чекинди.

Мансур ака уй эшигини очиб, ҳап ўтирган болаларга қаради. Болалар ярим-юлуқ бўлса ҳам ташқаридаги гапни эшитишган, катталар тузган мўлжал уларга маъқулми, йўқми, англаш қийин эди.

— Алижон, — деди Мансур ака овозига илиқлик бериб, — мана, амакинг билан танишиб ол, Исмлари Юнус, амаки дейсизлар. Хўпми? Икки кундан кейин бу ёққа кўчиб келишади. Амакингни сенларга ўхшаган қизчаси бор, оти Зарема, яхши қизча, ўртоқ бўласизлар, хўпми?

— Дадам қани? — деди Алижон Мансур аканинг гапига эътибор бермай. Боланинг кўзида ёш пайдо бўлди.

— Аям қани? — дея Жамила Алижонни кўриб, йиғлаб юборди. — Ая-а-а!

Мансур ака ёнидагиларга қараб, оғир хўрсинди. Нима деб болаларга таскин бериб бўлади? Ахир улар ҳали жуда ёш, тушунмайди. Фаизовлар кўчиб ўтишганда ҳам тумтайишгани-тумтайишган бўлади. Худо кушойиш берсин.

Мансур ака билан Фаизов хайрлашиб чиқиб кетишди. Ҳаммаларининг дили вайрон эди.

— Алижон, мен бирров мактабга ўтиб келишим керак, — деди Асил опа бир

оздан кейин болалар ўйинга чалғигач. — Уканг билан ўзинг қола турасан, одамлар келиб қолиши мумкин. Майлими? Мен тезда қайтаман.

— Майли, — деди Алижон сукут сақлаб.

— Бўпти, болам.

Асил опанинг юмушлари тезда тугамади, дафтарларни тарқатиб, бир соатлик дарс ўтди, уйига учради, болаларидан хабар олди, йўл юрди — ҳаммасига икки соатдан кўпроқ вақт кетди. Асил опа болалардан хавотирлана-хавотирлана, ниҳоят, уйга етиб келди. Кўча эшик ланг очик, аммо ҳовлида ҳеч ким йўқ, ичкаридан болалар товуши эшитилар эди.

— Мана, мен келдим, — деди Асил опа болаларни хурсанд қилиш ниятида тетик ва ўйноқи овозда. Ўйинга берилиб кетган болалар ноҳўя иш пайтида қўлга тушгандек, жимиб қолишди. — Одамлар келишдими, Алижон?

— Битта киши келди, — деди ниҳоят Алижон ўзига келиб.

— Қорин қалай? — сўради Асил опа сумкасини четга қўйиб. — Бирон нарса едингларми?

— Зоғора едик, — дея Алижон чўккалаб ўтирган Жамилага қаради.

— Ҳозир чой ичамиз, — деди Асил опа. — Озгина шинни олиб келдим. Ёнғоқ ботириб еймиз.

Асил опа сандал кўрпасини кўтариб, кўрхона ёнига қўйилган чойнакни олиб, дастурхон четига қўйди. Чой илиқ эди. — Чой қайноқмас экан, майли, бир гал бўлаверади.

Уч жон бўлиб дастурхон атрофига ўтиришди.

— Ҳовуздан бир қумғон сув олиб келдим, — деди Алижон.

— Баракалла, болам, бинойидек дастёр бўлиб қолдинг. Энди сенга ишонса бўлади, фақат оғир нарса кўтарма, хўпми?

— Қумғон оғирмас, — деди Алижон ички ғурур билан. — Яна биттасини кўтара оламан — обкаш бўлса. Кўплар обкашда сув ташияпти.

— Обкашда сув ташишга сен ҳали ёшсан, болам, сен қумғонда олиб келавер. Бизга кўп сув керакмас.

— Тиркаш обкашда сув ташияпти, тенгим-ку.

— Эшаги бор, кўп сув ичади. Бизда мол йўқ.

Жимлик чўкди. Уччаласи ўзига хос даражада ўйга толиб ўтиришар, ёнғоқ пўчоғи қарсилар, Жамила илиқ чойни хўр-хўр хўплар эди.

— Хола, — деди Алижон жимликни бузиб. — Етимхона нима?

Асил опанинг юраги шув этиб кетди.

— Етимхона, — деди Асил опа айтадиган сўзларни ўйлаб чиқиб, — она-отасиз қолган болаларни боқадиган катта уй. Тарбиячилари, ётадиган каравотлари, ошхонаси бор жой. Сағирлар яшайди.

— Бизга ўхшаганми?

Асил опа яна нима дейишни билмай, ўйланиб қолди.

— Сизларда ота-она бор-ку, — деди Асил опа ўзини бепарво кўрсатишга уришиб.

— Қани? Нега бўлмаса келишмайди?

Энг қийин масала шу эди ва бу саволни Асил опа кутиб юрувди, аммо жавоб топмаган эди.

— Биласанми, Алижон... — деди Асил опа, аниқроқ ўйлаб олиш учун вақтини чўзиб, — ёмон одамлар даданг, аянг устидан иғво қилишди...

— Иғво нима? — аёлнинг гапини бўлиб сўради Алижон.

— Ёмон одамлар аянгни, дадангни кўра олмай, ёмонлик қилишган, шуни иғво дейишади. Шулар деб дадангниям, аянгниям қамашган.

— Нега иғвони ёмон одамлар қилишган бўлса, дадам билан аямни қамаб қўйишди?

Алижон ҳар гал савол берганида, Асил опа азоб билан жавоб қидирар, кейинги саволидан кўрқар, нотўғри жавоб айтиб, болаларни аламзада қилгиси келмас эди.

— Қайдам, болам, — ночор деди Асил опа, — ёмонлар алдашган-да.

— Қамоқ қачон тугайди? Эртага келишадими?

Нимагадир ақли етгандек, Жамила бир акасига, бир Асил опага қарар, савол-

жавоб бўлаётган пайтда, оғзи чайнашдан тўхтаб қолар, йирик, қора кўзларида савол аломати кучаяр эди.

— Улар узоқда, бориб келишга бир ой, икки ой кетади. Эртага келишмаса керак.

— Индинга келишади! — деди Жамила яшнаб. — А, хола?

— Мансур амаки, билиб келаман, деди. Кутайлик-чи. Зора худонинг раҳми келиб, толейни берса, ажабмас, икки-уч кундан кейин кириб келишса.

— Худонинг раҳми кимга келади? Дадам билан аямгами, ё ёмон одамларгами?

— Дадангга, аянгга, сенга, Жамилага, — деди Асил опа руҳланиб.

— Нега худонинг раҳми келмаяпти? Қачон келади?

— Буни худонинг ўзи билади, болам. Биз бандалармиз. Ҳамма амал ўзининг қўлида.

— Раҳми келмаса-чи? — Ёш Алижоннинг дилида қанақадир туғён изғирар, афтидан, бола анчадан бери бу нарсалар ҳақида ўйлаб юрган кўринар эди.

— Тавба, де, болам, худо ҳақида бунақа деб бўлмайди, гуноҳ бўлади.

— Гуноҳ кимда бўлади?

— Бизда бўладими?

— Бизда бўлади.

— Дадам билан аямни қамаган худо бўлса, бизда гуноҳми?

— Гуноҳ эмас, гуноҳкор. Фарқи бор. Даданг билан аянгни худо эмас, ёмон одамлар қамаган.

— Ёмон одамлар қамаган, биз гуноҳкор? Шунақами?

— Қўй, болам, юрагимни бурдалаб ташладинг, — деди Асил опа чўчиб-сиқилиб. — Бу нарсалар бизнинг ихтиёримиздаги гаплар эмас.

— Нега?

— Уф-ф, — Асил опа хуноб бўлиб, чуқур хўрсинди. — Тур, болам, бир қумғон сув олиб кел.

Асил опанинг асабийлашганини кўриб, Алижон жимиб қолди. Жамила, энди нима бўларкин, деган назар билан Алижонга узоқ тикилди. Алижон бир пас-унсиз ўтиргач, охири ўрнидан туриб, сув олиб келгани ташқарига чиқиб кетди.

Асил опа кечгача ўзига кела олмади. Гўдак, зумраша саволларига тайинли бир жавоб айта олмаганидан, ожизлигидан, гаплари чалкаш чиққанидан ўзини койир, асабийлашар, қўлини нимага уришни билмай, гарангсир эди. Аслида гапни Фаизовлар келишига тақамоқчи, болаларни кўндиришга киришмоқчи эди, лекин бутунлай бошқа томонга бурилиб кетди. Алижон бунақа ўжар экан, энди унга янги яшовчилар келишини тушунтириш осон бўлмайди, шекилли, яна бояги мавзуга кўчади, яна қалтис саволлар туғилади. Асил опа Алижондан ҳатто чўчий бошлади. Писмиқ бола, ўйлади у, индамай юрувди, кўнглида шундай гаплари бор эканда. Демак, аввал дадаси, кейин Ойниса беҳабар йўқолиб кетишгандан буён бола тинмай шу ҳақда ўйлайди, нима бўлганига, нима учун ота-онаси тутқунликка тушиб қолгани сабабини ахтаради, тайинли бир жавоб кутади, юрагида “ёмон одамларга” нисбатан адоват сақлайди, ўч олиш кўйида бўлади. Майли, қачон бўлса ҳам бунақа “ёмон одамлар” кимлигини билсин, зарур бўлса олишсин, адабини берсин. Ёвузлар орасида қўзичоқ бўлиб яшаш — таслим бўлиш, улар измидан юриш деган гап. Аммо мурғак юракда ёвузлик ўтини ёқиш, адоват, нафрат уруғини ўстириш — бу ҳам яхши эмас. Бола ўжар бўлиб ўсади, ҳамманинг ҳаракатидан нуқсон қидирадиган бадгумон, худбин бўлади, ҳеч ким бундай одам билан дўст тутишни истамайди, борлари ҳам совиб, ундан юз ўгиришади. Ҳай, майли. Энди янги яшовчилар билан мурасаси ҳақида ўйлаш, бирон нозик пардасини топиш, бўлмаса, охири етимхона бўлиши мумкинлигини ўқдириш керак. Тавба, муштдек бола-я, Асил опанинг шу бола олдида ҳадиксирагани таажуб.

— Дадам ўлганми? — деб сўради Алижон Асил опадан, кечқурун ухлашга ётганларида.

— Унақа дема, Алижон, — деди Асил опа яна юраги шувиллаб. — Даданг қамоқда.

— Нега бўлмаса анову амаки бизникига кўчиб келмоқчи?

— Даданг қамоқдан қачон чиқиши номаълум, — деди Асил опа. — Ёлғиз қолмасларинг учун Мансур амакинг улардан кўчиб ўтишга илтимос қилипти. Яхшида, уй тўла одам бўлади, қўрқмай ётасизлар.

— Сиз-чи?

— Менинг ҳам болаларим, рўзгорим бор, уларга ҳам қараш керак, — деди Асил опа уйга боришини, бормаса бўлмаслигини мулоим қилиб тушунтиришни ўйлаб. Болалар истасин-истамасин, Асил опа барибир ўз хонадонига қайтиши муқаррар, бироқ шундай қилиш керакки, етимчалар ўзини кераксиз, бировга малолли тушаётгандек деб билмасликлари керак, акс ҳолда диллари доғли бўлиб ўсишади. Бу доғни ҳеч қачон уларнинг кўнглидан чиқариб ташлаб бўлмайди. — Майли десанг, ҳар куни келиб хабар олиб тураман. Мансур амакинг ҳам, мактабдагилар ҳам келиб туришади. Даданг, аянг йўқлиги сезилмайди. — “Даданг, аянг”, деб Асил опа бекор айтди, оғзидан чиқиб кетди. — Ота-онанинг ўрнини ҳеч ким эгаллай олмайди. Улар қайтиб келишса, ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетасизлар, — деди Асил опа хатосини тузатиш учун, аммо бу билан болалар дилида умид чироғини ёқа олдимми, йўқми, аниқ эмас эди. — Бунақа ташвиш фақат сенларнинг бошларингга тушаётгани йўқ. Қанчадан-қанча оилалар отасиз, акасиз қолиб кетишяпти, ўзинг кўраяпсан, қора хат келмаган, аза товуши чиқмаган эшик қолмади, не илож, замон шунақа, чидаш керак, болам. Анову қримликларни кўр, минглаб оилалар — хотин-халаж, ёш-қари, бетоб-бемор одамлар, данғиллаган уй-жойларидан, жаннатдай маконидан ҳайдалиб, отхона-оғилхоналарда яшашяпти. Ўшаларга ўхшамайлик, уларга кўмаклашимиз керак. Худога шукур — ўз уйимизда, ўлан тўшагимизда яшаймиз. Ёзғиравериш ношукурликка киради. Бу кунлар ҳам ўтар, уруш тугасин, ҳаётимиз ўзгариб кетади. Маъмурчилик бошланади... — Асил опа ўзи ҳам билмагани учун “ота-онанг келади” каби сўзлардан қочишга тиришар, ҳозирча бу гап устида кўп тўхталмасликни маъқул кўрар эди. Аввал бирон нарса равшан бўлсин, тасалли бериш қочмас, унгача балки болаларнинг ўзлари ҳам шу йўсиндаги фикрга ўрганиб, хунук хабар уларни издан чиқармас.

Яхшиси бунақа шум ўйларни бир четга суриб, эртанги ҳаётни, янги яшовчилар келишини, улар билан бўладиган муросани ўйлаш, болаларни тайёрлаш керак. Жамила-ку ёш, янги дугонача келса, қайтага қувнайди, тез киришиб кетади, муаммо Алижонда. Болани авраш керак. Авраш ҳам эмас, ростини айтиб, тўғри йўлга бошлаш керак. Ҳақиқатан, ахир, Фаизовлар яхши одам, бунақа биланинг бу хонадонга кўчиб ўтиши — омад, худонинг каромати. Хурсанд бўлиш керак.

* * *

Биринчи навбатда уйни иситиш керак эди. Янги оила кўчиб ўтгач, Фаизов ишни печка қуришдан бошлади. Аввалига печка тутади, нам гишт, лой қурий бошлади, хонага тутун йиғилди, кейин бир-икки соат ўтгач, тутун тирқиш-тешиклари-дан чиқиб кетди, қуриган печканинг дудбурони яхши тортди, хона аста-секин исий бошлади. Земфира хоним уйдаги тартибни бузмаслик учун сандални олдириб ташламади, болалар ўрганишган, ётаверишсин, деб кўрпа-кўрпачаларни қоқди, шипирди, қишлоқ кенгаши берган темир каравотларни ўрнатишди, шолча устига ўзлари олиб келган гиламни ташлашди. Чинни асбобларини, кумуш қошиқларини тоқчага қўйишди, ҳатто Алижон билан Жамила ёпинадиган кўрпа-ёстиқларига филоф кийгизишди, деразага парда осишди. Хона саранжом-кўркам бўлди, энг муҳими — исиди.

Алижон аввалига ётсираб, чет-четларда юрди, яшовчиларнинг қизчаси бўлишига қарамай Жамила ҳам акасига эргашиб, уйга яқинлашмади. Бироқ бола болалигини қилди: Земфира хоним қизининг қўғирчоқларидан бирини бергач, Жамила илакиша бошлади, ҳатто иссиқ хонадан соатлаб ташқарига чиқмай, Зарема билан “хола-хола” ўйнашга киришди. Бошида онасининг этагини қўйиб юбормай юрган Зарема ҳам ўйинга алаҳсиб, Жамила билан киришиб кетди. Фақат Алижон ҳамон тумтаяр, тандир остида, ариқ бўйида, кўча эшиги олдида ивирсир, ўзига аллақандай эрмак топар, уйга киришга ошиқмас эди. Бироқ Земфира хоним чедлакни кўрсатиб сув кераклигини айтганда, ўзидан ёрдам сўрашаётганини англаб,

юмшади, ҳатто ҳовуз томонни кўрсатиб, Земфира хонимнинг олдига тушди, қум-фонда бўлсаям кейинчалик сувни ўзи олиб келадиган бўлиб қолди, шу-шу рўзгор юмушига аралашиб кетди. Фаизов мактабдан қайтганида, Алижон гарасиз қарайдиган, Фаизов печкада ёқиш учун шох-шабба терганида, ёрдам берадиган бўлиб қолди. Ҳатто бир куни Фаизов ғўзапоя олиб келиш учун далага борганида, унга эргашиб Алижон ҳам борди. Энди Жамиланинг дугонаси бўлгани учун акаси далага кетганини пайқамади ҳам. Фаизов ўзига ғўзапоядан катта боғ, Алижонга ихчамроқ ўрам боғлаб орқалаб қўйганида, Алижон ўзида йўқ хурсанд ҳолда уйига кўтариб келди. Ғўзапоя боғлайтуриб, Фаизов ўз талаффузида:

— Бу нима? — деб сўради.

Алижон тушунмади. Фаизов ғўзапоя боғламини кўрсатиб, саволини қайтарди.

— Ғўзапоя, — деди Алижон тушуниб.

— Бизда ғўзапоя йўқ, — деди Фаизов.

— Нега?

— Пахта йўқ-да.

— Нега?

— Иқлим бошқача, — деди Фаизов қўли билан осмонни кўрсатиб.

Фаизов Алижонни кичкина деб камситмас, катталар билан гаплашгандек тенг муносабатда бўлар, бу Алижонни жичча хижолатлангирса-да, кўнглига аллақандай дадиллик бағишлар, бола ўзини эркинроқ сезарди. Земфира хоним билан ҳам, Зарема билан ҳам ҳадиксирамай гаплашар, улар бирон юмуш буюришса, Алижон югуриб-чоққиллаб бажаришга киришарди. Бажарган иши уларга маъқул келишини истар, қайси бир иши нотўғри чиқса, Юнус ака ҳам, Земфира хоним ҳам танбеҳ беришмай тушунтиришар эди. Шунинг учундир, Алижон барча топшириқларни қўрқмай-чўчимай қилар, яна бошқа ишни бажаришга тайёр турар эди. Алижон Фаизовга қараб беихтиёр дадаси билан таққослар эди. Қаюмжон саҳар кетиб, кеч тунда қайтар, бошидан ташвиши ортиб ётгувчи эди. Ярим соат — бир соат бўш бўлса, экинга қарар, чопиқ қилар, сув қўяр, уй-пуйга уннар, отга ем берарди. Алижон билан унча иши бўлмасди, бола эртаю кеч ўзи билан ўзи бўлиб, тузукроқ ўйинчоқлари ҳам йўқ, қаердандир топган ғилдиракни ғилдиратар, новдани от қилиб минар, ирғишлар, томга чиқиб лола терар эди. Ойниса келин бўлиб тушгач, оилада бир қадар тартиб ўрнатила бошлади. Алижон ювинтириладиган, яра-чақасига дори суртиладиган, ўз вақтида ухлатиладиган, иложи борича қорни тўйдириладиган бўлди. Йиртиқ кийим-кечагини Ойниса ямади, ювди, калта-кичик келиб қолганларини узайтирди. Янги тартиб Алижонга унчалик ёқмасди, ҳавойиликка ўрганиб қолган бола интизомга бўйсунгиси келмас, ўжарлик қилар, қўлидаги пиёлани итқитар, синдирар, овқат қуйилган идишни суриб ташлар, бўлар-бўлмасга додлар, товўққа тош отар, кир осилган арқонни ечиб ташлар, кўча эшикни ташқаридан боғлаб қўярди. Бу шунчаки ёш боланинг қайсарлиги бўлиб қолмай, онасининг ўрнини эгаллаган жувонга қарши норозилик, қизғаниш эди. Биринчи кезларда бола Жамила билан мутлақо ўйнамас, уни писанд қилмас, ҳатто қўғирчоқларини ўчоққа ташлаб ёқиб юборар, қизчанинг йиғисидан роҳатланар, араз баҳонасида томга тирмашиб чиқар, соатлаб тушмас, кампир ҳам, Ойниса ҳам қанча ўтинишса, шунча қайсарлик қилар, катталарни зорлантиришдан мароқ олар эди. Аммо янги аянинг кўнгли очиқлиги, куйинчаклиги, нияти холислигига Алижон аста-аста иқрор бўлиб, эзила бошлади. Бир куни оқшом бўлиб қоронғи тушди ҳамки, бола ҳамон томда. Ўхтин-ўхтин йўталгани эшитилади, қоронғидан қўрққани ҳам билинмайди. Ҳадеб чақираверишдан қўшнилари олдида истиҳола қилиб, Ойниса томга чиқди. Алижон томнинг ўртасида муштдек бўлиб ўтирар эди, ўгай онасининг чиққанини пайқаса-да, авзойини бузмади.

— Нега бунақа қиласан, Алижон? — деди Ойниса боланинг ёнида чўктушиб ўтиргач. Бола тиззасидан бошини кўтармади. — Овқатинг совуб қолди. Сени кутиб, қўл урмадик. Энанг ётадиган вақти бўлиб қолди. Мендан ўтган бўлса, кечир. Юр, болам. Тушмасанг, мен ҳам чиқиб, шетта ётаман — юлдузларни томоша қиламиз. Кўрпа-ёстиқ олиб чиқиш керак. Жамилани ҳам. Даданг келса, хўп бизни қидиради. Бўптими?

Алижон бошини кўтариб, Ойнисага синовчан тикилди, қоронғида кўзлари йил-

тирар, Ойнисанинг таклифи боланинг дилида қизиқиш уйғотгани сезилиб турар эди. Алижондан ҳеч ким шу топгача кечирим сўрамаган эди, бола ўзини алланечук ҳис қилди.

— Овқатни ҳам томда еймиз, — деди жувон боланинг иккиланаётгани пайқаб. — Кейин ётамиз: Маза бўлади. Шамолни қара. Совқотиб қолмаймизми?

Бола худди кўзи билан совуқни кўра оладигандек, тепага қаради, жавоб бермади, аммо бундай ажойиб тунаш унинг дилида қандайдир тўлқин уйғотиб юборгани аниқ эди.

Қаюмжон тунда уйига қайтиб, буларнинг қилган найрангига оғзи очилиб қолди.

— Бу қанақаси? — деди у томга қараб. — Ҳозир адабини бераман.

— Йўқ, Қаюмжон ака, — деди Ойниса эрининг кўксига кафтини қўйиб, — бундан қулай пайт бўлмайди. Бола ишониши керак. Мана, кўрасиз, Алижон ўзгаради, яхши бола, фақат аламзада. Онаси ўлди, ўғай она келди, четга чиқиб қолгандек бўлди, энди орамизга қайтаришимиз керак. Бир кеча-минг кеча эмас. Сиз ҳам тажанглик қилманг, чарчаб келгансиз, ётинг.

Ҳақиқатда, бола ўзгара бошлади, аввалги ёвузлик, ўжарлиги юмшаб, ҳатто баъзи-баъзида Жамила билан ўйнайдиган, Ойнисанинг гапига кирадиган, сабабсиз хархаша қилмайдиган бўлиб қолди. Нисбатан осуда кунлар бошланди, аммо тез орада ҳаммаси барбод бўлди. Энди на дадаси, ўғай бўлса ҳам на онаси бор, тирикми, ўликми — номаълум, энаси ҳам ўлди-кетди.

Баҳор гуркираб келди, ҳамма ёқни гуллатиб юборди, кундузи ҳаво яхшигина исийди, шамол тинмайди, осмонда туяга, қанорга, похол ғарамига ўхшаш оппоқ булутлар сузиб юради, ёпирилиб келиб қуёшни тўсади, бир зумга ҳамма ёқ тусини йўқотгандек бўлади, қалдирғочлар пастлаб уча бошлайди, дақиқа ўтар-ўтмай, яна ҳамма ёқ чарақлаб кетади.

Шундай кунларнинг бирида Фаизов Алижонга варрак ясаб берди ва Жамила билан Заремани олиб, қишлоқнинг четига чиқишди. У ерда дарахт кам, адир этаги бўлгани учун варрак учирини қулай эди. Дардарагини парпиратиб, варрак ҳавода уча бошлаганида, болалар ўзида йўқ хурсандлик билан ирғишлашди, ҳайқиринди. Фаизов варрак ипини Алижоннинг қулоғига босди, ипдан анча баландда учаётган варракнинг дириллаши эшитилар, дилни ҳапқиртирар эди, Алижон миннатдор табассум билан Фаизовга боқди.

— Яхшими? — мамнун бўлиб сўради Фаизов.

— Яхши, — деди Алижон қувончини яшира олмай. — Раҳмат, амаки, — “Амаки” сўзи боланинг тилидан биринчи марта чиқиши эди, Фаизовнинг юраги тўлқинланиб кетди. Парда кўтарилди, нифоқ ариди, деб ўйлади Фаизов ва ҳаяжонини кўрсатмаслик учун:

— Энди укаларинг ҳам эшитиб кўришсин, Алижон, — дея ипни бирин-кетин қизчалар қулоғига босиб чиқди. Кейин ип ўралган чиллакни Алижонга берди. — Ма, Алижон, ўзинг учир. Эҳтиёт бўл, ипни қўйиб юборма, варрак учиб кетади.

Алижон ҳадиксираб чиллакни қўлида маҳкам сиқди. Паға булутларга етгудек бўлиб, варрак шамолнинг шиддатли оқимида икки томонга оҳиста оғиб учар, осмонда парвоз қилаётган мўъжизанинг ипи қўлидалигидан беҳад шод Алижон табассумини эплай олмас, ҳаяжондан қийқириб юборгиси келар эди. Айниқса, қишлоқ томондан варракни кўрган бир тўда болалар қий-чув билан чопқиллаб кела бошлаганини кўргач, боланинг дили ғурурга тўлди. Алижоннинг назарида осмонда чарақлаётган қуёш ҳам, оппоқ, бўлиқ булутлар ҳам, қийғос гуллаган дарахтлар ҳам, шамолнинг хуружи ҳам, тераклар талпиниши — ҳаммаси болани олқишлагандек туюлар, дунё мароқли кўринар эди.

— Бу менгами, амаки? — баландда учаётган варракни кўрсатиб сўради Алижон.

— Албатта сенга, болам, — яшнаб деди Фаизов ўзининг талаффузида. — Энди ўзинг учирасан. Варракни сенга ясадим-да.

Ҳайқириб келаётган болалар тўдаси яқинлашар экан, уларни кўрган Алижоннинг дили мағрурланар, кўзларида қувонч мавжланар, айна шу чоғда, учавер, деб варрак ипини қўйиб юборгиси ҳам келар, Фаизовни маҳкам қучишга тайёр эди.

Ҳар гал почтачи келганда, нима иш билан банд бўлмасин — кир юваётган, ҳаммом ўчоғига ўтин қалаётган ёки боласини эмизаётган бўладими — Ойниса, албатта, югуриб боради. Посилкадир, хатдир, ҳамма ўзи қўл қўйиб олиши керак. Аммо ҳар гал Ойниса шумшайиб, ҳеч нарсасиз қайтади. Нега бунақа бўлаяпти? Нима учун хатларига жавоб келмаётибди? Ойниса Асил опага ҳам хат ёзди, мана, уч ой бўлди ундан ҳам жавоб йўқ. Биронта хатига қачон жавоб келади-ю, қачон Ойниса болалари ҳақида хабар олади — ҳеч ким айта олмайди.

Бугун ҳам шунақа бўлди. Йиғлашга ҳам Ойнисанинг мадори қолмади. Қаюмжон ҳаммомда якка ўзи қолувди, йиғлаётгандир, деб Ойниса ўша ёққа шошилди. Бир неча дақиқа ўтгач, пойлоқчи турадиган томондан темир панжара қувурига урилган данг-данг товуш эшитилди. Урмондан ўтин келтиришганда шунақа бонг қоқишади. Бу шунақа шартли, шовқин белги. Ўтин тайёрловчилар сим панжара оша ғўлаларни ичкарига ташлашади, Ойниса Клава билан ўтинни ҳаммом ортидаги бостирма остига ташиб, тахлашади, қуруқ ўтин доим тайёр. Ойнисанинг боласи борлиги учун аяб, бу ишларни асосан Клава бажаради, лекин Клава тоби қочиб, ётиб қолди. Ойнисага қолса, майли, ётиб даволаниб чиқсин. Клаванинг бирон юқумли касали бўлса, Қаюмжонга ўтиши мумкин, бу ёқдаги ишларни бир амаллаб ўзи бажараверади. Бажариши шарт, ўтин тўкилган жойда ғўлалар қалашиб ётмаслиги керак, зона бошлиғи кўрса, Ойниса билан Клавага гап тегади. Ҳатто боласи бўлишига қарамай, Ойнисага жазо ёки бирон чора қўлланиши, кўмирхонагами, ҳожатхона тозалашгами ўтказишлари мумкин. Эътироз, шикоят деган нарсалар ўтмайди, қайтага баттар бўлиши мумкин. Эмизикли бола борлиги ҳам эътиборга олинмайди. Шунинг учун Ойниса бошқа ёрдамчи сўрашга ҳам ботина олмайди. Боласи биғиллаб ётса ҳам ишни ўзи бажаради. Яхши ҳамки ёз пайти, Қаюмжонни ухлатиб қўйса, бир соатда ғўлаларни тинчитади.

Бола ухлагач, Ойниса ташқарига чиқди. Ўтин тайёрловчилар охириги ғўлаларни панжара устидан ошириб ташлаб турган эдилар, Ойниса уларга қарамай, ўз ишига киришди. Икки-уч марта ўтин ташиб, яна қайтди, кўтариш учун ғўлаларни тахлаётган эди, ташқаридаги арава томондан кимнингдир хиргойиси эшитилди. Хиргойи шу қадар таниш, кўнгилга чироқ ёққу — ек соғинчли, товуш ҳам шунчалик ёқимли эдики, жувоннинг дили орзиқиб кетди. Ойниса бошини ўгириб, ўтинчиларга қаради: уччала маҳбус ўз иши билан овора, хиргойи от қашлаётган киши томонидан келарди. Ойнисанинг дили баттар орзиқиб кетди, бироқ хиргойичи киши бу томонга қарамас, ўз иши билан машғул эди. Ойниса қаддини ростлаб ўша кишига тикилди. Нотаниш киши ҳаракат қилганида бир оёғи хийла оқсоқланар, қўл силташи, қимирлаши андак ҳорғин. Аммо овози ўта таниш эди. Ойнисанинг оёқ-қўли бўшашиб кетди. Хиргойичи бу томонга ўгирилишини Ойниса истамас, агар тахминни хато қилса, юраги абгор бўлишидан қўрқар, пуч хаёл бўлса ҳам илинжи кучоғидан айрилишни хоҳламас эди. Аммо шундоқ таниш овозни, дилига муҳр бўлиб туюлган қомат эгасини кўрмай, ўшалигига иқрор бўлмай бўладими? Бундай қилмаслик учун қанақа матонат керак! Адашган бўлса ҳам, хиргойичи йигит таниш кўриниб, бошқа одам бўлиб чиқса ҳам, майли, Ойниса кўтаради, яна бир зарбага бардош беради. Бегона бўлса ҳам — ҳамюрт, тили бир, қўшиғи бир, ватани бир...

— Қаюмжон!.. — дея қўрқа-писа садо берди Ойниса ва руҳий ларза билан кутди. Бу тугёнли дақиқалар шу қадар узоқ, поёнсиз, одам дилини алғов-далғовга солувчи туганмас дақиқалар эдики, чидаш жуда азобли эди. Аёл овозини эшитиб, хиргойичи секин ўгирила бошлади.

Бу соқол-мўйловли, қиёфаси нотаниш бир киши бўлиб, кўзлари алланечук чақнар, бутун вужудида қандайдир илтижони акс эттирувчи қарахтлик бор эди.

— Ойниса! — деди мўйловли киши ҳанг-манг бўлиб. У хотинининг рўпарасида эди, ораларида фақат сим панжара ва вишкада милтиқ билан турган пойлоқчи бор эди. Бу нима ўзи, ўйлади нотаниш киши, тушимми, ўнгимми? У хотини ҳам хибса олинганидан хабари йўқ эди. — Сенмисан?!

— Қаюмжон-он! — ўкраб Ойниса ўзини панжарага отди.

Қаюмжон ҳам оқсаб, панжара томон ташланди. Икки ташна дил панжара сим-

лари аралаш бир-бирининг бармоқларини сиқишар, панжарага ястаниб, юзларини, лабларини бир-бирига ишқашар, бахт тўлқинида йиғлашар, панжаранинг ўткир симлари юзлари, лабларини тилар, аммо икки бенаво бутун борлиқни унутиб, бир-бирига алланамалар дегиси келар, аммо ҳаяжон тўлқини икковини бўғар, сўз айтишга қўймас, уларни ҳеч ким, ҳеч нарса бир-биридан ажрата олмасдек эди.

Қаюмжоннинг кўмақдошлари нима бўлаётганини англай олмай, булар томон ағрайишар, мазмундор бири-бирига қараб қўйишар эди.

— Назад! — вишкадаги пойлоқчининг ҳайқириви янгради. — Наза-ад! — Буйруқ такрорланди. — Немедленно назад! Буду стрелять.

Ойниса дарҳол орқага чекинди. Унинг қўллари эри томон чўзилган, кўзлари жиққа ёшга тўла, бутун вужуди бахтдан қалтирар эди. Ойниса буйруқни бажармас, бўйсунмаса, пойлоқчи милтиқ отиши, ярадор қилиши, ҳатто ўлдириши мумкин ва бунақа қилишга қоида бўйича унинг ҳаққи бор, шундай қилмаса, лагер интизомини ўзи бузган бўлиб чиқишини жувон билар, ўзига нисбатан эса жазо чораси қўлланиши муқаррар эди. Тартибни бузмаслик учун дарҳол буйруққа риоя қилиши лозим эди, акс ҳолда аҳвол чатоқлашиши мумкинлигини яхши биларди. У йилт этган бахтни ўз қўли билан яқсон қилишни мутлақо хоҳламасди.

— Майли, Ойниса, қайт, буларнинг жаҳлини чиқарма, — деди Қаюмжон аранг ҳушига келиб, — шу ерда экансан, шукур. Болаларимиз қандай? Хат олаяпсанми?

— Хат олмаяпман, хабар йўқ, — деди Ойниса бақириб юбормасликка тиришиб. — Сиз-чи?

— Мен ҳам, — деди Қаюмжон оти томон чекиниб. — Хат ёздим. Жавоб йўқ. Сен қачон қамалдинг?

— Сиздан кейин, бир ҳафта ўтар-ўтмас мени ҳам олишган.

— Наза-ад! — деган ўшқиритиш яна қайтарилди. — Не разговаривать! Стрелять буду!

— Бирон фалокат бўлмай туриб, кета қолинг, — деди Ойниса чекина туриб. — Тезроқ жўнанг. Тезроқ! Кўз тегмасин, жоним!

— Хўп-хўп! — Қаюмжон дарҳол отига қамчи урди, арава ўрнидан жилиб, ниҳоят дўнг ортига ғойиб бўлишди.

Ойниса пойлоқчи-соқчилар, умуман колония маъмуриятидаги одамлар эътиборини ўзига жалб қилмаслик учун бор иродасини йиғиб, ҳаммомга, ўғилчаси ётган жойга интилди ва уйқудаги болани даст кўтариб, бағрига босди.

— Даданг тирик экан, болажоним! — йиғидан энтикиб деди Ойниса ва кўзидан уйқу аримаган Қаюмжонни ўпа кетди. Бола афтани бужмайтириб, фингший бошлади. — Етим эмассан, жонгинам! Бахтинг бор экан! Кўз тегмасин, кўзичоғим, худо сақласин!

Чақалоқ онасининг жўшқин жазавасини тушунгандек, унинг кўзларига тикилар, онасига қўшилиб йиғлар, аммо бу хушнуд йиғи дил қаҳқаҳаси эканлигини билмас эди.

Аммо қувонч ўз йўлигаю, хўжайин-ясовулларнинг ғаштини келтирмаслик учун ўз ишини бажариш ҳам керак. Бир одамнинг хурсанд бўлиши ҳам бу қўриқчилар дилида нафрат кўзғайди, шунинг учун Ойниса тишининг оқини кўрсатмаслиги, ўзини ҳеч нарса рўй бермагандек тутиши керак. Акс ҳолда шунча қувончи мусибатга айланиши ҳеч гап эмас. Биринчи галда Қаюмжонни бу томонга йўлатишмайди, Ойнисани ҳам тек қўйишмайди, камида ҳаммомдан четлатишади, унда жувон умуман бу томонларга ўтишдан маҳрум бўлади, эри билан узоқдан бўлса ҳам кўришиши имконияти қолмайди. Бу ҳаяжон шу қадар кучли эди-ки, Ойниса бола туққанини ҳам, чақалоқ етти ойга тўлганини ҳам, отасига бағишланган исми Қаюмжон эканини айтиш ҳам эсига келмади, пойлоқчи яшшамагур ўдағайлаб, икковининг ўтакасини ёрди, бунақада ўзининг номингни ҳам айта олмайсан киши.

Ҳаётда қоқилавериб, Ойниса ҳамма нарсадан ҳадиксирайдиган, кетидан бир кўнгилсиз ҳодиса юз беради, деб ҳатто, аён омаддан ҳам кўрқадиган бўлиб қолди. Бунақа воқеаларни Ойниса бошидан кўп ўтказгани учун яхши хабар эшитгудек бўлса, оқибат ёмон бўлишини юраги зирқираб кутади ва кўп ҳолларда шундай бўлиб чиқади ҳам. Шум хабарга одатланиб қолган, ёмон воқеа билан туқнаш келганида ўзини йўқотиб, мушкул аҳволга тушмайди, ўзи шунақа бўлди деб қарай-

ди, маълум даражада мусибатни қарши олишга тайёр туради. Бироқ бугунгиси нима? Омадми? Омад бўлса, тескариси қанақа ва қачон бўлади? Бу шароитда — ўзинг маҳбус, эринг маҳбус, ҳатто боланг асир аснода — оқибати ёмон бўлиши табиий, унга қаршилик кўрсатиш бемаънилик. Баттар бўлади. Бу ерда нима ҳаққинг бор, ким сенинг гапингга, зорингга қулоқ солади? Ўзингни айбдорга чиқаришади. Ҳаракат қилсанг, қош қўяман, деб кўз чиқарасан. Ёки зона бошлиғига айтсинми? Шунақа, биз эру хотинмиз, гувоҳномамиз делода ёзилган, эрим нариги лагерда экан, деса қанақа бўларкин? Иш чатоқлашмасикин? Қаюмжонни бу ёққа йўлатмай қўйишса ёки узоқроқ зонага жўнатиб юборишсаям — тамом, муддат тугамагунча бир-биримизни кўришдан бугундай маҳрум бўламиз-қоламиз. Агар ими-жимиди из тутсак, ҳозирги вазият яхши-ку. Шунга ҳам қаноат қилмаслик ношукурчилик-ку. Аммо сирни сақлаб бўлармикан? Пойлоқчи пўписа қилди, ўдағайлади, ўқ отишига сал қолди. Бориб айтса, бошлиқ тўнини тескари кийиб олмасмикан? Нега дарров келиб, билдирмадинг, бизни огоҳ қилмадинг, деса нима жавоб беради Ойниса? Ўзини қандай оқлайди? Ёнма-ён зонага тушиб қолибизлар, хатони тузатамиз, деб нариги лагер начальнигига ёки лагер комендантига хабар беришса, тамом, дарҳол “хатони тузатишади”. Унда додингни кимга айтасан? Ўзингни ҳам тинч қўйишмайди. Қийин бўлганда болангга қийин бўлади. Булар нима қилмасин — ҳақ. Иккала тадбирнинг ҳам охири вой бўлиши мумкин. Агар очикда бўлишганда, бирон нарса тиқиштирибми, пул-мул берибми, ишни тўғирласа бўларди. Аммо бу ерда нима ваъда қилиш мумкин? Қўли нимага етар эди? Кир-пирини сўраб, ювиб берса — кўнармикан? Нима қилсин экан? Нима қилмасин, хато чиқмаслиги керак. Ўзи бориб хабар берса, ҳеч нарса гумон қилмаган одамни ўзи уйғотиб юборгандек, арининг инига чўп тикқандек бўлади. Хабар бермаса, нега яширдинг, деб даъво қилади. Балога қоласан. Уф-ф. Нима бўлмасин, ақалли яна бир марта Қаюмжон келсаям кошки эди. Пойлоқчи ўкирсаям, боласини, пушти камаридан бино бўлган ўғилчасини кўрсатиб қолсаям майли эди. Насиб қилармикан? Худо ёмон кўздан асрармикан? Ё индамай ўтираверсинми? Тергов қилишса, танимаيمان, ўзбек экан, шунчаки ватандош бўлгани учун гаплашдик, холос, десинми? Бунинг нимаси гуноҳ? Ахир одам билан одам гаплашиши табиий нарса-ку. Юрибмиз-ку, бу ерда ҳам қанақадир жосуслар билан гаплашиб. Ҳатто кирини ювяпмиз, бир столда овқатланаяпмиз. Индамаганим маъқул. Сўрашса, Ойниса ўзини гўлликка солади, айтиш зарурлигини билмапман, дейди, қисташса, пўписа қилишса, бирон баҳона топади ёки борини айтади-қўяди. Панд еб қолишдан қўрқдим, дейди. Нима исташса, қилаверишсин. Пешонада борини кўради. Қўрқувда икки кун ўтди, Ойнисани ҳеч ким чақирмади, сўроққа тутмади. Ё ҳеч ким айтмаган, ё пайт пойлашаяпти, деб ўйлади Ойниса, ё айтишган бўлишсаям, маъмуриятдагилар бу ҳодисага эътибор беришмагандир. Ўтин тайёрловчи ҳам, бу зонадаги аёллар ҳам — маҳбуслар, ўзаро гаплашишса, нима қилипти? Унинг устига — ўртада темир панжара бор. Шубҳа билан бўлса-да, Ойниса шу тахмини мумкинлигига ишона бошлади. Ўтган кунни арава яна ўтин билан келди. Худди узоқларда момақолдироқ бўлаётгандек, дарақ-дуруқ товуш билан ғўлалар туширила бошлади. Темир панжара ташқарисида, шундоқ пойлоқчи турадиган ёғоч вишка ёнида махсус ажратилган жой бор, жойнинг эни, узунлиги 10-15 метр бўлиб, у ер ҳам панжара билан ўралган, дарвозаси бор. Ғиштми, ўтинми, оҳакми — ўша ёққа туширилади, иш битгач, дарвоза яна бекитилиб, қулф солинади, туширилган нарсаи аристон аёллар яна битга дарвоза орқали ичкарига ташиб киришади. Аммо махсус ажратилган жойга мол туширилиб, аравами, машинами чиқиб кетгандан сўнг дарвоза қулфлангач, одам киритилади. Молни ташиб бўлмагунларича ички дарвоза очиқ туради. Мана, бугун ҳам одатдагидек иш бўлаяпти. Аммо Ойниса учун бу иш одатдаги эмас, Ойниса кўпикка беланган қўлларини чойшабга артиб, деразанинг темир панжараси орқали улар томонга тикилмоқда. Қаюмжонни бўлса, оқсоқлигидан дарров пайқайди. Оқсоқ киши бор экан, у ғўла тушуришга ёрдам берар, хавфсираётган бўлса керак, бу томонга қарамасликка уринарди. Балки Ойнисанинг чиқиб боришини пойлаётгандир? Шарпаси кўриниши билан юзини бу ёққа ўгирмоқчимиз — фаҳмлаш қийин эди.

Ойниса шартта боласини олиб ташқарига отилди ва ички дарвозага ўн қадамча берида тўхтади. Вишкадаги қуролли пойлоқчи бир аравадаги маҳбусларга, бир

бола кўтарган Ойнисага кўз ташлар, аввалги кунгидек сўзлашиш бошланса, бақирришга ҳозирланиб тургандек кўринар эди. Пойлоқчи билан кўзи кўзига тушгач, Ойниса жилмайиб қўйди — зора қутирмасан?! Қутирсаям майли, Ойниса эри билан бир-икки оғиз сўз алмашиб олишга улгурди, барибир пойлоқчи ўзбекчани тушунмайди, нима деганларини ҳам чақа олмайди. Нега Қаюмжон ўғирилмаяпти? Вақт фаниматда қараса, ўғилчасини ҳам кўрар эди, айтадиган гапи бўлса, айтар эди.

Ойниса садо чиқаришдан ҳайиқиб, мўлтираган ҳолда эри томон тикилар, ҳадеганда эри қарамас, вазият борган сари зидлашар, бирон ҳодиса рўй бериши мумкиндек, жувонни туғенга солар эди. Охир Қаюмжон қаддини ростлаб, қошигача сурилиб кетган телпагини кўтарди ва Ойниса томон назар ташлаб, бир он ағрайиб қолди. Ойниса болани қўлидан кўтариб, эрига кўрсатди.

— Туғдингми?! — ҳаяжонини эплай олмай хитоб қилди Қаюмжон. — Бизникими?

— Бизники, дадаси, бизники! — деди Ойниса овозини қаттиқ кўтармасликка тиришиб. — Исми Қаюмжон! Адашсизлар! Етти ойлик.

— Разговорчики! — жаҳлсиз бақирди вишкадан қоровул.

— Раҳмат, Ойниса! Яхшимисизлар? Қалай? — дея Қаюмжон вақтдан фойдаланиш учун жавобни кутмай, сўзларини қалаштирди. — Ғўлада хат бор. Қидир!

— Хўп, хўп! Топаман! — деди Ойниса товушини эри томон юбориб. — Начальник рухсат берса, учрашамиз, болангизни яқиндан кўрасиз.

— Разговорчики! — дея пойлоқчи бу гал дағалроқ бақирди, аммо бу бақирриш ўтган кундагидан юмшоқроқ бўлгани учун, Ойниса ўзини бир оз дадилроқ тутди. Балки начальник рухсат бергандир, тахмин қилди Ойниса, эътибор берма, дегандир. Агар шундай бўлса жуда яхши, демак, эри билан учрашишга рухсат мумкин.

— Йўқ, рухсат сўрама, шуниям худо кўп кўрмасин, — деди Қаюмжон шошилиб. — Боланга эҳтиёт бўл. Ҳаммомдамисан?

— Ҳа, ишлаяпман. Ўзингизни авайланг.

— Разговорчики!

— Бўлди, қайт! — Қаюмжон жавоб кутмай ишига берилди.

— Яна келасизми?

— Билмадим, — деди Қаюмжон ўғирилиб, — иш бузилмаса, келаман. Келмасам, хат ғўла ичида бўлади.

— Назад! — ўшқирди пойлоқчи қўлидаги милтиқ билан ўқталиб. Энди қайтмаса аҳвол хунук тус олиши муқарар эди, Ойниса боласини кучиб, орқасига тисарила бошлади, ҳаммом эшиги олдидан кузатишни маъқул кўрди.

Аравадаги маҳбусларни қўриқлаб келган соқчи ҳам милтигини қўлига олиб, ташқи дарвозага ишора қилди. Асирлар арава четига ўтиришди, Қаюмжон отнинг тизгинини силтади, арава ташқарига чиқиб кетди, қора камзул кийган аёл дарвозага қулф солди.

Бошлиқлар маишатидан кейин ҳаммом тоқчасида, баъзан уч-тўрт чақмоқ қанд, икки-уч бурда оқ нон, бир-икки паррак колбаса, ҳатто шиша тагида ичимлик ҳам қолар эди. Дарвозани қулфлаган аёл ўтиб кета туриб, Ойнисага қаради, қўлчасини диркиллатаётган гўдакка жилмайиб қўйди.

— Киринг чой бор, — деди Ойниса аёлнинг юзига ҳушомад назар билан қараб. Пойлоқчи бўлмаса ҳам шу аёл бошлиқларга Ойнисани чақиши мумкин, шунинг учун аввалдан таниш бўлса-да, яна бир кўнглини тушуниб, Ойниса шу усулни қўлади. — Икки чақмоқ қанд ҳам бор, — деди Ойниса одат бўйича рус тилида, аёлнинг майли борлигини сезиб. Умуман бу аёл ёмон одамга ўхшамайди, нияти бузук бўлганида, аввалги галдаёқ начальникка хабар етказган бўларди. Аёл бир атрофга аланглаб олди, афтидан эҳтиёт бўлиш бунинг ҳам вужудига сингган эди.

— Юринг, — деди Ойниса аёлга далда бериб.

Аёл милтигини у қўлидан бу қўлига олиб, Ойнисага эргашди. Ойниса атайин боласини аёлга бериб, ўзи чой дамлашга киришди. Аёл бу хонага авваллари ҳам бир-икки марта кирган бўлиб, ҳаммомда уюштириладиган базму ишратлардан бохабар. “Меҳмонлар” ким эканини ҳам биларди, чунки “меҳмонлар” одатда шу дарвозадан кириб келишар, дарвозани шу аёл очиб берар, маишатлар тугамагунга қадар дарвоза олдидан жилмас эди. Ўзи асли чувашиялик бўлиб, эри қулоқ-

ликда айбланган ва шу ерларга сургун қилинган эди. Аёлнинг ягона фарзанди урушда ҳалок бўлгандан сўнг эрини ахтариб келган. Билса, эри чиллашир касалига чалиниб, ўттиз тўққизинчи йилда вафот этиб кетган экан. Аёлнинг ўзи тўғри келган ишларни бажариб юраверган, Чувашияга қайтмаган, уч йилдан буён шунақа зоналарда қоровуллик қилиб келмоқда эди. Кичкина даҳлизчали уйи ҳам бор. Бир стол билан бир каравот аранг сиғади, бола-чақаси бўлмагани учун, уйига ошиқмайди, баъзида қоровулхонада тунаб қолади, ошхонадаги юмушларга қарашади, ўша ердан насибасини топади.

Ойниса чой дамлаган тунука чойнакни стол четига қўйиб, алюмин кружкага чой қуйди ва боласи ётадиган тўшакдаги ёстиқча остидан бир неча чақмоқ қанд ўралган латтани ёзди.

— Олинг, Маруся опа, борим шу, — деди Ойниса рус тилида ва болани аёл қўлидан олди.

Маруся опа қанднинг биттасини чойга солди.

— Ҳалиги киши, биласизми, ким? — сўради Ойниса аёл чой ҳўплай бошлагач.

— Эринг, — деди аёл пинагини бузмай.

— Қаердан биласиз? — таажжубланиб сўради Ойниса.

— Сездим, — деди аёл, — олдинги куниям кўрувдим — пойлоқчи ҳайдаганида.

Эринг нариги зонадан. Бирга этап бўлганмисизлар?

— Йўқ, кетма-кет. Эрим бу ерда эканлигини билмас эдим. Тасодифни қаранг, ёнма-ён эканмиз. Кўзимга ишонмайман.

— Тақсимотда адашишган, — деди аёл чойини пуфлаб.

— Билиб қолишса нима бўлади? — сўради Ойниса хавотирланиб.

— Қайдам, балки ё сени, ё эрингни бошқа зонага жўнатиб юборишади.

— Мен шундан қўрқаятман, — деди Ойниса. — Билишмаса-чи?

— Бари-бир билишади, бугун бўлмаса-эртага.

— Сиз айтмайсизми?

— Қоида бўйича айтишим керак, аммо айтмайман, — деди аёл. — Пойлоқчи айтиши мумкин.

— Пойлоқчидан илтимос қилсам-чи? Кўнармикан?

— Улар учта смена алмашишади. Биттаси кўнса, иккинчиси кўнмаслиги мумкин.

— У кунги пойлоқчи бугун ҳам вахтада экан, — деди Ойниса аёлдан далда кутиб, — айтмапти, чоғи. Бўлмаса мени қўйишмас эди, тергашарди.

— Икки кун ўтди, чақиртиришмадимми? Чойинг асил экан, — деди аёл саволига жавоб кутмай, — мунақа чойни қачон ичганман, эсимдаям йўқ.

— Ичинг, ош бўлсин, мана яна қуяй, — дея Ойниса аёлнинг кружкасига яна қанд ташлади, чой қуйди. — Чақиртиришмади. Пойлоқчи унча пўписаям қилмади.

— Агар эринг шу сменада келса — омадинг. Лекин бошқаларнинг сменасига тушса, нима бўлишини худо билади.

Ойнисанинг кўзига ёш йиғилди.

— Шу пойлоқчини кўндириб кўриш керак, — деди аёл. Унинг пешонаси терлай бошлаган эди, — бошқалар билан ўзи гаплашади. Аммо бекорга унамайди.

— Порани қаердан оламан? — деди Ойниса ўкиниб. — Болам бор, ўзим қил устидаман.

Мария опа бир дам ўйланиб тургач:

— Уйимда бир шиша ароқ бор, — деди, — бераман.

— Раҳмат, Маруся опа, — деди Ойниса чин дилдан шодланиб. — Раҳмат. Мендан қайтмаса, худодан қайтсин сизга! Яхши одамлигингизни фаҳмлаб юрардим. Ҳақиқатда ажойиб экансиз! Шу замонда бунақа саҳийлик! Ақл бовар қилмайди. Ўла-ўлгунимча сизни дуо қиламан.

— Ўзингга эҳтиёт бўл, болани асра, — деди аёл Ойнисанинг мақтовларидан ўнғайсизланиб.

— Раҳмат, Маруся опа. Яна битта илтимосим бор, — деди Ойниса илтижо билан.

— Хўш? — сал ҳадиксираб сўради аёл.

— Эрим билан гаплаштиришмайди, — деди Ойниса ҳам ҳадиксираб, — Унга бир амаллаб хат суқиш мумкин бўлармикан?

— Уларнинг ҳам соқчиси бор, ўзинг кўрдинг, — деди аёл хўрсиниб. — Билиб қолишса, эринг ҳам, сен ҳам панд ейсизлар. Мени ҳам аяшмайди. Аммо иложи бор.

— Иложи бор? — Ҳз қулоғига ишонмай сўради Ойниса. — Қанақа?

— Ҳозир кунлар иссиқ, улар чанқашади. Сув сўрашса, пақирнинг остидан суқиш мумкин ёки соқчи сув ичаётган пайтда чўнтагига солиб қўйса бўлади. Аммо бу хавфли иш. Хатни тошга ўраб, иргитса ҳам бўлади. Агар соқчи қўлига тушса, бунда фақат ўзинг жавоб берасан.

— Уф-ф, — дея Ойниса чуқур ҳўрсинди. — Маруся опа, менда ароқ бор. Ано-ву, биласиз, меҳмонлардан қолган-қутганини бир шишага қуйиб, яшириб қўйганман, ўша соқчига берсак, қалай бўларкин?

— Қандай берасан? Атрофда учта одам. Шиша игна эмас-ку. — Маруся опа баъзан ёш соқчи билан четда туриб маҳбуслар ишини кузатар, бир-икки оғиз сўз олишар, ишлаётганлар буларга эътибор ҳам беришмас эди. Шунақада секин қўйнига тиқиб қўйса бўларди, кўнглидан кечирди. — Майли, бирон чораси топи-лар. Мен энди чиқай, — дейиши билан корпус томонидан тушки овқатга бонг урилди. Бунақа пайтда барча маҳбуслар ошхона олдида саф тортиб туришлари керак. Ҳўлалар ичида кераклигини топиб, хатни олишга Ойниса улгуриши керак, аммо бонг чалинди, энди бошқа илож йўқ, боласи билан бўлса-да, сафга чопиши керак. Хатни овқатдан кейин қидиради. Бу тадбир одамларни овқатлантиришдан кўра кўпроқ рўйхатдан ўтказиш учун керак, чунки ҳозир ёз, маҳбуслар қочадиган пайт. Қишда қочган ўнта маҳбуснинг тўққизтаси қорга ботиб музлаб қолади. Ёзда қулай, ўрмонда тунаса ҳам бўлади, буларнинг ҳам ярмидан кўпи қўлга тушади. Чунки поезд тўхтаган станцияларда, албатта, назоратчи соқчилар юрган бўлади, уларни шамғалат қилиб, вагонга чиқиб олиш мушкул, чиқиб олишганда ҳам, поезд ичи назоратчилардан ҳоли эмас. Яшириниб — осилиб, битта маҳбус керакли манзилига етиб олиши мумкин, аммо у ерда ҳам текширув органлари бор, қўлга тушиши аниқ. Қўлга тушганлар, албатта, қамалиб, қаттиқроқ жазо чоралари кўрилади.

Колонияда иккинчи, ҳатто учинчи муддатни ўтаётганлар бор. Қочиш улар учун бир дард, хуморидек нарса, ҳатто завқ. Ўзлари “азарт” дейишади, лагер интизоми қанча қаттиқ бўлмасин, унақалар пайтни пойлаб барибир қочишади, шу таваккалдан, хатардан кайф олишади. Баъзан бу каби амал кутилган натижани беради, бир хил қочоқлар ўрмонларда ёки ҳеч кимнинг қадами етмаган жойларда яшовчи оилалар кулбасида кун кечирашади, ўргана олмаганлари қайтиб келади, ўзи қўлга тушиб беради, бироз вақт ўтгач, яна қочиш пайига тушади. Бунақа жатти-ҳаракатларни кўп ҳолларда эркак маҳбуслар бажаришади, кўплари, урушга юбор, деб ҳарбий муассасаларга мурожаат қилишади, баъзида урушга юборилганлари ҳам бўлган, уларнинг ичидан қаҳрамонлар чиққани ҳам бор.

Шунга кўра, қочқин маҳбус урушда қатнашиш истагини билдирса, унинг хоҳиши инобатга олинади. Дезертирлар ҳам учраб туради, албатта, аммо унақаларни аяшмайди. Қанчаси яна қочиш нияти билан юришипти ўнлаб, юзлаб лагерларда. Кўпларининг фарзандлари борлигини ўзлари ҳам билишмайди, негаки бирон шаҳарча ёки посёлкада кун кечирашади, бирон аёл билан илакишади, аммо икки-уч ой ўтгач, жанжал чиқади, маҳбус хонадонни тарк этади, дарбдарлик бошланади, яна бирон посёлкада жонкуяр аёл топилади, яна икки-уч ойлик турмуш бошланади, бир кунмас бир кун маҳбус-куёв, албатта, ғойиб бўлади. Омади бўлса, яна биронта жонкуяр аёлни топади, омади чопмаса, қўлга тушади, ярим йил ўтар-ўтмас яна лагерга қайтиб келади. Сўнг яна қочиш пайига тушади. “Гастролёр” дейишади бунақаларни лагер ходимлари. Қўлга тушмаганлари ташлаб кетган оилаларига яна қайтган пайтлари ҳам бўлади, бунда “жонкуяр” аёл туққан, бола эса тўрт-беш ойлик бўлиб қолган бўлади. Аммо “қочоқ”қа оила ҳаёти таъмсиз туюлади, бошланган биронта иши охирига етмайди, етказишни истамайди ҳам, муттасил хавфдан роҳат оладиган маҳбуснинг кўзи кўчада бўлади, яна дарбадарликни қўмсайди. Иккинчи ёки учинчи “жонкуярникига” боради, у ер ҳам жонига тегади, боласи ҳам кўзига кўринмайди, яна хатар ахтаришга тушади, бангилик қилади, бориб-бориб биронта ертўлада ўлиб кетади. Бу каби қочиш аломатлари маҳбус аёлларда ҳам учраб туради. Қоида бўйича зонада туғилган болаларни икки йил ўтгач, гўдаклар етимхонасига юборишади, боладан ажраган она бир неча ой мобайнида азоб чекиб, боласини соғиниб, гаранг бўлиб юради, бошқа чора топа олмайди, қочиш қўйига тушади. Уддасидан чиқса қочади, боласини қидириб топади, аммо онага

болани бериш у ёқда турсин, ҳатто кўрсатмайдилар ҳам. Ичккан она не азоблар билан боласини кўради ҳам, баъзи кезларда жанжал чиқади, она шўрлик ҳафта-лаб етимхона атрофида куйиккандек юради, кимгадир илакишади, ҳомиладор бўлади, қўлга тушади, яна зонага қайтади. Бунақа синов Ойнисанинг бошида ҳали турипти. Муддати келгач, болани онасидан айириб, етимхонага юборадилар. Ойниса қандай чидайди бу жудоликка? Қандай? Ахир, тирик болани тирик онаси бағридан юлиб, етимхонага ташлашса, бу қандай вахшийлик? Қандай ёвузлик?! Нега болани онаси билан қолдириш мумкин эмас? Ажратиш қанақа фойда беради? Ойниса ҳеч тушунмайди. Бола маҳбус эмас, уни қамоқда сақлаш мумкин эмас эмиш. Етимхонанинг қамоқдан нима фарқи бор? Боланинг қамоқхонада туғилишининг ўзи асирлик дегани-ку. Ажратиш ҳам жазонинг бир туридир-да. Болага инсонпарварлик қилмоқчи бўлсанг, қолдир онасига. Етимхонага ташлаш, онасидан айириш — инсонпарварлик эканми? Онаси ҳам, отаси ҳам соппа-соғ, ёнма-ён туришса-ю, боласини ажратиб, етимхонага равона қилишса — кимда, қайси давлатда бор бунақа ёвузлик? Ким ўйлаб чиқарган? Болага фойда берса қошки эди, қанчаси касалдан ўлиб кетаётган эмиш. Бунақа озодлик кимга керак? Ахир, мамлакат ўзининг келажакка фойда келтирадиган фуқароларини қўпол қонун-қоидалари билан барбод қилаяпти, қанчаси майиб-мажруҳ бўлиб ўсишмоқда. Бу, ахир, тўғридан-тўғри ўз халқига нисбатан жиноят-ку. Ойниса ўзи шу ерда аёллар оғзидан эшитган: баъзи Оврупо мамлакатларида ҳомиладели аёллар, қанақа жиноят қилишмасин, туғиб, боласини маълум ёшгача тарбияламагунча, жавобгарликка тортишмас экан, аёллар судга тушмасликлари учун кетма-кет ҳомиладор бўлишаверади экан. Натижаси — мамлакатнинг ишга яроқли аҳолиси кўпаяр экан. Оқилона тadbир. Нега бизда шу усулни қўллашмайди? Нега шунақа лагерлар ташқарисида йигирма — ўттиз болага мўлжалланган ихчамгина баракми, биноми қуриш мумкин эмас? Маҳбус аёлларнинг ўзлари жон деб қуришади. Иккита тарбиячи олишса, кифоя. Атрофда қанча аёллар ишсиз юришипти. Болаларни у ёққа олиб бор, бу ёққа олиб кел, каби кераксиз, машаққатли уринишлар ҳам, касал болаларга қараш ҳам, уларни боқиш, кийинтириш, ўқитиш, тарбия бериш машмаси камаярмиди. Болаларга ҳам, оналарга ҳам қулай бўлармиди. Соқчи назоратида бўлса ҳам, она-бола ҳафтада бир-икки марта кўришиб турса, бунинг нима ёмон жойи бор? Қанчалаб боласидан айрилган оналар жудоликка чидай олмай ўлиб кетишяпти. Жинни бўлиб қоляпти. Уларни даволаш, сақлаш учун ҳам маблағ керак-ку. Наҳот, шуни ҳам ижтимоий, ҳам жиний, ҳам руҳий, ҳам моддий исрофгарчиликни ҳисобга оладиган, чўтга ташлайдиган ҳушёр одамлар йўқ? Ахир, уриш кетаяпти, тежалган қанча моддий бойлик ғалаба ишига сафарбар қилиниши мумкин эди-ку. Тавба! Бу ўзи қанақа ҳукумат? Қанақа халқ тузуми? Ҳар бир фуқаросига шубҳа билан қараса, уйдирма айблар билан қамаса, қирса, ҳеч ким миқ эта олмаса?..

Ўйга толиб, Ойниса тушлик бўтқасини қандай еганини ҳам билмади, кейин изоляторга ўтиб, Клавадан хабар олди. Клава ҳамон бетоб, баттар озиб кетган, тез-тез хожатхонага югурар эди, Ойнисани боласи билан кўриб, “Кирма” деди: чунки касали юқумли бўлгани учун, буларга ҳам ўтишидан хавотирланар эди. Ойниса остонадан ҳол-аҳволини сўраб, ҳаммом томон шошилди — Қаюмжонни ухлатиши ва энг муҳими ғўлаларни ташиб, ичидан хат жойлашганини топиши зарур эди.

8

Маъсудни бир ойлик тайёрлов курсини ўтиш учун станцияданоқ Уфадаги кичик офицерлар мактабига тақсим қилишди. Маъсуд билан юборилган яна йигирма етти йигит бир ярим ой мобайнида жанг сабоқларини эгаллаб, фронтга, ҳарбий Украинага йўлланма олишди, Маъсуд алоқа бўйича ўқигани учун уни хат ташувчиликка тайин қилишди. Бу хатлар қўмондонлар орасидаги олишмалар бўлиб, Маъсудни ярим тунда ҳам юборишар, машинада юриш имконияти бўлмаган пайтлари, Маъсуд баъзан отда душман кўзига тушмаслик учун кўп ҳолларда пиёда жўнар, ҳеч қачон қуролдан ажралмас, душман таҳдид солган вазиятда дарҳол маҳфий ҳужжатларни ёқиб ташлаши, ҳатто ўзини ҳам бир ўқ билан ҳалок қили-

ши назарда тутилар эди. Аммо Маъсуд шу дамгача бундай фавқуллода ҳодисага тушмай келаётир.

Бир куни душманга ўзини сездирмаслик учун, ҳам йўлни қисқартириб, ўз штабига етиб олиш мақсадида, Маъсуд ўрмонни кесиб ўтишга қарор қилди. Унинг планшетидаги кичкина харитада кўрсатилишича, ўрмоннинг кенлиги уч километрни ташкил этар, Маъсуд бу масофани ярим соатда босиб ўтишига кўзи етар эди. Атрофга аланглаб борарди. Ўрмон охирига етай деганда, кўзи дарахтдан осилиб турган парашют арқонларига тушди. Маъсуд тепага қаради: парашютнинг пардаси иккита қарағай шохларига илиниб қолган бўлиб, тахминан уч метрлар баландликда немис учувчиси тасмаларга ўраланган ҳолда боши билан пастга қараб осилиб ётар, яраланган бўлса керак, беҳуш эди. Маъсуд атрофга аланглади, ҳеч ким йўқ, узоқдаги замбараклар товушига жўр бўлгандек, какку хониш қилар, ундан бошқа қушларнинг овози қулоққа чалинди. Маъсуд нима қилишни билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Немис учувчиси яраланганми ёки дарахт шохларига урилиб, майиб бўлганми, бишиш қийин, аммо тириклиги аён эди.

— Эй, фриц! — дея Маъсуд ҳар эҳтимолга қарши тўппончасини чиқариб бақирди. Қўлқоп кийган учувчининг қўллари боши узра ер томон осилиб ётар эди. Маъсуд иккинчи марта қичқирди фрицнинг бармоқлари билинар-билинемас қимирлади. Нима қилиш керак? Ёки кетаверсинмикан? Яраланган одамни қандай ташлаб кетиш мумкин? Ёки отиб ташлай қолсинми? Ташлаб кетса, барибир ўлади. Шу аҳволда ётган одамни қандай отади? Немис бўлса-да, одам-ку. Ҳушига келтириб, асир олиш керак. Учувчи экан, планшетида схемалари бор, штабга олиб борса, бирон маълумот чиқар.

Маъсуд ердан ёғоч билан учувчини ниқтади. Ярадор учувчи қўлини шалвира-тиб, ингради, нафас ўтмай, яна ҳушидан кетади. Шу осилиб ётишида маст одамга ўхшар эди.

Маъсуд ергача осилиб тушган арқонларни чангаллаб, қаттиқ силкиди. Осилиб ётган тана ярим метрча пастга сирғалди; Маъсуд яна силтади, ҳар силтаганида учувчи оз-оз сидирилар, тепадаги дарахт шохларнинг ғирчиллаб сингани эшитилди, барглар тўкилар, аммо дарахтга рўмолдек кийилиб қолган парашют андак чўзилар, чайир шохлари қайишар, тутқинни бергиси келмас эди. Маъсуд бор кучи билан арқонга тармашиб, қаҳр билан силкиди, учувчи кескин сирғалиб, Маъсуднинг устига қулади, икковлари баравар йиқилиб тушди. Ярадор оғриқдан ўкириб юборди. Маъсуд учувчи танаси остидан чиқиб чалкашиб қолган арқонларни бўшатди, устини қоқди; немис учувчиси ерпарчин бўлиб ётар, томоғидан фарғарага ўхшаш овоз чиқарди. Учувчилар тақадиган катта ҳажмли кўзойнаги сурилиб кетган, пешонасида кўзойнак гардишининг чуқур изи қизариб турар эди.

Маъсуд флягасини очиб, учувчининг оғзига сув қуйди. Учувчи тамшаниб сувни ича бошлади, ниҳоят кўзини очди. Кўзи кулранг, киприклари сариқ, малла қоши қуюқ эди. Учувчи ўзига кела бошлагач, нотаниш одамни душман формасида кўриб аграйиб қолди, оғриғини ҳам унутди. Унинг азобдан толиққан кўзларида қўрқув изғир, қаддини ростлашга мажолли йўқ эди. Душманнинг қўлидаги тўппончани кўриб, ҳозир отади, деб ўйлади. Маъсуд унинг жасадига ўралиб қолган арқон — тасмаларни бўшатди ва шундагина тиззаси қонлигини пайқади. Оёғи сиһипти деган тахминга бориб, Маъсуд немиснинг тўппончасини олиб, ўзининг чўнтагига солиб қўйди. Қуроллансизлантирилган учувчи баттар қўрқмоқда эди. Ҳозир бирон нарса қилиб қаршилиқ кўрсатиш унинг қўлидан келмаслигини англаган Маъсуд парво қилмай, немиснинг санитар ҳалтасини кавлай бошлади. Ҳалтада дори, бинт, йод, яна аллақандай дори-дармонлар бор эди.

Маъсуд йод билан бинтни олиб, майиб учувчининг оёғини пийпалай бошлади ва чанғали сонини сиққанида, немис додлаб юборди. Суяги сингани аниқ эди. Немиснинг типирчилаши, қўллари билан тўсишига парво қилмай, Маъсуд бинт билан унинг сонини танғиди. Оғриқ камайганданми ё қуроли душмандан қўрққаниданми, немис билагини тишлаб, жимиб қолди, бироқ синовчан кўзларини Маъсуддан олмас, нега қуроли бўлатуриб ашадий душманини отиб ташламаганидан ҳайрон эди. Тагин сўраб-нетиб ўтирмай, уни тасмалардан бўшатди, сонини бинт билан танғиди.

Маъсуд яна фляга тутди. Немис икки-уч қултум сув ичди.

— Данке, — деди у Маъсуднинг кўзларига илтижоли тикилиб ва сўзини тушунтириш учун рус тилида: — Спасибо, — деди.

“Данке” ўзбекчасига “Раҳмат”, деганини Маъсуд билар эди, аммо ҳозирги вазиётда “Бите”, яъни “марҳамат”, деса, иккита адоватли душман орасига нотабий муомала аралашган бўлади, шунинг учун Маъсуд қай йўсинда муносабат билдиришга ўйланиб қолди, ўзини тушунмаганга солиб, немиснинг юриши учун бақувватроқ таёқ қидира бошлади. Мосроқ бир таёқ топиб, учувчига узатди. Учувчи таёқни ушлаб, савол назари билан Маъсудга қаради, Маъсуд икки бармоғи билан кафтида юриш аломатини кўрсатди. Немис аранг қаддини ростлаб, ўтирди ва у ҳам икки бармоғини кўрсатиб: — “Найн”, яъни юра олмайман, деди. Маъсуднинг боши қотди. Тезроқ штабга бориш керак. Энди опичлаб олиб бориш керакми? Немиснинг жуссаси ихчамгина, ёши ҳам йигирмалар атрофида. Германияда учувчиларни самолётга оғирлик тушмаслиги учун ихчам-қотма йигитлардан тайёрлашади. Бу ҳам ўшанақа. Парашют лаш-лушларини ҳисобга олмаса, учувчининг тоши эллик килодан сал ошади. Эллик кило Маъсуддек йигитга юк бўлтими.

Маъсуд елкасида майиб немис билан ўрмондан чиқди-ю, ҳеч нарсани тушунмай гаранг бўлиб қолди: дала бўйлаб қора тутун изғир, хув нарида битта танк ёниб ётар, узоқлардан замбараклар гомбури, катюшалар нидоси эшитиларди. Ўрмонни қиялаб ўтган тупроқ йўлда мотоциклчилар тариллатиб узоқлашар эди. Бу немислар! — ўйлади Маъсуд, — мотоцикллар фақат уларда бўлади, демак, бизникилар чекинишипти, қишлоқ яна немисларга ўтипти. Маъсуд елкасидаги майиб учувчини ташлаб, яна орқасига қочмоқчи бўлиб турган эди, шу пайт ер остидан чиққандек йўлда бир енгил машина пайдо бўлди ва Маъсуднинг рўпарасига келиб тўхтади. Совет формасидаги аскарнинг елкасида немис учувчисини кўриб, немис офицери шофёрга нимадир деди. Икковлари қора машинадан чиқиб, Маъсудга яқинлашишди. Қўли банд Маъсуд тўппончасини қинидан олишга ҳам улгурмади, ҳозир бунинг фойдаси ҳам йўқ эди. Немис офицери майиб учувчи немис эканига иқрор бўлгач, нимадир деб шанғиллади. Маъсуд тушунмади. Офицер шофёрига яна ўз тилида гап айтди. Маъсуд учувчининг бинт билан тангилган сонини кўрсатиб:

— Яраланган, майиб, — деди.

Немислар икковлашиб майиб учувчини Маъсуднинг елкасидан туширишди. Офицер Маъсуднинг тўппончаларини чўнтақларидан олиб, шофёрга берди. Айни пайтда улар совет аскарига нисбатан қанақа муносабатда бўлишни билишмас эди. Ўзи совет аскари бўлса, майиб немис учувчисини ўрмондан елкасида олиб чиқибди, бунга нима дейиш мумкин?

Шу пайт мотоцикл товуши эшитилиб қолди, офицер товуш келган томон қаради. Уч немис аскари мотоциклга тирмашиб келар эди. Шофернинг ишораси билан тўхташди ва ерга тушиб, ўнг қўлларини итқитган ҳолда “Хайл!” деб честь беришди.

— Зиг хайл, — деди офицер руҳсизгина ва ерда ётган майиб учувчини кўрсатиб, қанақадир топшириқ берди.

Немис аскарлари майиб учувчини кўтариб мотоцикл кажавасига эҳтиётлик билан ўтқазишди, аскарларнинг иккитаси мотоцикл эгарига ўтириб, моторни тариллатишди.

— Курт! Курт! — деди учувчи ўзини Маъсудга кўрсатиб.

Маъсуд паришон жилмайиб, кўзини учувчидан олиб, офицерга қаради. Офицер совет аскарини нима қилишни билмас эди. Мотоциклда ўтирганларга “Кетаверинглар” деган ишора берди. Улар мотоциклни қайириб, келган томонга жўнади.

Маъсуд жойидан жилмай турар, офицернинг нима қилишини кутар, ўзининг аҳволини тушунмас эди.

— Хўш? — деди немис тилида офицер Маъсудга тикилиб. Офицер ҳам бир қарорга кела олмаётганини Маъсуд фаҳмлади, мени қўйиб юборармикан, деган ўй миёсида айланарди. — Туда нельзя, — деди офицер рус тилида сўзлар ахтариб. — Трибунал! Пуф! Капут! — деди офицер, қўлқоп кийган бармоғи билан ўқ узган аломатини ифодалаб.

Маъсуд тушунди. Ҳақиқатан, немислар эгаллаган жойдан Маъсуд ўз қўшин-

лари томон соппа-соғ ўтса, дарҳол трибуналга топширишади, трибунал нима қилиши маълум.

— Я, я! — деди Маъсуд немислардан эшитган хитобни эслаб. — Трибунал.

Офицер Маъсуднинг ёнида турган аскарга нимадир деди ва Маъсудга қараб, мотоцикл кетган томонни кўрсатди.

— Пункт, — деди офицер бир тўда сўз айтиб, Маъсуд фақат “пункт” сўзини тушунди. Демак, “пунктига” юборар экан-да, бу бошқача қилиб айтганда, “асир” дегани бўлади. Тамом, энди буларнинг чангалидан чиқиб бўлмайди, ҳозир улар ўлим жазавасига тушиб қолишган, ҳеч кимни аямайди. Қуролим бўлса, битта ўқ билан ўзимни ўлдирад эдим, унияма олиб қўйишди. Ё қочайми? Қочсам, орқамдан отишади, ўлдиришади. Буларнинг қўлига тушиб, азобга қолгандан кўра, ўлиб кетган маъқул эмасми? Ўзимизникилар ҳам ҳойнаҳой ўлдиришади ёки қамашади. Нега немис офицери ўдағайламаяпти? Унинг устига “Трибунал” деди. Учувчисини қутқарганим учун мени аямоқда. Учувчи ҳам “Курт! Курт!” деб номини айтиб кетди. Зора инсофга кириб, жазо беришмаса.

Офицер олиб бор, деган маънода буйруқ қилишди-да, ўзи машинасига ўтириб, жўнади.

Немис аскар автомат учи билан мотоцикл кетган томонга йўл кўрсатди, Маъсуд индамай олдига тушди. “Қанақадир немис учувчиси деб, шу аҳволга тушиб ўтирибман, ўйлади Маъсуд, нима кераги бор эди уни парашютдан бўшатиб? Ётавермайдими осилиб? “Ўзимга ўзим бало орттирдим-а, асирга оламан, деб. Ахир асирга олиш менинг бурчимга кирмайди-ку. Менинг вазифам — хат ташиш, ҳужжат етказиш. Немислар олдинги позициясига яна қайтишипти. Аммо бу вақтинчалик ҳолат, уларнинг силласи қуриган, барибир чекинишади, қишлоқ яна бизга ўтади. Мени немислар ташлаб қочишади, яна ўзимизникилар қўлига тушаман, унда нима деб ваз кўрсатаман? Немис учувчисини асирликка олганимда асирга олишди, дейманми?”

Немис аскарлари соқчилигида Маъсуд бир соатча йўл юрди, йўл борган сари чўзилиб, ўрмон узоқлашиб борарди. Экинзорларда ағанаган замбараклар ётар, нари-берида танкалар тутар, жанг ҳиди ҳали аримаганди, узоқдан зениткаларнинг гумбури қулоққа чалинар, қирувчи самолётлар ўтарди. Кўм-кўк осмонда қора тутун изғирди. Демак, бугун, бир неча соат аввал совет қўшини қишлоқни ташлаб ортга чекинган. Битта аҳоли яшайдиган посёлка бир неча марталаб гоҳ у томон, гоҳ бу томоннинг қўлига ўтганини Маъсуд кўрган. Посёлкаям гапми, бутун шаҳар икки мартадан байроғини ўзгартирди. Урушда бунақа ҳодисалар кўп бўлади. Баъзан бирон жойни ишғол қилиш ушлаб қолишдан осон бўлади, шунинг учун душманнинг кўзини очириш керакмас, кучини тўплашга, ҳужумга ўтишга имкон туғдирмаслик зарур. Бу оддий усул, ҳарбий кўмондонлар буни билишади, аммо шаҳар ёки посёлка қўлдан-қўлга ўтаверади. Сабаби? Жойни ишғол қилган томон бир қадар дам олиш, навбатдаги ҳужумга тузукроқ тайёрланиш ёки узилиб қолган қисмларининг етиб келишини кутиш каби баҳона билан рақибини ўнглиниб олишга, ҳатто қарши ҳужумга ташланишга, баъзи кезларда голиб чиқишига сабаб бўлади. Бундай пайтда кеча қаҳрамон ҳисобланган саркарда бугун амалидан четлатирилади, ҳатто трибуналга тушади, ўрнига янгиси тайинланади, у жон-жаҳди билан қўшинни ҳужумга ташлайди, яқсон бўлган жой қўлга киритилади, иккала томондан жангчилар ҳалок бўлади, аҳоли қирилади. Урушнинг башараси шунақа.

Поляк панининг уч қаватли биноси вайрон қилинган бўлиб, тепа қисмидан тутун бурқсир, тагидаги, деразалари чил-парчин хоналарда немис кўмондонининг штаби жойлашган. Бино олдидаги ғишт парчалари орасида икки машина, кажавали мотоцикл турарди. Кираверишдаги пештоққа фашист байроғи ўрнатилган. Сикик ойналардан немис офицерларининг шарпалари кўринар, телефонда асабий бақаришлари эшитиларди. Ташқарида зинада каска кийган иккита немис солдати соқчилик қилмоқда. Йўлда келатуриб, немис соқчиси Маъсуднинг исмини сўради, ўзини “Фриц” деди. Маъсуд “Фриц” иборасини душманга нисбатан ишлатиладиган салбий чақириниш, деб ўйлаб юрарди, бу шунчаки ном эканини энди билди. Русларда “Иван”, ўзбекларда “Йўлдош” каби немисларда ҳам кўп учрайдиган исм экан. Фриц йўл-йўлакай Маъсудга дағаллик қилмади, командиридан кўрсатма олган шекилли, ҳатто сигарет берди, жанг бўлиб ўтган майдонни кўрсатиб, нимадир деди, аммо Маъсуд гапини тушунмади.

Фриц зинада соқчилик қилиб турган солдатларнинг бирига яқинлашиб, айтадиганини айтди, Маъсудга қараб гапни тасдиқлади, соқчи ичкаридан начальнигини чақириб чиқди. Башанг либосининг у ер-бу ерига қоракуя, оҳак теккан 35-40 ёшлардаги, учувчи Куртга ўхшаган офицер Фрицнинг гапларини эшитиб, Маъсудга қаради.

— Шпрехен зи дойч? — сўради у Маъсуддан.

Маъсуд бу жумлани кўп эшитган, ҳатто мактабдаги немис тили дарсларида ўтгани учун, маъносини яхши билар эди:

— Найн, — деди Маъсуд ва немисча жавоби қандай таъсир қилишини кутди.

Офицернинг гаши келди: энди шу қочоқ етмай турувди. Нима қилади энди бу дардисарни? Балки айғоқчидир. Тергов қилиш керак. Погониди юлдузи бор экан, жосусдир.

— Ферҳафтен, — дея офицер Фрицга буйруқ берди ва қайрилиб, ичкарига кириб кетди. Ичкаридан: Эргиабен? Найн! “деган овозлар келарди, “Убергабе” сўзини эшитгач демак, яна чекинишадди, чоғи деган хаёлга борди Маъсуд, чунки бу сўз “таслим бўлманглар, чекинманглар” деган маънони билдирарди.

Фриц ҳижолатланиб, Маъсудга қаради ва “иложим қанча” дегандек, кафтини ўгирди.

— Комм, — деди ниҳоят Фриц ва ичкарига ишора қилди.

Бу таклифми ё буйруқми, Маъсуд тушунмади ва “қамоққа марҳамат!” дегани бўлса керак, деб хаёл қилди.

Ичкарини ҳеч ким тозаламаган, иккинчи ва учинчи қаватга чиқадиган бир пайтлар ҳашаматли бўлган зиналарда ғишт парчалари, ойна синиқлари, гули сўлимаган катта гулдонлар ағанаб ётар, учинчи қаватнинг ўпирилган томидан мовий осмон кўринар, қавакдан букилган тунука осилиб ётар эди.

Фриц тепага, иккинчи қаватга имлади, Маъсуд ғишт парчаларини босиб, иккинчи қаватга чиқди. Эшиги очиқ хоналарда гиламлар, тахи ёзилмаган каравотлар, стол-стуллар чанг-тупроқ босиб ётар, ойнаси синиқ деразанинг қийшайиб қолган шойи пардаси шамолда ҳилпирар эди.

— Ўтир, — деди Фриц немисча ва стулнинг бирини қоқиб, Маъсудга имлади, иккинчисини қоқиб, ўзи ўтирди, автоматини тиззасига қўйди.

Ярим соат ўтар-ўтмас бир аёл билан бояги офицер кирди, улар ҳам стулларни эгиб-қоқиб, ўтиришди, оҳак тўкилган дастурхонни суриб қўйишди. Фурсат тигиз бўлгани учун офицер дарҳол сўроқ қилишга киришди. Биринчи савол немис учувчиси билан боғлиқ эди, аёл таржима қилиб берди. Маъсуд бўлган ҳодисани айтиб берди.

— Нега немис офицерини елкалаб чиқдингиз? Ахир, у сизга душманку, — сўради аёл офицернинг саволини таржима қилиб.

— Душман бўлса ҳам одам-ку, — деди Маъсуд иккиланмай. — Ёрдамга муҳтож. Ташлаб кетиш яхшимас.

— Учувчининг жароҳатини бинг билан боғлабсиз, кейин елкангизга олиб ўрмондан олиб чиқибсиз, — ишонмай сўради офицер. — Ҳозир бу ерлар Германия томонига ўтганини билармидингиз?

— Йўқ, — деди яна Маъсуд иккиланмай. — Шунақалигини ўрмондан чиққач билдим.

— Демак, — деди офицер, — бу ерлар руслар қўлида бўлса, сиз майиб немис офицерини уларга топширган бўлар эдингиз, шундайми?

— Албатта, қаёққа олиб борар эдим? — деди Маъсуд ростини айтиб.

— Руслар учувчини ўлдиришса-чи?

— Бу-уруш, — деди Маъсуд бир дам ўйланиб.

Офицер асирнинг дили чинлигига, гапларида ёлғон йўқлигига, айниқса, “Бу уруш” деб урушнинг ёвуз усуллари борлигини ҳам қўрқмай айтганига ичида қойил қолгандек бўлса-да, ҳали унинг асл ниятидан гумон қилар эди.

— Сиз, айтайлик, немис учувчисини русларга топширдингиз, эвазига қанақа имтиёзга эга бўлар эдингиз?

— Мен буни ўйлаганим йўқ.

Офицер асирнинг шу жавобидан шубҳаланди, Маъсуднинг гапи носамимий кўринди.

— Немис офицерини асирга оласиз-у, бирон-бир имтиёзга эга бўлишни ўйла-майсизми? Бу табиий, ҳар бир солдат дилидаги нияти. Сизни мукофотлашса, рад қилармидингиз?

— Йўқ, йўқ демас эдим. Йўқ дейиш мумкин эмас.

Офицер индамай қолди.

Исмингиз нима?

— Маъсуд.

— Маъсуд. Маъноси борми?

— Бахтли дегани.

— Яхши инсон, — деди офицер, — Маъсуд. Аммо биз сизга бахт ваъда қила олмаймиз. Қўйиб юборсак, руслар сизни хоин деб отиб ташлайдилар. Биз сизга тегмаймиз, концентрация лагерига юборамиз, учувчимизни ўлимдан қутқарганингиз учун ташаккур билдирамиз. Бу ёғи ўзингизга ҳавола, қайтаман десангиз, майли, зўрлаб олиб қолмаймиз, ҳатто у томонга ўтишга ёрдам берамиз, аммо хатарли эканини айтиш бурчимиз. Танланг. Куртни, сиз қутқарган учувчини ҳозир операция қилишди. Морфий юборилишидан олдин сизни сўради. Уни кўрсам нима дей?

Маъсуд бунақа саволни кутмаган эди, бир зум ўйланиб қолди.

— Мен унинг аҳволида бўлсам, у нима қилган бўлар эди? — деди Маъсуд ниҳоят.

— Уни ўздан сўрайсиз, — деди Волф (у ўз исмини айтган эди). — Мен отиб ташлаган бўлардим. Бу — уруш, деб ўзингиз айтдингиз. Муруватга ўрин йўқ. Ё сен, ё мен. Ҳам душман, ҳам дўст бўлиш мумкин эмас.

— Мен Куртни отиб ташласам, мени оқлаган бўлармидингиз?

— Оқлаган бўлардим, — деди Волф иккиланмай. — Бу уруш. Ватан манфаати ҳамма нарсадан улғ.

— Демак, мен учувчини ўлдирмай, ватанга хиёнат қилибман-да? — жиддий ва самимий сўради Маъсуд.

— Балки дилингизда бошқа ният бўлгандир, — Волф ўрнидан турди, бу — гап тугади дегани эди. — Кечирасиз. Бунақа пайтда маслак ҳақида мунозара қилиш — ортиқча имтиёз. Ҳозир таом келтиришади. Яна ўйланг. Биз сизни қўриқламай-миз, хоҳласангиз, ана, деразалар синган, эшик очик.

Аёл унинг сўзларини таржима қилиб бўлиши ҳамон Волф икки пошнасини бир-бирига уриб, хонадан чиқиб кетди.

Волф хиёнатимни инкор қилмаяпти, ўйлади Маъсуд, демак, ўзимизникилар “душман” дейишади, трибунал ҳам қилмай отиб ташлашади. Ғалати вазиятга тушиб қолдим-ку. Аслида, хиёнат қилиш тушимга ҳам кирмаган эди. “Дилингизда бошқа ният бўлгандир”, деб Волф нимага шама қилаяпти? “Сен олижаноблик қилмадинг, учувчини ўз қўшинингга топширмоқчи бўлгансан-у, адашиб, бизнинг қўшинимизга тушиб қолдинг, ниятинг бошқа бўлган”, демоқчимми?

Маъсуднинг виждони азобланад, дилини нимадир тимдалар, ўзини дунёга энг толеи паст, омадсиз деб билар, яшагиси келмас, кўнгли ажал тилар эди. Аммо ажал нима? Бир дақиқали нарса. Ташқарига чиқиб қочса, бир ўқ билан тинчотишади. Тамом — вассалом. Ўқ текканини ҳам сезмай қолади. Ичида, мияда бўлаётган азобга чидаш қийин. Бу оғриқ қачон тўхтайтиди? Тўхтайдиган оғриқми бу ўзи? Ё тиш оғриғидек жонни кемираверади? Отасининг пинжида беғам-бетаъшиш юрвди-я. Уларни ҳам қақшатди. Ўламан саттор урушга бораман, деб туриб олди, ҳеч кимнинг гапига кирмади. Мана, уруш деганини ҳам кўрди. Битта немисни отмай қўлга тушди. Энди ўзиникилар томонига ҳам ўта олмайди. Бу ер — газандалар уяси. Нима дейишса, шуни бажариши шарт, акс ҳолда қараб ўтиришмайди. Барибир Маъсуд уларга душман-ку, нега мижғовлик қилишади? Эгасига топширай деб учувчини опичлагани йўқ. Булар Маъсудга нисбатан ҳар қанақа чора қўллашга ҳақлари бор.

Навбатчи овқат олиб келди, хаёлга берилган Маъсуд унинг кирганини ҳам зўрға пайқади — мияси туманда эди. Навбатчи икки банка консерва, тўрт тўғрам оқ нон, икки плитка шоколад билан термос қўйилган патнисни столга бўшатди ва бўш патнисни қўлтиғига қисиб, ҳарбийчасига шахдам бурилиб чиқиб кетди. Овқат икки кишига мўлжалланган эди, Фриц ўз тегишини ажратиб, қолганини Маъсуд томон сурди.

— Осен, — дея Маъсудни яқинроқ ўтиришга чорлади, термосдаги чойни икки

кружкага баравар қўйиб, пичоқчаси билан консервани очди, пичоқчадаги қошиқни айириб, овқат ея бошлади, Маъсудга бўлак эътибор бермади, аммо Маъсуднинг тортинчоқлигини кўриб: — Битте, — деди.

Маъсуд истаб-истамай стулини сурди ва бир бурда нон тишлади. Ўзинг очиб е, деган маънода Фриц пичоқчасини узатди.

Овқатдан кейин Маъсудни подвалга олиб тушишди, қазноққа киритишди. У ерда матрас ташланган чорпоя бор экан, Маъсуд шунга чўзилди. Яна турли ўй-хаёллар Маъсуднинг миясини қамраб олди, ўйламай, дегани билан ҳеч бўлмасди, хуноби ошгандан-ошиб кетаверарди. Урушга келганидан бери Заҳродан хат олгани йўқ. Бир неча марта Маъсуд хат ёзди, аммо биронтасига жавоб келмади. Балки Заҳро Уфага ёзгандир, Маъсуднинг Уфадан кетганига беш ой бўлди. Хатлари адашиб юрган бўлса керак. Уйдагиларидан бир неча марта хат келди. Дадаси бетобмиш, қанд касали бор эди, балки ўша безовта қилаётгандир. Энди алоқа мутлақо узилади, хатдан умид қилмаса ҳам бўлаверарди.

Маъсуднинг кўзи илинди.

Эшикни кимдир бармоғи билан тақиллатди-да, жавоб кутмай кирди. Маъсуд уйғониб, қаддини ростлади. Қош қорая бошлаган, остонанинг бериги томонида бояги таржимон аёл турарди.

— Юк ташувчи самолёт Берлинга кетади, — деди аёл вазмин овозда, — сиз жўнаришсиз. Герр Волф сизни кутаяпти. Тепада кийим тайёрлаб қўйишди, кийиб олинг.

— Нега? — сўради Маъсуд устидаги кийимга қараб.

— Совет формасида юриш мумкин эмас, — деди аёл.

— Немис формасидами?

— Йўқ гаражданча кийим, — деди аёл кар одамга гапираётгандек.

Маъсуд тепага чиқиб, гражданча кийиниб тушди: кўйлак, галстук, кийилган кулранг костюм — шим ва плач. Шляпаси ҳам бор эди.

Штаб хоналаридан асабий бақирриқлар эшитилар, адъютант ва штаб ходимлари у хонадан-бу хонага югуришарди. Фриц сигарет тутатиб, чиқаверишдаги катта эшик ёнида турарди. Маъсудни кўриб, янги кийимига илжайиб қўйди ва юрдеб Волфнинг кабинетига бошлади.

Маъсуд хонага кириб, шляпасини ечди. Волф қулоғида телефон гўшагини ушлаб, у томондан айтилаётган маълумотни ёзарди. Маъсудни кўриб, “Шошма” дегандек ишора қилди. Таржимон аёл оёғини чалиштириб, сигарет чекиб ўтирар, чамаси Волфнинг бўшагини кутар эди. Ниҳоят, Волф гўшакни қўйиб, охириги жумлани ёзди-да, Маъсудга юзланди.

— Берлинга жўнайсиз, — дея Волф стол четида ётган чарм папкани Маъсуд томон сурди, аёл Волфнинг гапини русча айтди. — Шарқий бўлимга борасиз, тўрт юз учинчи хона. Коллер дежаж одамга учрайсиз. Мана, зарур ҳужжатлар, сизни ҳеч ким тўхатмайди. Келажак кўрсатмаларини Коллердан оласиз, бу ерда ёзилган, — дея Волф чарм папкани нуқиди. — Аэродромда самолёт кутаяпти, йигирма минутдан сўнг учади. Гап шу. Шошилинг. Мотоцикл олиб бориб кўяди.

— Берлинда нима қиламан? — меровланиб сўради Маъсуд.

— Бундан кейинги режаларингизни биз билан келишасиз, — деди Волф мунозарага ўрин қолдирмай. — Ҳозир бизнинг режага риюя қиласиз. Савол борми?

Маъсуд аёлнинг таржимасини эшитиб бўлиб, Волфга қаради.

— Шунақа зудми?

— Зуд, — деди Волф. — Бошқа сиз билан шуғулланишга фурсат йўқ. Хайр. Худо омад берсин. Сизни кутиб олишади.

Учала бола — Алижон, Жамила, Зарема Земфира хоним билан мактаб қошида очилган болалар боғчасига қатнашади. Фаизов хотинининг боғчага гарбиячи бўлиб ишга кирганига бир ой ҳам бўлгани йўқ. Мачитнинг, яъни ҳозирги мактабнинг ортида қулоқ қилинган бир бойнинг ҳовлиси бўлиб, олди кенг айвонли хоналардан иборат, мусулмон фишти ётқизилган тўрт бурчак ҳовли саҳна ўртасида бир

неча туп гул экилган, қуёшни тўсмаслиги учун биронта ҳам дарахт ўтқазилмаган жой эди. Бир неча йил аввал бу ерда аёллар жамияти жойлашган бўлиб, ҳозир янги очилган болалар боғчаси шу ерда. Мураббий, иккита тарбиячи, омборчи, бухгалтер, қоровул ва элликка яқин бола. Икки хона ётоқ учун ажратилган, очиқ айвонда тахтадан ясалган узун стол ва скамейка ошхона вазифасини ўтайди.

Битта хонада мураббий билан бухгалтер ўтиради, тарбиячиларга алоҳида хона берилган, тўғри келган ерда ҳордиқ чиқаришади: омборчи омборда, қоровул қоровулхонада, ошпаз ошхонада.

Земфира хоним боғчага эрталаб соат еттида етиб бориши керак, болаларини ҳам бирга олиб кетади. Дастлабки соатларда Фаизовнинг дарси бўлмаса мактабига кейинроқ боради, уйда қолиб, ҳовлидаги юмушларни бажаради, экинга сув қўяди, ёғоч қоқиб, помидор кўчатларини боғлайди, ўтини юлади. Баҳорда эккан пиёзи рўзгорга яраб қолди, помидор қизара бошлади, картошка гулга кирди, болгар гаримдориси тугди, сабзини овқатга ишлатса бўлади. Гилос, ўрик, олма, шафтолилар гуллаганда боғ чаманзорга айланди, ҳозир бирин-кетин мевалари пишиб, дастурхонни безатаяпти. Фаизов ният қилиб қўйди, агар қурби етса, ҳеч бўлмаганда икки асалари уясини ўрнатади. Қримдаги ҳовлисида ўн қутидан ортиқ асалари куви бор эди, боли кейинги мавсумгача етар эди. Бу ерларда гул кўп, тоғадирлар яқин, ари сақлаш фақат фойда келтиради, Фаизов арига қарашни биллади.

Фаизов хотини билан ҳовли четидаги ўчоқ ёнига печка қурди, овқат ҳам пишади, чой ҳам қайнайди, кир ювиш учун сув иситилади. Земфира хоним тандирда нон ёпишни қўшниларидан ўрганибди: ун танқис, бир ойда икки марта тандирга ўт ёқилса, шу ҳам катта гап.

Якшанба бўлгани учун Фаизов одати бўйича саҳар уйғонди, кечқурун лой қориб қўйган эди, деворнинг кўча томонини суваб чиққунича ҳовлида хотинининг тиқир-тиқири қўлоғига чалинди, аммо болаларнинг шовқини эшитилмади. Земфира хоним ҳали уларни уйғотмаган эди.

— Ассалому алайкум, — деган аёл кишининг товуши эшитилиб, Фаизов овоз томон ўгрилди. Сочиққа ўралган иккита арпа нонни қўлтиғига қисиб, Асил опа турар эди.

— Ҳорманг, Юнус Фаизович.

— Э, Асил опа, салом, салом, — деди Фаизов табассум қилиб. Асил опа олдинлари ҳам келиб турар, бу оила билан иноқлашиб кетган эди.

Фаизовлар ҳам икки марта Асил опанинг уйига боришган, Фаизов Асил опани ўзига яқин кўрар, унинг оққўнгилиги ёқар эди. — Келинг, опа, ичкарига киринг, хоним уйдлар, — деди у ўзининг талаффузида. — Ишим тугади, ҳозир ювинаман.

Асил опа ийманиб ҳовлига кирди. Олча остига қўйилган эски стол устидаги нонуштага дока ёпилган, бешта бўш курси. Земфира хоним дорга кир ёярди, печка мўрисида кўкимтир тутун таралар, ҳовли сатҳини сув сепиб супурилган, ҳамма ёқ саранжом-сарийшта эди. Земфира хоним шимарилган кўйлак энгини тушуриб, Асил опа истиқболига табассум билан йўрғалади.

— Келинг, опа, омон-эсонмисиз? — дея улар ўзбек аёллари урфича кўришишди. Асил опанинг кўзлари мавжланар, дилидаги қандайдир сурурини яшира олмай, ҳаяжондан безовталанар эди. — Утиринг, чой тайёр, — деди Земфира хоним ўз талаффузида Асил опани стол томон чорлаб.

— Яхши ўтирибсизларми, айланай? — деди Асил опа ўтиришга тортиниб.

— Раҳмат, опа, мана, бугун якшанба экан, эрталабдан юмушга тушиб кетдик. Утиринг.

— Яхши, кун қизимай туриб, анча-мунча ишингизни битириб оласиз, — деди Асил опа ва курсига ўтириб, юзига фотиҳа тортди. Қўлидаги сочиққа ўралган иккита нонни стол четига қўйди.

— Ҳуш келибсиз, опа, — дея Фаизов сочиқ билан артинганча келиб Асил опа рўпарасидаги курсига ўтирди, сочиқни тиззасига ташлади. Асил опанинг қиёфасидаги кўтаринкиликни сезиб, Фаизов хотинига қаради.

— Болалар уйғонишмадими? — сўради Асил опа атрофга кўз югуртириб.

— Ҳозир туришади, — деди Земфира хоним ва докани стол устидан олиб, чой қўйди. — Бугун бироз ухлашсин, деб уйғотмадим. — Земфира хоним шу сўзларни

айтиб, уй томон қаради. Дераза тўрпардаси ортида Алижон бошини қашиб турар, кўзларидан уйқу аримаган эди.

— Алижон, — деди Земфира хоним кулимсираб, — холанг келди, чиқ, ювин, кўриш.

— Алижон кел, болам, — деди Асил опа Алижоннинг уйғонгани учунми ёки бошқа нарсагами қувнаб, — чиқ, яхши гап олиб келдим сизларга. Чиқ, бўталоқ, укангниям чақир, уйғот!

Фаизов қизиқиш билан жонланиб, Асил опага, кейин Земфира хонимга кўз югуртирди. Земфира хоним ҳам қизиқа бошлади.

— Чиқ, Алижон! — деди у ва тоқатсизланиб, ичкарига ўзи ошиқди.

— Хабар келдими? — ҳаяжонланиб сўради Фаизов Асил опанинг кўзларига тикилиб.

— Келди, айланай! Келди! — деди ниҳоят Асил опа ял-ял тўлқинланиб. — Яхши хабар! — Асил опа қувончини яшира олмай, энтика бошлади. — Хат келди! Иккалови омон-эсон экан, Ойнисадан хат келди!

Фаизов қувончидан серрайиб қолди.

Асил опа ўтира олмай ўрнидан сапчиб турди, айвонга чиққан Алижонни маҳкам кучоқлаб кўтарди, ҳаяжонланиб йиғлаб юборди.

— Даданг тирик экан, Алижон! — деди Асил опа, томоғини бўғаётган йиғини ютиб. — Тирик экан, жоним! Жамила! — чақирди Асил опа нарида карахт бўлиб турган қизчани, — Аянгдан хат келди! Тирик экан! Етим эмассизлар! Кел бу ёққа, болагинам! Кел! Опа бўлдинг: Аянг сенга ука туғиб берипти. Қаюмжонмиш оти.

Жамила қўрқибгина яқинлашди, Асил опа чўккалаб иккала болани бағрига босиб, ўпа кетди. Кейин ўзининг хулқидан уялгандек, йиғи аралаш кулиб, ҳаяжонда турган Земфира хонимга қаради.

— Кечирасизлар, ўзимни ушлай олмадим.

— Унақа деманг, опа, шундоқ шодиёна! — деди Земфира хоним ҳам энтикиб. — Болаларнинг бахти бор экан, худога шукур! — Земфира хонимнинг кўзларини ёш қоплади, сарғиш юзи қизариб кетди.

Иккала бола севинчидан саросимада эди, йиғлаётган аёлларга карахт ҳолда қарашар, қай йўсинда хурсанд бўлишни билишмас эди.

Фаизов тик турган ҳолда бели ингичка армуди стакандан чой ҳўплар, унинг мовий кўзлари ҳам нам эди.

* * *

Қаюмжон Мансур ака билан иноқлигини Асил опа билар эди. Фаизовлар уйдан чиққач, уни ҳам хурсанд қилиш мақсадида Мансур аканинг уйи томон бурилди.

Мансур ака меваси оғирлашиб эгила бошлаган олма шохига тирговуч ўрнатмоқда эди. Асил опанинг кириб келаётганини кўриб, қўлини қоқди, бирон нохуш ҳодиса юз бердимикан, деган гумон билан ҳовли саҳнига ўтди. Бироқ Асил опанинг қиёфаси оғриқ тишини олдириб келаётган одамдек яшнар эди.

— Ассалом алайкум, домла, — деди Асил опа ва Мансур аканинг юзидаги ҳадикни пайқаб, йўлакда тўхтади.

— Ваалайкум ассалом, — деди Мансур ака жойидан жилмай ва ариқ бўйида чойнак юваётган хотинига қаради. Қироат бону қўлини тиззасига қадаб, ўрнидан турди. — Келинг, Асилхон, келинг.

Қироат бону меҳмон билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишди, супа томон йўрғалаб, хонтахта ёнидаги кўрпачани тузатди.

— Супага чиқинг, эгачи, — деди Қироат бону.

— Суюнчи олгани келдим сизлардан, домла, — деди Асил опа эр-хотинга сирли кулиб қараб.

— Суюнчи? — деди Мансур ака кўзларини пирпиратиб. Асил опанинг гапини нимага йўйишга ақли етмади. Келтирган хабари мактабга алоқадор бўлса керак ёки биронта сигирдай туғипими, деб тахмин қилди. Аммо Асил опа жиддий аёл бўлгани учун аллақандай сигирнинг туққанини айтиб юришига ишонмади, ўзича ша-

ҳар маориф бўлмидан яхши хабар келгандир-да, деган хаёлга борди. — Суюнчи сиздан айлансин. Айтинг.

— Ойнисадан хат олдим, домла, — деди Асил опа Мансур акани шод қилиш ниятида, — ўз қўли билан ёзипти. Қажомжон ҳам соғмиш, эркаклар лагерида эмиш. Ойниса ўғил кўрипти, ҳозир етти ойлик бўлипти, домла. Дилим ҳапқираб кетаяпти.

— Ростдан-а?! — деган хитоб Мансур аканинг оғзидан чиқиб кетди. — Онаси! — дея Мансур ака хотинига юзланди. — Қажомжон омон экан! Ойнисахон соғ-саломат экан! Худонинг раҳми келипти! Нобуд бўлишмапти. Хайрият! Хайрият! Худо хоҳласа, бир куни ўйнаб-кулиб кириб келишади! — Мансур ака саросимали кулди.

— Ўшандай кунлар ато қилсин, — деди Қироат бону ҳаяжонланиб. — Қачон хат келди, айланай?

— Бугун олдим, — деди Асил опа ўзини боса олмай. — Бир ой бурун ёзган экан. Домла, сизга ёзган хатларига жавоб бормапти. Етиб келмагандир-да.

— Тирик эканлар, шуниси муҳим, — деди гапни буриб Мансур ака. — Дарров болаларига хабар бериш керак, хурсанд бўлишсин.

— Айтдим, ҳозир ўша ёқдан келаяпман, болалар бахтдан қотиб қолишди. Йиглашним, кулишним билишмайди, шўрликлар.

— Кампир бўлганида, умид қиларди, балки ўлмасмиди, — деди Мансур ака мунглиниб. — Афсус.

— Қазо қилганини билишмас экан, кампирга салом йўллашпти, — деди Асил опа ҳам дили оғриб.

— Дарров хат ёзинг, ҳойнаҳой болаларидан кўнгиллари нотинч бўлса керак, ҳаммасини ёзинг.

— Ёзаман, албатта, ёзаман, — деди асил опа, — бугуноқ хат жўнатаман.

Асил опа хат баҳонасида шошилиб Мансур аканинг уйдан чиқиб кетди. Мансур ака чала қолган ишига қайтди. Улар тирик экан, ўйлади у, суюнишни ҳам, хафа бўлишни ҳам билмай. Ўн йилдан муҳлат олишган экан, бир йилдан кўпи ўтди, ҳаш-паш демай қолган муддат ҳам ўтади-кетди, бир куни қайтиб келишади, унда нима бўлади? Қандай уларнинг кўзига қарайди? Нима деб ваз кўрсатади? Қисташади, лўписа қилишди, ўзингни қамаймиз, сургун қиламиз, дейишди каби баҳоналар аслида чин бўлса-да, Мансур ака қилган туҳмат — хиёнатни оқлайдими? Оқламайди, албатта. Ўзининг разиллиги сабабларини бировга тўнкаб, одам ўзига тасалли бериши мумкин, буниг учун одам пасткаш, қабих бўлса кифоя; виждони қийналмай яшайверади. Аммо Мансур ака ундайлардан эмас, қандай яшай олади? Ёши бир ерга бориб қолди, балки, Қажомжон билан Ойниса муддатларини ўтаб келгунларича оламдан ўтиб кетар, ўлиб кетган одамнинг ортидан тош отмас, хотирасини аяшар? Борди-ю, замон ўзгариб, муҳлатидан аввал қайтишса-чи? Мансур ака бошини қаёққа уради? Тўқнаш келмаслик учун қочиб юрадими? Қачонга-ча қочиб юради? Юзлашишдан қочса, гуноҳидан қўрқаяпти, деб ўйлашмайдими? Демак, ўз ихтиёри билан қилган экан, ўлиб кетишади, манфурлигим очилмайди деб ўйлаган экан дейишмайдими? Ёки қулоч ёзиб, кутиб олсинми, Мансур ака? Юзма-юз ўтириб, бўлган воқеани айтиб берсинми? Уларнинг зуғумига бардош бера олмадим, мажбур бўлдим, кечирсанглар ҳам, кечирмасанглар ҳам — инсоф ўзларингга, десинми? Бироқ гуноҳлар ичида кечирадигани бўлади кечирмайдиганлари бўлади. Икковининг муҳлатини қўшса-йигирма йил, йигирма йилни шунча азоб-укубатга зарб қилса — ўҳ-ҳў! Болалари етим бўлишди, онаси уларнинг доғида ўлиб кетди, ўзлари ўн йил мөбайнида қанчадан қанча машаққатларга гирифтор бўлишди, фарзандларидан узилишди. Одам бир кунлик, бир соатлик, ҳатто бир дақиқалик азобга чидай олмайди, ўн йиллик азоб — даҳшат-ку. Тасаввур қилишнинг ўзи азоб!..

10

Охирги айтишувдан кейин Ҳошимжон уйига оёқ босмай қўйди. Баъзан омборда ётиб қолар, баъзан ҳали битмаган чала уйига борар, омонат қўйилган каравотда ётиб ҳам турар, ҳам пойлоқчилик қилар эди. Уйига қайтмаслиги қатъий бўлгач, Ҳошимжон бинони батамом битказишга киришди. Тез орада эшик-ром-

лар ўрнатилди, пол қоқилди, сувоқ қилинди, эшикларга қулф ўрнатилди, деразаларга ойна солинди, ётадиган хонасига Ҳошимжон чиройли каравот қўйдирди, полга палос ёздирди. Бошқа хоналар ганчдан чиққунича, шу хонада ётиб юрди. Бўёқ, трафарет ишлари битгач, безакка ҳам навбат келди. Катта хонага дарпарда осилди, полга гилам ёзилди, сервантга ҳали қутиси очилмаган чинни сервизни тахлаб чиқилди. Генерал кўрса ҳам ҳавас қиладиган уйга айланди. Ҳовлининг четига экилган дарахтлар келаси баҳорга гулга киради, ўртадаги гулзор кўзни қувонтиради. Энди бу уйга фақат малика, бека камлик қилар эди. Ҳошимжон Муқаддас билан қўйди-чиқди машмашаларини расмий тугатгач, бу томонга ҳам эътибор бера бошлади. Тиши оғриб, поликлиникага чиққанида оқ халат кийган бир қизни кўрган эди, оппоққина, қош-кўзи бинойидек экан. Ҳошимжоннинг юраги жиз этувди, қўшни аёл ўша ерда фаррош бўлиб ишлайди, сўраб-суриштириб, одам қўйса ажабмас. Ҳозир йигит кам, қизлар касод, жон деб рози бўлишади. Уйини, жиҳозларини кўришса, ўзлари Ҳошимжонни истаб қолишади. Балки Муқаддасчалик бўлмас. Муқаддас чиройли, силлиқ, шойига ўхшайди қучоқласанг, бағринг тўлади. Кўпинча ўзига йўлатмайди, аммо йўлатганида илон бўлиб кетади. Писмиқлар одатда шунақа, чимдиса, ўйиб олади, авжига ўзи чиқади. Бироқ анову кўз очиб кўрганини унута олмайди. Майли, ўтган ишга саловат, энди эртани ўйлаш керак. Уша кун кўрган ҳамшира қизни яна учратди, трамвай бекатида турган экан. Халатсиз. Ҳошимжонни таниди, ҳатто “Тишингиз қалай, тузалиб қолдими?” деб сўради ҳам. Овози майин, кулимсираши ёқимли экан. Шундан қолиш керак эмас. Фаррош аёлни ишга солиш керак, омад чопса, бир кунда масала ҳал бўлади. Пайтганимат. Албатта, бунақа рўшно кунлар доим бўлавермайди. Урушнинг тақдири ҳал бўлиб қолди, текшир-текширда биронта қалтис нарса ошкор бўлмаслиги учун ишни ими-жимиди қилиши, ҳужжатлар тартибли бўлиши керак.

* * *

Муқаддас Ўлмаснинг онаси билан Қорақалпоққа бориб, диллари вайрон бўлиб келишди. Ўлмас ичбуруқ касалига учраб, тез-тез касалхонага тушадиган, вахтага ҳам чиқа олмайдиган бўлиб қолипти. Мунис опа билан Муқаддасга, касали юқумли деб Ўлмасни кўрсатишмади, фақат олиб борилган нарсалару, хатни олишди. Мунис опа Муқаддас билан ижарада тўрт кун яшашди, ҳар кун икки мартадан госпиталга қатнаб Ўлмаснинг овқатидан хабар олиб туришди. Ўлмасни дерадан задан кўришди: чўпдек озиб кетган, ранги заҳил, аранг оёқда турарди. Хатида, мени олиб кетинглар депти, бошлиқлар бу ҳақда мутлақо гап ҳам бўлмаслиги керак, биз касални тузатиш учун жонимизни жабборга бераямиз, олиб кетсанглар, йигит, албатта, нобуд бўлади, дейишди.

— Ундан ташқари, касали юқумли, хоҳишинглар билан бериб юбора олмайман, ўғлингиз мажбурий хизматда, — деди бош врач, — хизматдан бўшатиш менинг вазифамга кирмайди.

— Жуда озиб кетипти, — деди Мунис опа зорланиб.

— Касали шунақа, — деди бош врач қатъий тарзда. — Сизлар бу ерда юришларинг ҳам ортиқча.

Муқаддас уйига ҳориб-чарчаб, чиройли кўзлари ичига чўкиб қайтди.

— Йиғламадимми? — сўради Муқаддас қизчасини бағрига босиб.

— Бир кун хархаша қилди, кейин кўникиб кетди, — деди Ҳолида қўлидаги сурпуғини четга ташлаб. — Бирга ётдик.

— Сенга ўрганиб кетган, — деди Муқаддас. — Хавотир олмадим-у, жуда соғиндим, шунча вақтга ажралмаганмиз.

— Ойим чой дамлаб, уйга чиқиб кетдилар, ичасизми, опа?

— Дам олмасам бўлмайди, Ҳолида, чойни кейин ичамиз.

— Майли, опа, Озодага қарайман, ҳалақит бермайди.

Чарчаганига қарамай, Муқаддас анчагача ухлай олмади. Ўйламасликка уринса ҳам хаёллари Ўлмасга бориб тақалаверар эди. У қилдилар, бу қилдилар, охири уни ҳозиргидек, абгор аҳволга солдилар. Энди одам бўлиши қийин. Нима қилиш керак? Онасининг қўлидан йиғлашдан бошқа ҳеч нарса келмайди. Шундай қараб

туравериш керакми ёки бирон фавқуллода чора кўргани маъқулмикан? Муқаддаснинг дадаси билан иноқ бўлган ҳарбий танишлари бор эди, ўшаларнинг бирига арз-дод қилиб борса, ёрдам беришармикан? Ахир, буларнинг уйида ҳеч қанақа ҳарбий амалдорлар бўлмаган? Бир гал ҳатто генерал Петров ҳам келган. Муқаддас, албатта, генералга яқинлаша олмайди, аммо Ҳарбий Округда ишлайдиган биронта амалдор топилар. Муқаддас эслатса, танир, афсус, ҳеч бирининг номи ёдида қолмаган, Ҳатто уларнинг номини эшитмаган ҳам. Келишар, маишат қилишар, тунда жўнаб кетишар эди. Балки, Ҳошимжон уларни танир? Уларнинг қўл остида хизмат қилади-ку. Аммо Ўлмаснинг номини эшитса, Ҳошимжон борини ҳам йўққа чиқаради.

Муқаддас эртасига Ҳарбий Округ жойлашган идорага борди. Бино олдида қора машиналар турар, кираверишдаги залварли эшик ёнида қуролли соқчи қоровуллик қиларди. Яқинлашишга Муқаддаснинг юраги дов бермади. Шу пайт пастдан чиқиб келаётган майорга кўзи тушди ва Муқаддас таваккал қилиб майорнинг йўлига чиқди. Майор, нотаниш аёл бу ерда нима қилиб юрипти, деган назар билан қаради.

— Кечирасиз, — деди Муқаддас ўзини йўқотаёзиб. — Бир нарсани сўрамоқчи эдим. Айбга буюрманг, мен бу ерда ҳеч кимни танимайман.

— Хўш? — деди майор такаббурлик билан Муқаддасни писанд қилмай.

— Биласизми, мен Муродхўжа ака деган одамнинг қизи бўламан, — деди Муқаддас гапини нимадан бошлашини билмай, тутилиб. — Бу ерда ишлайдиган баъзи амалдорлар бизникида бўлишган, дадамни яхши танишади. Шунақалардан биттаси бўлса, маслаҳатли гапим бор эди, ёрдам бера оласизми?

— Биронтасининг фамилиясини биласизми? — сал юмшаб ва айни чоғда ҳижолатлангандек сўради майор.

— Билмайман-да, — деди Муқаддас саросимада.

— Бўлмаса, дадангиз келсин.

— Дадам кела олмайди.

— Нега?

— Ўлган дадам.

— Ие! — майор ғалати аҳволга тушди. — Майли, мен кадрлар бўлимига айтичи, дадангизни танийдиган одамни билармикан.

— Раҳмат, ўртоқ генерал.

— Майор, — дея Муқаддаснинг хатосини тузатди майор. — Нима гапингиз бор, балки менинг ёрдамим тегар?

— Яхши бўлар эди, ёрдам берсангиз, — деди Муқаддас ва рус тилини бурро билмагани учун, тутила — тутила Ўлмаснинг тарихини айтиб берди.

Майор блокнотга нимадир ёзиб:

— Бир ҳафтадан кейин келинг, суриштириб қўяман, — деди. — Ҳозир бирон нарса дея олмайман.

— Хўп бўлади, — деди дарҳол Муқаддас, бу одам ҳам амалдор эканини англаб.

— Фамилиям Сорокин, Фёдор Максимович, — деди майор. — Пастдаги навбатчига айтсангиз, менга кўнгироқ қилади.

— Бўпти, Фёдор Максимович, бир ҳафтадан кейин келаман, — деди Муқаддас қувониб.

— Исмингиз?

— Муқаддас, — деди Муқаддас ҳозиржовоблик билан. — Муродхўжаева.

— Хайр.

Ҳафта ўтиши қийин бўлди. Бир ойдан кейин педагогика техникумида ўқиш бошланади. Муқаддас, ўзини чалғитиш учун китоб-дафтарларини олиб, томорқадаги шийпонга тушди, аммо Ўлмаснинг ҳовлиси яқинлигиданми, яна хаёлларга берилди, ўқиганлари миясига кирмади.

Ниҳоят, ҳафта ўтди.

Майор Сорокин Сталин расми остидаги креслода ўтириб, телефонда ким биландир гаплашар эди. Кириб келган Муқаддасга имо билан жой кўрсатди. Муқаддас ўтириб, Сорокиннинг гапи тугашини кута бошлади.

— Сатторов Ўлмас, — дея Сорокин стол устидаги папкани қаради. Унинг но-

хушлигидан Муқаддас шубҳага тушди. — Бу йигит ҳарбий судда айбланиб, мажбурий хизматга юборилган экан, нега буни менга айтмадингиз?

— Судга тушганини билмайман, ўртоқ Сорокин, — деди Муқаддас ҳадиксираб. — Остапчук номли бир солдат Улмас Сатторовни гапга солиб, ўзи айтган сўзларини ўзи ёзиб берибди. Бу — туҳмат, ўртоқ Сорокин, гувоҳ бўлмагани учун Улмас исбот кўрсата олмапти, аммо айбга иқрор бўлмапти, туҳмат, депти. Остапчукни судга жалб қилишганми, йўқми, буни билмайман. Жалб қилинмаган бўлса, бунда кимнингдир қўли бор. Иғво уюштирилган. Улмасни қамаш, унга расмий айб қўйиб, бадарға қилиш кимгадир керак бўлган. Акс ҳолда уруш қатнашчиси, ярадор, инвалид одамни уйдирма айб билан озодликдан маҳрум қилиш — ақлга сиғмайдиган гап. Бунақа ишни четда юрган одам қила олмади, таниш-билиши бўлмаган киши уддасидан чиқиши қийин. Ҳозир Улмас Қорақалпоқда, кўриб келдим — ичкетар бўлиб ётипти, чўпдек озиб кетган, ўлиб қолиши мумкин.

Сорокин бу нарсалардан хабари йўқ эди, у фақат суд қарорига таяниб, мулоҳаза қилаётган эди, Муаммо бунақа чалкаш, суд қарори шубҳали экани унинг хаёлига ҳам келмаган эди — боши қотиб қолди.

— Нега сиз Сатторов томонини олаяпсиз? — деди Сорокин. — У ким сизга? Нега қанақадир инвалид учун жон куйдирасиз?

— Инвалидни қамаш мумкинми? — сўради Муқаддас.

— Қамалган эмас Сатторов, — деди Сорокин, — мажбурий хизматга жўнатилган.

— Ундай бўлса нега бизга кўрсатишмади?

— Қасали юқумли экан-ку, қандай кўрсатишмади?

— Йўқ, ўртоқ Сорокин, уни чиритишмоқчи.

— Бундан ким манфаатдор бўлиши мумкин Муродхўжаева? Кимдандир гумонингиз борми?

— Бор, — деди Муқаддас қатъий.

— Бор?

— Ҳа, бор. Эрим.

— Эрингиз? — Сорокин ҳанг-манг бўлиб қолди. — Эрингизнинг қанақа хусумати бор айбланувчида?

— Гуноҳни яшириш учун мени унга никоҳ қилиб беришган.

— Гуноҳ? Қанақа гуноҳ? — ҳеч нарса тушунмай сўради Сорокин.

— Эрга текканимда, мен иккиқат эдим, — деди Муқаддас тортинмай.

— Демак, сиз, Муродхўжаева, олдин...

— Ҳа, ўртоқ Сорокин. Қизимнинг ҳақиқий отаси Сатторов эди. Мени эримга мажбур қилиб беришди.

— Ҳм, — деди майор Сорокин, масалани англай бошлаб. — Нега сизни Сатторовга беришмади? Ахир, боланинг отаси у экан-ку.

— Яширинча бўлгани учун орият қилишган.

— Ким орият қилган?

— Дадам. Ҳошимжонни ҳам дадам топган.

— Ким у Ҳошимжон?

— Қонуний эрим. Энди у ўч олаяпти. Улмасни бир гўр қилмоқчи.

— Қандай уддасидан чиқди эрингиз? Шунақа қўли узунми?

— Тупроқ Кўргонидаги омборда ишлайди. Дадам жойлаб қўйган. Эримни ҳамма танийди. Фақат сиз танимас экансиз.

Майор Сорокин Ҳошимжонни танир, бир-икки марта камёб нарсалар олган эди, аммо бу ҳақда гапирмасликни маъқул кўрди.

— Эримни ҳарбий амалдорларнинг кўпи танийди. Эрим ўшалар панасида иш кўрган деб ўйлайман.

Амалдорлар эрини билишса, масалани ҳал қилиш маҳол бўлади, деб ўйлади майор Сорокин. Бироқ Муқаддас унга анчайин абжир ва айна пайтда ўжар, ўз айтганидан қайтмайдиган кўринди. Бунақа аёл тийилмайди. Бош қўмондонликка ариза ёзса, кўп нарсалар фош бўлиб кетиши мумкин, деб ўйлади майор.

— Жазо муҳлати уч йил экан, тез орада вақт ўтади-кетади, Сатторов қайтиб келади, севганингиз билан топишасизлар, — деди Сорокин сих ҳам, кабоб ҳам куймасин нақлида фикр юритиш ва “севганингиз” сўзига алоҳида урғу бериб.

— Уч йилнинг ичида Сатторов тирик қолмайди, — деди Муқаддас куйиниб. — Ярим йилга ҳам бормади. Тез киришмасак, тамом, улгурмаймиз. Ёрдам бера оласизми?

— Мени қийин аҳволга солиб қўйдингиз, — деди Сорокин азият чекиб. — Расмий жиҳатдан Сатторов маълум айб билан суд жазосига ҳукм қилинган. Бу биринчидан. Иккинчидан, сизнинг гапларингиздаям жон борга ўхшайди. Қалтис масала. Мен суд қарорини бекор қила олмайман, бекор қилиш у ёқда турсин, шубҳа остига олишгаям ҳаққим йўқ. Бироқ сизнинг даъволарингиз тўғри бўлиб чиқса, бегуноҳ Сатторов бекорга жабрланиши ҳам адолатли эмас. Бу тугунни қандай ечиш мумкин, худо ҳаққи, ақлим етмаяпти. Аммо ишонинг, мен буни, — дея Сорокин папқани кўрсатди, — стол ғаладонига ташлаб қўймайман. Натижаси қанақа бўлишини ҳам муқаррар сизга айта олмайман. Бир ҳафтада ҳал бўладиган масала эмас бу.

— Бир ҳафтада масала ҳал бўлмаса, Сатторов ўлади. Улгурмай қоламиз. Москвага ёзай десам, фурсат қўлдан кетади, деб кўрқаман.

Москвага ёзиш нияти бор экан-да, деган фикр Сорокиннинг хаёлига яна келди.

— Биласизми, синглим, — деди Сорокин оғир хўрсиниб, — мана қоғоз, ручка. Барча таҳминларингиз, даъволарингизни баён қилиб ёзинг. Ариза узун бўлмасин. Мен кўмондон қабулига кирганимда аризангизни топшираман, ўз томонимдан ҳам фикримни айтаман, масалани кечиктириб бўлмаслигини англаштиришга уриниб кўраман. Аммо кўндиришга маҳоратим етадимми, йўқми, айта олмайман. Урушда минглаб жангчилар ҳалок бўлаётган бир пайтда ногирон бир аскар масаласи у қадар муҳим бўлиб туюлишига ақлим етмаяпти. Шунинг учун сиз ҳар қандай оқибат рўй беришига шай туришингиз керак. Катта умид боғласангиз, зарба ҳам катта бўлиб кўринади, синглим. Аммо ноумид бўлиш ҳам керак эмас.

— Кўмондон — Петровми? — сўради Муқаддас майорнинг гапларига учмай.

— Ҳа, Петров, нимади? — деди майор чўчиб. — Қабулига кирмоқчимисиз?

— Генерал Петров бизникида меҳмон бўлган, — деди Муқаддас паст келмай.

— Мени кўрган. Унутган бўлса, эслатаман. Қулоқ солмаса, дод дейман, жанжал кўтараман. Ўлмасни албатта кутқараман. Чунки унинг бебахтлигида менинг ҳам айбим бор. Гуноҳни юва олиш қўлимдан келмаса... — Ҳозиргина дадил гапираётган Муқаддас, ўзини тута олмай, йиғлаб юборди. Майор бир зум ўзини йўқотиб қўйди, кейин ҳушига келгач, графиндан сув қуйиб, стаканни Муқаддаснинг қўлига суқди. У аввал ўзбек аёллари ўта мазлум, қўйдек қарам, журъатга нолойиқ, деб ўйлар эди. Муқаддасни кўриб, булар ҳам шижоатга, жўшқин севгига қодир, уларнинг мўминлиги шунчаки ижтимоий, диний, тарбиявий онгнинг ифодаси эканлигига иқрор бўла бошлади. Муқаддасга самимий ёрдам бергиси, икки ташна, бири бирига зор қалбни улагиси келди, аммо қандай уддасидан чиқади? “Қонуний” равишда қоқилган миҳни қай йўйсин билан суғириб ташлайди? Агар бу жирканч тадбир амалдорлар томонидан уюштирилган бўлса, — бунга бас келиш осон бўлмайди. Бироқ қараб туриш ҳам виждондан эмас. Бу қон-қон йиғлаётган ёш жувонга нима деб тасалли бериш мумкин? Ҳўп, деса, ваъдасининг устидан чиқиши керак, йўқ деса, адолатсизлик қилган бўлади. Ёки таваккал қилиб, бирон ҳарбий зарурат баҳонаси билан Қорақалпоққа борсинми? Йигитни улар панжасидан шартта юлиб, самолётда олиб келсинми? Сорокин у ерга расмий шахс сифатида маълум ваколат билан боради, унинг айтганига ҳеч ким эътироз билдира олмайди. Тошкентга қайтгач, кўмондонга йўриғи билан тушунтиради, масала ёпди-ёпди бўлиб кетади. Бетоблигини рўкач қилса, ҳисобга ўтар. Эзгуликка интилиш айб эмас-ку. Энг муҳими — урушда қон тўкиб, мажруҳ бўлиб келган солдатга нисбатан жазо чорасини қўллаш ҳеч қанақа қолишга сиғмайди. Умуман, оддий халқ, омма, шу жумладан маҳаллий аҳоли, Сорокиннинг билишича, анча сиқиб қўйилган. Қанча зўрлик ўтказилмасин, улар чидаб келишади, исён у ёқда турсин, шикоят қилишга, норозилик кўрсатишга ҳам кўрқишади. Судларга тушаётган аризаларнинг энг кам қисми шуларники. Бу уларнинг турмушлари қониқарли эканидан эмас, албатта. Улар даъво билан бирон нарсага эришишларига ишонмайди, аҳволлари баттар мушкул бўлишидан ҳайқиқиб лом-мим демай яшашади. Холис ёндашилса, булар ҳам ҳамма қатори халқ. Фақат оғир турмуш уларни унсиз, итоаткор қилиб қўйган.

Сорокиннинг ўғли билан бир синфда ўқийдиган Дилшод исмли бола бор, баъзан уйига келиб туради — бола шу қадар уқувли, зеҳни ўткирки, бошқалардан мутлақо кам эмас, ҳатто баъзи болалардан зуккороқ, қобилиятини тан олмай бўлмайди. Хуллас, керакли шароит яратиб берилса, анча-мунча ишга қодир халқ. Қўрга сув сепса, чўғ пасаяди. Йўқ кулни тортиш, қўрни очиш керак, ўшанда чўғ ёнади, гуркирайди. Айниқса, ўзларининг орасидан чиққан “ўт ўчирувчилар”нинг шахтини чеклаш лозим. Бунга ҳам маълум сабаблар бор, албатта, бир томондан рағбатлантириб турилгандан кейин, унақалар ҳовлиқмай ким ҳовлиқсин. Бу ҳам бизнинг сиёсатимизнинг башараси. Бунинг ўрнига омманинг яширин имкониятларини очиб, ўз манфаатимизга бўйсундирсак, хизмат қилдирсак, зарар кўрмаймизгина эмас, кони фойда ҳам-ку.

— Синглим, — деди Сорокин узоқ мулоҳазадан кейин, — мен бир нарсани режалаб қўйдим, узоғи билан бир ҳафтада вазият аниқланади. Ваъда беришга тайёрман. Фақат сиз бошқа идораларга чиқманг, ишни бузиб қўйишингиз мумкин. Хўпми? Эртагаёқ Қорақалпоққа жўнайман, албатта суриштираман, илож топсам, Сатторовни олиб келаман. Фақат жанжал кўтармай туринг, — деди Сорокин маълум даражада илтимос қилиб. Негадир муаммони ҳал қилиш қўлидан келишига майор ишонар ёки ишонгиси келар эди. Аммо аynи пайтда Сатторов дунёдан кўз юмаётганини билмас, билиши ҳам мумкин эмас эди. — Адресингизни ташлаб кетинг, қайтишим билан сизга хабар бераман. — Сорокин Муқаддас олдида ётган оқ қоғозни олиб, папка устига ташлади. Энди шикоятноманинг кераги йўқ, қайтага ишга ҳалал бериши мумкин, натижада фурсат қўлдан бой берилган бўлур эди.

Муқаддас адресини айтди, майор папка устидаги оқ қоғозчага ёзиб қўйди ва ўрнидан туриб Муқаддасни эшиккача кузатиб борди.

11

Қаюмжон ўтин туширилаётган аравада туриб, зона ичидаги ҳаммом томон аланглай бошлади, бир оздан кейин ҳаммом эшигидан Ойниса чиқди, унинг қўлида ўғилчаси гўдак Қаюмжон бор бўлиб, бола типирчилар, аллақандай товуш чиқариб, ўйноқлар, панжара нарисиди отаси интизорлик билан бу томонга тикилаётганини билмас эди. Ойнисанинг кўзларида мамнунлик аломати яшнар, бироқ бугун вишқада бошқа пойлоқчи тургани учун панжарага яқинлаша олмаётганди.

Ойниса кеча Асил опадан хат олди, хатни ўқиб, ўзида йўқ шодланди — болалари омон-эсон экан, Фаизов деган кишининг оиласи Қаюмжонлар уйига кўчиб келишпти, ҳозир болалар ўшаларнинг қўлида эмиш. Фаизов Қримдан келган оила экан, аммо буларнинг қишлоғида қримликлар нима қилиб юришшпти, хатда ёзилмаган эди. Бунинг аҳамияти йўқ, муҳими болалар қаровсиз қолишмапти, етимхонага мажбуран топширилмапти — шунинг ўзи катта бахт. Ойниса билан Қаюмжон озодликка чиқиб, уйларига қайтгунларича болалари нобуд бўлмай, саломат қолишига умид боғлаш мумкин. Уқитувчи ҳамкасабаларидан, айниқса, Мансур ака яна бир нарсани хабар қилипти: кампир дунёдан ўтипти.

Маруся холанинг чўнтагида Қаюмжонга яширинча бериш учун Ойниса ёзган хат бор. Хатда Ойниса ҳамма янгиликни ёзди, аммо онаси вафотини айтмади. Шундай шодиёна кунда эрининг дилини бўғиб нима қилади? Ойнисанинг ёзган хати етиб борибди, мана, Асил опадан жавоб келди, демак, узоқ муддат ичида бўлса ҳам хат ёзишиб туришса, энди аввалгидек беҳабарликдан изтироб чекмаса бўлар экан. Қолган кунларни кутиш ва умид билан ўтказиди энди. Қаюмжон, албатта, Асил опанинг хатини ўзи ўқиб чиққиси келади, бир парча қоғоз бўлса-да, Ватанидан келган, унда Ватан ҳиди бор деб ўйлайди. Ойниса Асил опанинг хатини беради, онасининг вафотини, майли, ўшанда билар. Афсуски, бир йил аввал эркаклар лагеридан қочган жиноятчилар ўтин тайёрлаш учун ўрмонга борган маҳбус аёлларни пичоқлаб кетишгандан кейин интизом қаттиқ бўлиб қолган. Ўша машғум ҳодиса рўй бермаганида, балки ҳозир физ-ғизон бўлмасмиди? Панжара ортидан бўлса ҳам Қаюмжон билан учрашиб турармиди, ота ўз фарзандини яқиндан кўрармиди. Боласи борлигини Қаюмжон билганига бир ойдан ошди, аммо шу пайт ичи-

да бечора бирон марта қўлига олиш у ёқда турсин, панжарага яқин жойдан ҳам кўра олмади. Гўдак Қаюмжон одамга қарайдиган, қийқирадиган, қўлини диркиллатадиган бўлиб қолди, таяниб, оёғида ҳам туради. Ойниса начальник аёл билан гаплашса, кўришига рухсат берармикан? Ахир, у ҳам она-ку, унинг ҳам фарзандлари бордир.

Кутилмаганда зона бошлиғи, ўттиз бешларга кирган рус аёли, юпқа лаблари рангсиз, сийрак сочлари орасидан қизил эти кўриниб турадиган Мишина Ойнисани чақиртириб қолди. Маъмурий бино, тўғрироғи, бухгалтерия, маҳсулот омбори ва, албатта, Мишинанинг идораси жойлашган бараксимон пастқам ёғоч уй зона ташқарисида тахминан юз қадамча нарида жойлашган бўлиб, туну кун уйни икки қуролли соқчи пойларди. У ёқларга зонада яшовчиларнинг ўтиши мумкин эмасди. Зонанинг темир панжарали эшигининг икки томонида ҳам қуролли пойлоқчилар турар, ҳатто бир кунда неча марта кириб чиқадиган ходимларнинг ҳам рухсатномасини текшириб, дарвоза очар эдилар.

Ойниса ҳадиксирай бошлади. Наҳот, Қаюмжон масаласида чақиртирган бўлса? Наҳотки, шунча уринишлари, яширин тадбиру амаллари чиппакка чиқса, жазоланса? Ойнисанинг ранги ўчиб, қўллари қалтирай бошлади. Начальник бекорга чақирмайди, бир балоси бор. Бундоқ қараганда, бу фавқулодда ҳолат ҳам эмас, бир кунмас-бир кун уларнинг “кирдикори” фош бўлиши муқаррар эди. Тагин ҳам эр-хотин бир ой мобайнида махфий ёзишма қилишди, ҳатто Ойниса Маруся хола орқали Қаюмжонга бир бўлак колбаса ҳам ўтказиб юборди. Ғўланинг ичига жойланган, Маруся холанинг чўнтагида кетган қоғоз парчаларини айтмаса ҳам бўлади. Майли, бошга тушганини кўз тортади. Фақат, ҳеч нарса билмайман, деб қайсарлик қилиш керак эмас. Иқроор бўлиш керак, рад этса, улар албатта гувоҳни чақириб, исбот қилишади, чора кўришади. Ундан кўра кечирим сўраш, ёлбориш, тавба қилиш керак.

— Болани қолдир, — деди навбатчи жувон Ойниса ўғилчасини олаётганини кўриб. — Клава қараб туради. Клава! — чақирди навбатчи, ташқарида ўтин ёраётган Клавага қараб. — Болага қараб тур.

Клава кафтларини ишқалаб-қоқиб, ҳаммом томон кела бошлади.

— Начальник чақирди, — деди навбатчи жувон, Ойнисани кўрсатиб. — Ўн минутда қайтади. Юр! — деди у Ойнисага.

Ойниса Қаюмжонни тихирлигига қарамай Клавага берди ва навбатчи жувонга эргашди. Клава ағрайганича қўлида бола билан қолди.

Зонада ҳеч ким кўринмас, ҳамма маҳбус аёллар бино остидаги цехларда меҳнат билан банд. Икки қаватли ёғоч барак олдида фаррош аёл зина ювмоқда. Чап томондаги иккита отсиз аравада цехлар ишлаб чиқарган қоплар, йўғон арқон ўрамлари қалашиб ётарди. Аравалар ортидаги ҳовузларнинг кўккимтир, дори қўшилган сувида каноп толалари ивир, шамол камайганда улардан чиққан сасиқ ҳидга чидаб бўлмас эди.

Навбатчи жувонни кўриб, пойлоқчи панжара эшикка осилган қулфни оча бошлади, навбатчи жувон кўкрак чўнтагидан рухсатномасини чиқариб кўрсатди. Кираётган пайтида айтган бўлса керак, пойлоқчи Ойнисага синовчан тикилиб чиқиб, йўл бўшатди. Ойнисанинг бу ерга келганига бир ярим йил бўлса, биринчи марта зонадан чиқиши эди. Аслида зонадан агар махсус зарурат ёки қочиш нияти бўлмаса — ҳеч ким чиқмайди, чиқишга эҳтиёжи ҳам йўқ — ташқари қанақа бўлса, бу ер ҳам шунақа: дарахтлар кўп, майсалар кўм-кўк, гуллар қийғос, фақат ҳар бурчакда пойлоқчилар вишқаси бор.

— Нега қалтирайсан? — деди ёзги форма кийган Мишина, Ойнисани кўриб. Унинг овозида одамнинг этини уюштирадиган ғазаб аломати сезилмади, Ойниса кўнглида иккилана бошлади, бунақа мулоийм оҳанг аллаши, оқибати жуда ҳам хунук бўлиши мумкин эди.

— Ўзим, — деди Ойниса, титроғини тўхтата олмай.

— Ишлар қалай? — сўради Мишина, чекаётган папирос қолдигини кулдонга эзгилаб.

— Ишлар? Биронта камчилик борми? — деди Ойниса, тик турган ҳолда ҳадиксираб.

— Йўқ, — деди Мишина, — шунинг учун сени чақирдим.

Ойнисанинг ҳадиги ғалати ҳаяжонга айлана бошлади. У тезроқ асосий мақсад нимадан иборатлигини билгиси келарди.

— Эшитаман, начальник.

— Боланг қандай? — деди Мишина ва одати қўйича ўнг томонидаги деразага қараб олди.

— Шукур ўсапти. — Ойниса зимдан тоқатсизланарди.

— Фаррош аёл тийганиб майиб бўлипти, — деди Мишина, — ўтасанми бу ёққа?

— Сиз нима десангиз — шу, начальник, — деди Ойниса енгил хўрсиниб. —

Ишдан қочмайман.

— Ҳаммомда Клава қолади, сен шу бугуноқ ишни бошла, навбатчи жувон нима қилишингни айтади.

— Хўп, — деди Ойниса жазо қўлланилмаслигидан кўнгли тинчиб. Ўзи ҳамиша олдинги ҳамкасбларининг куни келишидан, айниқса, боланинг ҳаётидан чўчир эди, бу таклиф маъқул кўриди. Бироқ ҳозиргача Қаюмжонни узоқдан бўлса ҳам кўриб турарди, хат-пат олишди, энди бу ишга ўтказишса, алоқа узилиши мумкин. Мишина Қаюмжон ҳақида гап очмади, демак, ҳали у ёқдаги маҳфий ишлар ҳиди бу томонга етиб келмаган. Боласи нима бўлади? Агар Қаюмжонни бу корпусга олиб ўтса, тинчроқ бўларди, албатта, аммо у томонга бола баҳонасида ўтиш ва эрини кўриш имконияти ҳам йўққа чиқади. Бироқ болани у томонда фақат Клава ихтиёрида қолдириш ҳам хавфли. Майли, Ойниса бу ерга бироз мослашиб олсин, Мишина билан сал яқинлашсин, агар Мишина ўзини ёт тўтмаса, эрталаб чамалаб қўйган илтимосини авраб-нетиб Мишинага айтишга, ёлборишга уриниб кўради. Агар вазият сенга бўйсунмаса, кўришиш имконияти бўлмаса, алдаш, кўзини шамғалат қилиш керак. Бошқа усул, бўлак чора йўқ, акс ҳолда ўзинг мажақ бўласан.

Мишина Ойнисанинг боласини бу ёққа олиб ўтиш ҳақида оғиз очмади, майли, ҳозирча ҳамма нарса ўз-ўзича қолаверсин, келгусида вазият бирон чорани кўрсатади, бошлиқларга яқин бўлиш фойдасиз эмас.

— Мактабда ўқитувчилик қилган экансан, — деди Мишина яна папирос тутатиб, — қайси фандан дарс бергансан?

— Рус тилидан.

— Рус тилидан? — Мишина Ойнисанинг рус тилида сўзлаши рус аёлларидан кам эмаслигини, ҳатто жумла тузишлари уларникидан тозароқ эканлигини билар, аммо ўзбек аёли рус тилидан дарс бериши — бу Мишина учун янгилик эди, бинобарин Ойнисанинг айни шу томони начальникни қизиқтирар эди. — Битта мулоҳаза бор, — деди Мишина, сал юмшаб. — Ўтир, айтаман.

Ойниса табууреткага ўтирди ва начальнигида пайдо бўлган ўзгаришни пайқаб, кўнгли умидга тўла бошлади.

— Ўн бир яшар ўғлим бор, эрта чиқиб кетаман, кеч келаман, — деди Мишина шикоятмуз. — Эрим ҳафталаб экспедицияда. Болаларга — яна битта қизим бор — онам қарайди, қариб қолган. Саша ўзи билганича дарс тайёрлайди, бир нарсани тушунмаса, сўрайдиган одам йўқ. Баҳолари уч, баъзан тўрт, иккиси ҳам бўлиб туради. Бир-икки соат шуғуллансанг, балки оқсамасмиди. Китоблари бор, сал туртки керак-да. — Мишина “шуғуллан”, деб буйруқ тусида мажбурият юкласа ҳам бўлаверар эди, аммо унда бола билан ёрдамчи — ўқитувчи орасида иноқлик туғилмайди, мажбуриятга айланган машғулотлар қанақа натижа беради — айтиш қийин. Ахир, бу машғулотлар кўнгили бўлса, ижобий оқибат кутиш мумкин, бунга Мишинанинг фаросати етади. Қолаверса, бу — илтимос, Ойниса дарсдан қўли чиқиб кетганини ёки боласи борлигини рўқач қилиб, рози бўлмаслиги ҳам мумкин. Хоҳишини қариши, зўраки муаллимнинг ихтиёрига болаларни топшириш ақлдан эмас. Албатта, ҳозирги аҳволига нисбатан зона ташқарисига чиқишининг ўзи катта имтиёз, маълум даражада эркинлик, бунақа эркинликни бошқа синалмаган аёлга берсанг, болаларингни бўғизлаб, уйингни шилиб кетиши мумкин. Бу маҳбус унақа қилмайди, бу тоифадаги аёллар ғараз сақлашмайди, бировнинг мулки — жонига қасд қилмайди, бундай ишлардан ҳазар қилишади. Тарбияси шунақа. Қолаверса, боласи шу ерда, ёмон нияти бўлса ҳам, боласини ўйлайди, кўзи қиймайди. — Хўп? Нима дейсан? Уддасидан чиқасанми? Агар рози бўлмасанг, майли, бошқа аёллар бор, жон дейишади.

— Нега рози бўлмас эканман, начальник! Розиман, албатта, — деди Ойниса дарҳол, Мишинанинг айниб қолишидан чўчиб. — Шу ишга мени муносиб кўриб-сиз, раҳмат. Бироқ...

— Хўш?

— Болам нима бўлади?

— Боланг зонадан чиқиши мумкин эмас, ўзинг тушунасан, — деди Мишина. Унинг назарида, боласи бу ерда қолса, гаров бўлиб хизмат қилади, дегани эди. — Узоғи билан икки соатли вақтинг кетади. Клавага айтаман, болангга қараб туради. Хавотирга ўрин йўқ.

— Зонадаги ёмон аёллардан кўрқаман-да, опа, — деди Ойниса зорланиб. — Биласиз-ку.

— Икки соатга Клава шу ёққа, маъмурий бўлимга чиқиб туради, — деди Мишина. — Боланг қўлингда бўлса, машгулот ўтказолмайсан, бу ёғини ҳам ҳисобга олиш керак.

— Майли, — деди Ойниса кўнгли ёришгандек бўлиб.

Ойниса йиқилиб майиб бўлган фаррош аёлниги ишини бажарар экан, бехос Мишина унинг таклифи ҳақида ўйлай бошлади. Аввал кўрс, дағал, буйруққа ўхшаш чўрт кесар муомалали аёл, таъбир жоиз бўлса, ўта мулойим муносабатда гаплашди. Олдинлари Ойниса Мишинани кўрса, кўрқувдан тиззалари қалтирай бошлар, бирон қўпол гап айтади, деб ўзини четга олар, иложи бўлса, кўзига кўринмасликка интилар эди, аммо бу гал Мишина мутлақо ўзга, ташвишга ўралашган, ҳатто аянчли, ночор аёл бўлиб кўринди, гўё афтидаги ниқоб тушгандек туюлди. Ойниса, шубҳасиз, Мишинанинг илтимос тариқасида ифода қилган буйруғини бажаради, ўғли билан шуғулланади. Меҳнатини аямайди. Машгулотлари натижасида боласининг ўзлаштириши ўнганса, баҳолари кўтарилса, Мишина Ойнисанинг хизматини эътиборсиз қолдирмайди, Ойнисанинг унча-мунча илтимосларини рад қилмайди, балки эрини ҳам бирон ишга олади. Лагер начальниклари ўзаро учрашиб, бир-бирининг баъзи юмушларини бажариб туришади, Қаюмжоннинг аёллар бажара олмайдиган ишга, масалан қопларни, арқонларни ташиш, арваларга юклаш, кўмир тушириш, ҳовуз тозалаш ишларига жалб қилса бўлди-ку. Ана, иккита-учта шунақа ёрдамчи “пособниклар” ишлаб юришипти-ку; тўғри, улар ёши ўтган аёлларга тегажўғлик қилиш қўлларидан келмай қолган қари қирчанғилар, аммо Қаюмжон ҳам ёш эмас, оёғи оқсоқ, ногирон. Унинг устига Қаюмжон тажовуз қиладиган, зўравон одам эмас, мулойим йигит, аёлни кўрса, уялади. Майли, кунлар ўтаверсин-чи, худо бир йўлини кўрсатар. Энг муҳими — Ойниса начальник аёлниги назарига тушди, энди, албатта, ҳасад қилувчи аёллар топилади ҳам, пўписса қилиш ҳам бўлади. Нима, ҳаммомда ишлаганида жим юришди-ми? Унда-ку, Ойниса умуман ҳимоясиз эди, ҳозир начальник аёл тўсади, шунақа адабларини берадики, сичқоннинг уяси минг танга бўлиб кетади. Шунда ҳам жосус, қонхўр аёллар қуйилишмайди, биронтаси ёқмай қолса ё нарчасини қизганса, албатта, хилватга тортиб, чалажон қилишади, ҳатто ўлдиришади ҳам. Бундан ҳеч ким юз фоиз истисно эмас, ҳатто начальник ҳам ўзини хавфдан соқит қила олмайди. Лагер қонуни шунақа. Ҳар йили лагерда ўнлаб соқчи-начальниклар ўлдирилар эмиш.

12

Ёмон хабар тез тарқалади. Фаизовлар оиласи Қаюмжонникига кўчиб ўтгандан кейин Мансур аканинг ўғли Носиржон дарс-парс тайёрлаш учун қулай деб оғилхонага ўтди. Нимқоронғи бўлса ҳам, анчагина озода, шиптир ҳиди ҳам ариган, ер-девори қуриган, осойишта жой эди. Эрталаб мактабига кетагуриб, китоб-дафтариини олиш учун Носиржон “дарсхонасига” бурилди. Эшик негадир ичидан берк эди, Носиржон ҳайрон бўлди. Эшик ичидан берк бўлса, демак, ичида кимдир бор. Дадаси охириги кезларда, масжидга чиқмаса-да, уйда намоз ўқийганини Носиржон кўрган эди, ҳозир ҳам йигитчанинг хаёлига шу тахмин келди. “Дарсхона” шахсий масжидга айланипти, деб ўйлади Носиржон ва намоз тугагини кутди. Бир неча дақиқа ўтди, ичкаридан тиловат товуши, сажда пайтида қимирлашдан чиқадиган

шарпа ҳам эшитилмади. Носиржон яна кутди. Жимжитлик бузилмади. Носиржон эшикни эҳтиёт тортиб кўрди, ҳеч ким садо бермади. Носиржон эшикни қаттиқроқ тортди.

— Дада, — деди Носиржон ниҳоят ва сукут сақлади. Жим-жит. — Дада! — деди Носиржон қаттиқроқ овоз билан, аммо бу гал ҳам жавоб бўлмади. Носиржон хавотирланиб яна: — Дада! — деб қичқирди ва эшикни бор кучи билан силтаб тортди. Зулфин суғурилиб, эшик очилиб кетди. Носиржон ҳадикда остона ошиб, ичкарига кирди. Вақт эрта бўлгани учун энди чиқиб келаётган қуёшнинг нури бу ерга тушмас, ичкари қоронғи эди. Носиржон разм солиб қарай бошлади, кўзи бир оз ўргангач, Носиржон харига осилган арқон сиртмоғига осилиб ётган отасининг жасадини кўрди. Мансур аканинг боши яланг, ияги кўксига қадалган, оёғи остида хум ағнаб ётар, жасад қимир этмасди. — Ая-а-а! — деб ҳайқирди Носиржон даҳшат ва қўрқувдан нима қиларини билмай. — Ая-а-а!

Қироат бону чойдан кейин бир дафъа мизғиш учун ичкари хонада энди чўзилмоқчи бўлиб турувди, ўғлининг мудҳиш тўла овозини эшитиб, ташқарига отилди. Носиржон илон босиб олгандек, оғилхона эшиги олдида жазавога тушар, даҳшат тўла кўзлари ичкарига қадалган, бутун вужуди дағ-дағ титрар эди.

— Нима?! — бақирди Қироат бону ва сарпойчан оғилхона томон талпиниб югурди. — Нима бўлди?!

— Қаранг! Дадам! — деди даҳшатда Носиржон ва тисарилиб онасига йўл очди.

Қироат бону ичкарига қаради-да, бир зум карахт бўлиб тургач, эшик кесакисини чангалаганча ҳушидан кетди ва Носиржоннинг оёғи остига йиқилди. Йигитча аввал-охир бундай вазиятга тушмаган эди, назарида онасининг ҳам жони чиққандек туюлиб кетди унга.

— Ая-а! — дея, Носиржон қўшни девор томон отилди ва тирмашиб: — Хола! Амаки! — деб қичқирди.

— Нима бўлди? Нима?! — Овозлар янгради; зум ўтмай икки аёл, кўйлак-лозимларига ўрала-ўрала девор оша тушиб келишди. — Нима бўлди?

— Аям! Аям! — дея Носиржон қулаб ётган онасини кўрсатди.

Аёлларнинг бири чопиб келиб, Қироат бонунинг бошини чангалига олди ва кўзларига боқди. Қироат бонунинг рангида қон йўқ, билинар-билинимас нафас олар, эти совуқ эди.

— Сув! — деди аёл тепасида қалтираб турган Носиржон билан эгачисига қараб. Носиржон югуриб бориб, косада сув келтирди. Аёл Қироат бону юзига сув септи, ҳушсиз аёл сесканиб, кўзини очди. Мансур ака эсдан чиққандек эди.

— Дадам! — деди Носиржон ва ичкарига ишора қилди.

Иккала аёл ичкарига бош суқишди.

— Вой ўлай! — деб, ёқасини ушлади Қироат бонуга сув сепган аёл. — Бу нимаси? Мансур амаки-ку! Астағфурилло! Нима бўлувди? Жанжал чикувдими?

— Йўқ, — деди Носиржон ҳамон саросимадан қутула олмай.

— Югуринг, Носиржон! Маҳаллага чопинг! Чақиринг одамларни! Мактабга хабар беринг!

Бир ҳафта ўтгач, Қироат бону билан Носиржон тўкилган ўрик-олмаларни йиғиб-териб, қоқи-туршак қилишга киришишди. Иккови ҳам нима бўлганини, нега Мансур ака ўз жонига қасд қилганини тушунишмас эди. Дафн ўтди, шоша-пиша Мансур ака мазорнинг бир четига кўмишди; видолашиш учун узоқдан бола-чақаси билан келган қизлари отасини кўриша олмади ҳам, тобут шу қадар тез кўтарилидики, кўп одам қатнашишга ҳам, йиғи чиқаришга ҳам, маърака қилишга ҳам масжид пешволари ижозат беришмади — ўзини ўлдирган одамга маросим ўтказиш у ёқда турсин, жаноза ўқиш ҳам мумкин эмас эмиш. Итти кўмгандек кўмишди. Қизлари фарёд қилишганда, кимдир келиб, йиғламанглар, ичкарида йиғланглар, овоз чиқмасин, деди. Уйдагиларнинг зори эътиборга олинмади. Қизлари юмюм йиғлаганича ўз уйларига жўнашди. Ҳеч ким мудҳиш воқеанинг сабаби нимадалигини билмай гаранг эди. Мактаб-боғча директори, обрўли, қанча-қанча ўғил-қизларга таълим берган, замон оғирлигига қарамай, у қадар қашшоқ бўлмаган, қизларидан тинчиган, донишманд одам Мансур ака нега шу йўсин дунёдан ўтди? Бунинг сирини Мирзаевдан бошқа ҳеч ким билмас эди.

Икки-уч ҳафта ўтгач, тоқчадаги чойнак ичидан учта букланган хат чиқди — бири Қаюмжондан, иккитаси Ойнисадан эди, Қироат бону ҳатто хатларни ўқиб чиқса ҳам, у бунга эътибор бериб ўтирмайди. Фақат нега учта хат келганини хотинига айтмади — шу томони Қироат бонуни ажаблантирди. Яширадиган ёки айтиш ман қилинган гаплар хатларда йўқ эди, нега хат келганини Мансур ака яширди экан — жумбоқ эди. Биттаси эсидан чиққан бўлса бордир, аммо яна иккита хат келибди-ку, нега буларни ҳам айтмаган? Бу тасодифми, ёки атайлаб қилинган тadbирми? Нима учун шундай қилган? Ёки Мансур аканинг Ойниса билан илакишган жойи бормикан? Унда бу жоиз бўларди. Бироқ Мансур ака — Қироат бонунинг эри, олгита неварга кўрган, ёши улуг, ўта покиза, номига доғ туширишдан ҳазар қиладиган диёнатли одам — ёш жувон билан алоқа қилиши ақлга сиғмайди-ку. Сир тутиш шунчалик зарур экан, нега хатларни йиртиб ташламади, ахир, бирдамас-бирда шош бўлиши мумкин эди-ку? Нега ҳатто Асил опа Ойнисадан хат келганига ўйноқилаб суюнчи сўраганида ўзини билмаганга солди? Ахир қўйилган рақамларга қараганда хатлар икки ой аввал, Қаюмжоннинг хатидан ҳам олдин ёзилган экан-ку. Майли, Ойнисанинг хатларида қанақадир сир бор ҳам бўлсин, аммо Қаюмжоннинг хатини нега яширди экан? Қироат бону жумбоққа жавоб топа олмас, биров билан сирлашишга андиша қилар, ўзи бир қарорга кела олмасди, шунча ясаган далиллари бир-бирига зид, одам ишонини қийин тахминлар эди. Тахминлар тўғри бўлиб чиққан тақдирда ҳам, нима бўпти? Хатларни йиртиб ташласа, ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолаверарди, Ойнисанинг муҳлати ўн йил экан, муҳлат тугагунча — ким бору ким йўқ. Мансур ака Қироат бону гумон қилган алоқадан чўчиб, Ойнисага бошқа хат ёзма, деб илтимос қилса — тамом, олам гулистон эди-ку. Йўқ, эри ўзини ўлдиришгача боришгани, демак, бу ерда бирон муҳим, жиддий гап бўлиши керак. Эрининг ўлимига шу хатларнинг қанақадир дахли бор. Аммо қанақа? Нега эри хатни олган заҳоти уларнинг уйига чопмади? Кампир ҳали ҳаёт эди, ўғли, келини тирик эканини билганида, балки ўлмасмиди? Ўлмас эди. Умид умрини чўзган бўларди. Болалари-чи? Ота-онаси нима бўлганини билишмай, қанча азоб чекишди, қанча йиғлашди, Мансур аканинг ўзи неча марта бориб, юпатиб келди. Мана, хат келди, ота-онанг тинч экан деса, бу қадар озорланишмас эди-ку. Нега шунақа қилмади? Эри қанақадир мияси айниган, довдир, масъулиятни сезмайдиган одам эмас эди, бу вазиятда яширин бир сир борлиги муқаррар. Қандай сир бўлиши мумкин? Ким билан маслаҳат қилса бўларкин? Умуман, бу сирни бировга ошкор қилиш мумкинми ўзи? Шундоқ ҳам ўзини ўлдириб, шум ажал билан ўлиб кетди, энди ҳатто Асил опага хатлар хусусида гап очадиган бўлса, гап бориб бояги гумонларга тақалади, Асил опа эҳтиётсизлик қилиб, оғзидан гуллаб қўйса, ифво тарқалади-кетади. Эрининг покиза номига, Ойнисанинг шаънига доғ теккан бўлади; йўқ, буни бировга очмагани маъқул. Аммо гўё ҳеч нарсани сезмагандек юравериш ҳам оғир, энди бу шубҳа ҳаловат бермайди, муттасил кемиради, кўз очирмайди. Лоақал ўзининг ўлимига туртки берадиган бирон белги қолдиргандир, ахир бу йўсинда ўлиб кетса, мендан кейин қолганлар, албатта, сабаб ахтаришади, сабаб топилмаса, мени жинни, эси оққанга чиқаришади, деб ўйлагандир-ку, бунақа тамға билан ўлиб кетишни эри мутлақо истамаган бўлса керак. Тўғри, ишлари тузук силжишига қарамай, охириги пайтларда Мансур аканинг руҳи паст, ўзи билан ўзи гапирадиган, тушларида алаҳсирадиган, иштаҳаси тортилиб, гапёқмас бўлиб қолувди, демак, дилида жуда оғир юкни кўтариб юрган, азбаройи чора тополмаган, ҳаёти билан видолашишга қарор қилган. Шубҳасиз, дилини ўртаган аччиқ, чидаб бўлмайдиган пинҳоний дард бўлган. Қанақа дард? Уни қандай пайқаш мумкин? Очилармикан? Ё сири ҳам ўзи билан кетармикан? Нега Қироат бону, шундоқ зийрак аёл, эрининг тушкун, забун ҳолатини кўриб туриб, сўраб-истамади? Нега кўпроқ ўз касали билан ўралашди? Балки, шўрлик шунақа сирдошлик белгисига, тасаллига муҳтож бўлгандир, балки сири шош бўлишидан ҳайиққандир...

13

— Сизга ташлаб кетди, — деди Озодани аравачада ўйнатаётган Холида, техникумдан қайтиб келган Муқаддасга русча сўзлар ёзилган бир варақ қоғоз тутиб.

— Ким ташлаб кетди? — сўради Муқаддас кун бўйи сиққан туфлисини еча туриб.

— Ўрис аскар, гапини тушунмадим, — деди Холида онасини кўриб, хархаша қила бошлаган Озоданинг аравасини четроққа итараркан. Муқаддас бир оз асабийлашиб, букланган варақни ёзди ва ўқиб чиқди. Бу майор Сорокиндан келган хат бўлиб, фақат бир жумладан иборат эди: “Аризангиз бўйича келиб учранг. Майор Сорокин”.

Муқаддаснинг юраги ҳаприқа бошлади, у шу заҳотиёқ Штабга учиб боргиси келди, аммо кеч кириб қолган эди, Муқаддас Сорокинни учрата олишига кўзи етмай, шаштидан қайтди, эртага эрталаб боришни режалаб қўйди. Ўзини чалғитиш учун ҳовлига сув сепди, барибир “нима бўлди экан” деган савол миясидан аримади, Озоданинг ёпишиши ҳам, Холида билан Замира холанинг гаплари ҳам унинг паришон ҳолатини тарқатмади.

Бир пайтлар одам аримайдиган бу гавжум, катта уй ҳозирда ҳувиллаб қолган. Замира хола билан Холида ўз хонадонига чиқиб кетишганда, ютаман, дерди. Муқаддас ичкари хоналарга киришдан безир, дарҳол Холидани чақирар, шийпонга жой тўшаб, анча маҳалгача кўрпада ўйнаб ўтиришар, Озода уйқуга кетгач, ўзлари ҳам чироқни ўчириб, кўрпага киришар, юлдузларга тикилиб, ухлаб қолишар эди. Умуман, эркаксиз уй отсиз аравага ўхшар экан, ҳамма нарса жойида-ю, файзи йўқ, омонат кўринади, ҳар бир тешигидан алланималар чиқиб келаётгандек туюлади, баданни жунжуктиради. Шарпа бўлиб юрса-да, Ҳошимжон борлиги тузук эди, ўзи уйида бўлмаса ҳам, эркак киши борлиги сезилиб турар эди. Маъсуджон ҳалок бўлмаганида ўзи бошқарармиди? Уни ҳам худо кўп кўрди. Ҳаётда ҳеч қандай орзу-ҳавас кўрмай бекорга нобуд бўлиб кетди. Урушга жўнатиш керак эмас эди, ўзи ўжарлик қилиб, жонига завол бўлди. Қанчадан-қанча майиб-мажруҳ ҳеч кимга бир чақалик нафи тегмайдиган одамлар кунини кўриб юрипти. Соппа-соғ юрган акиси ярим йил ҳам ўтмай, ўтди кетди. Балки анову Заҳро мегажинни олиб беришганда урушга кетмасмиди. Болаларнинг кўпроқ бўлгани ҳам тузук экан, ўйларди Муқаддас баъзида укалари йўқлигидан ўксиб, танҳолик билинмас эди. Муқаддаснинг яккаю ягона тоғаси йигирма йил бурун хотини ва иккита фарзанди билан Афғонистонга ўтиб кетган, амакиси босмачиликда айбланиб, ўлдириб юборилган, бува-боболари вафот этиб кетган экан.

Ҳовлида ётишгани учун куёш нурлари Муқаддасни эрта уйғотиб юборди, Муқаддас ухлаб қолишдан кўрқиб, ичкарига кириб ётмади, соат тўққиз — ўн бўлганга қадар вақт ўтиши қийин бўлди. Муқаддас нонушта қилиб бўлиб, техникумда бир-икки соат дарс ўтгач, Сорокиннинг олдига боришни мўлжаллаб, йўлга тушди.

Майор Сорокин мажлисда экан. Муқаддас бир соатга яқин пастдаги фойеда кутиб ўтирди. Ниҳоят, Сорокин пайдо бўлди ва Муқаддас билан ишга банд одамдек кўришиб, хонасига кириб кетди. 10-15 дақиқа ўтгач, навбатчи йигит Муқаддасни чақирди. Муқаддас хонага кириб, эшик олдида тўхтади, майор ўтиришга жой ҳам кўрсатмади. Муқаддаснинг юрагига гулгула туша бошлади.

— Иш чатоқ, — деди Сорокин дарҳол гап бошлаб. — Сатторов жон берипти. Ўлипти.

Муқаддаснинг оёқлари бўшашиб, ичида бир нима узилгандек бўлди.

— Ўтиринг, — деди Сорокин Муқаддаснинг аҳволини кўриб ва тирсагидан ушлаб, стулга ўтқазди.

Ранги ўчиб кетган Муқаддас карахт, садо чиқаришга ҳам ночор эди.

— Шунақа бўлишини сезувдим, — деди Муқаддас, ниҳоят, тилга кириб, кейин асабий жилмайиб қўйди.

“Истерика”, — деб ўйлади Сорокин Муқаддаснинг жилмайишини ўзича йўйиб — чунки вазият куладиган эмас эди-да.

— Ўлиги нима бўлди? — сўради Муқаддас ҳушига келиб.

— Моргда, — деди майор. — Тартиб бўйича, ўзлари кўмишлари керак.

— Тартиби қуриб кетсин, — деди Муқаддас мунгли товушда.

— Гаплашиб келдим, агар онаси талаб қилса, беришади.

— Олиб келиш мумкин, демоқчимисиз?

— Мумкин.

— Албатта, онаси йўқ дермиди. Фақат бу шум хабарни онасига мен айтмайман, — деди Муқаддас алам билан.

— Ёзма ариза онасидан бўлиши керак, — деди Сорокин худди илтимос қилгандек.

— Гап мендан чиқмасин.

— Жасадни узоқ сақлаб бўлмайди. Кимёвий ишлов берилган, барибир шошилиш керак. Самолёт икки соатда келтиради. Онасига ўзингиз айтганингиз маъқул. Ҳозир онаси номидан талабномани сиз ёзиб беринг. Текшириб ўтиришмайди. Биз хабар берсак, жанжал кўтарилади, онаси ўзига келгунича вақт ўтади. Тўғрими?

— Қайдам, тўғридир, — деди Муқаддас паришонлик билан. — Онасига қандай айтаман? Нима деб кўндираман, қандай овунтираман — уйдан соппа-соғ чиқиб кетган ўглининг ўлиги кирса?

— Илож қанча, — деди ташвишли оҳангда майор, — ҳарқалай, таниш экансизлар.

Гап қовушиши қийин, сўзлар аллақандай ноўрин, сунъий эди. Сорокин ижир-ганди, хижолат чекди, ҳозир кимларнингдир қилмиши учун хуноб бўлиб ўтирипти.

— Вазият енгилмас, албатта, — деди майор шу сўзларни айтишга мажбур эканидан огриниб, — аммо шуни... қилмаслик, — майор таъсирини юмшатиш учун “қилмасангиз” сўзини “қилмасак”ка айлантирди, гўё бу билан тадбирда ўзининг ҳам иштироки бордек қилиб кўрсатиб, — бўлмайди.

Яна битта оғир синов, қийин жабҳа, азобли босқич қолди, бу Ўлмаснинг онасига бор гапни айтиш, Мунис опанинг дод-войига чидаш, Муқаддас шу дөвондан ўтиб олса кифоя, у ёғидаги мусибатлар қанақа бўлмасин бардош бериш мумкин.

Муқаддас Сорокиннинг хонасидан чиқиб кетар экан, Мунис опа билан бўладиган учрашувдан бўлак ҳеч нарсани кўрмас, Мунис опа билан гапларини чама-лаб чиқар, тайинли бир қарорга кела олмас эди.

Йигирмага кирмай, Муқаддас ҳаётнинг шунча алғов-далғовига тушди. Бедаво касал азобида отаси ўлиб кетди, бир йил ўтмай онаси қазо қилди, Маъсуд номунишонсиз йўқолди, деган қора хат келди, аза очилди, Муқаддас ўзини осмоқчи бўлди, нотаниш йигитчага никоҳ қилиб беришди, Ўлмасни урушга равона қилишди, Ўлмас ногирон бўлиб қайтиб келди, бу камлик қилгандек, мана, энди ўлигини олиб келишади. Аммо дилини ларзага солгудек ёрқин кунларни ҳам Муқаддас кечирди. Бу лаҳзалар, шубҳасиз, Ўлмаснинг муҳаббати билан боғлиқ бўлиб, ўша қуёшдек чарақлаган ва шу билан бирга таҳликали дамларни унутиб бўлмайди. Эртагами, индингами Ўлмас қора ерга кўмилади, ягона ёдгорлик — Озода, Ўлмаснинг қизи, эҳтирос меваси. Энди ҳаётни шу қумридек бегуноҳ, беҳимоя зотга бағишлаш, шунинг манфаати билан яшаш керак.

14

Юк самолёти Берлинга келиб қўнганида ҳамма ёққа қоронғу туша бошлаганди. Ҳар икки дақиқада учув йўлига оғир самолётлар келиб кўнар, бошқалари ҳавога кўтариларди. Учув майдонида немис ҳарбий либосидаги қуролли солдатлар соқчилик қилишар, қора ялтироқ лимузинлар зўр прожекторлар нурида ялтираб, башанг офицерларни олиб кетар эди.

Маъсуд учиб келган самолёт трапи олдида қора енгил машина ва иккита вермахт зобити турар эди. Маъсуд ерга оёқ қўйиши билан, улар яқинлашишди. Маъсудни қўриқлаб келган соқчи зобитларга немис тилида нимадир деди. Зобитларнинг бири бош ирғаб, чарм қўлқоп кийган қўли билан Маъсудга ишора қилди. Маъсуд зобит олдида тўхтади.

— Марҳабо, — деди ўзбек тилида иккинчи зобит кўришиш учун Маъсудга қўлини узатмай. — Обер лейтенант фон Клаузе сизни Германия тупроғида олқишлайди. — Маъсуд фон Клаузегга хиёл бошини эгиб, салом ишорасини қилди. — Мен, Собир Юсуф, таржимонман. Шарқий министрликда сизни капитан Коллер жаноблари кутмоқда.

Фон Клаузе қўлидаги ҳассаси билан нарида турган машинани кўрсатди ва

соқчига нимадир деди, соқчи ўнг қўлини итқитиб, пошналарини бир-бирига урдида, ҳарбийча орқасига бурилиб, самолёт томон кетди.

Олдинги ўриндиққа фон Клаузе, орқага таржимон билан Маъсуд ўтирди. Машина жойидан қўзғалди ва йигирма минут ўтар-ўтмас, Берлин кўчаларига кириб борди. Шаҳар нурга ботган, тоза кўчаларида машина ва одамлар гавжум, ҳатто унда-мунда учрайдиган қуролли навбатчилар борлиги ҳам сезилмас, магазин витриналари, кинотеатрларнинг жимирлаган чироқлари, ресторанлар олдига келиб тўхтаган лимузинлардан тушаётган ялтироқ, этаги узун либос кийган хонимлар, қибор жаноблар, нурлар ёлқини — ҳамма нарса ўта бойликдан дарак берар, кўзни қамаштириб, маҳлиё қилар эди.

Капитан Коллер хонасидаги деразалар қора оғир пардалар билан бекилган, бурчакда фашист овастикаси тикилган байроқ. Капитан гражданча кийимда тик турган ҳолда телефонда гаплашарди. Унинг бўйи найнов, сочи сийрак, элликларга кирган бюргер бўлиб, ўзини шарқшунос ҳисоблар, араб, форс, турк тиллари билимдони сифатида тан олинар ва маълум даражада бундан ўзи ҳам фахрланарди. Тез орада унвони яна ошишини сабрсизлик билан кутар эди. Фон Краузе етакчилигида Маъсуд билан таржимон Собир Юсуф хонага кирганларида, Коллер телефон гўшагини қўйиб, салом берганларга қаради ва сунъий жимаийб: — Салом, марҳамат, — деди. Бу, албатта, Маъсудга қарата айтилган сўзлар эди. Коллер жаноблари ўтиришга даъват қилиб, учала суҳбат иштирокчиларига расмий, яъни немис тилида гапира бошлади. Унинг Маъсудга тааллуқли сўзларни Собир Юсуф ўзбекчага ва Маъсуднинг сўзларини немисчага таржима қилиб турди.

Капитан Коллер Маъсуд узатган папкадаги ҳужжатларни кўздан кечириб чиқач, меҳмонга илиқ муомала билан:

— Ҳерлих, — деди немисчалаб ва таржимасини кутмай ўзбекча қўшиб қўйди: — Маъқул.

Собир Юсуф, ҳерр Коллернинг ташаббусини олқишлагандек, кулиб қўйди, Коллер қолдирган таассуротини синаш учун Маъсудга қаради ва гангиб ўтирган йигитнинг аҳволини тушуниб, яна расмий тилга ўтди:

— Лейтенант Вольф сизни ижобий таърифлаяпти, — деди фон Коллер ҳужжатларни варақлаб, — агар ҳақиқатда шундай бўлса, мен мамнунман. Сиз ёрдамга муҳтож Рейх офицерини елкада ўрмондан олиб чиқиб топширибсиз, ўз хоҳишингиз билан биз томонга ўтибсиз, агар сиз шу ниятингизни ёзма равишда тасдиқласангиз, немис жангчилари тоифасига хос имтиёзларга эга бўласиз. Зобит курсига тайинлаймиз, малакали касбни берамиз, қониқарли шароит яратамиз, унвон билан тасдиқланасиз. Туркистонликлар ичида яхши зобит тиббиёт ходимлари, инженер ва таржимонлар, ҳатто элликка яқин темир хоч олган жасур йигитлар бор, лаёқатингизни аямасангиз, шулар сафидан ўрин эгаллайсиз, келажакда озод ватанингизга хизмат қиласиз, мустақил диёрингиз ривожига ҳисса қўшасиз, идора қилувчилардан бири бўласиз. Германия ёрдамини, албатта, беради. Большевиклар истибдодидан қутуласизлар...

“Бошланди ташвиқот”, деб ўйлади Маъсуд ва яна ўн дақиқа Коллернинг панднасихатини, ваъзхонлигини эшитди. Фон Коллерга бунақа гаплар ёд бўлиб-кетганини Маъсуд англади, ҳеч нарса деб эътироз билдирмас, бош қимирлатиб капитаннинг мулоҳазаларини маъқуллар эди. Маъқулламай бошқа нима ҳам қўлидан келар эди? Айниқса, капитаннинг охириги жумласи, яъни:

— Аммо ихтиёр ўзингизда: биз зўравон эмасмиз, мен айтган афзалликларни ўзингиз учун номуносиб деб билсангиз, ўзингизни асир ҳисобласангиз, марҳамат, лагернинг бирига жўнатамиз, — дегани Маъсудни саросимага солди. Немис лагерига бўлиб, қанақалигини Маъсуд жуда яхши тасаввур қилар эди.

— Мулоҳаза ва тавсияларингизга қўшиламан, — деди Маъсуд.

— Баракалла! — деди ҳерр Коллер жавоб шундай бўлишини шубҳа қилмасида, кўпроқ йигитчага далда бериш учун: — Офарин! — деди у ўзбекча. — Келишдик. Омад тилайман.

Учрашувдан сўнг уч киши бўлиб, фон Клаузе, Собир Юсуф ва Маъсуд, қаҳвахонада овқатланишди. Қаҳвахонада йигирмага яқин одам бўлиб, ҳар бир столда сунъий шамчироқ ёнар, эстрада сахнасида машшоқлар мусиқа чалишар, унинг май садосида уч-тўрт жуфт аёл-эркаклар танца тушар эди.

Фон Клаузе менюни Маъсудга узатди, аммо Маъсуд немисчани, айниқса, таомлар турини билмагани учун, таржимонга қаради. Собир Юсуф билан Маъсуд бир хил овқат, фон Клаузе эса балиқ маҳсулотидан таом буюрди. Бир зумда столда биллур қадаҳлар, олча ичимлиги ва буюрилган таомлар пайдо бўлди. Қовурилган лаҳм гўшт, балиқ қиймаси, кўкат билан ясатилган закуска, бодринглар ва оқ нон билан стол тўлди, маън этилмаса-да, спирт ичимлиги истеъмол қилинмади.

Маъсуд таржимон томонига қарамай:

— Рўпарамиздаги одам ким? — деб сўради.

— Обер-лейтенант фон Клаузе, — деди Собир Юсуф, атайин овозини баланд кўтариб. — Бундан буён сизнинг бевосита командиригиз бўлади. — Таржимон гапини тасдиқлагандек фон Клаузегга қаради, обер-лейтенант жилмайиб, бош ирғади.

— Мен ҳам лейтенантман, — деди Маъсуд ўзига нисбатан маълум такаллуф қилишларини кутгандек.

Собир Юсуф Маъсуднинг гапларини офицерга таржима қилди.

— Энди бунинг аҳамияти йўқ, — деди обер-лейтенант бепарво тарзда. — Курсни тугатса, немис зобити бўлади.

Собир Юсуф обер-лейтенантнинг гапини таржима қилди.

Немис зобити бўлиш яхшими, ёмонми, Маъсуд била олмади, аммо командирга қараб жилмайиб кўйди.

— Бундан буёқ, — деди фон Клаузе шарбат ҳўплаб, — менинг олдимда ўзаро гаплашиш мумкин эмас. Гаплашиш зарур бўлса, менга таржима қилишингиз, ёки немисча гапиришингизга тўғри келади. Таржима қилинг.

— Мен немисчани билмайман-ку, — деди Маъсуд хижолатда бир зобитга, бир таржимонга қараб.

— Ўрганиш керак, — деди фон Клаузе таржимондан кейин, — қанча тез ўргансангиз, шунча яхши бўлади.

— Тиришаман, — деди Маъсуд биринчи суҳбатдаёқ нохушлик чиққанидан кўнгли хира бўлиб.

— Мактабда қанақа чет тилини ўқигансиз? — сўради зобит.

— Немис тилини, — деди Маъсуд.

— Немис тилини? — таажжубланди фон Клаузе. — Билмайсиз-ку.

— Гутен таг! — деди Маъсуд гапини тасдиқлаган бўлиб.

— Гутен абенд, — дея зобит Маъсуднинг хатосини тузатди, чунки “таг” кундузни англатар, ҳозир эса кечки пайт, яъни “абенд” эди.

— Я, я! — деди Маъсуд, бу “ҳа, ҳа” дегани эди, буни синфдаги энг қолақ ўқувчи ҳам билар эди.

— Мана, — деди ўз тилида зобит, — немисча машғулотлар ҳам бошланди, десак бўлаверади. Аммо тилни мен эмас, ўзбек тилини биладиган махсус ўқитувчи ўргатади. Масалан, — фон Улаузе сунъий жилмайиб, Собир Юсуфга ифода қилди, — бу кишига ўхшаган иккала тилни биладиган мутахассис.

Жумла катта бўлгани учун таржимон бироз қийналиб сўзларини ўзбекчага ағдарди, шунинг учун таржимоннинг тажрибаси ҳали кам экан, деган фикрга келди Маъсуд ва сўради:

— Немис тили ўрганишга қанча вақт кетди?

— Йигирма йил, — деди таржимон ва шу ондаёқ иккаловлари гапирган сўзларини зобитга таржима қилиб берди.

Маъсуд ағрайиб қолди — демак, келганига йигирма йилдан ошибди. Қаҳвахонадан чиққач, фон Клаузе бошчилигида Маъсуд билан Собир Юсуф машинада ярим соат йўл юришди ва Берлин четида жойлашган кичкина шаҳарчага кириб, икки қаватли, ҳали чироқлари ёниб турган шинамгина бино олдига тўхташди. Бу бино интернатни эслатадиган ётоқ бўлиб, кираверишда икки қуролли немис соқчиси турарди. Соқчилар фон Клаузени кўришлари билан қадларини ростлаб честь беришди ва эшикни очишди. Ётоқ маъмури, огоҳ қилинган бўлса керак, меҳмонларни кўриб, ажабланмади, фон Клаузени яхши танийди, чоғи, у билан одатдагича кўришиб, жой тайёрлигини айтди ва хона калитини топширди. Фон Клаузе ўз навбатида калитни Собир Юсуфга узатди ва хайрлашиб, ётоқдан чиқиб кетди.

Собир Юсуф Маъсуд билан иккинчи қаватга чиқиб, саккизинчи хона эшигини

очишди. Бу бир кишига мўлжалланган озода хона бўлиб, хонанинг жиҳози битта стол, иккита кресло ва пахмоқ жун одёл ёпилган каравотдан иборат. Деразасида парда, поли паркет, столда ўзбек тилида босилган “Янги Туркистон” газетаси ва кулдон ҳамда қоғоз-қаламлар, телефон апараты бўлиб, ён томонидаги эшикдан ванна ва туалетга кириш мумкин эди.

Афтидан, Собир Юсуф ҳам бу ерда кўп марта бўлган, чунки меҳмонларга хос қизиқиш билан атрофга алангламай, пардани суриб, деразани очди. Фон Клаузе кетишини кутиб тургандек, дарҳол ёнидан сигарет чиқариб, Маъсудга тутди. Чек-маса ҳам Маъсуд битта сигарет олиб, ҳидлади. Собир Юсуф сигарет тутатди ва креслога ўтириб, қайта-қайта тортди.

— Ўтиринг, — деди таржимон. Маъсуд плашчини ечмай креслога ўтирди. — Ётсираяспиз-а?

Маъсуд мавҳум жилмайди.

— Ўрганиб кетасиз, — деди Собир Юсуф оёғини чалиштириб. — Зерикишга фурсат бўлмайди.

Маъсуд хонадаги каравот битталигини кўриб, таржимон кетади ёки бошқа хонага чиқади, деб фараз қилди. Ҳали яхши таниш ва синовда бўлмаган одамга савол бераверишни эп кўрмай, бир неча дақиқа карахт бўлиб ўтирди.

Собир Юсуф сигаретани кулдонга босиб, ўрнидан турди.

— Сиз дам олинг, мен эрталаб келаман, — деди таржимон, камарини тўғрилаб.

— Фон Клаузе кетди-ку, машинаси қандай кетасиз? — деди Маъсуд одоб йўлича.

— Машина қақираман, — деди Собир Юсуф. — Эрталаб нонуштадан кейин легион штабига борамиз, фон Клаузе соат тўққизда кутади. Кеч қолиш мумкин эмас. Яхши ётинг, хайр.

— Хайр, раҳмат.

Маъсуд бир ўзи қолди, плашчини ечиб, туалетга кирди, ювиниб чиқиб, одёлга чўзилди, эндиги қисматини ўйлай бошлади. Маъсуд ўзининг хизмат доирасига кирган барча махфий ва расмий маълумотлардан хабари бор бўлиб, Германия томонидан қўққис бостириш натижасида ярим миллионча совет қўшинлари, юз минглаб Ўрта Осиё, Кавказ, Волга бўйи жангчилари, шу жумладан ўзбеклар ҳам асирга тушганини ва саксон фоизгача асирлар азоб-уқубатларда ўлиб кетганликларини, қирқ биринчи йилнинг охиридаёқ туркистонликлардан рота, батальон, дивизия тузилиб, кейинчалик “Туркистон легиони”, яъни Советларга қарши курашадиган уюшмалар барпо қилинганини, 1943 йилга бориб, бунақа кўнгиллиларнинг сони етти юз мингга етганини билар эди. Генерал Власов рус легионига қўмондонлик қилиб, унинг қўшини энг катгаси ҳисобланар, Кавказ, Болтиқбўйи, Волга — Идил, Туркистон легионлари Власов армияси таркибида эди. Германия рейхи бу туркий бўлинмаларига алоҳида эътибор берар, улар орасида ташвиқот ишларини олиб борар, махсус курсларда таълим берар, қониқарли шароит яратар, ўз жангчилари учун бу асирлардан пана сифатида фойдаланишни мақсад қилиб олган эди. Ўзбекистонда босмачилик номини олган оммавий ҳаракат тугатилганига энди ўн-ўн беш йил ўтгани учун, жароҳат ҳали батамом унутилмаган, одамлар дилида қонли, қақшатқич бузғунчилик асорати ҳамон битиб улгурмаган эди. Рейх шуни, ҳамда Россия сиёсати туркий халқларни, мусулмонларни, ўлкани мустамлака қилишга қаратилган. Германия уларни мустабилликдан озод қиладилар, мустақил давлат тузишда кўмаклашади, деган шиор остида тинмай тарғибот ишларини олиб борар, юз минглаб туркий тилда ёзилган варақаларни ташлашар эди. Айниқса, Совет қўмондонлиги ҳар бир асирга тушган жангчи хоин саналсин, деб қарор чиқаргандан кейин, немис ташвиқоти усули янада кучайди, қарор уларнинг ваъдалари тасдиғига айланди, минг-минг асирлар ватанга қайтиш ниятидан қайта бошлашди, баъзи ҳолларда бу ният нафратга айланди, кўплар ашаддий кураш йўлини танлашди. Легионлар аввалида Украина ва Польша минтақаларида жойлашган бўлиб, уларнинг жанговар қисмлари партизанлар билан жанг қилар, қолганлари коммуникация, мудофаа, қурилиш-созлаш, соқчилик-пойлоқчилик ва шунга ўхшаш ҳарбий-хўжалик иншоотларида ишлатилар, лаёқатли ва абжирлари махсус курсларда ўқитилар, турли касб-ҳунарлар билан таъминланарди. Ҳатто бўлажак давлат тузумининг идора таркиби аъзолари ва бошлиқлари белгиланган бўлиб,

уларнинг уюшмаси бевосита Германиянинг пойтахти Берлинда жойлашган яхши шароитларда яшашар, ватандош асир ва кўнгиллилар устидан ҳомийлик қилишар, немис жангчиси ва зобитлари қандай ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаланишса, туркий зобит ва жангчиларига ҳам шундай муносабат бўлишининг умумий Германия ҳарбий кўшинлари қонуний таркиби деб тан олинисини талаб қилар эдилар. Совет кўшинлари ўз тупроғидан немис армиясини суриб ташлай бошлаганида рейх легионларни Польша-Украинадан немислар босиб олган ёки коалицион мамлакатларга, Франция, Голландия, Бельгия ва Италия минтақаларига кўчириб ўтказди. Легиончилар у ерларда ҳам партизанлар ҳаракатига қарши жанг олиб боришда давом этишди. Маъсуд бу маълумотлардан хабардор бўлиб, фашист Германияси тупроғидаги ватандошлари бир умр юртига қайта олмасликларини ҳам билар эди.

Эртага Собир Юсуф келади, нонушта қилишади, кейин легион штабига боришади, у ерда керакли кўрсатмалар олгач, Маъсуд бирон батальонга бириктирилади ёки курсга тайин қилинади, ҳаётида янгича босқич бошланади. Қисмати нима бўларкин? Тақдир Маъсудга яна қандай тухфалар тайёрлаётган экан? Ота-онандан, севимли қиздан, сингилдан ва Ватандан бир умр жудо бўлиш — бу муқаррар. Бардоши етармикан? Ёки тақдирига ватангадо бўлиб ўтиш ёзилганмикан?

15

Мишина Ойнисани фақат бир марта уйига олиб бориб, ўн бир яшар ўғли Саша ва онаси билан таништирди, қолган кунлари тушки овқатдан сўнг ухлаган Қаюмжонни Клавага топшириб, Ойнисанинг ўзи қатнайдиған бўлди. Бир чақирим йўлни Ойниса ўн беш дақиқада босиб ўтади. Бу пайтда бешинчи синфга қатнайдиған Саша мактабдан қайтган бўлади, Ойниса Саша билан машғулот ўтказди, кампир билан чой ичишади, яна зонага қайтади. Бир ой ўтгандан кейин Мишина коридор полини юваётган Ойниса олдида тўхтаб:

— Саша беш олиб келди, — деди. — Арифметикадан ҳам тузукмиш, ўқитувчиси айтди.

— Бола қобилиятли, — деди Ойниса. ўзининг хизматиға шама қилишдан тортиниб. — Шуғулланса, ўзлаштириб кетади. — Ойнисанинг дили тоғдек кўтарилди.

Шунча пайт давомида Ойниса ҳаммом юмушидан озод бўлиб, у ёқ томонга кам ўтадиған, Қаюмжон ёзган хатларни гўла ичидан энди Клава оладиган, Ойнисанинг хатларини ҳам Маруся холага Клава топширадиган бўлганди. Ойниса эрини икки марта узоқдан кўрди. Хатида Ойниса энди маъмурий баракда фаррошлик қилаётганини, тушдан кейин Қаюмжонни ухлатиб, Мишина уйига бораётганини ёзганди. Тасодифан эри билан йўлда учрашиб қолишни кўмса-да, аммо мўлжали оқланмаётган экан. Сабаби, у йўлдан Қаюмжон юрмас, улар ўтин тайёрлаш учун тескари томонга боришар эди.

Ойниса Мишинанинг уйига кетишда шошилмайди, атроф манзарини томоша қилиб кетади — бу ерлар чиройли — қайтишда, боласи уйғонган бўлса, йиғлаётгандир, деб ошиқади. Боласи зонада қолгани учун, Мишина Ойнисанинг тўпнатўғри қайтиб келишини, қочиб жувоннинг хаёлига ҳам келмаслигини билади. Аввалига разм солиб юрди, чунки боласи борлигига қарамай, қочиб кетган аёллар ҳам бўлган эди-да, Ойниса Мишинанинг назарида диёнатли, иймонли аёл, сурғун қилиниши фарз оқибати ёки хато бўлган. Сирасини айтганда бу зонадаги маҳбус аёлларнинг ярмидан кўпи бекорга жазога маҳкум қилинган, уларнинг ўрни уйда, болаларини тарбия қилишда, деб ўйласа-да, бирон нарсани ўзгартиришга ожиз эди. Ҳатто кези келганда, тартибни бузган маҳбусларга қаттиқ чора қўллар, қўлламас, ўзи ўшалар қаторидан ўрин олиши мумкин, буни у яхши билади. Албатта, одобли, мўмин, қоида-интизомга роия қилганларни енгилроқ хизматга ўтказишга, аёл бўлганлари учун ўзларига қарашга, кийимларини ювишга имқоният яратар, баъзиларига яхши тавсиянома бериб, жазо муддатини қисқартишга, ҳатто маҳбусликдан озод қилишга ҳам муваффақ бўлган. Уларнинг кўпларидан Мишина тез-тез хат олиб туради.

Ўғлининг баҳолари тuzалгач, Мишинанинг Ойнисага ихлоси ошди, бу дегани Ойниса кўнглига келган кўчага кириб кетаверади дегани эмасди. Ҳатто, кўп ҳолларда атрофдагиларнинг дилида ҳасад ёки шунга ўхшаш ҳисни уйғотмаслик учун Мишина Ойнисага нисбатан дағалроқ муурожаат қилар, буни атайинлигини билиб, Ойниса ҳам дилдан ранжимас эди. Шундай бўлса-да, Ойниса ҳамиша маънос кўринар, дили ёзилмас, юрагидан ғамноклик аримас эди. Бунинг биринчи сабаби ўғлининг келажак тақдири эди. Бир йилдан сўнг уни Ойнисадан зўрлаб ажратишади. Гўдак нарса йиғлайди — сиқтайди, кўникишга мажбур бўлади, аммо Ойниса бағридаги боласидан жудо бўлиш азобига қандай чидайдди, қандай кун кечиради? Бу ёвузликда қанақа маъно бор? Кимга керак? Ахир бола шўрлик нобуд бўлса, онасига ҳам айтишмай, бирон чуқурга кўмиб юборишади-ку. Қамоқда туғилгани камми?

Ойниса қулай пайт топиб, шу ҳақда Мишина билан гаплашиш ниятида юрган эди, Мишинанинг ўзи гап очиб қолди.

— Ўзбекларнинг миллий таоми қанақа? — деди Мишина Ойнисага. Гап шу қадар кутилмаган эдики, Ойниса аввалига анграйиб қолди. — Масалан, кавказликларда — шашлик, русларда — боршч. Ўзбекларда-чи?

— Палов, — деди дарҳол Ойниса.

— Палов, — қайтарди Мишина, — пиширишни биласанми?

— Биламан.

— Нималардан тайёрланади?

— Гўшт, гуруч, савзи, пиёз, ёғ, — деди Ойниса, хаёлида палов қилаётган пайтларини эслаб.

— Айтганларингни тайёрлаб кўяман, — деди Мишина, Ойнисанинг хоҳишини сўрамай. — Эртага тушда тайёрлайсан. Эрим экспедициядан келди. Уч кундан кейин яна кетади.

Ойниса қозон бор-йўқлигини сўрамади, русларда ҳам таги тор темир декча бўлади, бўлмаса, челақда ҳам пишаверади — ҳам начальникнинг илтимоси, йўқ деб бўлмайди, ҳам сирдошроқ муносабат ўрнатилса, дилида тугиб қўйган гапларини айтади, шунинг учун дарров хўп дейиш керак.

— Бўпти, — деди Ойниса, ҳаяжонини яшириб. — Болам нима бўлади?

— Биласан-ку, сўраб нима қиласан? — деди Мишина нохуш тарзда. — Мумкин эмас болани чиқариш.

— Майли, майли, — деди дарҳол Ойниса, боласи ҳақида гап очганига афсусланиб. — Асабийлашманг. Клава қараб туради.

Ойниса начальник аёлнинг олдида турса, баттар унинг гаши келадигандек, шоша-пиша латта-пақирини олиб хонадан чиқиб кетди ва Қаюмжонни эмизиб ухлатиш учун ҳаммом томон югурди.

Эртасига Мишина келиб, Ойнисага палов пиширилиши бекор қилинганини айтди. Мишинанинг афти хўмрайган, кайфияти бузуқ эди. Эри билан айтишиб қолган бўлса керак, деб ўйлади Ойниса.

— Тинчликми? — хавотирланиб сўради Ойниса.

Мишина жавоб бермай, хонасига кириб кетди. Ойниса бугун Саша билан шўгулот ўтказадиган кун эди, бориш керакми-йўқми, буни ҳам сўрай олмади. Майли, ўйлади Ойниса, аччигидан тушса, айтар, айтмаса, бормай кўявераман, бу ерда ҳам ишим бошимдан ошиб ётипти. Кеча почтачи хат келтирувди, Мансур ака дунёдан ўтипти, раҳматли, Қаюмжонга хабар етказиши керак, Қуръон тиловат қилиб қўйсин.

Ойниса ҳаммомга яқинлашганида, ичкаридан Қаюмжоннинг йиғиси эшитилди. Оёғига боғланган бир қулоч канопнинг бир учи скамейкага боғланган цемент полда чинқириб йиғлар, юзига сўлак суркалган, жиққа ёшга тўла кўзлари қизариб кетган эди. Клава Ойнисани пайқаса-да, қайрилиб қарамади, катта қозонда бўкиб қайнаётган кирни ёғоч даста билан ағдара бошлади. Ойниса Қаюмжоннинг оёғидаги канопни ечиб, болани бағрига босди, кўкрак берди, бола дарҳол йиғидан тўхтади. Ойниса скамейкага ўтирди, яланг оёқ Клава махорка чекиш учун ташқарига чиқиб кетди.

Қаюмжон ухлагач, Ойниса болани қопдан тикилган беланчакка ётқизиб, ташқарига чиқди ва махорка чекаётган Клава ёнига бориб ўтирди.

— Начальникка ишқаланаверма, — деди Клава, жимликни бузиб. — Агар уни

бўшатишса, сени сўйиб кетишади. Тақдир билан ўйнашиб бўлмайди. Болага ҳам ўзинг қара, кафиллигини ололмайман. Болага қўшиб, мени ҳам чавақлаб кетишади.

Хавф борлигига Ойниса бир лаҳза ҳам шубҳаланмас, Клаванинг сўзлари бежиз эмаслиги аниқ, Ойнисанинг ўзи ҳам доим кўрқувда яшар, бу хатар Мишина билан яқинлашган сари ортиб борар, оқибатда ёмон бўлиши яққолроқ сезилмоқда эди. Биронта ғаразли, руҳи айниган аёл жосуслик қилиши ҳеч гап эмас, ундай қотиллар муҳлатига яна беш йил қўшилишини ҳам писанд қилмайди. Ёвуз ниятини қониқтириш, қон тўкиб, хумордан чиқиш, кайф қилиш хундор учун олий ҳузур. Маъмуриятдагилар ундақаларни айиришга уринса-да, қолганлар орасида ҳам ёмон ният билан юрганлар, албатта, топилади. Бунақалар юрагидаги кекни сақлаб анча юраверишлари мумкин, аммо бир кунмас-бир кун кўз остига олган одамни, албатта, йўқ қилмай қўймайдилар. Ойнисанинг ҳаммомдан қутилдим деб юриши — ўзини-ўзи алдаши, ҳушёрликни унутиши эди. Янги пайдо бўлган хавф олдингисидан кам эмас экан. Аммо нима қилиш керак, қотилликнинг олдини қандай олиш керак, қай йўсин билан ёвузликка чап бериш керак — Ойниса билмас, ягона чораси деб ўйлаб юргани Мишина ҳам аслида унинг учун хавфнинг уяси бўлиб чиқди.

16

1945 йилнинг баҳори олам-олам шодиёна келтирди. Ғалаба куни одамлар даҳшатли тушдан уйғонгандек бўлдилар. Ҳамма кўчага отилди. Оч-юпун бўлишларига қарамай, одамлар бозорларда, хиёбонларда, трамвайларда ноганиш кишилар билан қучоқлашишар, аёл-эркак, рус-ўзбек, тожик-қозоқ бир-бирини ачомлаб ўпишар, севинчдан йиғлашарди. Болаларини ирғитишарди. Бўш аравада кимдир чирманда дўпирлатар, бир оёғи йўқ аскар қўлтиқтаёғини икки томонига қўйиб, гармон чалар, телогрейка кийган аёл ирғишлаб, рақсга тушарди. Оломон ҳайқириб шаҳар марказига оқар, ҳаволарда байроқлар ҳилпирар, қўшиқ-лапарлардан олам ғалаёнга келган эди.

Тушдан кейин муқаддас Озодани етаклаб, Ўлмас кўмилган қабристонга борди. Қўёш чарақлар, бошоқ торта бошлаган майсалар орасида қизгалдоқлар чайқалар, ҳар ер-ҳар ерда сири кўчган сағаналар қаққайиб турарди. Ўлмас кўмилган қабр гумбази кўкат-лолаларга бурканган, хушнуд кўринар, атрофидаги майса андак топталган эди. Демак, яқин-орада кимлардир бу ерга келган, шубҳасиз — Муниса опа қизлари билан Ўлмасни хотирлаб келишган, деб ўйлади Муқаддас ва Озоданинг қўлини қўйиб юбормай, қабр ёнида чўккалади, пичирлаб қуръон тиловат қилди, юзига фотиҳа тортди, тик турган қизчасини бир қўли билан қучиб, бир неча дақиқа унсиз ўтирди, сўнг оёғи увишиб ўрнидан кўзгалди.

Кўча гавжум эди. Муқаддас уйига қайтиб боришга оёғи тортмади. Бугун байрам, шодиёна, ҳувиллаган уйда нима ҳам қилади? Озодани етаклаб трамвайга чиқди ва бир неча соатгача трамвайдан тушмай, шаҳар кезди, одамларнинг йиллар давомида димиққан завқи ташқарига отилиб чиққанини, ҳайқирик аралаш қувонч, гулдурос ва бахт жазаваси билан юзларида акс этган шодон кулги, кўз ёшларини кўрди. Кеч кирди, қоронғи тушди, Муқаддас чарчашига қарамай, шаҳар ичида айланиб юраверди.

Оёқ остида қолиб кетмаслик учун Муқаддас Озодани кўтариб олган, ғалаён тўлқинида чайқалар, кимгадир туртинар, бу ердан чиқиб кетишга кўзи етмай, оломон қаёққа оқса ўша ёққа сирғаларди, ўзи истамаса-да, кўзидан дувиллаб ёш қуйилди. Бу ёшлар севинч ёшларими ёки алам ёшларими, ўзи ҳам англамас, англашни ҳам хоҳламас, одамлар тўлқинида сузиш аллақандай ҳузур, ғалати кайф бағишлар эди.

Франсуа де ЛАРОШФУКО

Максимлар ва ахлоққа оид мулоҳазалар

1

Биз фазилат деб ҳисоблайдиган нарса кўпинча тақдир томонидан моҳирлик билан таъланган ёхуд ўзимизнинг муғомбирлигимиз саралаган ғаразли истаклар ва хатти-ҳаракатлар чатишмасидан иборат бўлади. Масалан, баъзан аёллар ифбатли, эркаклар эса шавкатли бўлишади, лекин аслида уларга ифбат ва шавкат хос бўлмайди.

2

Биронта ҳам хушомадгўй ўзига бино қўйган одамчалик ўзига хушомадгўй бўлмайди.

3

Ўзига бино қўйиш ўлкасида қанчадан-қанча кашфиётлар қилинган, лекин ҳали у ерда яна қанчадан-қанча жой тадқиқ қилинмай ётипти.

4

Биронта ҳам муғомбир муғомбирликда ўзига бино қўйган одамга тенг келмайди.

5

Умримизнинг боқийлиги бизга қанчалик боғлиқ бўлса, эҳтиросларимизнинг боқийлиги ўзимизга ундан ортиқ боғлиқ эмас.

6

Эҳтирос кўпинча ақлли одамни тентакка айлантиради, лекин тентакка ақл ато қилган ҳоллари ҳам кўп бўлади.

7

Ўзининг ёрқинлиги билан кўзимизни қамаштирадиган ва сиёсатчилар томонидан улуғ ниятларнинг самараси дея талқин қилинадиган улуғ тарихий ишлар кўпинча инжиқлик ва эҳтирослар ўйинининг натижаси бўлади. Масалан, Цезарь билан Антоний ўртасидаги урушни дунё устидан ҳукмронлик қилиш истаги билан изоҳлайдилар, ҳолбуки, у бор-йўғи рашк-туфайли содир бўлган бўлса, ажаб эмас.

8

Эҳтирослар — далиллари ҳамийша ишонарли бўлган ягона нотиқлардир; уларнинг санъати табиатнинг ўзи томонидан барпо этилган ва рад этиб бўлмайдиган қонунларга асосланган. Шунинг учун ҳам эҳтирос ўтида ёнган соддадил одам бийрон, лекин лоқайд одамга қараганда тезроқ ишонтира олади.

9

Эҳтиросларга шунақа адолатсизлик ва шунақа манфаатпарастлик хоски, уларга ишонмоқ хавфлидир. Улар ҳат-

то оқилона кўринган тақдирда ҳам эҳтиёт бўлмоқ жоиздир.

10

Инсон қалбида эҳтирослар узлуксиз алмашиниб туради. Улардан бирининг сўниши деярлик ҳамиша бошқа бирининг тантанасини билдиради.

11

Бизнинг эҳтиросларимиз кўпинча тўғридан-тўғри уларга қарама-қарши эҳтирослардан туғилади: масалан, хасислик кўпинча исрофгар бўлишга, исрофгар бўлиш эса хасисликка олиб боради. Биз кўпинча феъл-атворимиз заифлигидан саботли ва кўрқоқлигимиздан жасоратли бўламиз.

12

Биз эҳтиросларимизни ҳар қанча баътавфиқлик ва фазилат пардаларига буркамайлик, улар ҳамиша бу парда тирқишларидан кўриниб туради.

13

Бизга дидимиз важдан дашном берганларидан кўра, қарашларимизни қораласалар, иззат-нафсимизга оғирроқ ботади.

14

Одамлар яхшиликларни ва бировдан етган аламларни унутиб юборишади. Унутибгина қолмай, ўз валинеъматларидан нафратланиб, алам етказганларни кечириб юборишга мойил бўлишади. Яхшилиқни қайтариш ва ёмонлик учун қасос олиш зарурияти уларга шу қадар малол келадики, унга бўйсуннишни сира истамайдилар.

15

Бу дунё зўрларининг саховати кўпинча бир муғомбир сиёсат, холос. Ундан кўзланган мақсад — халқ муҳаббатини қозонишдир.

16

Гарчи ҳамма саховатни фазилат деб билса-да, баъзан у шуҳратпарастлик

туфайли қилинади, кўпинча ялқовлик оқибатида туғилади. Янада кўпроқ ҳолларда кўрқувдан пайдо бўлади, деярлик ҳамиша эса бу учала сабаб бирлашиб кетади.

17

Бахтиёр одамларнинг босиқлиги ҳамиша ёр бўлиб келадиган омад туҳфа этадиган хотиржамликдан туғилади.

18

Босиқлик — ҳасаддан ёки нафратдан кўрқиндир. Бахтиёрлиги туфайли кўр бўлиб қолган ҳар қандай одамнинг қисматида ҳасад ёки нафрат бор. Бу ақл-идрокнинг зўрлигидан беҳуда мақтанишдир, ниҳоят, омад чўққирларини забт этган одамларнинг босиқлиги ўз тақдирдан юксакроқ кўриниш иштиёқидир.

19

Бизнинг ҳаммамизда яқинларимизнинг бошига тушган кулфатларга дош бермоқ учун куч етарлидир.

20

Доноларнинг беписандлиги — ўз туйғуларини қалб қаърига яшириш уқувидан ўзга нарса эмас.

21

Баъзан ўлимга ҳукм қилинган одам бунга беписанд қарайди. У ўлимдан ҳам нафрат қилади. Лекин бу ўлимнинг кўзига тик қарашдан кўрқиндир, холос. Бинобарин, айтиш мумкинки, униси ҳам, буниси ҳам уларнинг идроки учун кўзларига боғланган пардадай гап.

22

Фалсафа ўтмиш ва келажак ғуссалари устидан тантана қилади, бироқ ҳозирги давр ғуссалари эса, фалсафа устидан тантана қилади.

23

Ўлим нима эканини англаб етиш камдан-кам одамларга насиб этади; кўп

ҳолларда одамлар пухта ўйланган ният сабабли ўлимни бўйинларига оладилар. Одамлар кўпинча ўлимга қаршилик кўрсата олмаганлари учун вафот этадилар.

24

Улуғ одамлар давомли ташвишлар юки остида букилганларида, улар бу билан аввал ирода қувватидан эмас, балки шуҳратпарастлик иштиғидан куч олиб келганларини намойиш қиладилар. Бу эса қаҳрамонларнинг оддий одамлардан фарқи ортиқроқ шуҳратпарастликда эканини кўрсатади.

25

На қуёшга, на ўлимга тик қараб бўлади.

26

Тақдир сенга ёмонлик қилгандагига қараганда, кулиб боққанида ўзни муносиб тутиш қийинроқдир.

27

Одамлар кўпинча ашаддий жиноят-корона эҳтирослари билан мақтанади, лекин ҳуррак ва уятли эҳтиросини ҳеч ким тан олмайди.

28

Рашк қай бир даражада ақлга мувофиқдир, чунки у бизга мулкимизни ёки биз мулкимиз деб ҳисоблайдиган нарсамизни сақлаб қолмоқчи бўлади, ҳолбуки, ҳасад бизнинг яқинларимизнинг ҳам бирор нарсага эгаллигини кўриб, кўркўрона ғазабланади, холос.

29

Биз етказадиган ёмонлик фазилатларимизга қараганда бошимизга камроқ нафрат ёғдиради ва камроқ таъқибга дучор қилади.

30

Виждонимиз олдида ўзимизни оқламоқ учун кўпинча “мақсадга эришмоқ

учун кучимиз етмади” деб, ўзимизни ишонтирмоқчи бўламиз. Ҳолбуки, амалда биз кучсиз эмас, иродасизмиз.

31

Агар бизда нуқсонлар бўлмаса, яқинларимиздаги нуқсонларни кўриб, унча ҳузурланмаган бўлар эдик.

32

Рашкнинг озукаси гумондир. Гумон айланиши биланоқ рашк ё ўлади, ё ғазаб отига минади.

33

Мутакаббирлик ҳамиша ўз зарарларини қошлай олади ва ҳатто шуҳратпарастликдан воз кечганда ҳам ҳеч нарса йўқотмайди.

34

Агар такаббурлик бизнинг устимиздан ҳукмронлик қилмаганида, бошқаларнинг такаббурлигидан шикоят қилиб ўтирмаган бўлардик.

35

Такаббурлик ҳамма одамларга хос; фарқ шундаки, одамлар уни ҳар хил тарзда намоён қиладилар.

36

Бизнинг бахтимизга ғамини еган табиат, нафақат бизнинг аъзоларимизни оқиллона яратган, балки бизга ғурур ҳам ато этган — афтидан, номукаммаллигимизни англаб, қайғуга чўкиб юрма-син, деган бўлса керак.

37

Эзгулик эмас, кибру ҳаво бизни бирор ноҳўя иш қилиб қўйган одамга на-сиҳат қилишга ундайди; биз уларга дашном берсак, буни уларнинг тузалмоқлари учун қилмаймиз, балки ўзимизнинг ҳар қандай гуноҳдан фориф эканимизга уларни ишонтирмоқ учун қиламиз.

38

Ўз қаричимиз билан ўлчаб ваъда берамиз, бироқ уни бажаришга келганда хавотирларимизга мослаб иш юритамиз.

39

Манфаатпарастлик ҳамма тилларда сўзлайди ва ҳамма ролларни ижро эта олади, ҳатто беғаразлик ролини ҳам ўйнайди.

40

Манфаатпарастлик кимларнингдир кўзини кўр қилади, кимларнингдир кўзини очади.

41

Кичик ишларда ҳаддан зиёд серғайрат одам, одатда, улуғ ишларга ноқобил бўлади.

42

Идрокларимизнинг ҳамма фармонларини итоаткорлик билан бажармоқ учун феълү атворимизнинг кучи етмайди.

43

Кўпинча инсонга у ўзига-ўзи хўжайиндек туюлади, ҳолбуки, аслида унга бошқа нарса хўжайинлик қилади. У идроки билан бир мақсадга интилади-ю, қалби билинтирмай уни бошқа мақсад сари етаклайди.

44

Руҳнинг кучи ва ожизлиги — нотўғри ифодалар, ҳақиқатда эса фақат баданимиз аъзоларининг яхши ёки ёмон ҳолати мавжуд, холос.

45

Бизнинг инжиқликларимиз тақдир инжиқликларидан ғаройиброқ.

46

Файласуфларнинг ҳаётга муҳаббатидега ёхуд лоқайдлигида ўзларига қай

тарзда маҳлиё эканликларининг таъсири бор. Диднинг хусусиятларини бирон таомга ёхуд рангга мойилликни қоралаб бўлмаганидай, буни ҳам-рад қилиб бўлмайди.

47

Тақдир бизга нимаики йўлласса, ҳаммасини кайфиятимизга қараб туриб баҳолаймиз.

48

Бизга атрофимизни қуршаб турган нарсалар шодлик ато этмайди, балки бизнинг теварак-атрофимизга муносабатимиз шодлик бағишлайди. Бошқалар севишга арзийди деб ҳисоблаган нарсаларга эмас, ўзимиз севадиган нарсаларга эгалик қилиб, бахтиёр бўламиз.

49

Инсон ҳеч қачон ўзига туюлган даражада бахтиёр ёхуд бахтсиз бўлмайди.

50

Ўз фазилатларига ишонадиган одамлар бахтсиз бўлишни бурчлари деб билдилар. Шу йўл билан улар бошқаларни ҳам, ўзларини ҳам тақдирнинг муносиб мукофотига ҳали сазовор бўлганлари йўқ деб ишонтирмоқчи бўладилар.

51

Кечагина маъқуллаган нарсаларимизни бугун қоралашга бошлаймиз. Ўз ўзимиздан мамнунлигимизга буни аниқ тушунишдан кўра оғирроқ зарба бериш мумкинми?

52

Гарчи одамларнинг тақдири бир-бирига сира ўхшамаса-да, неъматлар ва кулфатларни тақсимлашдаги алланечук мувозанат уларни ўзаро тенглаштиргандай бўлади.

53

Табиат инсонга ҳар қанча афзалликлар ато этган бўлмасин, фақат тақдир

ёрдамидагина ундан қаҳрамон ясай олади.

54

Файласуфларнинг бойликка нафрати уларнинг адолатсиз тақдирдан ўчи олиш истагидан туғилган. Тақдир уларнинг фазилатларига муносиб ҳаёт нEMATлари билан тақдирлаган эмас. Файласуфларнинг нафрати қашшоқлик хўрлигидан халос бўлиш йўлида махфий бир восита ва одатда бойлик келтирадиган иззат-ҳурматга элтувчи айланма йўлдир.

55

Ардоқланувчи одамларга нафрат шу ардоққа муҳаббат туфайли туғилди. Ардоқнинг йўқлигидан алам туйғуси шу ардоқдан истифода этувчиларнинг ҳаммасига нафрат туйғуси билан юмшайди ва жиловланади: биз уларни ҳурмат қилмай қўямиз, чунки улардаги теварак-атрофдагиларнинг ҳурматини қўзғовчи нарсани йўққа чиқара олмаймиз.

56

Одамлар орасидаги мавқеларини мустаҳкамлаш учун инсонлар ҳар нақилиб бўлса-да, ўзларининг шу мавқеларини йўқотиб қўйганга соладилар.

57

Одамлар ишларининг улуғворлиги билан ҳар қанча мақтанмасинлар, бу ишлар кўпинча улуғвор ниятларнинг натижаси эмас, шунчаки тасодифнинг оқибати бўлади.

58

Ишларимиз бамисоли омад юлдузи остида ёхуд омадсизлик юлдузи остида содир бўладигандай кўринади. Уларнинг шаънига айтиладиган мақтовлар ёхуд таъна-дашномлар аслида шу омад ёки омадсизлик юлдузлариникидир.

59

Ақлли одам бирор жиҳатдан фойдали ибрат чиқариб олиши мумкин бўлма-

ган бахтсиз шароитлар бўлмайди, лекин нодон одам ўзининг зарарига ишлатиши мумкин бўлмаган бахтиёрлик ҳам бўлмайди.

60

Тақдир кимга ҳомийлик қилса, шунинг фойдасига ҳамма нарсани бажо келтиради.

61

Одамнинг бахти ва бахтсизлиги тақдирга қанчалик боғлиқ бўлса, унинг хулқига ҳам шунчалик боғлиқдир.

62

Самимият — қалб мусаффолигидир. Бу хислатга камдан-кам одам ноил бўлади. Биз самимийлик деб ўйлаган нарса эса, кўпинча, ёлғон нарса. Ундан мақсад — теварак-атрофдагиларнинг ошкоралигини қўзғашдир.

63

Ёлғонга нафрат замирида ўз фикр-мулоҳазаларимизга салмоқ бериш ва гапларимизга бошқаларда ишонч туғдиришга бўлган яширин истак ётади.

64

Ҳақиқат самарадордир, бироқ зоҳирангина ҳақиқат бўлиб кўринадиган нарсанинг зарари олдида унинг самарадорлиги ҳечдир.

65

Оқиллик шаънига қанақа мақтовлар айтилмаган! Лекин у бизни тақдирнинг энг заиф зарбаларидан ҳам сақлаб қолишга қодир эмас.

66

Узоқни кўрадиган одам ўзининг ҳар бир истаги қаерда турмоғини белгилаб қўйиши ва кейин уларни тартиби билан амалга оширмоғи керак. Бизнинг очкўз-лигимиз кўпинча бу тартибни бузишга ундайди ва бизни бир вақтнинг ўзида кўплаб мақсадлар кетидан қувишга мажбур қиладики, бунинг натижасида

арзимас нарсалар кетидан қувиб, энг муҳим нарсани назардан қочирамиз.

67

Гавданинг комилиги — ақлнинг донолигига ўхшаган гап.

68

Муҳаббатга таъриф бериш қийин; у тўғрисида шунини айтиш мумкинки, қалб учун муҳаббат — ҳукмронлик қилиш иштиёқи, ақл-идрок учун — ички яқинлик, бадан учун эса — кўпгина уриниш-суринишлардан кейин севган нарсангга эгалик қилиш истагидир.

69

Фақат қалбимиз қаъридагина тушимизга кирадиган ва бизга номаълум бўлган муҳаббатгина бошқа эҳтирослардан холи ва софдир.

70

Агар муҳаббат бор бўлса, уни ҳеч қандай ҳийла-найранг билан яшириб бўлмайди. Агар муҳаббат бўлмаса, уни ҳеч қандай муғомбирлик билан бор қилиб кўрсатиб ҳам бўлмайди.

71

Севмай қўйганларидан сўнг, ўтиб кетган муҳаббатларидан ҳижолат торта бошлайдиган одамлар бўлмайди.

72

Агар муҳаббат тўғрисида унинг одатдаги кўринишларига қараб фикр юритилса, муҳаббат дўстликдан кўра кўпроқ душманликка ўхшаб кетади.

73

Ҳаётлари давомида биронта ишқий алоқага киришмаган аёллар дунёда танча-мунча, лекин умрида фақат битта муҳаббатни кўрган аёл жуда кам.

74

Муҳаббат — битта, лекин унга ўхшаган қалбаки муҳаббатлар мингта.

75

Муҳаббат оловга ўхшаб тинчлик билмайди: умид тугаган ёки хавотирлик хотима топгани ҳамон муҳаббат яшашдан тўхтаydi.

76

Чинакам муҳаббат арвоғга ўхшайди — уни ҳамма гапиради-ю, лекин кўрган одамларнинг тайини йўқ.

77

Муҳаббат ўз номи билан хилма-хил инсоний муносабатларни гўёки улар билан чамбарчас боғлиқдай паноҳи остига олади. Аслида эса муҳаббатнинг бу воқеаларга иштироки доғнинг Венецияда содир бўлаётган воқеаларга иштирокидан ортиқ эмас.

78

Кўпчилик одамларда адолатга муҳаббат — адолатсизликка рўпара келишдан бошқа нарсасиз эмас.

79

Ўзига ишонмайдиган одамнинг индамай тургани маъқул.

80

Биз шунинг учун дўстликда собит эмасмизки, инсон қалбининг хислатларини билиб олиш қийин, ақлий хислатларни билиш эса осон.

81

Биз фақат шундай нарсани севишга қодирмизки, у нарсасиз яшай олмаймиз. Шундай қилиб, дўстларимиз учун ўз манфаатларимизни қурбон қилар эканмиз, биз ўз дидларимиз ва ўз майларимизга мос иш қиламиз, холос. Бироқ айни ана шу берган қурбонларимиз дўстликни чинакам ва мукамал қилади.

82

Душманлар билан ярашиш курашдан толиққанликдан, мағлуб бўлишдан қўрқишдан ва яхшироқ мавқени эгаллаш иштиёқидан далолат беради, холос.

83

Одамлар одатда биргаликда вақт ўтказшни, ишларда ўзаро ёрдамлашишни, бир-бирининг ҳожатини чиқаришни дўстлик деб аташади. Хуллас калом, булар шунақа муносабатларки, унда ўзига бино қўйган одам бирор фойда кўришни истайди.

84

Дўстларга ишонмаслик улар томонидан алданнишдан кўра шармандалироқдир.

85

Биз кўпинча ўзимизни тепамизда турадиган одамларни чиндан ҳам яхши кўрамиз деб ишонтиришга уринамиз. Ҳолбуки, бунақа дўстлик фақат битта манфаатга хизмат қилади — биз бу одамлар билан яқинлашар эканмиз, уларга бирон нарса беришни кўзламаймиз, балки улардан бирор нарса олмоқнинг пайида бўламиз.

86

Ўзимизнинг ишонмаслигимиз билан ўзгаларнинг алдовини оқлаймиз.

87

Агар бир-бирларига панд беришмаса, одамлар жамиятда яшай олмас эдилар.

88

Ўз-ўзига маҳлиё бўлиш дўстларимизнинг фазилатини ё кўпайтиради, ё камайтиради. Бу бизнинг дўстларимиздан нечоғлик мамнун эканимизга боғлиқ: уларнинг фазилатларига бизга бўлган муносабатларига қараб баҳо берамиз.

89

Ҳамма хотирасидан шикоят қилади, лекин ҳеч ким ақлидан шикоят қилмайди.

90

Кундалик ҳаётда баъзан бизнинг қусурларимиз фазилатларимиздан кўра ёқимлироқ кўринади.

91

Ҳар қандай шухратпарастлик даъвоси енгиб бўлмайдиган тўсиқларга дуч келса, яширинади-ю, кўзга кўринмас бўлиб қолади.

92

Ўзини зўр фазилатлар эгаси деб ишонадиган одамни бу хатосидан қайтариш бир замонлар кўрфазга келадиган ҳамма кемаларни меники деб ҳисоблаган афиналик тентакка кўрсатилган бемаъни ва беминнат хизматга ўхшайди.

93

Кексалар шунинг учун маслаҳатлар беришни ёқтиришадики, улар ортиқ ёмон ибрат кўрсатишга қодир эмаслар.

94

Донгдор номга муносиб бўла олмасанг, у сени шарафламайди, балки таҳқирлайди.

95

Ўз ҳасадгўйларининг мақтовини қозона олган одам, том маънода фаройиб фазилатга эга.

96

Ношукрчилик ҳаминша ношукрчилигича қолади — бунда ҳатто яхшилик кўрган одамнинг айби валинеъматникидан кам бўлса-да...

97

Гўё ақл билан зийраклик бир-биридан фарқ қилувчи хислатлардир: деб

ҳисоблайдиган одамлар ҳақ эмас. Зийраклик — ақлнинг равшанлигидир. Зийраклик туфайли ақл нарсаларнинг моҳиятига етиб боради, эътиборга сазовор ҳамма нарсаларни қайд қилади, бошқалар кўрмаган нарсаларни кўради. Шундай қилиб, зийракликка юкланадиган ҳамма ҳислатлар бағоят равшан ақлнинг ҳосиласидир.

98

Ҳамма ўзининг меҳрибонлигини мақтайди, лекин ҳеч ким ўз ақлини мақташга журъат этмайди.

99

Ақл одоби муносиб ва нафис ўйлашдадир.

100

Ақлнинг нозиклиги хушомадгўйлик қила билишда кўринади.

101

Баъзан бизнинг ақлимизда шундай мукамал шакл ҳақида фикр туғиладики, ақл ҳар қанча ҳаракат қилмасин, унга ҳеч қачон бундай баркамолликни бахш эта олмайди.

102

Юрак ҳамиша ақлни аҳмоқ қилади.

103

Ўз ақлининг теранликларини кашф этган ҳар қандай одам ҳам ўз қалбининг теранликларини кашф этаолмайди.

104

Ҳар бир инсонга ва унинг қилган ишларига ҳам муайян масофадан қарамоқ лозим. Баъзи бир одамларни яқиндан туриб ҳам тушунса бўлади, бошқаларни эса фақат олисдан туриб қарагандагина тушуниш мумкин.

105

Бирор тасодиф билан ақлли бўлиб қолган одам ақлли эмас, балки ақлнинг

нима эканини тушунадиган, уни таниб олишга қурби етадиган ва ақл замзамларидан завқлана оладиган одам ақлшидир.

106

Атрофимизни қуршаб олган дунёни билмоқ учун унинг жамики тафсилотларини билмоқ керак. Бироқ бу тафсилотларнинг сон-санови йўқ, улар беҳисоб. Шунинг учун бизнинг билимларимиз ҳам ҳамиша юзаки ва номукамалдир.

107

Гўёки ҳар қандай карашма уларга бегонадай кўринган одамлар карашма қилаётгандай бўлади.

108

Ақл узоқ вақт юрак ролини ўйнай олмайди.

109

Ёшлар туйғуларининг жўшқинлигидан дидларини ўзгартириб туришади. Кексалар эса кўникиб қолганлари учун уларни ўзгартирмай сақлашади.

110

Биз маслаҳатларни улашгандай ҳеч нарсани саҳийлик билан улашмаймиз.

111

Биз аёлни қанчалик кучли севсак, ундан нафратланишга ҳам шунчалик мойилмиз.

112

Кексайган сари ташқи қиёфанинг қусурлари қанча кўпроқ кўринса, ақл қусурлари ҳам кўпроқ намоён бўлади.

113

Омадли никоҳлар рўй бериб туради, бироқ тотли никоҳлар бўлмайди.

114

Душманлари алдаб кетса ёки дўстлари хиёнат қилса, одамлар қаттиқ

қайгуради, бироқ ўзларини алдасалар ёки сўзларига ўзлари хиёнат қилсалар кўпинча бундан ҳузур қилишади.

115

Ўзгани алдаш ва фош бўлмай қолиш нечоғлик қийин бўлса, ўзини алдаш ва буни пайқамай қолиш шунчалик осондир.

116

Одамларнинг мастлаҳатлашиш одади нечоғлик риёкорлик бор. Маслаҳат сўраётган одам ўзини гўёки дўстининг фикрига эҳтиром билан қараётгандай қилиб кўрсатади, ҳолбуки, ҳақиқатда унга кимдир хатти-ҳаракатини маъқуллаши ва бунинг учун масъулиятни зиммасига олмоғи керак, холос. Маслаҳат бераётган одам эса гўё билдирилган ишонч учун жон-жаҳди билан бегараз хизмат қилмоқчидай бўлиб кўринади, аслида эса шу йўл билан бирон фойдага эришмоқни ва обрў орттирмоқни кўзлайди.

117

Гўёки биз ўзимизни йўлимизга қўйилган тузоққа тушиб қолгандай қилиб кўрсатсак, бу билан чинакамига нозик бир муғомбирлик қилган бўламиз, чунки агар бирор одам бизни астойдил алдамоқчи бўлса, буни у осонгина амалга ошира олади.

118

Агар биз ўзгаларни ҳеч қачон алдамасликка жаҳд қилсак-да, ўзгалар бизни ҳар қадамда алдайди.

119

Биз бошқалар олдида товланишга шу қадар кўникиб кетганмизки, охирпировардида ўзимиз олдимизда ҳам товланиб, туслана бошлаймиз.

120

Кўп ҳолларда пухта ўйланган ният билан сотқинлик қилмайдилар, балки характернинг заифлигидан бу йўлга кирадилар.

121

Одамлар кўпинча бежазо ёмонлик қилмоқ имконига эга бўлиш учунгина яхшилиқ қилишади.

122

Биз эҳтиросларимизга қаршилик кўрсатар эканмиз, буни ўзимиз кучли бўлганимиз учун эмас, эҳтиросларимиз заиф бўлгани учун қиламиз.

123

Одамлар ҳеч қачон ўзларига тилёғламалик қилмаганларида, ҳузур нима эканини билмай ўтар эдилар.

124

Чинакамига уддабурон одамлар бутун умрлари давомида ўзларини айёрликдан ҳазар қилгандай кўрсатадилар, амалда эса айёрликларини фойда бериши мумкин бўлган фавқулудда ҳолларга асраб қўйишади.

125

Айёрликни суистеъмол қилиш ақлнинг маҳдудлигидан далолат беради, шу йўл билан бирон яланғоч жойларини яшироқчи бўлган одамлар муқаррар таразда бошқа бирон жойларининг яланғочлигини фош қилиб қўядилар.

126

Айёрлик билан сотқинлик уддабуронликнинг етишмаслигидан далолат беради, холос.

127

Алданмоқнинг энг ишончли йўли ўзини бошқалардан айёрроқ деб ҳисоблашдир.

128

Маҳобатли назокат куруқ манзиратга олиб боради — фақат чинакам манзиратдагина ҳақиқий назокат яширилган бўлади.

129

Баъзан муғомбир одамнинг тузоғига

чап бермоқ учун дағал бўлишнинг ўзи кифоя.

130

Характернинг заифлиги — тузатиш мумкин бўлмаган ягона нуқсондир.

131

Суюгоёқлилик — суюгоёқлиги билан ном чиқарган аёлнинг энг кичкина қусуридир.

132

Ўз ишингда донолик кўрсатишдан кўра бошқаларнинг ишида доно бўлмоқ ўн чандон осонроқдир.

133

Асл нусхалар бемаза бўлса, уларнинг кулгили томонларини бизга намоён қилгандагина, улардан кўчирилган нусхалар яхшидир.

134

Одамлардаги бор хислатлар унчалик кулгили эмас, “бор” деб даъво қиладиган хислатлар кулгилидир.

135

Баъзан одам бошқаларга кам ўхшагани каби, ўзига ўзи ҳам ўхшамай қолади.

136

Баъзи одамлар ишқ-муҳаббат ҳақида кўп эшитганлари учун ошиқу беқарор бўлиб қолишади.

137

Агар шуҳратпарастлик гапиришга ундамаганида одамлар бажонидил индамай туришади.

138

Одамлар ўзлари тўғрисида индамасликдан кўра ўзларини қоралашга тезроқ кўнишади.

139

Нима учун доно ва ёқимли суҳбатдошлар жуда кам? Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, кўпчилик одамлар ўзгаларнинг муҳокамаларига эмас, ўз фикрларига жавоб беришга кўникиб қолишган. Муғомбирроқ ва хушмуомалароқ одам ўзини эътибор билан эшитаётгандай қилиб кўрсатмоқчи бўлади, бироқ, унинг кўзлари ва бутун қиёфаси суҳбатдошининг гапларига мутлақо қизиқмаётганини кўрсатиб туради. У бетоқатлик билан ўзи айтмоққа чоғланган гапга тезроқ қайтишни кутади. Бу йўл билан ўзининг кўнглини олиш, ўзганин кўнглини олиш ва унга гап уқтиришнинг энг ёмон усули эканини камдан-кам одам тушунади. Фақат ўзгаларнинг гапини тинглаш ва унга жавоб бериш билангина яхши суҳбатдош бўлиш мумкин.

140

Агар теграсида аҳмоқлар бўлмаганида эди, ақлли одам тез-тез мушкул аҳволларга тушиб турган бўлар эди.

141

Биз ҳеч қачон зерикмаймиз деб мақтанишни яхши кўрамыз ва шу қадар шуҳрат талабмизки, ёмон суҳбатдош деган ном чиқаришдан кўрқамиз.

142

Ақлли одамлар оз сўзлаб кўп маъно англатишни биладилар, маҳдуд одамлар эса, аксинча, кўп гапириб, ҳеч нарса айтмаслик қобилиятига эгадирлар.

143

Ўзгаларнинг фаолиятини ошириб, биз уларни хизматига яраша мақтаган бўлмаймиз, балки ўз туйғуларимизни қондирмоқ истаймиз: биз ўзимизни бошқаларни мақтаётган қилиб кўрсатиб, ўзимизга мақтов тилаётган бўламиз.

144

Одамлар ўзларини мақташни ёқтиришмайди ва ҳеч қачон манфаат кўришмаса, мақташмайди. Мақтов —

пинҳона, маҳорат билан, жуда нозик айтилган хушомаддир — у хушомад қилаётган одамга ҳам, хушомад эшитаётган одамга ҳам ёқади. Улардан бири буни ўз фазилати учун берилаётган мукофот деб ўйлайди, иккинчиси эса уни ўзининг адолатли ва зийрак эканини кўрсатувчи далил сифатида пеш қилади.

145

Биз кўпинча илмоқли мақтовлар излаймиз. Улар биз мақтаётган одамда пинҳона тарзда шунақа нуқсонларга ишора қиладики, бу нуқсонларни биз тўғридан-тўғри баралла айтишга журъат қилмаймиз.

146

Биз одатда бошқаларни мақтар эканмиз, бундан мақсадимиз ўзимиз шаънимизга мақтов эшитмоқ бўлади.

147

Одамлар камдан-кам ҳолларда хатарли мақтовдан кўра фойдали дашномни афзал кўрадиган даражада оқил бўлмайди.

148

Баъзи таъналар мақтовдай жаранглайди, баъзи мақтовлар эса сўккандан ёмон.

149

Мақтовдан бўйин товламоқ уни такрорлашни илтимос қилгандай гап.

150

Бизнинг шаънимизга айтилган мақтовларга муносиб бўлишга интилиш фазилатларингизни мустаҳкамроқ қилади. Бинобарин, ақл-идрокимиз, шону шавкатимиз, ҳуснимиз шаънига айтилган мақтов бизни оқилроқ, шавкатлироқ ва чиройлироқ қилади.

151

Одамларнинг бизни бошқаришлари га ҳалақит бергандан кўра ўзимиз уларни бошқарганимиз осонроқ кўчади.

152

Агар биз ўзимизга ўзимиз хушомад қилганимизда, бизни ўзгалар хушомадди бузмаган бўларди.

153

Бизга фазилатларни табиат ато этади, аммо уларни намоеън этишга тақдир ёрдам беради.

154

Ҳатто идрокимиз тузатолмаган қусурларимизни тақдир тузатади.

155

Баъзи одамлар ҳар қанча фазилатли бўлмасин, бизни жиркантиради, баъзилари эса ҳар қанча қусурларга қарамай ўзига жалб қилади.

156

Шундай одамлар борки, уларнинг ҳамма фазилати ўрнида бемаъни гапларни гапириб, ўрнида бемаъниликлар қила олиш қобилиятига асосланган. Агар улар ҳулқларини ўзгартирсалар, ҳаммаси пачава бўлар эди.

157

Улуғ одамларнинг шуҳратини ўлчайдиган меъёр — бу шуҳратга қай йўсинда эришганларидир.

158

Хушомад — қалбаки тангадир — у фақат бизнинг шуҳратпарастлигимиз учун қўлма-қўл юради.

159

Зўр хислатларга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, улардан фойдалана билиш ҳам керак.

160

Агар улуғ ниятнинг натижаси бўлмаса, ҳеч қандай ишни, ҳатто энг доврўқли ишларни ҳам улуғ деб атаб бўлмайди.

161

Иш билан ният бир-бирига мос бўлмоғи керак. Акс ҳолда уларнинг замиридаги имконият рўёбга чиқмай қолиб кетади.

162

Одам эгаллаб турган мансабига муносиб кўринишидан кўра эгалламаган мансабига муносиб кўринмоқни осон билади.

163

Ўртача қобилиятдан уддабуронлик билан фойдаланиш укуви унчалик ҳурматга сазовор эмас, лекин шундоқ бўлса ҳам, бу чинакам фазилатларга қараганда одамларга кўпроқ шон-шўрат олиб келади.

164

Кўп ҳолларда одамларнинг ҳулқи фақат шунинг учун кулгили кўринадики, уларнинг сабаблари оқилона ва асосли бўлсалар-да, теварак-атрофдагиларнинг назаридан яширин қолади.

165

Виждонли одамлар бизларни фазилатларимиз учун ҳурмат қилишади, авом эса тақдирнинг бизга саҳовати учун эҳтиром билдиради.

166

Зодагонлар дунёси фазилатларнинг ўзидан кўра унинг кўринишини кўпроқ тақдирлайди.

167

Хасислик тежамкорликдан, ҳатто исрофгарчиликдан ҳам узоқ.

168

Умидворлик ҳам қанча алдамчи бўлмасин, ҳар нима бўлганда ҳам у бизни умиримизнинг охирига қадар енгил йўлдан олиб боради.

169

Гарчи биз фақат ялқовлик ва қўрқоқлик важдан ўз бурчимизга садоқатликни сақласак-да, бунинг учун жаммики олқишлар бизнинг эзгу сифатларимиз шаънига янграйди.

170

Ҳалол, самимий, олижаноб иш нима важдан — ҳалолликданми ёхуд узоқни кўзлашданми туғилганини аниқ кўриб олиш осон эмас.

171

Дарёлар денгиз бағрига сингиб кетганидек, эзгу хислатлар ҳам ғаразли манфаатлар ичида йўқ бўлиб кетади.

172

Агар зеркиш оқибатларига чуқуроқ эътибор берилса, маълум бўладикки, у ғаразга қараганда кўпроқ бурчдан чекинишга мажбур қилади.

173

Қизиқувчанликнинг икки тури бор — уларнинг бири манфаатга хизмат қилади — бунда одам фойдали маълумотлар олишни кўзда тутди. Иккинчиси эса, иззат-нафс билан боғлиқ: бунда одам бошқаларга маълум бўлмаган нарсаларни билиб олишни истайди.

174

Ақл-идрокимизнинг ҳамма кучини ҳали рўй бермаган, бироқ рўй бериши мумкин бўлган бахтсизликларни тусмоллаб билиб олишга сарфлагандан кўра, рўй бериб бўлган бахтсизликларни қандай қилиб муносиб кечиришга сарфласак яхшироқ бўларди.

175

Севгидаги барқарорлик — аслида мангу беқарорликдир. У бизни севган одамимизнинг ҳамма сифатларини навбатманавбат севиб чиқишга ундайди. Биз гоҳ бу сифатлардан бирини, гоҳ иккинчисини афзал кўрамиз. Шундай қилиб, беқарорлик барқарорлик бўлиб чиқади, ле-

кин у чекланган барқарорликдир. Чунки диққат фақат бир нарса устида жамланган бўлади.

176

Севгидаги барқарорлик икки хил бўлади: биз ё ҳамиша сеvimли одами-мизда сеvimшга арзийдиган янги-янги сифатларни кашф этиб борганимиз учун барқарормиз, ёки бўлмаса, барқарорликни бурчга садоқатлилиқ белгиси деб ҳисоблаймиз.

177

Барқарорлик на мақтовга, на таънадашномларга сазовор. Чунки унда бизнинг иродамизга бўйсунмайдиган дидларимиз ҳамда туйғуларимизнинг мустаҳкамлиги намойён бўлади.

178

Янги-янги одамлар билан бизни танишишга ундайдиган нарса — эски танишлардан безиганимиз ёхуд ўзгаришларга сеvimимиз эмас, бошқа нарсадан ранжиганимиз, яъни яхши танишларимиз бизни етарли ардоқламай қўйгани, натижада эса янги танишларимиз бизни кўпроқ ардоқлашига умид боғлаймиз.

179

Биз дўстликдаги барқарорлигимизни оқлаш учун доимий равишда дўстларимиздан зорланамиз.

180

Бизнинг пушаймонимиз одатда ўзимиз содир қилган ёмонлик учун таассуф эмас, балки унга жавобан бизга қилишлари мумкин бўлган ёмонликдан кўрқишдир.

181

Баъзан беқарорлик енгилтаклик ёхуд ақлнинг гўрлигидан туғилади — бу хислатлар одамни ўзгаларнинг истаган фикрига қўшилишга ундайди.

Бироқ, бошқача беқарорлик ҳам бор — уни бир мунча кечирса бўлади, чунки у теvarак-атрофдагилардан жирканишдан туғилади.

182

Заҳар дорининг таркибига кирганидек иллатлар ҳам эзгу хислатлар таркибига киради, идрок уларни бир-бирига қориштириб юборади, уларнинг кучини қирқади ва кейин улардан турмуш ташвишларига қарши моҳирлик билан даволанади.

183

Эзгу хислатлар шаънига эътироф этмоқ керакки, одамлар бошига тушадиган энг катта бахтсизликлар улар туфайли эмас, одамларнинг ўз кирдикорлари туфайли рўй беради.

184

Биз ўз қусурларимизни шунинг учун эътироф этамизки, шу самимият билан теvarагимиздаги одамлар фикрида шу қусурлар бизга етказадиган зарарни қопламоқчи бўламиз.

185

Ёмонлик ҳам яхшилик каби ўз қаҳрамонларига эга.

186

Биз иллатли одамлардан нафратланмаймиз, балки ҳеч қанақа эзгу хислати йўқ одамларни ёмон кўрамиз.

187

Номига бор бўлган эзгу хислат фаразли иллатдан кўра кам фойда келтирмайди.

188

Соғлом қалблар мўртликда соғлом бадандан қолишмайди. Ўзини эҳтирослардан халос деб ҳисоблайдиган одам, соғлом одам бетоб бўлиб қолиши мумкин бўлганидай осонгина эҳтирослар асоратига тушиб қолмоғи мумкин.

189

Афтидан, инсон туғилган кундан бошлабоқ табиат унинг эзгу хислатлари ва иллатларини ўлчаб беради, шекилли.

190

Фақат улуғ одамлардагина улуғ иллатлар бўлади.

191

Айтиш мумкинки, иллатлар бизни ҳаёт йўлимизда меҳмонхонанинг эгаларидек кутиб туришади. Бу меҳмонхоналарда галма-галдан қўниб ўтишга тўғри келади. Қисматимизда ҳаёт йўлимизни иккинчи қайта ўтишимиз ёзилган бўлган тақдирда ҳам тажрибамиз бу меҳмонхоналарни четлаб ўтишга йўл қўймасди, деб ўйлайман.

192

Иллатларимиз бизни тарк этганда, уларни биз тарк этдик деб, ўз-ўзимизни ишонтиришга уринамиз.

193

Баданимиз хасталиклари бизга қайтгани каби қалбимиз хасталиклари ҳам қайтади. Биз соғайиб кетдик, деб ўйлаганимиз, одатда эски дарднинг вақтинча енгиллашиши ёхуд янгисининг бошланиши бўлади.

194

Руҳий иллатлар тан жароҳатларига ўхшайди. Ҳар қанча ҳафсала билан даволаганда ҳам, барибир, улардан чандиқ қолади ва истаган дақиқада янгидан очилиб кетиши мумкин.

195

Битта иллатга бутунлай берилиб кетишимизга одатда шу нарса халақит берадики, иллатларимиз бизда бир нечта бўлади.

196

Ҳатоларимиз фақат ўзимизгагина маълум бўлса, биз уларни осонгина унутиб юборамиз.

197

Шундай одамлар борки, ўз кўзинг билан кўрмагунча уларнинг ёмонлик-

лар қилганига ишонаолмайсан. Аммо биз ўзимиз ишонч ҳосил қилганимиздан кейин, бундай одамларнинг ёмон ишлар қилганига ҳайрон бўлишга арзимайди.

198

Биз баъзан бир одамнинг шонли ишларини мақтаб, иккинчисини пастга урамиз. Масалан, одамлар маршал Тюренни ёмон отли қилмоқчи бўлганларида, шаҳзода Кондени камроқ кўкка кўтарган бўлишарди ва аксинча.

199

Уддабурон одам бўлиб кўриниш истаги кўпинча ҳаётда ростакамига уддабурон бўлишга ҳалақит беради.

200

Эзгу хислатлар йўлларида шуҳратпарастлик ёрдам бермаганида, у бунақа юксакликларга кўтарила олмаган бўларди.

201

Ўзгаларсиз кунимни кўравераман, деб ўйлайдиганлар катта ҳаҳо қилади, лекин ўзгаларнинг менсиз куни ўтмайди, деб ўйлайдиганлар янада кўпроқ адашади.

202

Ёлғондакам олижаноб одамлар ўз нуқсонларини бошқалардан ҳам, ўзларидан ҳам яширадилар. Чинакам олижаноб одамлар эса уларни жуда яхши билади ва бу тўғрида очиқ гапириверади.

203

Чинакамига олижаноб одамлар ҳеч қачон ҳеч нарса билан мақтанмайдилар.

204

Аёллар ҳулқининг қатъияти — упаэликда. Бу билан улар ҳуснларини янада жозибалироқ кўрсатишга ҳаракат қилишади.

205

Аёлнинг бокиралиги кўпроқ ўз номи-ни пок сақлаш ва хотиржам яшаш иштиёқидир.

206

Кимки ҳамиша олижаноб одамларнинг кўз ўнгида яшашга интилса, унинг ўзи ҳам чинакамига олижаноб одамдир.

207

Тентаклик бутун умримиз давомида ёнимизда юради. Мабодо бирон одам бизга доно кўринса, бунинг маъноси шундан иборатки, унинг тентакликлари ёшига ва мавқеига мос келади.

208

Шундай тентаклар борки, улар ўз тентакликларини жуда яхши англайдилар ва ундан уддабуронлик билан фойдаланадилар.

209

Ҳеч қачон тентаклик қилмаган одам ўзига туюлган даражада доно эмас.

210

Кексайганда одамлар тентакроқ, бинобарин, донороқ бўлиб қолади.

211

Баъзи одамлар қўшиққа ўхшайди — улар тез расмдан чиқиб кетади.

212

Кўпчилик одамлар яқинлари тўғрисида уларнинг бойликларига ёхуд ҳаётларидаги омадларига қараб фикр юри-тишади.

213

Шуҳратталаблик, шарманда бўлишдан қўрқиш, бойлик кетидан қувиш, ўз ҳаётини қулайроқ ва ёқимлироқ қилиш

иштиёқи, ўзгаларни таҳқирлашга инти-лиш — одамлар мақтаб кўкларга кўта-радиган шон-шавкатнинг асосида кўпинча ана шулар ётади.

214

Оддий аскар учун шавкатли бўлиш — хатарли касбдир. У бу ишга қорни-ни тўйғазиш мақсадида киришади.

215

Олий жасорат ва енгиб бўлмайдиган қўрқоқлик соф ҳолда жуда кам учрай-диган ҳодисалардир. Уларнинг орасида жуда катта майдонда доворакликнинг турфа хил кўринишлари жойлашган. Одамларнинг турки ва феълу атвори қанчалик хилма-хил бўлса, улар ҳам шунчалик ранг-барангдир. Одамлар бор, жангнинг бошланишида хавф-хатарни дадил кутиб олади, лекин жанг чўзилиб кетса, бирпасда совийдилар ва руҳлари тушиб кетади. Бошқалар жамо-атчилик фикри талаб қилган ишларни бажарадилар-да, шу билан қаноат қиладилар. Баъзилар ҳамиша ҳам ўз қўрқувларини енгиб ўтолмайдилар, бошқалар кўпинча теварагидагиларнинг қўрқуви-дан ваҳимага тушадилар, учинчи хил одамлар эса ўз жойида қолишга журъ-ат қилолмаганлари учун жангга киради-лар. Баъзилар майда хатарларга кўни-киб, каттароқлари билан учрашмоқ учун руҳларини чиниқтирадилар. Баъзи-лар қўлида қилич бўлса, ботир бўлиб кетади, лекин милтиқ ўқидан қўрқиша-ди; баъзилар эса ўқ ёмғири остида пи-нак бузмай тураверадилар-у, яланғоч қиличдан қўрқишади. Довжоракликнинг ана шу турларининг ҳаммаси ўзаро бир нарсада бир-бирига ўхшайди: кечаси қўрқув кучайганида, зулмат эса яхши ва ёмон ишлар устидан бирдай парда тутганда, одамлар ўз хаёлларини кўпроқ ғайрат билан ҳимоя қилади. Бироқ одамларда ўзларини асраб қолишнинг яна битта йўли бор. Бу жуда кенг тарқалган усулдир: агар одамлар ҳамма нарса яхшилик билан тугагини олдиндан билганларида эди, улар қилганларига қараганда камроқ иш қилган бўлар эдилар. Бундан кўри-ниб турибдики, ўлимдан қўрқиш қай бир даражада одамларнинг жасорати-ни чеклайди.

216

Энг олий жасорат — одамлар одатда кўпгина гувоҳлар иштирокида қилишга журъат этадиган ишни якка-ёлғиз амалга оширишдир.

217

Довюрраклик — жуда ғаройиб руҳият кучидир. Бу куч қалбни жиддий хатар билан тўқнаш келганда туғиладиган саросимадан, таҳликадан, довдирашдан юқорига олиб чиқади. Бу куч қаҳрамонларга энг қутилмаган ва мудҳиш вазиятларда ҳам хотиржам бўлишга ва ақлни тиниқ сақлаб қолишга ёрдам беради.

218

Мунофиқлик — иллат, эзгуликка тўланадиган ўлпондир.

219

Урушда кўпчилик одамлар ўз номларига доғ туширмаслик учун зарур бўлган даражадан ортиқроқ ҳаётларини хавф остида қолдирмайдилар. Жуда оз одамгина олдиларига қўйган мақсад талаб қилган даражада хатарга рўпара келишга тайёрдилар.

220

Эркакларнинг жасорати ва аёлларнинг эзгулиги замирида одатда шуҳрат-парасглик, ҳаёе ва энг муҳими, темпермент ётади.

221

Ҳамма шуҳрат қозонишни истайди, лекин ҳеч ким ҳаётдан маҳрум бўлишни истамайди. Шунинг учун уддабуронлар ўз давлатларини кўпайтириш йўлида қанча топқирлик кўрсатиб, ақл ишлатсалар, довюрраклар ҳам ўлимдан қутилиб қолиш учун шунча топқир ва доно бўладилар.

222

Деярлик ҳамма вақт одамнинг ўсмирлик пайтидаги майлларидан унинг

8—К-8387

заиф томонлари нимада экани ва келажакда унинг тани ва жонини нима заволга олиб келиши маълум бўлади.

223

Миннатдорлик савдогарнинг ҳалоллигига ўхшайди — у савдо-сотиқни ушлаб туради. Кўпинча биз миннатдорлик йўлида ўлпонлар тўлаб турсак, буни адолат билан иш юритишга ҳаракат қилганимиз учун эмас, балки одамлар бундан кейин ҳам бизга бажону дил қарз бериб турмоқлари учун қиламиз.

224

Миннатдорлик қарзини тўлаб турадиганларнинг ҳаммаси ҳам шу асосда ўзини миннатдорликни ўрнига қўядиган деб ҳисоблашга ҳақли эмас.

225

Бировнинг хизматини қилиб қўйиб, бунинг эвазига миннатдорликка эришмоқчи бўлган одамлар хато қилар эканлар, бунинг боиси шуки, берадиганнинг ғурури билан оладиганнинг ғурури қилинган яхшиликнинг баҳоси масала-сида келиша олмайди.

226

Бировнинг хизмати учун ҳақини шоша-пиша қайтариш ўзига хос тарздаги ношукрликдир.

227

Бахтиёр одамлар тuzалмас одамлардир — тақдир уларни гуноҳлари учун жазоламайди, шунинг учун улар ўзларини бегуноҳ деб ҳисоблашади.

228

Такаббурлик қарздор бўлишни истамайди, ўзига маҳлиёлик эса қарзни тўлагиси келмайди.

229

Агар бирор одам бизга яхшилик қилса, биз шу одам қиладиган ёмонликка ҳам бардош билан чидамоғимиз керак.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

113

230

Ўрнак юқумли бўлади, шунинг учун инсон зотининг ҳамма валенёматлари ва ҳамма ёвуз одамларнинг тақлидчилари бор. Яхши ишларга биз рақобат туйғуси туфайли, ёмон ишларга эса туғма ёвузлигимиз сабабидан тақлид қиламиз. Бу туғма ёвузлигимизни уят туйғуси тутиб турган бўлади, бировнинг ўрнаги эса уни бўшатиб юборади.

231

Ҳамиша ҳаммадан ақллироқ бўлиш истагидан кўра аҳмоқона нарсга йўқ.

232

Биз ўз ғуссаларимизнинг сабабларини қандай изоҳламайлик, кўпинча уларнинг замирида алданган ғаразимиз ёки камситилган шуҳратпарастлигимиз ётади.

233

Инсон ғамининг риёкорлиги ҳар хил бўлади. Баъзан яқин одамимизга мотам тутар эканмиз, биз амалда ўз қадримизга йиғлаймиз: биз бой берилган ҳузур-ҳаловатимиз, ўзимизга бўлган яхши муносабатларни қўмсаб, мотам тутамиз. Шу тарзда, биз тирикларнинг қисмати устидан кўз ёши тўкамиз-у, буни ўлганларнинг ҳисобига ёзиб қўямиз. Бундай мунофиқликнинг унча айби йўқ деб ҳисоблайман. Чунки бундай ҳолларда одамлар нафақат ўзгаларни, балки ўзларини ҳам алдайдилар. Аммо бошқача мунофиқлик ҳам бор — буниси анча ёмонроқ, чунки у онгли равишда ҳаммани адаштиради: баъзи бир одамлар ўзининг мотамсаролиги билан муносабатини жуда зўр, улуғ мусибат қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Шафқатсиз вақт бундай одамларнинг қайғуларини анча совутиб қўйганидан кейин ҳам улар йиғлаб-сиқташда, оҳ-воҳ қилишда, нола чекишда давом этаверадилар. Улар юзларидан мотам ниқобини ечмайдилар ва ҳамма хатти-ҳаракатлари билан қайғулари фақат умрларининг охирида тамом бўлишини исбот қилишга уринадилар. Бу майдакаш ва жонга тегадиган шуҳратпарастлик одатда шуҳратга ўч аёлларда учрайди. Уларнинг жинси бу аёлларнинг шуҳратга олиб борувчи ҳамма йўлларини беркитиб қўйгани учун, улар бетаскин ғамла-

рини кўз-кўз қилиш билан донг чиқаришга ҳаракат қилишади. Кўз ёшларини осон тўкиб, осон қуритадиган яна бир саёз манба бор:

одамлар ҳисчан кўриниш учун йиғлайдилар, ўзларига ўзгаларнинг раҳмини келтириш учун йиғлайдилар ва ниҳоят, йиғламаслик уят бўлгани учун йиғлайдилар.

234

Одамлар ўжарлик қилиб, энг соғлом мулоҳазаларга ҳам қўшилмайдилар — бунинг сабаби зийракликларининг етишмаслиги эмас, балки такаббурликларининг ошиб-тошиб кетганидир: улар адолатли иш борасида биринчи қаторлар аллақачон банд эканини кўришади, охириги қаторларни эгаллашни эсаташмайди.

235

Агар биз дўстларимизга яхши муносабатимизни кўпчилик олдида намойиш қилиш имконига эга бўлмасак, уларнинг ғамидан узоқ қайғурмаймиз.

236

Биз яқинларимизга яхшилик қилиш йўлида меҳнат қилар эканмиз, баъзан ўзига маҳлиёлик тўрларига илиниб қолгандай ва беихтиёр ўзини унутиб қўйгандек туюлади. Аслида эса биз мақсад сари элтадиган энг яқин йўлни танлаймиз, бу билан гўё совға-салом тариқасида фойдасига пул бераётгандай бўламиз. Шу тариқа, теварак-атрофдагиларимизнинг ишончини қозонмоқ учун жуда нозик ва инжа усулни қўллаймиз.

237

Баъзан-баъзан ғазаб отига мина оладиган фёлуу атворга эга бўлган одамнигина эзгулиги учун мақтаса арзийди, акс ҳолда унинг эзгулиги фаолиятсизлиги тўғрисида ёхуд иродасининг етишмаслиги ҳақидагина гувоҳлик беради, холос.

238

Одамларга ҳаддан ортиқ яхшилик қилишдан кўра ёмонлик қилиш кўп ҳолларда бехатарроқ бўлади.

239

Бизнинг иззат-нафсимизга бу дунё улуғларининг ишончи ҳар нарсадан ортиқ хуш ёқади. Биз уларни фазилатларимиз ҳисобига йўйамиз. Ҳолбуки, бу одатда шуҳратпарастликдан ёхуд сир сақлашни билмаганликдан туғилганини сезмаймиз ҳам.

240

Хусни йўқ бўлатуриб, истараси иссиқ бўлиш ўзига хос тарздаги мутаносибликдирки, унинг қонуни бизга маълум эмас. Бу бир томондан юз чиқиқлари, ундаги ранглар билан инсоннинг умумий қиёфаси ўртасидаги яширин алоқадир.

241

Карашма ҳамма аёллар характерининг асосини ташкил қилади, фақат ҳамма аёллар ҳам уни ишга солавермайди, чунки баъзи бир аёллар кўрққанидан ёки ақл-идрокининг гапига кириб ўзини бундан тийиб туради.

242

Теварак-атрофидагиларга ҳаммадан кўра кўпроқ малол келадиганлар ҳеч кимга малол келишим мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган одамлардир.

243

Оламда эришиш мумкин бўлмаган нарсалар жуда кам. Агар бизда қатъият кўпроқ бўлганида истаган мақсад сари элтадиган йўлни излаб топа олардик.

244

Олий даражадаги уддабуролик шундаки, ҳамма нарсанинг ҳақиқий баҳосини билмоқ керак.

245

Ҳақиқий уддабурон одам ўзининг уддабуронлигини яшира оладиган одамдир.

246

Биз кўпинча олижаноблик деб қабул қиладиган нарса, либосни ўзгартириб олган ғаразли ният бўлиб чиқади. Бундай одам майда-чуйда ғаразлардан нафратланган ҳолда тўппа-тўғри энг йириклар сари одимлайди.

247

Садоқат — кўпчилик ҳолларда ўзига бино қўйган одамнинг тузоғидир. Бундан мақсад — ўзгаларнинг ишончини қозониш. Ишонч эса бошқа одамлардан юқори туриш ва энг муҳим сирлардан воқиф бўлиш воситасидир.

248

Олижаноблик ҳамма нарсани қўлга киритмоқ учун ҳеч нарсанинг юзига бормайди.

249

Товуш оҳангида, кўзларда, гапираётган одамнинг ҳамма қиёфасида танлаб олган сўзларидан кўра камроқ чечанлик бўлмайди.

250

Баъзи одамларга уларнинг қусурлари ярашиб туради, баъзи одамларга эса ҳатто фазилатлари ҳам ярашмайди.

251

Ҳақиқий чечанлик керакли гапнинг ҳаммасини айтиб, керагидан ортиқ ҳеч нарса демаслик қобилиятидир.

252

Майллар қанча кам ўзгарса, дидлар шунча тез ўзгариб туради.

253

Ғараз ва манфаатпарастлик — ҳамма фазилатлар ва ҳамма иллатларни ҳаракатга келтиради.

254

Бўйин эгиш кўпинча сохта мутелик бўлиб чиқади. Бундан мақсад, бошқа-

ларни тобе қилишдир. Бу мутакаббирликнинг тузоғидир — у ўзини ерга уриб, бошқалар кўзида қадр ортгирмоқчи бўлади. Унинг қиёфаси кўп, у ўз башарасини моҳирлик билан ниқоблай олади ва бўйин эгиш қиёфасига кириб яширинганда бошқаларни тезроқ алдайди.

255

Ҳар қандай туйғунинг фақат унга хос бўлган қўл ҳаракатлари, оҳанглари, юз ифодалари бор. Улардан оладиган яхши ёки ёмон, ёқимли ёки ёқимсиз таассуротларимиз сабаб бўлиб, биз баъзи одамларни маъқул кўрамыз, баъзиларини эса ўзимизга яқин йўлатмаймиз.

256

Ҳар қайси одам ким бўлишидан қатъи назар, муайян бир қиёфага кириб, юзига ниқоб тутиб олишга ҳаракат қиладди. Негаки, у ўзини ким қилиб кўрсатмоқчи бўлса, бошқалар шундай қабул қилишини истаydi. Шу туфайли айтиш мумкинки, жамият фақат ниқоблардан ташкил топади.

257

Виқор — гавданинг ақл бовар қилмайдиган найрангидир. У ақл-идрокдаги қусурни яширмоқ учун топилган.

258

Яхши дид ақл-идрокнинг зўрлигидан кўра кўпроқ фикр-мулоҳазаларнинг равшанлигидан гувоҳлик беради.

259

Севиш бахти — севишдадир. Одамлар бошқаларда эҳтирос кўзгагандан кўра ўзлари эҳтиросни бошларидан кечирса, бахтиёрроқ бўлишади.

260

Хушмуомалалик — ҳамиша бошқалардан хушмуомала кўриш ва манзиратли одам сифатида донг таратиш истагидан туғилади.

261

Ёшларни тарбия қилиш одатда уларнинг туғма худбинлигини рағбатлантиришдан иборат бўлади.

262

Биронта ҳам эҳтиросда худбинлик муҳаббатдагидай ҳокими мутлоқ бўлмайди. Одамлар ҳар на қилиб бўлсада, ўз тинчларини сақлаб қолмоқ учун ҳамиша севган одамларининг тинчини қурбон қилишга тайёр туришади.

263

Саҳийлик деб аталган нарсанинг замирида одатда шуҳратпарастлик ётади. Шуҳратпарастлик биз учун ҳар қандай тухфа қилаётган нарсамиздан қимматлироқдир.

264

Дардқашлик кўпинча бошқаларнинг мусибатларида ўз кулфатларини кўриш қобилиятидир, бу — бизнинг ҳам бошимизга тушиши мумкин бўлган фалокатларни олдиндан ҳис қилишдир. Биз одамларга ёрдам кўрсатар эканмиз, вақти-соати келганда улар ҳам бизга ёрдам кўрсатишини ўйлаймиз. Шундай қилиб, бизнинг хизматларимиз шундай хайрли ишлардирки, уларни вақтидан олдин биз, ўзимизга ўзимиз кўрсатиб кўямиз.

265

Ўжарлик — ақл-идрокимизнинг чекланганидан туғилгандир. Биз савиямиз доирасидан ташқари чиқадиган нарсаларга унчалик рўйхушлик билдириб ишонавермаймиз.

266

Фақат муҳаббат ва шуҳратпарастлик каби жўшқин эҳтиросларгина бошқа эҳтиросларни ўзларига бўйсундиришга муваффақ бўладилар, деб ҳисоблайдиган одамлар адашдилар. Кўпинча фаолиятдан узоқ бўлган ялқовлик ҳамма эҳтирослардан кучли бўлади, одамларнинг ниятлари-ю, хатти-ҳаракатларини эгаллаб олиб, у сездирмайги-

на уларнинг ҳамма интилишлари ва эзгуликларининг пайини қирқади.

267

Одамлар моҳиятини суриштириб ўтирмай, бажонидил ёмон нарсаларга ишона қоладилар. Негаки, улар шуҳратпараст ва ялқовдирлар. Улар айбдорни топишни истайдилар, аммо қилиб қўйган ишларини таҳлил қилишга буйинлари ёр бермайди.

268

Биз жуда арзимаган баҳоналар билан судьяларни ишни билмасликда айблаймиз, — лекин шундай бўлса-да, биз бажонидил ўзимизнинг шаънимиз ва номус-оримизни уларнинг ҳукмига тошшириб қўямиз. Ҳолбуки, уларнинг баъзилари ҳасаддан, бошқалари маҳдудлигидан, яна бир хиллари шунчаки бандликларидан бизга душманлик билан муносабатда бўладилар. Бу одамлар бизнинг фойдамизга фикр айтади деб умид қилиб, биз ўзимизнинг тинчимизни ва ҳатто ҳаётимизни хатарга рўпара қиламиз.

269

Инсон ҳар қанча зийрак бўлмасин, у ўзи содир этаётган ёмонликларнинг ҳаммасини тагигача англаб етмайди.

270

Қўлга киритиб бўлган шон-шуҳратимиз келажакда яна эришмоқчи бўлган шон-шуҳратимизнинг гаровидир.

271

Ёшлик — доимо мастликдир...

272

Фазилатлари туфайли ҳақиқий шуҳратга эришиб бўлган одам ҳар хил майда-чуйдаларни унинг хизмати деб ҳисобламоқлари учун куч сарфлаб, елиб

юурса, бунинг учун ҳаммадан ортиқ уялмоқ керак.

273

Зодагонлар дунёсида баъзан шундай одамлар юксак қадрланадики, уларнинг ҳамма фазилатлари кундалик турмушда ёқимли иллатлардан иборат бўлади.

274

Севгидаги янгиликнинг жозибаси мевали дарахтларнинг гуллашига ўхшайди: уларнинг гули тез тўкилиб кетади-ю, бошқа қайтмайди.

275

Табиий кўнгилчанлик важдан “ҳиссиёт бандасиман” деб кўп мақтанишди. Лекин уни кўпинча энг майда ғаразлар енгиб қўйгани учун индамай қоладилар.

276

Юзаки ишқни фироқ сўндиради, аммо катта эҳтиросни гуриллатиб авж олдиради. Худди шамол шамни ўчириб, ёнғинни кучайтиргандай...

277

Кўпинча аёллар ҳеч қанча севмаганлари ҳолда ўзларини ошиқу беқарор қилиб кўрсатишга уринишади. Можарога қизиқиб қолиш, табиий сеvgили бўлиш иштиёқи саргузашт туфайли руҳий кучларнинг жунбушга келиши, раджавоби билан хафа қилиб қўйишдан кўрқиб — буларнинг бари уларни “эҳтирос билан севиб қолдим” деган фикрга олиб келади. Ҳолбуки, бу ҳақиқатда карашмадан ўзга нарса эмас.

278

Одамлар камдан-кам ҳолларда уларнинг номларидан бирор иш масаласида бошқалар музокара олиб боришса, бундан мамнун бўлишади. Чунки орада турган даллоллар музокараларнинг муваффақиятли чиқишини таъминлаш

учун деярлик ҳамиша ўз дўстларининг манфаатларини қурбон қилишади.

279

Дўстларимизнинг бизга бўлган илинжларини кўкларга кўтариб мақтаганимизда одатда миннатдорлигимиз учун шундай қилмаймиз, балки ўз фазилатларимизни кўз-кўз қилмоқ учун шундай қиламиз.

280

Зодагонлар дунёсига биринчи бор қадам қўяётган одамни дилкашлик билан табриклар эканмиз, бунинг сабаби — бу зодагонлар дунёсида кўпдан бери мустаҳкам мавқе эгаллаб келаётганларга бўлган яширин ҳасаддир.

281

Такаббурлик кўпинча қалбимизда ҳасад ўтини ёқади ва шу такаббурликнинг ўзи кўпинча уни жиловлаб олишимизга ёрдам ҳам беради.

282

Ёлгон баъзан ўзини шу қадар моҳирлик билан ҳақиқатдай кўрсатадики, унга учмаслик соғлом ақлга хиёнат қилиш билан баробар бўларди.

283

Бирор одамнинг соғлом маслаҳати-га амал қилмоқ учун баъзан ўз-ўзингга соғлом маслаҳат бермоқ учун керак бўладиган ақл-идрокдан кам ақл-идрок керак бўлмайди.

284

Ёмон одамлар ўртасида сал-пал бўлса-да, яхшиликдан буткул маҳрум бўлмаганлари энг хавфли одамлардир.

285

Олижанобликнинг номи ўзи билан. Бундан ташқари уни ифтихорнинг соғлом заковатли ва яхши шуҳратга олиб бора-

диган энг муносиб йўл деб ҳам атаса бўлади.

286

Биз бир марта чиндан ҳам кўнглимиз қолган одамларни иккинчи марта яна севиб қололмаймиз.

287

Биз битта муаммонинг бир нечта ечимини топамиз. Бироқ бу ақлимизнинг ғоятда самарадорлигидан эмас. Бунинг сабаби шуки, ақлимиз унчалик зийрак эмас — у энг яхши ечимда тўхташ ўрнига, суриштириб ўтирмасдан ҳамма имкониятларни олдимизга тўкиб солади.

288

Ўясама соддалик — ўта нозик мунофиқликдир.

289

Баъзи бир шароитларда худди баъзи бир хасталиклар вақтида бўладигандек ташқаридан ёрдам баъзан фақат зарар бериши мумкин. Бу ёрдам хатарли бўлган ҳолларни аниқлаб олиш учун катта зийраклик талаб қилинади.

290

✓ Инсоннинг ақл-идрокдан кўра феълу атворида қусур кўп.

291

✓ Одамларнинг фазилатида ҳам худди меваларга ўхшаб ўзининг пишадиган вақти бўлади.

292

Айтиш мумкинки, инсоннинг феълу атворида ҳам баъзи бир иморатларга ўхшаш бир неча қиёфа бўлади. Шуниси борки, бу қиёфаларнинг ҳаммаси ҳам ёқимли кўринишга эга бўлавермайди.

293

Камсуқумлик шуҳратпарастликни энгдим ва уни ўзимга бўйсундириб олдим деб мақтанишга ҳақли эмас. Камсуқумлик — руҳий фаолиятсизлик ва ялқовликдир, шуҳратпарастлик эса ҳаракатчанлик ва қизиққонликдир. Улар ҳеч қачон бирга яшаёлмайди.

294

Биз доимо бизга қойил қолганларни яхши кўраемиз, бироқ ўзимиз қойил қолганларни ҳамиша ҳам яхши кўравермаймиз.

295

Биз камдан-кам ҳолларда ҳақиқатдан ҳам нима исташимизни тугал тушунавермаймиз.

296

Биз ўзимиз ҳурмат қилмайдиган одамларни яхши кўришимиз жуда қийин, аммо ўзимиздан кўра ортиқроқ

ҳурмат қиладиган одамларни яхши кўришимиз янада қийинроқ.

297

Баданимиздаги шарбат томирларимиз орқали ўзининг доимий ва ўзгармас айланишини содир этар экан, яширин равишда бизнинг иродамизни ҳаракатга келтиради ва бу ҳаркатни бошқаради. У бир оқимга бирлашар экан, киши билмас тарзда устимиздан ҳукмронлик қилади ва ҳамма хатти-ҳаракатимизга таъсир кўрсатади.

298

Кўпчилик одамларнинг миннатдорлигини туғдирган нарса — янада кўпроқ неъматларга эришиш иштиёқидир.

299

Деярлик ҳамма одамлар бажону дил майда қарзларни тўлаб қўядилар, кўпчилик одамлар анча муҳим қарзлари учун миннатдор бўлишади, аммо деярлик ҳеч ким йирик қарзлар учун миннатдорлик туйғусини ҳис этмайди.

Давоми бор



Владимир МАУ

Зиёлилар: тарих ва инқилоб

ҲОЗИРГИ РОССИЯ ҲАЁТИДАН ОЧЕРКЛАР

Йўл уч томонга айрилган жойга келиб қолган рус паҳлавони маълум-машҳур ёзувларни ўқимоқда. Тўсатдан ғойибдан овоз келди: "Тезроқ ўйла, бўлма-са шу ернинг ўзида бошингга гишт тушади".

Замонавий латифа

Икки аср ўрталиғида Россия яна аро йўлда қолди. Қай томонга бориш керак? Фарбга борса, ўзлигини йўқотади, америкаликка айланиб қолади. Шарққа бораё деса, бошидан жудо бўлади. Скиф бўлмоқ жуда қийин иш — ҳамма вақт бир-бирига душман икки ирқ ўртасида хавотирда олазарақ бўлиб яшамоқ керак. Скифлар мангулик бағрига сингиб, бежиз ғойиб бўлиб кетган эмас — эндиликда улар тарихга, фақат тарихга мансубдирлар, холос. У шўрликларга осон бўлган деб ўйлайсизми? Скифлар бир вақтнинг ўзида ҳам қалқонларини шай туттишга мажбур бўлганлар, ҳам қалқонларида қуёш шуъласи товланишини, унга туширилган суратларни кўз-кўз қилиб мағрурланишни хуш кўришган.

Ёки аро йўл деганининг ўзи аслида йўқ нарсамикин? Эҳтимол, мамлакат белгилаб берилган йўналиш бўйича ривожланишда давом этаётгандир. Биз эса ана шу йўналишни илғаб олишимиз керакдир, сўнгра ўзимизга жиндай ором бериб, бир ҳузурлансак бўлар? Ёки қаршилик кўрсатиш лозиммикин? Ҳозир қаерда турибмиз — чорраҳадами ёхуд боши берк кўчадами, қатта йўлнинг бошидами ёхуд унинг адоғидами?

Бу мақолада мен тараққиётимизнинг характери ва йўналиши тўғрисида мулоҳаза юритишни истайман. Албатта, баъзи бир далил ва тарихий тамойиллар билан ўз тасдиғини топадиган ҳар қандай ижтимоий гипотезага бошқасини қарама-қарши қўйиш мумкин. Бунисининг мантиғи ва ишонтириш кучи ҳам биринчи гипотезаникидан кам бўлмайди. Бу гипотезаларнинг ҳар бирини маъқуллаш қайси бир муайян мафқурани афзал кўришга, муайян методологик танловнинг оқибати-га боғлиқдир. Одамлар ўзларига маълум далилларни шундай назария қолиплари-га жойлаштиришни маъқул кўришадикки, бу қолип аралаш-қуралаш воқеаларни бир тартибга солишга, ҳодисаларни изоҳлашга, уларнинг кейинги ривожини ба-

АЗИЗБЕК
таржимаси

Владимир Александрович Мау 1959 йилда туғилган. Г.В.Плеханов номидаги Москва халқ хўжалиги институтини томонлаган. Иқтисод фанлари доктори, профессор. РФ Ҳукумати қошидаги иқтисодий ислохотлар Ишчи марказининг раҳбари. Иқтисодиёт олий мактабининг профессори, саккизта китоб ва уч юзта илмий-оммабоп мақола муаллифи.

шорат қилишга ёрдам берсин. Бундай қолиплар жуда кўп бўлиши мумкин. Уларнинг қай бирини афзал кўриш эса кўп жиҳатдан муайян қадриятлар тизими билан белгиланади. Бу тизим эса азалдан ҳар бир фикрловчи шахснинг ўзида мавжуд бўлади*. Тарих сабабиёт асосига қурилган, лекин унинг ривожини азалдан белгилаб қўйилган эмас. Бизнинг ривожимиз истиқболни нафақат тарихий тамойилларга, балки миллионлаб шахсларнинг шу тамойиллардан қайси бирини афзал кўришига ҳам боғлиқдир.

МУҚАДДИМАГА ҲАҚИДА БИРИНЧИ ОЧЕРК РУС ЗИЁЛИЛАРИ ҲАҚИДА БАЪЗИ ГАПЛАР

*Бизга жон ҳолатдаги талпинишлар керак эмас.
Бизга пролетариат теми батальонларининг бир
маромдаги одимлари зурур.*

В.И. ЛЕНИН. “Совет ҳокимиятининг навбатдаги вазифалари”.

Ленин зиёлиларни ёқтирмасди, уларни майда буржуйчиликнинг ҳосиласи деб қарар ва уларда Россиядаги таҳсил кўрган синфга хос бўлган иккиланишлар, таррадудлар, беқарорликнинг манбаини кўрарди. Бу тўғрида етарли ёзилган ҳам, гапирилган ҳам. Гап, албатта, матн парчаларида эмас, гап Россия жамиятининг шу тоифасига муносабатда, XIX ва XX асрларда рус тарихида зиёлилар ўйнаган ролга муносабатда.

Зиёлилар инқилоб учун (аниқроғи, инқилоблар учун) мамлакатга кўпчилик раҳбарлар ва назариячиларни етказиб берди. Айни зиёлилар ўзларининг энг яхши воқеалари тимсолида янги давр ватан тарихининг манфаатлари йўлида сон-саноксиз қурбонлар берган тоифадир. Йиллар ўтди, бироқ Россия зиёлилари бизнинг кунларда ҳам аввалгидек ғоят зиддиятли роль ўйнамоқда — у мамлакатга қаҳрамонлар, қурбонлар ва жаллодлар етказиб беришда давом этмоқда.

Зиёлилар кимлар, маълумотли одам билан зиёли ўртасида нима фарқ бор ва ҳоказо каби масалалар теварагидаги баҳслар ғоятда мароқли ва шу билан бирга интиҳосиздир. Лекин бизга шуниси ҳам кифояки, биз ҳаммамиз рус маъносидаги зиёли деганда маълумотли различинецни англаймиз. У ўз тоифаси ёхуд синфидан узилиб қолган, ижтимоий илдизлари йўқ одам, лекин инсон ҳаётининг маъноси тўғрисида, ўзининг жаҳон тарихидаги (ёхуд “жаҳон инқилобидаги”) роли ҳақида узундан-узоқ мулоҳаза юритишни яхши кўради, бунга имкони ҳам бор. Айни ана шу ижтимоий илдизларнинг йўқлиги зиёлича худбинликнинг асосларини барпо этади ва салмоқли ижтимоий-сиёсий мақсадларга эришиш йўлида бу “тоифа” вакилларининг бирлаша олиш қобилиятини анчагина чеклаб қўяди. Худбинлик — тигиз ижодий изланишнинг энг муҳим шартини ва манбаидир. Бундай изланиш эса зиёлиларнинг ташрифномаси ва шу изланиш туфайли зиёлиларнинг энг ёрқин вакиллари миллатнинг виждони даражасига кўтарилади.

Бироқ шу худбинликнинг ўзи Россия зиёлиларини ўз-ўзини яхлит тоифа деб қабул қилишга ноқобил қилиб қўяди, ўз манфаатларини ҳимоя қила билиш уқувидан маҳрум қилади.

Зиёлиларни бошқа ижтимоий табақалардан тубдан ажратиб турадиган учта белги бор: булар бойликка, тарихга ва давлатга муносабатдир. Ҳамма ҳолларда ҳам бу муносабатлар нафрат, бардошсизлик ва ҳасаднинг қоришмасидан иборатдир. Бу, айниқса, француз ва Россия зиёлиларига хосдир, лекин англосаксон мамлакатларида ҳам бундай кайфиятлар сезиларли даражада ўсади.

* Мафқуранини аниқлашда мең Дуглас Нортнинг ёндашувини маъқул кўраман. Унинг фикрича, мафқура инсоннинг ноаниқликка шундай жавобидирки, бу жавоб гипотезаларини олға суришга ва назарияларини далиллашга имкон беради: “Ноаниқлик шароитида нима рўй беришини мутлақо тасаввур қилмай туриб, назариябозлик қилиб бўлмайди... Бироқ амалда одамлар ҳаминша мужмаллик, ноаниқлик шароитида ҳаракат қилишади. Биз ноаниқлик шароитида ўзимизнинг диний ва мафқуравий тасаввурларимиз асосида, қадриятларимиз тизими асосида у ёки бу тўхтамга келамиз”.

Бойликка нафрат — зиёлиларнинг принципиал хусусиятидир. “Бойлик — ўғирликдир” — француз социалисти Прудоннинг сиёсий иқтисодга даҳлдор ана шу хитобида Оврўпа қитъасидаги зиёлиларнинг донолиги ва имонининг қаймоғи ифодаланган. Бу тезис англосаксон анъанаси руҳида ёзилган сиёсий иқтисод соҳасидаги бошқа бир мумтоз асарга ошкора тарзда зиддир. Бу асар Адам Смитнинг “Халқлар бойликларининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот” деган асаридир. Бу ўринда зиддиятнинг азалий моҳияти ифодаланган: одам ўз гоёларининг ҳақ эканини амалда исбот қилиб бермоғи керак — унда “агар сен шунчалик доно бўлсанг, нега бу қадар қашшоқсан?” деган саволнинг асосий эканини тан олмоғи зарур бўлади ёки таҳқирли ва ифлос амалиётдан узоқ юриш керак — унда ҳаётидаги ҳар қандай муваффақият синфдош биродарлари ўртасида, албатта, турли-туман гумон ва шубҳалар уйғотади.

Интеллектуал изланишларни бизнесга қарама-қарши қўйиш, кундалик ҳаётда “омилкорлик”нинг етарли эмаслиги Оврўпа зиёлилари учун ифтихор манбаи ўринда хизмат қилади ва уларнинг ўз-ўзига ҳурматини оширади. Зиёлилар кундалик ҳаётининг нопокликларидан юқори турмоғи керак. Фақат шундагина зиёлига халқ учун чинакамига дард чекишга имкон беради. Тўғри, “тирикчилик нима бўларкин?” деганга ўхшаш турли-туман бемаъни нарсаларга чалғимай “дард чекмоқ” учун етарли миқдорда нон, сариёғ, пишлоқ, колбаса бўлмоғи тақозо қилинади. “Нонуштада нонга ёғ суриб, халқ қай аҳволда дея ўйлайман” — бу гаплар подшолар ҳаётидан эмас, зиёлилар ҳаётидан олинган.

Бундай аҳвол барқарор бўла олмайди. Шунинг учун ҳам айни зиёлилар майдонга турли-туман экстремистларни етказиб беради. Уларнинг ичида радикаллар билан террористлардан тортиб ашаддий қора гуруҳлару консерваторларгача бор. Бир пиёла чой ичиб ўтириб, халққа дардкаш бўлишнинг ноижидийлиги ўз истеводиди ва ғайратини кунпая-кун қилиш мақсадларига сарфлашга тайёр турган тийиқсиз одамларни майдонга келтиради. Улар қаторида Рахметов анчайин ижобий қаҳрамон бўлиб кўринади — у келажакдаги қийноқларга тайёр бўлиш учун лоақал ўзи миҳлар устида ётиб юрган-ку! Унинг дўстлари эса бошқалар учун миҳлар ва бомбалар тайёрлаб беришган — улар бомбаларни ҳаммани порлоқ келажакка олиб боришнинг энг яхши воситаси деб ҳисоблашган. Уларнинг қаршисида эса реал персонаж — К.П.Победоносцев турарди. Ҳа, ўша чор министри Победоносцев. Ўша ёшлигига бориб Герценга мактублар йўллаган, Москва университетига фуқаролар ҳуқуқи бўйича профессор бўлиб хизмат қилган, сўнгра эса чор тузумининг энг қаттиққўл соқчиларидан бири бўлган Победоносцев. Ахир, у ҳам зиёли эди, у ҳам миллатни бахтиёр қилиш соҳасида ўзининг йўлини топган одамлардан эди.

Айни раҳметовлар ва победоносцевларнинг мавжудлиги, уларнинг тазйиқсизлиги, ўзининг ички имкониятларини рўёбга чиқариш шаклларини тинмай излашлари Россияда XX асрдаги жуда кўп мислсиз қонли воқеалар учун замин яратиб берди.

Халқнинг дардини чекиш одатда халққа бор ҳақиқатни айтиш имконини бермайди ва айни чоқда деярлик ҳар бир қаланғи-қасанғи ярамас одамда “оддий кишилар” вакилини кўришга ундайди. Қўрқаманки, ичимизда камдан-кам одам 1993 йилнинг декабрида “ўз халқидан ажралиб қолган” деган машъум тавқиллабнат бўйнига тушиб қолишидан қўрқмай, Ю.Карякин билан биргаликда “Россия, ақлингни еб қўйибсан!” деб баралла айтишга ўзида журъат топа оларди. У ёки бу фуқаро мамлакат фаровонлигини ошириш ишига қандай ҳисса қўшаётганини эътибордан соқит қилган ҳолда умумий сайлов ҳуқуқини чеклаш фойдасига далиллар келтириб наъра тортиш эса бутунлай беҳаё бир иш бўлади.

Кишини диққинафас қилувчи ипирисқи ишдан воз кечиш моддий бойликлар тўплашдан ҳазар қилиш билан қўшилиб ўзига хос тарихий экстремизмга айланиб қолади. Ҳамма нарсага дарҳол шу ернинг ўзида, шу топда эга бўлмоқ керак. “Зиёлиларча максимализмнинг тескари томони тарихий тоқатсизликдир, тарихий соғломликнинг етишмаслигидир, ижобий мўъжиза яратишга интилмоқ, назарий жиҳатдан ўзлаштирилган эволюционизмни амалда инкор этишдир” — деб ёзган эди С.Н.Булгаков.

“Ижтимоий мўъжиза”ни рўёбга чиқаришга интилиш кўп жиҳатдан зиёлилар

ўртасида фалсафий рационализм устиворлигининг оқибатидир. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ: ҳозирги замон рус зиёлиларини француз Маърифатпарварлиги бунёд этган. Француз Маърифатпарварлиги эса инсон ақл-заковатининг ҳамма нарсадан қудратли эканига астойдил ишонар эди. Худди ана шу методологик заминда зиёлилар халқни бахтиёр қилишга интилади. Биз нимани қандай қилиш керак эканини биламиз, чунки бизнинг назариямиз энг илғор (энг тўғри, энг тараққий этган) назариядир.

Мен бу ўринда сира ҳам ялпи агностицизмга чорлаётганим йўқ, лекин бизга айтилиши билан бир нарса етишмаётганини — билимларимизнинг мукамал эканига гуманизм етарли эмаслигини эътироф этмай ўта олмайман. Бизга айтилиши билан бир либерализм етишмаяпти — бу либерализм ҳар қандай билимнинг маҳлуд эканини эътироф этишни тақозо қилади, ҳеч ким ҳақиқатга ҳокимлик қилиш ҳуқуқига эга эмаслигини намоён этади. Яъни Россия зиёлиларининг “либерализми” зоҳиран ҳар қанча пурвиқор кўринмаси, уларга айтилиши билан интеллектуал либерализм ҳамма нарсадан кўпроқ етишмай турипти.

Россия зиёлиларининг тўғридан-тўғри бунга зид кайфиятларидаги тескари жиҳат ижтимоий тараққиётга чап бериб қолиш, тарихни алдаш, жамият тараққиётининг табиий босқичларидан сакраб ўтиш истагидир. Баъзан бунга эришилади ҳам, лекин бунинг эвазига беҳисоб қурбонлар берилади. Қурбонларни зиёлилар дардини чекадиган халқ беради, ўша бахтли келажакка тезроқ кириб боришга ошиқадиган зиёлиларнинг ўзи беради. Навбатдаги тарихий сакраш дарҳол самара бермай қолган ҳолларда эса миллий ноёблик ҳақидаги гап-сўзлар бошланади. Табиийки, бу ноёбликни умумий қарич билан ўлчаб бўлмайди.

Тарихий сабрсизликнинг табиий туйғуси, бугунги ҳаётнинг қабоҳатлари билан муроса қилмаслик истаги тушунарли ҳол, лекин ана шу табиий туйғулар тарихий истиқболни ҳис қилиш имконидан ўтмиш ва келажак билан алоқасини тушунишга йўл қўймайди. Ўз мамлакатни тарихининг яхлитлиги тушунилмаган тақдирда эса вақт “бизнинг порлоқ келажакимизни маълум ўтмишимизга айлантириб юборадиган сирли субстанция” бўлиб қолар экан.

Тарих қадамини тездаштириш истаги ҳозирги зиёлилар онгида ўзининг фавқуллодчилиги ва нодирлигини излаб топишга интилиш билан ёнма-ён яшайди. Жаҳондаги бошқа мамлакатларнинг ҳар қайсиси нечоғлик ноёб ва нодир бўлса, Россия ҳам шунчалик ноёб ва нодирдир деган фикрга қўшилаётган одамлар камданкам топилади. Ҳамма мамлакатлар ҳам ҳамма одамлар каби бетакрор ноёб, нодир ва уларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди. Ана шу оддий ҳақиқатни қабул қилишга тайёр эмаслик бошқа мамлакатлар тарихини ёмон билишнинг оқибати ҳолос ва кўпинча бизнинг таҳсилимиздаги (юрагимизда бошқа халқларга нафрат ўрнашиб қолган баъзи ҳолларда эса — чинакам ваҳшийлигимизни) қусурларни қоплашнинг психологик шаклидир.

Реал тарихда яшаб туриб, ижтимоий ривожланишнинг сохта муқобил йўллари билан эмас, реал, чин йўллари билан кўриш бағоят мушкул ишдир. “Германияни айтмай қўя қолайлик, нима учун бизда аҳвол Польша, Венгрия, Чехиядагига қараганда ёмонроқ?” Бизнинг зиёлиларимиз ўртасида бунга ўхшаш савол тез-тез ўртага тушиб туради, сўнг эса айбдорни излаш бошланади. Ельцин, Гайдар, Чубайс, Халқаро валюта фонди, Марказий Разведка бошқармаси, яҳудийлар уюшмалари (рўйхатни давом эттиравериш мумкин) айбдор бўлиб чиқади. Лекин ҳеч кимнинг қалласига бошқача тарздаги оддий саволлар келмайди: “Хўш, нима учун биз собиқ СССРнинг бошқа республикалари билан уруш олиб бормаямиз? Қай йўл билан фуқаролар урушини четлаб ўта олдик? Нега биз Босния ёхуд Сербия йўлини такрорламадик?” Шўро империяси емириляётганда Сребреница бомбардимон қилинмаётгани ҳамманинг эсидан чиқиб бўлди. Ҳолбуки, 1991 йилнинг кузида СССРни тарқатиб юбориш тўғрисида қарор қабул қилаётганда Россия раҳбариятига қатта босим ўтказган энг қудратли сиёсий ва интеллектуал омил ана шу ҳодиса бўлган эди. Ўша пайтдаги бизнинг шароитимиз (иттифоқчи давлатнинг емирилиши, унда турли-туман этник ва диний гуруҳларнинг чамбарчас чапишиб кетгани) “югославия варианты”га жуда яқин эди. Шундай шароитда фуқаролар уруши четлаб ўтилган экан, бу М.Горбачёв, Б.Ельцин ва Россиянинг посткоммунистик даврдаги биринчи ҳукуматининг муҳим ютуғи бўлганди. Бу ютуқ учун фақат таъна ва даш-

ном этишмоқдалар, ҳеч ким ҳеч қачон уларга миннатдорлик билдирмайдиганга ўхшайди.

Бойликка нафратнинг ёнига давлатга ҳамда унинг турли ташкилотларига нафрат қўшилади. Албатта, бюрократик давлатнинг нафратланишига арзийдиган жиҳатлари кўп, аммо зиёлилар айрим вакилларининг ҳокимиятдаги турли-туман қусурларни тугатиб, кемтикларини бутлашга ҳаракати одатда уларнинг ҳамфикр биродарлари ўртасида ҳазар қилиб бурун жийришгагина олиб келади, холос. Мабодо, шундай бўлишига қарамай, кимдир нимадир қилишга муваффақ бўлса-ю, шу аснода анча-мунча хатоларга ҳам йўл қўйса, ҳокимият дарҳол халқ олдида ва “оқ кўйлаклилар” олдида ҳамжиҳатлилик билан жавоб беришга даъват этилади. Ҳолбуки, айб қўяётганларнинг оқ кўйлаклари айбдор қилинаётганлар кўли билан тикилган. Агар Чубайсга ўхшаб ўз ғоялари учун курашга хоҳиши бўлмаса ёхуд мардлиги етишмаса, лоақал у бизнинг ишимизни қилиб берганини эътироф этинглар. Танқидчиларнинг иши ҳам муҳим ва фахрлидир, бироқ кимнингдир фаолияти танқид учун материал бергандагина танқидчилар энг шимариб ишга киришади. “Иштирок этмаслик” ҳақида қарор қабул қиладиган одам охиригача ҳалол бўлиб қолмоғи керак ва лоақал дилида нафақат қилинган ишлар учун, балки қилинмаган ишлар учун ҳам ўзининг масъуллигини кўриб турмоғи лозим. Бироқ буни баҳолаш кўпинча жуда қийин кўчади. Зиёлилар ўғрибошларига ўхшамасликлари керак — ўғрибошларнинг мақоми ҳокимият билан ҳамкорлик қилишни қатъиян тақиқлайди. Сиёсатни эътиқодсиз омилкорлар ва мансабпарастларнинг ихтиёрига топшириб қўйиб бўлмайди. Ташқаридан рақобат бўлмаса, зиёлилар томонидан доимий мадад олиб турмаса, сиёсат — бирон бир жиддий қадриятларга эга бўлмаган, муайян ақидалардан маҳрум фаолият соҳаси бўлиб қолаверади.

Ҳокимиятга бунақа муносабат кўпчилик зиёлиларнинг фаолиятидаги бир кемтиклик оқибатида майдонга келади — зиёлилар сиёсий ҳаёт муайян мантиққа эга бўлишини тан олишга тайёр бўлишмайди. Таассуфлар бўлсинки, реал ҳаёт идеал схемаларга қараганда оғирроқ ва нопокроқ, лекин унда ҳалол одамларнинг (қораси юқиб қолишдан хавотир олиб) иштирок этмасликлари сиёсий ҳаётни янада нопокроқ қилади. Бу ўринда В.И. Лениннинг бир гапини келтирмай ўтолмайман. У подшоликни ағдариб ташлашга фаол тайёргарлик кўрган ва инқилоб бошланиши биланоқ кўрган нарсаларидан даҳшатга тушган одамлар тўғрисида (асосан, зиёлилар ҳақида) шундай деган эди: “Бу шўринг қургур инқилобчиларнинг мушкулоти шундаки, уларнинг ичидаги ҳатто дунёлаги энг яхши ниятларга амал қиладиганлари ҳам бир нарсани тушунмайдилар: алоҳида ва жуда ҳам “ёқимсиз” бир ҳолат бор — реакцион ва мудҳиш уруш томонидан дабдабали қилиб ташланган қолоқ мамлакат бу ҳолатни муқаррар тарзда бошидан кечирмоғи керак. Бу шўринг қургур инқилобчиларга оғир сафарнинг оғир дақиқаларида сабр-тоқат ва бардош етишмайди...

Бундай тоифадагилар кўпинча беписандлик билан бурунларини жийриб, шундай дейдилар: “Мен зарурий ишларга, амалиётчиликка ва аста-секинчиликка мадҳия ўқийдиганлар сирасидан эмасман”. Бу парча муаллифининг жамики фаолиятига ҳар қанча салбий муносабатда бўлмайлик, юқорида келтирилган сўзларнинг ҳақ эканини инкор қилиш жуда қийин. Шуниси ҳам борки, бу ерда Россияда 1917 йилнинг охирига келиб пайдо бўлган вазият ҳақида гап кетаяпти — бу вақтда ҳали мамлакат фуқаролар урушининг бутун даҳшатини бошидан кечириб улгургани йўқ эди. Қизиқ, кейинчалик Россия тарихида ундан кейин содир бўлган воқеалар учун ўзининг масъул эканини кўришга қанча зиёлиларнинг қурби етдийкин?

Россия ва Франция зиёлилари ўртасидаги ғоявий яқинликни мен кашф этган эмасман. Ҳар иккала мамлакатда ҳам бир неча ўн йилликлар зиёлиларнинг ғоятда фаол хатти-ҳаракатлари инқилобий портлашлар билан, Оврўподаги бошқа инқилобларга қараганда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада қонли фожиалар билан хотималанди. Россияда ҳам, Францияда ҳам айни зиёлилар инқилобий зилзилаларнинг мотори ва асосий қурбони бўлди. Ҳар икки ҳолда ҳам оқибатда жамоат ташкилотлари тизимининг роли эса анча заифлашди.

Зиёлилар ўз-ўзини зиёлилар сифатида намоён этмоғи учун унинг қаршисида у фош этмоғи, нафратланмоғи мумкин бўлган давлат туриши керак. Аммо айни шу давлат, уларни, яъни зиёлиларни далада меҳнат қилиш заруратидан ҳимоя ҳам

қилади, унинг қорнини тўйғазади, устини бутлайди. Негаки, қорни тўқ, усти бут бўлмаса, фош қилувчи қўшиқларни айтиб, инқилобий рақсларга ўйин тушиб бўлмайди. Бинобарин, бақувват бюрократик давлат йўқ мамлакатларда бу сўзнинг Россияча маъносиди (аниқроғи россияча-французча маъносиди) зиёлилари ҳам бўлмайди. Шунинг учун давлат заифлашиши биланоқ унинг зугуми ҳам заифлашади, зиёлиларнинг боқувидан ҳам путур кетади ва шу ондаёқ давлатнинг шаънига фош қилувчи ҳайқиреқлар янграй бошлади. Охир-оқибатда эса чекланмаган нафратнинг сабабчиси бўлиб қолади. Шуниси ҳам борки, ана шу фош этувчи дадил ҳайқиреқларда бир-бирига зиддай кўринган кучларнинг овозлари ҳам қўшилиб кетади. “Ун иккита овоз қаҳр билан бир-бирини чагитиб сўкмоқда эди. Қайси овоз кимники эканини ажратиб бўлмай қолди... Улар кўзларини гоҳ чўчкадан олиб, одамга тикар, гоҳ одамдан кўз узиб, чўчкага қарашар, сўнгра яна чўчкадан нигоҳини олиб, одамга йўналтиришарди, лекин уларнинг қай бири ким эканини фаҳмлаб олишнинг иложи йўқ эди”, — деб ёзган эди Ж.Оруэлл бошқа муносабат билан. Бир замонлар диссидентлик билан машғул бўлган зиёлилар демократик ислохотларни шунақа завқ-шавқ билан сўкишмоқдаки, асти қўяверасиз. Бу жиҳатдан улар шўроларнинг турфа хил мукофотлари лауреатларини ҳам орқада қолдириб кетадилар. Муҳтарам жаноб Синявскийнинг Егор Гайдарни “шахсий душманам” деб эълон қилиши машғум Россия Ёзувчилар уюшмасидан янграётган лаънатлардан ҳеч нарсаси билан фарқланмайди. Кимсан — улуг даҳо Александр Исаевич Солженициннинг ўзи ернинг хусусий мулк бўлишини қоралаб турган экан, бу ўринда изчиллик қаёқдан бўлсин, ўтмиш билан бугун ўртасида, шахсий тажриба билан тарғиб қилинаётган қадриятлар ўртасида алоқа нима қилсин!

Буларнинг бари кўп қайғули, лекин ажабланарли жойи йўқ. Бир замонлар давлат уларни ҳам, буларни ҳам еб-ичирган ва усти-бошига қараган. Баъзилар мукофотлар ва унвонларни совет ҳокимиятининг қўлидан бевосита ўзлари олган. Бошқалар эса бавосита йўл билан — тузум билан муроса қилмайдиганларга ва мустабид тартиблар қурбонларига бериладиган хорижий мукофотлар ҳамда грантлар тарзида олган. Мен ҳурматли диссидентлар билан Ёзувчилар уюшмасидан чиққан сурбеллар ўртасига тенглик аломати қўйиш ниятидан мутлақо узоқман. Диссидентлар чиндан ҳам кўп азоб чекишган ва ўз грантларини совет турмаларида ва лагерларида ўтириш ҳисобига олган. Иккинчилари эса жуда нари борганда сувда чўкмайдиган, ўтда ёнмайдиган бебаҳо қаламимни арзон-ғаров сотиб қўймадиммикин, деган хавотирда куйди-пишди бўлган кимсалар бўлмасалар керак. Лекин ҳар нарса бўлганда ҳам, ҳақиқат ҳақиқатлигича қолади: мустабидлик тузумининг емирилиши диссидент зиёлиларни ҳам, бу тузумга мадҳиялар ўқиб кун кечирган зиёлиларни ҳам жуда оғир руҳий таназулга дучор қилди. Коммунистик тузумнинг емирилиши билан барқарор бўлиб қолган стереотиплар, кўникилган андозалар ғойиб бўлди. Оқибатда зиёлиларнинг давлат билан янги курашида расман тан олинган Бакланов ҳам, худди қилич домида юргандек ижод қилган Окуджава ҳам, тақиқланган Войнович ҳам бир сафга тушиб қолишди. Мустабидлик тузуми маддоҳлари сафида эса биз яқин-яқинларда бу тузумни ашаддий танқид қилиб юрган Зиновьев билан Лимоновларни кўрамиз. Бугун ҳам худди ўтмишдаги каби мамлакат зиёлиларининг умумий руҳини айни ёвузликлар акс эттиради: улар масъулиятни зиммаларига олишни истамай оёқ тираб туриб олганлар — на ўз оилалари учун, на ўз мамлакатлари учун масъул бўлишни истамайдилар, улар сиёсий мантқиқнинг кўзига чўп солишни ва тарихни алдашни истайдилар, улар ўзларига доно ва меҳрибон бир доҳийни топиб олиш пайдалар, токи бу доҳий фақат зиёлиларгагина маълум бўлган “мамлакат манфаатлари” йўлида жон куйдирсин. Ташқи кўринишларига кўра бир-бирларига ҳар қанча қарама-қарши бўлмасин айни Г.Зюганов билан Г.Явлинский тарихий айрилишда турган зиёлиларнинг руҳий изланишларига энг яқин одамлар бўлиб чиқшди: уларнинг иккови ҳам шундай дейди. “Биз Хуфия Илм эгасимиз, шу илм туфайли кўп ҳам зўриқмасликдан бутун халқнинг ҳаракатини бирлаштириш йўли билан ҳаммага фаровонлик ва хотиржамлик бахш этишимиз мумкин”. Бундан чиқадики, ҳаёт тажриба орттириш йўлидаги мураккаб жараён эмас экан, у бор-йўғи ана шу Олий Илмни излаш экан холос. Кимда ким шу Олий Илмга эга бўлса, осонгина ОМИ халқни бахтиёр қила олар экан. Фақат шуниси борки, бу билимни амалда рўёбга чиқармоқнинг зарур

шарти бор — бунинг учун билим эгасига ҳеч шубҳа қилмай, шак келтирмай дилдидан ишонмоқ керак. Халқ қандай қилиб бахтиёр қилинади — қонли коммунистик утопия орқалими ёхуд ширин-шарбат демократия йўли биланми — бу кейинги масала ва бу масаланинг унча аҳамияти ҳам йўқ. Энг муҳими шуки, доҳий йўлни билади.

Россия зиёлилари қисматимизга халоскорлик битилган деган хом хаёлдан халос бўлишга муваффақ бўлишармикан? Ахир, бундай тасаввур хўрликдан бошқа нарса эмас-ку! Бу ўринда кўп нарса мамлакат ривожининг ижтимоий-иқтисодий тамойилларига боғлиқ. Ижодий изланиш учун кенг майдон яратиб берадиган ва айни чоқда, давлатдан (ўзингнинг давлатингданми, хорижданми, барибир) садақа кутмай, ризқ-рўзингни ўз меҳнатинг билан топишни заруриятга айлантирадиган эркин иқтисодиёт ҳокимиятга чиндан-да қарам бўлган зиёлиларни шакллантириш учун шароит яратади. Бу энди ортиқ зорланувчи ва ҳаминша ҳамма нарсдан қониқмаган, менинг қадримга етишмаяпти деб ўпка қиладиган зиёли бўлмайди. Бунда зорланиш ва шикоят қилиш учун ортиқча вақт қолмайди, бунинг учун ўз тирикчилигини ўтказмоқ ниятида ишламоқ, меҳнат қилмоқ керак. (Афсуски, ўзингнинг кўнгилхушлигинг учун китоб ўқишга ҳам кам вақт қолади). Лекин бунда асл зиёлилар шаклланади. Давлат бу асл зиёлиларни ўзининг ёлланма ходимлари деб қарайди, улар эса ҳокимият эгаларига “ҳамма нарсани инкор этиш” йўли билангина эмас, балки бевосита таъсир кўрсатишга қобил бўлади.

“Ҳозир фаолият кўрсатаётган” зиёлиларнинг мавқеига кўп нарса боғлиқ. Ўз мамлакатининг жаҳон тарихида тутган ўрнини идрок этиш бўйича жуда катта интеллектуал иш олиб бориш керак. Бизнинг ноёб ва нодир, якка-ю ягона эмаслигимизни тан олиш тараққиётимиз тамойилларини англаб олмоғимиз учун муайян калит беради. Тарих биз учун бугунги воқеликни билишнинг усули бўлмоғи керак. Бу бугун биз учун ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир. Сирасини айтадиган бўлсак, тарихни билишимиз оқибатида ҳосил бўладиган жиндай сурлик ҳам ортиқчалик қилмайди. Бу ҳам ўтиб кетади.

ИККИНЧИ ОЧЕРК

РОССИЯ ВА ТАРИХ — УМУМЖАҲОН ТАРИХИ ВА ХУСУСАН ҒАРБ ТАРИХИ

Тарих олисдаги таназзулни кўрсатиши орқали ҳар бир авлодга бизнинг муаммолар ўзининг оғирлиги жиҳатидан ноёб-у нодирдир, деган хом-хаёлга даво бўладиган малҳам беради... Ўтмишни билиш бизга мақтанчоқлик туйғусини сингдирмаслиги керак; балки жазавога қарши иммунитет бермоғи лозим.

А.ШЛЕЗИНГЕР, “Америка тарихининг даврлари”

Менинг биринчи эълон қилган асарим “Оврўпо иқтисодий тарихи” нинг еттинчи жилдига қўшимча бўлган эди. Британияда Кембрижда нашр қилинган бу асар ғоятда салмоқли эди. Унинг биринчи жилди мен туғилмасимдан аввал босмадан чиққан экан. Бир неча ўн йиллар мобайнида иқтисодиёт тарихи бўйича энг йирик мутахассислар бу нашр устида қунт билан меҳнат қилиб, унинг жилдларини пешма-пеш чиқариб туришди. XIX аср охири XX аср бошига бағишланган еттинчи жилдни очиб, ҳайронликдан лол қолдим — китобда Франция, Германия, Италия, Белгия ва бир қатор бошқа Оврўпо мамлакатлари билан бирга Россия, АҚШ ва Японияга ҳам катта-катта боблар бағишланган эди. Жилднинг муҳаррирлари Россияни (СССРни ҳам) Оврўпо қаторига киритгани менга жуда маъқул келди. Лекин АҚШ билан Япония нима қилиб юрипти? Аввалги жилдларга мурожаат қилиб кўрдимки, уларнинг дастлабки китобларида бу уч мамлакатдан ҳеч қайсиси тилга олинган эмас, лекин кейинги жилдларда янги замонларга яқинлашган сари Россия билан АҚШ, кейин эса Япония ҳам пайдо бўлади, Шу тарзда “Оврўпо” тushунчаси муаллифлар учун нафақат жуғрофий, балки иқтисодий (ёхуд иқтисодий-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

сиёсий) маъно касб этган: мамлакат Оврўпода жойлашган бўлишига қарамай Оврўпо цивилизациясининг таркибига кирмаслиги мумкин ва аксинча — Оврўподан минглаб километр масофада жойлашган бўлса-да, мамлакат Оврўпо цивилизациясининг узвий қисми бўлиши мумкин экан: Эски дунёдан олисда жойлашган мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўлидан бориб, Оврўпонинг таркибий қисмига айланиб қолиши мумкин экан.

Айтганча, Бу мулоҳазаларнинг бари марксистик методология руҳида тарбия кўрган тадқиқотчи учун ойнадай равшан бўлмоғи керак. К.Маркс ёзганидек, “саноатни кўпроқ тараққий этган мамлакат саноати камроқ тараққий этган мамлакатга унинг келажагидаги манзаралар қандай бўлишини кўрсатиб беради, холос”. Бироқ бу хулосани шўро ва Россия воқеаларини таҳлил қилишда амалий қўллай билмоқ учун шўро тажрибасини нотанқидий танқид қилишдан воз кечмоқ зарур эди. Негаки, ўз вақтида биз шўролар социализмга ҳар қанча ишончсизлик билан муносабатда бўлмайлик, кўпчилигимизнинг қалбимизда дунёдаги мамлакатларга уларнинг келажаги қандай бўлишини айтиши СССР кўрсатиб бермоқда деган тасаввур янгар эмас.

Ҳолбуки, интеграл кўрсаткичлар мавжуд. Истаган мамлакатнинг ривожланиш тамойиллари истиқболига баҳо берганда бу кўрсаткичларни олиш керак бўлади. Аҳолининг жон бошига тақсим қилинган ЯИМ (ялпи ички маҳсулот) шундай кўрсаткич бўлиб хизмат қила олади. Мамлакатларaro тадқиқотларни амалга оширганда шу йилдаги ёхуд ҳатто шу ўн йилликдаги мамлакатлар аҳволини эмас, балки ички маҳсулотларнинг жон бошига олгандаги даражаси бир-бирига яқин бўлган мамлакатларни таққослаш мақсадга мувофиқдир. Шунда кўз ўнгимизда чиндан-да ҳайрон қоладиган ғаройиб ҳодисалар намоён бўлади.

Кўзга ташланадиган биринчи нарсаси — янги даврда инқилоблар рўй берган кезларда инқилоб қилган мамлакатларнинг ҳиммасида ЯИМ жон бошига тақсимлангандаги даражанинг яқинлигидир. Бу кўрсаткич XVII аср ўрталаридаги Англияда, XVII асрнинг иккинчи ярмидаги АҚШ ва Францияда, XIX аср ўрталаридаги Германия ва Италияда, XX аср бошларидаги Россия ва Мексикада бир-бирига етарли даражада яқин туради. (Бир-биридан фарқи 10 фоизлардан ошмайди). Қўпол қилиб айтганда, иқтисодий ривожланишнинг қиёсий даражалари бир-бирига яқин мамлакатларда подшоларни қатл қиладилар.

Тарих бўйлаб юришимизни давом эттирсак, яна бир нарсани кўришимиз мумкин — барқарор демократик тузум ҳам ижтимоий-иқтисодий ривожини қиёсан бир-бирига яқин ҳолларда майдонга келади — бу даражада “подшоларни қатл қилиш” даражасидан тахминан тўрт барабар юқорироқ туради. Демократик тузумнинг беқарорлиги, шунингдек, ривожланишнинг муайян даражаси билан боғлиқ: тарихий тажриба далолат берадики, ривожланиши муайян даражада паст бўлган ҳолларда умумий сайлов ҳуқуқини жорий қилишга уринилса, бу демократик тузумнинг қисқа фурсатда ҳалокати билан яқунланиши мумкин.

Гап рақамлар сеҳрида эмас. Гап шундаки, жон бошига олинган ЯИМ у ёки бу мамлакатдаги ривожланишининг ижтимоий-сиёсий ва гуманитар жиҳатларини акс эттирувчи интеграл кўрсаткичдир. Айтайлик, ЯИМ аҳолининг жон бошига тақсимланадиган 1200-1400 доллар (1990 йил) даражасида турадиган мамлакат комил ишонч билан айтиш мумкинки, аграр мамлакат бўлади. Бундай мамлакат аҳолисининг тахминан учдан икки қисми ва ЯИМнинг ҳам икки қисми қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлади. Бундай мамлакатда маориф даражаси ҳам анча паст бўлади (аҳолининг ярмидан кўпи саводсиз). Шуниси ҳам борки, гап XX асрнинг бошланишидан аввалги давр ҳақида кетаётган бўлса, бундай мамлакатда монархия тузumi амал қилаётган бўлади. Даражаси 6000 доллардан ортиқ бўлган мамлакатлар-демократик мамлакатлар. Уларда ишлаб чиқариш тизимида саноат ва иш билан бандлик устивор бўлади. Даражаси 10000 доллардан ортиқ мамлакатларда эса шитоб билан постиндуриализм йўналишидаги структурал ўзгаришлар содир бўлмоқда.

Жон бошига тақсимланган ЯИМнинг даражаси инсоний ривожланиш индекси ва иқтисодий эркинлик индекси, сиёсий демократия жараёнларининг ривожланишига мос келади. Бу кўрсаткичлар ўртасидаги алоқа механизми тушунарли. Жон бошига тақсимланган ЯИМнинг ўсиши билан аҳолининг масъулияти ва сиё-

сий даражаси ҳам ўсиб боради, аҳолининг эҳтиёжлари ҳам ранг-баранг бўла боради ва шунга мувофиқ ишлаб чиқариш ҳам ривожланади. Ҳукумат ўз фуқароларига кўпроқ қарамроқ бўлиб қолади — улар тўлайдиган солиқлар ҳукумат учун молиявий ресурсларнинг асосий манбаи бўлади. (Анъанавий жамиятларда бюджет, асосан, Рента даромадлари асосида шаклланади, яъни у иқтисодий фаоллик билан унчалик боғланган эмас). Давлат ўз фуқароларининг иқтисодий фаоллигига қарам бўлиб қолади, улар эса эндиликда ўзларининг реал манфаатларини тушунадиган даражада юқори савияли бўладилар. *Бу фуқароларнинг граждандларга айланшига олиб келади.* Граждандлар эса фуқаролардан шу билан ажралиб турадики, улар давлат аҳолидан йиғайтган солиқларини нимага ва қандай сарф қилаётганини билишни истайди. Ана шу тарзда демократик тузумни ўрнатиш учун зарурият туғила бошлади. Ёки бошқа бир мисолни — масалан, умумий сайлов ҳуқуқини олиб кўрайлик. Ҳар қайси мамлакатда умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинган йилдаги иқтисодий ривожланиш даражасини таққосласак, маълум бўладики, бу принцип жон бошига тақсимланганда ЯИМ даражаси 1500 доллар ва ундан юқори бўлган мамлакатлардагина барқарор бўлар экан. Айни шунақа кезларда Буюк Британия, Германия, АҚШ каби мамлакатларнинг ҳамма аҳолисига сайлов ҳуқуқи томон йўл очиб қўйилган эди. Умумий сайлов ҳуқуқини ривожланиш даражаси пастроқ мамлакатларда жорий қилишга уриниш эса шунга олиб келадики, бундай мамлакатларда у орадан кўп ўтмай бекор қилинади (масалан, Францияда 1795 йилдан кейин) ёки қуруқ расмиятчиликдан нарига ўтмайди (СССРда, Лотин Америка мамлакатларининг кўпчилигида — ривожланишнинг муайян босқичида). Бунақа аҳволнинг сабабларини тушуниш унча қийин эмас — йўқотадиган нарсани бор одамгина масъулият билан овоз беради. Шунга мувофиқ Фарбнинг ҳозирги ривожланган мамлакатларида сайлов ҳуқуқи аста-секин, тўқ яшайдиган одамлар сонининг кўпайиши баробарда кенгайтириб борилди. Фақат бундай одамлар кўпчилигини ташкил қиладиган даражага етгандагина сайлов ҳуқуқи ҳамма учун баробар бўлиб қолди. Бошқача қилиб айтганда, мулкнинг мавжудлиги ёки фарвонликнинг муайян даражаси ва шунга мувофиқ келадиган билим даражасигина масъулиятсиз сиёсатбозликнинг оғиз кўпиртириб берадиган қуруқ ваъдаларига қарши таъсирчан омил бўла олади.

Бунга ўхшаш мисоллар сонини кўпайтириш мумкин. Лекин ҳозирнинг ўзидаёқ бир-бири билан боғлиқ иккита хулоса аён бўлиб қолди.

Биринчидан, даражаси жиҳатидан бир-бири билан таққослаш мумкин бўлган мамлакатларни қиёслаш ва улар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан изоҳлаб бўлмайдиган маданий-тарихий тафовутларни изланишнинггина маъноси бор. Яъни хронологик вақтдан ташқари “ижтимоий-иқтисодий вақт”нинг ҳам мавжудлиги тўғрисида гапириш ва шу ўлчов асосидагина реал таққослар қилиш мумкин.

Иккинчидан, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг юксакроқ босқичига эришиш сиёсий ва маданий соҳаларда катта силжишларга олиб келади. Айрим мамлакатлардаги ўсишнинг юксак суратлари ва уларнинг жон бошига тақсим қилинган ЯИМ даражасига кўра етакчи мамлакатларга яқинлашиши бу мамлакатларни нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки сиёсий жиҳатдан ҳам ва қисман маданий жиҳатдан ҳам бир-бирлари билан таққослашга йўл очади. Ривожланишнинг турли даражасида турган мамлакатлар ҳақида юқорида Марксдан келтирилган иқтибосимизда унинг ҳақлигини эътироф этган ҳолда биз уни бутунлай зид бир хулоса билан ҳам тўлдиримиз мумкин: ривожланган мамлакатлар нисбатан кам тараққий этган мамлакатлар мисолида озми-кўпми ўзларининг олис ўтмишларини кўришлари ҳам мумкин.

* Умумий қоидалардан мустасноларни ҳам шу тарзда изоҳласа бўлади. Масалан, Форс кўлигидаги мамлакатларда ҳокими мутлақлик тузуми сақланиб қолганининг бойси ҳам шунда. Бу мамлакатларнинг даромади, асосан, нефть қувурлари (рента) ҳисобига шаклланади, яъни давлат аҳолининг тadbиркорлик соҳасидаги фаолиятига қараб қолган эмас. Қолаверса, тadbиркорнинг турмуш даражасини анча юксакликка кўтариш билан уларнинг хайрихоҳлигини қозонмоқ учун етарли ресурслар мавжуд. Яъни бу ўринда “демократлаштириш қоидалари”дан мустасно бирон-бир тарихий-маданий хусусиятларга эмас, балки айрим мамлакатларнинг структурал характеристикаларига боғлиқдир.

Бу хулосани, айниқса, Фарбдаги айрим сиёсатчилар ва интеллектуаллар ёдда сақлашлари керак. Улар такаббурлик билан Россиянинг бугунги муаммоларига бурун жийирадилар, коррупциядан, ҳар хил даражадаги ҳокимиятлар турининг ўзаро муносабатларининг носозлигидан, айрим сиёсатчиларимизнинг қўполлиги ва бетга чопарлигидан энсалари қотади. Бу хулосани бизнинг айрим демократик жабрдийдаларимиз ҳам унутмасликлари керак — улар Россиядаги бугунги демократиянинг фарб мамлакатларидаги демократияга қараганда фаройиблигидан зорланадилар. Гап салмоқли демократик тажриба ва анъаналаримизнинг йўқлигида эмас. Тўғри, бу ҳам жуда муҳим. Гап фақат Россия босиб ўтган йўлнинг ўзига хослигида эмас — 20-йилларда Россия шундай бир сиёсий йўлни босиб ўтдики, Фарбда бу йўлни ўтиш учун ўнлаб йиллар, балки асрлар зарур бўлган. Бу мамлакатларнинг ҳозирги Россия билан таққослаш мумкин бўлган иқтисодий ривожланиш босқичида турган кезларини эсланг (айтайлик, АҚШнинг XIX ва XX аср оралиғидаги, Италиянинг 50-йиллардаги ҳолатини кўз олдингизга келтиринг). Уларда сиёсий кураш шакллари ҳам ўхшаш эканини, сиёсий ҳаётда олигархларнинг устиворлик қилишга уринганини ҳам, бир-бири билан таққослаб бўладиган даражадаги коррупцияни ҳам кўриш мумкин.

Айни шу муаммонинг ўзига бошқа томондан — айтайлик, қуйи томондан ҳам қараш мумкин. Ҳозирги замон Хитой ҳаётидан келтирилаётган далиллар, бу мамлакат танлаб олган модернлаштириш моделининг афзалликлари ҳақидаги гаплар фаройиб туюлади. Мен тушунаман — бир вақтлар шўро раҳбариятида ишловотчилар қанотида турган одамлар хитой тажрибасига менсимай қараганлари тўғрисида гап билан гапирадилар — хитой йўлига амал қилинса, уларнинг сиёсий ва иқтисодий таъсири яна ўн-йигирма йиллар мобайнида нафақат сақланиб қоларди, балки янада мустаҳкамланарди. Ахир хитой йўлининг ижтимоий моҳияти шундаки, бир партиялилик тузумни сақлаб қолиш, ундаги мафкуравий зуғумга барҳам бермаслик йўли билан ҳокимият эски номенклатуранинг қўлида сақлаб қолинади, иқтисодий ўзгаришлар аста-секин ва босқичма-босқич, номенклатуранинг назорати остида амалга оширилади, шу назоратдан ташқарида содир бўлаётган сиёсий фаолият намуналари шафқатсизлик билан бостирилади. Лекин шунга қарамай, “бутун мамлакатни хитойлаштириш” самарали ҳодиса экани ҳақидаги фикр Россияда ҳам, Фарб зиёлилари ўртасида ҳам анча кенг тарқади.

Мен ҳозирги Россияда Хитой тажрибасидан фойдаланиш ҳақидаги таклифнинг амалга оширишнинг сиёсий жиҳатдан имкони йўқлиги ва маънавий кемтик экани масаласини четлаб ўтаман. Буни қабул қилишнинг сиёсий жиҳатдан иложи йўқ эди, чунки 90-йилларнинг бошига келиб, ҳокимиятнинг партиявий ўқи, чека тизими вайрон бўлиб улгурган эди; буларсиз эса хитойларники сингари эволюцион йўлни амалга оширишнинг мутлақо имкони йўқ эди; хитойча йўл амалга ошириладиган бўлса, бу миллатнинг маънавиятига хилоф бир иш бўларди, чунки демократия қадриятларини, сиёсий эркинлик муаммолларини қисқа муддатли иқтисодий неъматлар арифметикаси билан ўлчаб бўлмайди ва ўлчаш керак ҳам эмас.

Айтганча, Хитой тажрибасидан СССРда 80-йилларда фойдаланишнинг ижтимоий-иқтисодий сабабларга кўра ҳам имкони йўқ эди. Жон бошига тақсимотда ЯИМ даражасига кўра бу икки мамлакатни бир-бирдан камида юз йил ажратиб туради, бу эса сифат кўрсаткичларида ҳам акс этади. Шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг нисбати, ЯИМ ва иш билан бандлик тизими, саводлилиқ даражаси, аҳолини ижтимоий таъминлаш тизими, буларнинг барчаси билан чамбарчас боғлиқ бўлган жон бошига тақсимланадиган ЯИМ ва бюджетнинг иқтисодийётга босими (бюджетда ЯИМнинг улуши) Хитойда СССРнинг 20-йиллардаги шундай кўрсаткичларига жуда яқин турарди.

Шундай қилиб, сиёсий авторитаризмни сақлаб турган ҳолда тезлашган иқтисодий ривожланиш моделини жорий қилмоқ учун учта шарт принципиал аҳамиятга эга. Биринчидан, иқтисодий ривожланишнинг паст даражаси, самарадор ишлаб чиқаришга жалб қилинмаган катта миқдордаги меҳнат ресурслари (қишлоқ аҳолисининг керагидан ортиқлиги); иккинчидан, ижтимоий ривожланишнинг паст даражада эканлиги — бунда давлат зиммасида ривожланган жамиятларда бўлгани каби катта ҳажмдаги ижтимоий мажбуриятлар бўлмайди (Масалан, ХХРда

аҳолининг 20 фоизигина ижтимоий суғуртадан фойдаланади ва нафақа олади. СССРда эса бу хизматлар бутун аҳолини қамраб олган эди). Ниҳоят, учинчидан, маданий-маърифий даражанинг анча пастлиги. Бундай шароитда жамиятни демократлаштириш талаби ҳали аҳолининг кўпчилик қисми учун ҳал қилувчи аҳамият касб этмаган бўлади.

Бу хусусиятларнинг ҳаммаси ХХРда мавжуд ва бу хусусиятларнинг ҳеч қайсиси 80- йиллардаги Шўролар Иттифоқида йўқ эди. Шунинг учун Горбачев Дяо Сяо Пиннинг йўлидан кетмади, деб таасуф чекадиганлар ёки Россияга Хитойдан ўрганишни тавсия қиладиганлар қуйидаги шартларга рози бўлмоқлари керак: ҳукумат зиммасидаги ижтимоий мажбуриятлардан воз кечсин ҳамда нафақалар ва ижтимоий ёрдам пулларининг кўп қисмини тўлашни тўхтатсин, шунингдек, ЯИМнинг бюджетга босими даражасини ҳозирги 36-40 фоиздан 25 фоизга тушириб, соғлиқни сақлаш ва таълим соҳасидаги бепул хизматлар ҳажмини қисқартирсин. Бироқ хитойча моделга тарафдор одамлар ўзларининг мавқеларини кўп жиҳатдан Россияда ижтимоий соҳанинг тушкунликка юз туггани билан изоҳлайдилар. Бироқ бундай бўладиган бўлса, бу тавсияларнинг ҳаммаси реал иқтисодий сиёсат чегарасидан чиқиб, бутунлай олижаноб, лекин бефойда хом ҳаёллар соҳасига ўтиб кетади.

Аммо на ижтимоий-сиёсий тузумимизнинг илк даврдаги ривожини индустриал босқичда Ғарб тизимига ўхшашлиги, на ҳозирги даврда Хитойга ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ўхшамаслигимиз бизни хотиржам қилиши ва манманлигимиз учун йўл очиши керак эмас. Гарчи ҳозирги Россия жамиятининг ижтимоий ва иқтисодий тизими бугунги кунда теран иқтисодий тушкунликка тушганига қарамай, ривожланаётган мамлакатларидан кўра ривожланган мамлакатларникига яқинроқ бўлсада, ўтган ўн йилликнинг натижалари бир хил баҳоланмаслиги лозим.

Россия билан Ғарб ўртасидаги ажралиш ҳали ҳам жуда улканлигича қолмоқда. Қолаверса, жон бошига тақсим қилинадиган ЯИМнинг кўрсаткичи кескин камайиб кетди. Ҳолбуки, бу биз юқорида кўрсатганимиздек, ижтимоий-сиёсий даражанинг умумлаштирувчи тавсифини кўрсатадиган кўрсаткич эди. Албатта, ЯИМнинг тебранишлари бирданига жамият ҳаётидаги бошқа ҳамма кўрсаткичларни бир варакайга ўзгартириб юбормайди. Россия аҳолиси юксак маълумотли, маърифатли, иқтисодий ва ижтимоий тизими постиндустриал давр сари йўнала бошлаган саноатлашган жамият учун характерли мамлакат бўлиб қолаверади. ЯИМ аҳолининг жон бошига тақсимлаганда кескин тушиб кетган бўлса, Россиянинг ижтимоий-иқтисодий тизимига хос бўлган бу маъқул сифатлар ўз-ўзидан ғойиб бўлиб қолмайди. Бироқ тарихий жиҳатдан қарасак, бунақа вазият келажакда барқарор бўла олмайди.

Мутлақо аёнки, биз мамлакат ривожидидаги ҳал қилувчи нуқтада турибмиз. Яна навбатдаги муюлишга келиб қолдик. Масала жуда кексин ҳолда турипти. Ёки биз ривожланган Ғарб давлатлари даражалари билан қиёслаганда орамиздаги улкан жарликни енгиб ўтиш йўлини топамиз ва шунга мувофиқ мамлакат ривожининг иқтисодий даражасини ҳамда халқнинг савиясини юксак интеллектуал даражага кўтарамиз. Ёки интеллектуал имжониятлар таназзулга учраб, паст савиядаги иқтисодий даражасига тушиб қолади.

Албатта ўзгаришлар қай томонга қараб бўлмасин, аста-секин содир бўлади, аммо ўсиш инерциясиними ёхуд таназзул инерциясиними танлаб олиш яқин вақтлар ичидан рўй бермоғи керак. Аниқроқ айтганда, ҳозирнинг ўзида танлов бормоқда. Мамлакатнинг келажаги, балки ҳаёт-мамоти ана шу танловга боғлиқ.

Вазиятнинг ўта мураккаблиги шундаки, Россия олдида турган муаммоларни ҳал этиш учун нималар қилиш кераклигини аниқ айтиб бериш амалда мумкин эмас. Иқтисодий ваизиятни, солиқ бобидаги, бюджет соҳасидаги аҳволни тузатиш, инвестицион иқлимни яхшилаш учун қандай ислохотлар кераклигини ишонтирадиган тарзда ҳижжалаб тушунтирса бўлади. Конституцияга қандай ўзгаришлар киритса, бутун халқнинг бахт-саодатини таъминлаши мумкинлиги ёки, аксинча, мамлакатнинг Асосий қанунига қўл теккизмаган маъқулроқ эканини (шахсан мен ўзим шу фикрни маъқуллайман) узундан-узоқ қилиб исботлаб бериш мумкин. Либерал тавсиялар ёхуд авторитар кўрсатмалар таклиф қилиш мумкин. Кейин унисини

ҳам, бунисини ҳам танқид қилса бўлади. Аммо олға сакрашда таназзулда ҳал қилувчи омил нима бўлишини ҳеч ким билолмайди.

Тарихий тажриба шундан далолат берадики, "умумхалқ бахт-саодати" йўлидаги сакрашлар, одатда, хато бўлиб чиқади. Мамлакат фаровонликка олиб борадиган йўлни аввалдан ўн йилликларга мўлжаллаган режаларни бажарганида, ижтимоий-иқтисодий сакрашни амалга оширганда ёхуд бажармаганда толмайди, балки аниқ вазифаларни ҳал қилганда топади, уларни ҳал қилиш жараёнида сакраш нуқталарини ва воситаларини аниқлаб олади. Шундан кейингина сиёсатчилар ва тарихчилар қайси доҳиёна кўрсатмалар туфайли бир мамлакатлар мўъжизалар бино қилади-ю, бошқа бир мамлакат таназзул тузоғига илинганини тушунтириб беришади.

Мамлакатнинг энг маъқул ривожланиш йўлини аниқламоқ учун вазият таҳлил қилинар экан, иккита омилга соғлом муносабатда бўлиш катта аҳамиятга эга. Бу омилларнинг роли бениҳоя катта экани тўғрисида зиёлилар даврасида ҳам, сиёсатчилар муҳотида ҳам кўп гап бўлади. Бу мавзулар ҳақида гапиришни халқимиз ҳам жуда хуш кўради. Мен Россиянинг ихтиёрида жуда катта табиий бойликлар ресурси борлигини ва улардан қолишмайдиган даражада бой миллий, тарихий, маданий ва ҳоказо анъаналар мавжудлигини назарда тутаялман. Лекин бу омилларнинг аҳамиятини бир томонлама баҳоламаслик керак: табиий бойликлар фақат ер юзасига олиб чиқилгандан кейингина неъматга айланади. XX асрнинг буткул тажрибаси далолат берадики, бу омилларнинг мавжудлиги ўз-ўзидан масалани ҳал қилмайди — унинг мавжудлиги кенг кўламли ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал қилиш учун зарур ҳам эмас, кифоя ҳам қилмайди. Билъакс — шундай ҳоллар ҳам бўлганки, табиий ресурсларнинг бойлиги кўпинча ҳукуматларни йўлдан оздиргувчи, пуч умидлар бахш этувчи, иқтисодий сиёсатни масъулият билан олиб боришдан мутлақо совитувчи омилга айланган. Бунинг мисоли — учинчи дунёга мансуб деб ҳисобланадиган мамлакатларнинг тажрибасидир. Урушдан кейинги биринчи ўн йилликда Африка ва Осиё қитъасида мустамлакачилик занжирлари емирилиб, бўронли жараёнлар содир бўлди. Африка ва Осиё харитасида ўнлаб янги давлатлар пайдо бўлди. Ҳа пайтда бир фикр юзага чиққан эди. Унга кўра, айни "қора қитъа" бениҳоя зўр ўсиш суръатларини намоен қилади-ю, Осиё мамлакатларининг гуллаб-яшнаши амри маҳол бўлади. Бунинг сабаби Африкада табиий бойликларнинг мўл-кўллиги, Осиёда эса уларнинг танқислиги билан изоҳланганди. Йиллар ўтди, кўпинча бўладигандек, амалда бу башоратнинг бутунлай тескарисини бўлди. Кўпгина Осиё мамлакатлари ўсишнинг юксак суръатларини таъминладилар ва "биринчи дунё"дан қоқоқликларига барҳам бердилар. Африка эса ўзининг жамики олмослари, нефти, рангли металлари, гидроэнерго захираларига қарамай, ҳамон қашшоқ, ҳамон таназзул ботқоғидан қутила олгани йўқ.

Табиий бойликлари камчил бўлган мамлакатларда аҳолининг умид боғлайдиган алоҳида нарсаси бўлмайди, унинг ҳукмдорлари эса на ижтимоий тажрибалар ўтказиш учун, на мамлакатни таламоқ учун табиий бойликлардан фойдалана олмайдилар. Бу қитъада сариёғ сурилган нонга эга бўлмоқ учун аҳоли ҳам, мамлакатнинг кўзирлари ҳам жонларини жабборга бериб ишламоқлари керак эди. Шу тарзда бу мамлакатларда аста-секинлик билан иқтисодий фаровонликнинг белгилари намоен бўла бошлади. Бу аснода битта қануният яққол кўриниб ҳам қолди: иқтисодий мўъжиза белгилари биринчи бўлиб, Япония, Тайван, Сингапур каби сиёсий жиҳатдан барқарор давлатларда юз кўрсатди. Кейинчалик уларга Жанубий Корея, Малайзия, Индонезия қўшилди. Бу мамлакатлардаги демократик тузумлар ҳам, авторитар тузумлар ҳам фақат ўз кучларига ва Фарбнинг мададига таянишлари мумкин эди — бу ташқи сиёсат бобида қандай ниятлар кўзлаганга боғлиқ эди.

Бу фикрларни далиллайдиган энг ёрқин мисолни СССР ва ХХРнинг ривожланиш тажрибасидан олиш мумкин. Юқорида зикр этилган сиёсий фарқларидан ташқари, 70-йилларнинг ўрталарида бу иккала мамлакатда иқтисодий стратегияни белгилаб олишда табиий бойликлар омили ҳам фавқулодда муҳим аҳамият касб этди. Шўровий типдаги социализм жуда катта иқтисодий қийинчиликларга тўқнаш келиб, ўсиш суръатлари пасайиб, белгилари намоен бўла бошлаганда ҳар иккала

мамлакатнинг раҳбарияти олдида бундан кейин ривожланишнинг қайси йўлидан бориш масаласи кўндаланг бўлди. СССРда бозор механизмининг ролини ошириш тўғрисида мунозаралар бошланди ва 1965 йилда ҳатто хўжалик ислоҳотларини ўтказишга уринишлар ҳам бўлди. Аммо 1973 йилдаги энергетик таназзул вазият-ни кескин ўзгартириб юборди: нефть ва газнинг бениҳоя катта захиралари мамлакатга (аниқроғи, Брежнев бошчилигидаги раҳбариятга) ақл бовар қилмайдиган даражада мўл-кўл молиявий имконият бахш этди. Бундай бойликка эга бўлган одам учун иқтисодий самарадорликни ошириш йўллари қидириб ўтиришга ҳожат ҳам қолмасди. Нефту газдан келадиган долларлар қуrollаниш пойгасини давом эттиришга имкон берди ва айни чоқда, турмуш даражасини жиндай кўтаришга ҳам йўл очди. Ислоҳот масаласига 1983-1985 йиллардагина, яъни энергоресурсларнинг халқаро баҳоси пасая бошлаганда қайтилди.

Хитой ҳам “маданий инқилоб” бобидаги тажрибалардан кейин ва Мао Цзе Дуннинг ўлимидан сўнг ўзининг кейинги ривожланиш йўлини аниқлаб олишга мажбур бўлди. Хитойнинг табиий ресурслари унчалик мўл-кўл эмасди. Шунинг учун Хитой раҳбарияти қисқа муддатли таралдулланиш ва тажрибалар давридан сўнг сўлларча тажрибалар ўтказишга мойил бўлиб “тўртлар бандаси”ни қамоққа олди ва Ден Сяопиннинг тилидан “мушук қандай тусда бўлса бўлсин, аммо мушук овламасин” дея эълон қилди. Шу тарзда Хитойда бозор муносабатлари асосида иқтисодий тузумни тубдан ислоҳот қилиш бошланиб кетади.

Албатта, ҳар қандай ҳодиданинг ҳам истисноси бўлади, Масалан, Яқин Шарқдаги нефтга бой қироллар ўз ихтиёрларидаги табиий бойликлардан самарадорлик билан фойдалана билдилар ва ўсишнинг ҳамда иқтисодий барқарорликнинг юксак суръатини таъминлай олдилар. Аммо бу ҳолда сиёсий тузумнинг барқарорлиги (ҳокими мутлақликнинг барқарорлиги) салбий омил экани маълум бўлиб қолди. Бу мамлакатни қаттиққўллик билан легитимлик асосида бошқаришга ва шу асосда турли-туман сиёсий можароларни ҳамда давлат тўнтарилишларини четлаб ўтишга имкон яратди. Мен бу ўринда қаттиққўллик ва легитимлик деган сўзларни таъкидлаб кўрсатмоқчиман, чунки нефтга бой мамлакатларда ҳатто кўп йиллик мустабиларнинг ҳокимият тепасига келиши (Ливияга ўхшаш) ёхуд ярим демократик беқарор тузумларнинг мавжудлиги (Жазоирга ўхшаш) ҳам мустаҳкам тартиб ўрнатиб, гуллаб-яшнашга йўл очгани йўқ: нолегитим ҳукумдорлар ўз мамлакатларининг бойликларига бойишнинг (кўпинча шахсий бойишнинг) муваққат манбалари деб қарайдилар, ҳолбуки, ҳокими мутлақлик тузуми асосида қурилган мамлакатларда мамлакатнинг гуллаб-яшнаши билан ҳукумдорларнинг гуллаб-яшнаши бир-бирига бевосита ва стратегик боғлиқ ҳодисалардир. Уларнинг биринчиларини иқтисодиёт илмида “Тентираб юрган бандитлар” деб, иккинчиларини эса “стационар (муқом) бандитлар” деб аташади.

Барқарор фаолият юратадиган сиёсий тузумда одамларнинг қўли етадиган табиий бойликлар катта неъматдир. Масалан, Шимолий денгизда нефть захираларининг топилиши улуғ Британия билан Норвегияга катта фойда келтирди. Лекин ҳар икки ҳолда ҳам нефтдан келадиган даромад ривожланишнинг устивор омилига айланмади, бутун иқтисодиётни биргина ана шу соҳага қарам қилиб қўймади.

У ёки бу мамлакатнинг миллий-маданий — тарихий ва ҳоказо хусусиятлари ўйнайдиган рол масаласи ҳам шунга ўхшайди. Классик адабиётимизнинг гапларини ўзгартириб айтиш мумкинки, ҳамма бахтиёр мамлакатлар бир хил бахтиёрдирлар, ҳамма бахтсиз мамлакатлар эса бундай қайғули оқибатга ўз йўли билан келади, келганда ҳам одатда ўз миллий хусусиятлари ва анъаналарини рўкач қилиб келади. Албатта, бундай хусусиятлар ва анъаналар ҳаётда бор нарса, лекин ҳали ҳеч ким қачон қайси муайян омил қандай оқибатга олиб келишини амалда кўрсатиб берган эмас. Албатта, юзлаб, минглаб экспертлар бор — турфа хил академик унвонлару мукофотларнинг соҳиби бўлиш бу одамлар муваффақиятлар сабабини ишончли ва эътиборли тарзда миллий ов ёхуд миллий балиқ тутиш хусусиятлари билан тушунтириб беришади. Бироқ тарихий тараққиётнинг “латофати” шундаки, уни аввалдан башорат қилиш жуда қийин иш. Аммо турли манфаатларга хизмат қилувчи турфа хил гуруҳлар бор. Улар мўмай даромадлар олиш учун “миллий-маданий” далиллардан бажони дил фойдаланишга тайёр. Бундай гуруҳлар-

нинг феълү атворини эса бемалол айтиб бериш мумкин. Мен шунақа гапларни ҳам эшитганманки, айрим одамлар Россия реконструкция банкни (дўстона мамлакатларнинг фирмалари учун арзонгаров пул топиш манбаи) тузиш заруриятини вақт минтақаларининг кўплиги билан изоҳлайдилар, тўловларнинг бажарилмаслиги ва бартерга сабаб қилиб Россия давлатининг бепоеълигини кўрсатадилар, валюта курсларининг хилма-хиллигини миллий характернинг ўзига хослиги келтириб чиқаришади. Бу рўйхатни кўшлаб давом эттириш мумкин. Мавжуд тажриба битта хулоса чиқаришга имкон беради — “мамлакатнинг ўзига хослиги” маъқул ҳолларда қилинади, номаъқул ҳолларда эса бирор нарса ни ўғирлаш нияти туғилганда ўзига хослик ҳақидаги гап қўл келади.

Миллий-маданий хусусиятлар — миқдорий ўлчов билан ўлчаб бўлмайдиган омилдир. Бир даста бир хил жуда ишонарли тарихий далиллар топиш мумкин — улар Россиянинг, айтайлик, энг худбин мамлакат эканини, ёхуд, аксинча, энг жамоатпараст эканини, эрксеварлик унинг тарихининг таркибига киришини ёхуд унинг тарихига бутунлай ёт эканини исбот қилиб бериш мумкин. Баъзан шундай туюладики, миллий-маданий хусусиятлар омили иқтисодий-сиёсий мунозараларда қадимги юнон фожиаларидаги *dtus ex machina* ролини ўйнайди — содир бўлаётган воқеа — ҳодисаларни изоҳлаш учун бошқа ҳеч қанақа важ-қорсон қолмаган тақдирда, миллий-маданий хусусиятлар ҳақидаги гап чиқади. Бу нарса фақат Россияга тааллуқли эмас. Маъумки, Иккинчи жаҳон урушидан кейин тахминан ўн беш йиллар мобайнида тадқиқотчилар япон миллий характерининг хусусиятларини инobatга олиб, Япониянинг иқтисодий сиёсатиغا ишончсизлик билан муносабатда бўладилар, кейинчалик эса тадқиқотчилар яна ўжарлик қилиб, “Япон иқтисодий мўъжизаси”ни айни ана шу миллий характер хусусиятлари билан изоҳладилар.

“Миллий характер хусусиятлари”га асосланган далиллар тизими кейинги тарихий натижаларга бутунлай зид келадиган башоратлар қилишга сабабчи бўлади. Буни исботлайдиган яна бир ёрқин мисол келтираман.

1497 йилда Англияга сафар қилган бир италиялик сайёҳ маҳаллий деҳқонлардан олган таассуротларини шундай баён қилган: “Бу мамлакатнинг деҳқонлари шу даражада ялқов ва дангаса, улар ҳеч қачон ўзларининг истеъмоллари учун зарур бўлгандан кўра кўпроқ меҳнат қилмайди”. У пайтларда Италия давлати Оврўподаги энг таракқий этган ва ҳаракатчан давлатлардан эди. Англия эса қолоқ мамлакатлардан бири эди. Шунга мувофиқ Италия сайёҳи деҳқонларнинг табиатан ялқовлигини инглиз халқининг миллий белгиси деб қабул қилади ва буни ишлар ёмон аҳволда эканига асосий сабаб деб билади. Бироқ италян муаллифи мушоҳадакор одам бўлганидан инглиз деҳқонларининг муаммоларига аниқлик киритади: “Улар ўзларига тегишли ер майдонларини қўйлар учун яйловга айлантиришни афзал кўришади ва қўйларнинг миқдорини кўпайтирган кўпайтираверади”, яъни сайёҳ инглиз деҳқонларининг айни характерида уларнинг табиатан ялқовлигида — ғаллакорликка етарли аҳамият бермасликларининг асосий сабабини кўради. Ўша даврдаги тасаввурга кўра ғаллакорлик қишлоқ хўжалик меҳнатининг энг асосий соҳаси эди — деҳқонлар бўлса танбалликлари важдан қўй боқиш билан шуғулланишади, негаки қўйчилик анча кам меҳнат сарфлашни талаб қилади. Шу вақтгача тўпланган жамики тажриба шундан далолат берар эдики, Англия ривожланган Оврўпо мамлакатларидан иқтисодий қолақлигини тугатиш учун деҳқончиликка кўпроқ эътибор бермоғи зарур, ғалла етиштириб, уни сотмоғи даркор. Аммо танбал деҳқонлар буни истамас эди. Кўпроқ ривожланган мамлакатларнинг вакиллари буни кўриб, истеъзо билан уларнинг устидан кулишдан ўзларини тўхтата олмадилар. Энди эса мутлақо аён бўлдики, Англияда амалга оширилган структурал силжиш бўлажак саноат инқилоби учун жуда муҳим замин яратган ва бу мамлакатни саноат дунёсининг етакчилари қаторига олиб чиққан. Аммо ривожланишнинг янги моделини амалда рўёбга ошириш учун уч юз йилча фурсат керак бўлган.

Бу мисолни келтиришдан мақсад танбалликни оқлаш-у, такаббурликни қоралаш эмас. Мақсад шуки, баъзи ҳолларда танбаллик бўлиб кўринган нарса жуда ажойиб натижалар бериши мумкин, баъзи ҳолларда эса инқирозга олиб келиши мумкин. (Инқирозга олиб келиши тарихда кўпроқ учрайди). Мен фақат бир нар-

сани таъкидламоқчи эдим — ўзининг шахсий тажрибасига ва соғлом мантиққа таяниб туриб стратегик характерга эга бўлган узил-кесил хулосалар чиқаришда одамнинг имкониятлари жуда чекланган. Келажакда қандай иллатлар ёхуд қандай фазилатлар ижтимоий-иқтисодий сакрашнинг манбаи бўлади ёки ҳалокатга олиб келади — биз буни билмаймиз ва моҳиятан билишимиз ҳам мумкин эмас.

Бугун Россияда тарихий сакрашни таъминлашда Россия иқтисодиётининг қайси соҳалари ҳал қилувчи роль ўйнаши масаласида турли-туман “қатъий хулосалар” етарли даражада мавжуд. Охир-оқибатда эса ҳамма соҳалар устивор бўлиб чиқади — космос ва алоқа, қишлоқ хўжалиги ва самолётсозлик, уй-жой қурилиши ва йўллар — бари ғоят муҳим. “Биз халқнинг қорнини тўйдирмаслигимиз керакми?” — дейди баъзилар. “Бизда қандай ажойиб ҳарбий технологиялар бор!” — дейди бошқалар тўла асос билан. “Алоқа — постиндустриал дунёнинг энг муҳим соҳаларидан” — деган гапни маъқуллайди яна бир тоифа одамлар. Бу далилларнинг ҳаммаси ҳам ўринли, ўзининг асосига эга, лекин аynи чоқда уларнинг замирида муайян соҳа вакилларининг ўз соҳалари ва корхоналари учун арзонроқ ресурслар олишга иштиёқлари яққол сезилиб турибди.

Табиийки, Россиянинг жамоатпарастлик, давлатпарастлик каби “азалий белгилари” зинҳор-базинҳор ижтимоий-иқтисодий сакраш учун манба бўлолмайди. Сирасини айтганда, бу белгиларни кўпинча реал ҳаётдан қидириб топиб бўлмайди, улар сиёсатчилар ва мафкурачиларнинг хаёлида яшайди. Ахир, бизнинг тарихимизда (бошқа ҳар қандай тарихда бўладигани каби) сиёсий зилзилалар доҳийлар халқнинг теран кайфияти деб ҳисоблаган нарсаларга ортиқча бино қўйган пайтларда рўй берган-ку! Масалан, Николай II ўз даврида рус мужигининг “православие ва азалий монархия”га муҳаббатига орқа қилганида ёхуд М.С.Горбачёв “совет халқининг социализмни танлагани”га астойдил суянганида мислсиз сиёсий зилзилалар рўй бермадими? Бундай ишонишлар иккала ҳукмдорга ҳам, уларга тобе бўлган халққа ҳам жуда қимматга тушмадими?

Бизнинг муаммоларимиз бир замонлар иқтисодий ривожланишнинг бизникига мос келадиган даражасида турган Ғарб давлатларининг муаммоларига тахминан мос келишини эътироф этиш ўз-ўзича олганда кишига ҳеч қандай тарихий оптимизм бахш этмайди, негаки реал ҳаёт марксизмдан ва бошқа назаркардаликни даъво қилувчи назариялардан аввалдан белгилаб қўйилган оптимистик муайянликдан маҳрум экани билан ажралиб туради. Ҳамма мамлакатлар инқирозлар орқали ўтишган — улардан баъзилари келажакка сакраб ўтишга муваффиқ бўлган, баъзилари бунга муваффақ бўлмаган. Инқирозларнинг натижалари, умуман, тараққиёт натижалари каби мутлақо ҳар хил бўлган. Тарихда ҳеч нарса аввалдан белгилаб қўйилмайди. Биз нодир ва ноёб эмас эканмиз, бундан “ҳамма нарса яхши бўлади” деган маъно келиб чиқмайди. Шлезингернинг бу бобга эпиграф қилиб олинган сўзлари “Тарих дудлама пичоқнинг тиги устида” деган огоҳлантириш билан тугайди.

Давоми бор



Гай Светоний ТРАМКВИЛЛ

Гай Калигула

1. Гайнинг отаси Германик — Друз билан кичик Антониянинг фарзанди эди. Амакиси бўлмиш Тиберий томонидан ўгил қилиб олинганидан сўнг, қонунда белгиланган ёшга беш йил етишмаса-да квестурага¹ бошлиқ бўлиб, сўнг эса тўпна тўғри консулликка² эришди. У лашкарбоши қилиб Германияга юборилди. Августнинг қазоси ҳақидаги хабар етиб келганида барча легионлар бир овоздан Тиберийни император сифатида тан олишдан бош тортиб, олий ҳукмдорликни унга олиб беришни таклиф этдилар. Бироқ у аскарларни тинчитди, улар билан зўр ғалабалар қозонди ва триумф³ ўтказди. Шундан сўнг у иккинчи марта консулликка сайланди, лекин лавозимини эгалламай турибоқ, тартиб ўрнатиш учун шарққа жўнатилди. Бу ерда Арманистон подшосини енгди, Каппадокияни Римнинг вилоятига айлантирди ва ўттиз тўрт ёшида, гумон қилишларича, пинҳоний заҳар туфайли, Антиохияда ўлди. Шубҳа асосли бўлиши мумкин. Чунки бутун баданини кўк доғлар босиб, оғзидан кўпик чиққан. Жасади куйдирилганидан кейин эса суяклари орасидан бут-бутун юраги топилган. Заҳар теккан юрак оловда ёнмайди деб айтишади.

2. Германикнинг ўлимини Тиберийнинг макри ва Суриянинг ўша пайтдаги ноиб Гней Пизоннинг⁴ саъй-ҳаракатига боғлашган. Гней Пизон, худди аввалдан режалаштирилгандек, ўз кирдикорини яширмаган ҳам.

¹ Квестор — хазина бошлиғи

² Консул — республика даврида энг юқори лавозим, унга икки киши бир йиллик муҳлатга сайланарди. Империя даврида ҳуқуқсиз фақат шарафли бир лавозим.

³ Триумф — ғалаба шарафига Римда ўтказиладиган тантана.

⁴ Император Тиберий Германикни бутун Шарқий вилоятлар ҳукмдори этиб тайинлаган. Бироқ у Германикни авом халқ, аслзодалар ва аскарлар жуда севишидан ҳайиқарди. Шунинг учун Сурияга Германикни кўролмайдиган Пизонни ноиб этиб тайинлайди. Яъни Цезарга тенглаштирилган Германикнинг қўл остида бир неча ноиб бўлган. (Тарж. изоҳи)

ЗОҲИР АЛЪАМ
таржимаси

Светоний ҳозирги кунда энг кўп ўқиладиган антик давр ёзувчиларидан биридир.

Гай Транквилл Светоний милодий даврнинг тахминан 70-150 йилларида яшаган. У турли мавзуларда ўнлаб асарлар яратган. Лекин бизга ўн икки Рим императори ҳақидаги асаригина етиб келган. Светоний яшаган пайтда Рим давлатида аллақачон республика тузуми тугатилиб, яккахокимлик ҳукм сураётган пайт эди. Ёзувчи асарини ана шу республикачиликни тугатиб, яккахокимликни бошлаб берган Юлий Цезардан бошлаб, унинг ворислари бўлмиш Август, Тиберий, Калигула, Клавдий, Нерон, шунингдек, Галба, Отон, Вителлий ва ниҳоят, ота-бола Флавийлар — Веспасиан, Тит ва Доминиан сингари тахт сурган шахс-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

135

Барибир отасими, боласими менга душман бўлади деб, Германикни гап билан-да, галамисона ҳаракатлари билан-да таъқиб қилиб юрган ва ҳатто Германик ҳастанланган пайтда ҳам кирдикорларини тўхтатмаган. Натижада, Римга қайтиб келганда халқ томонидан бурда-бурда қилиб ташланишига оз қолган, сенат эса ўлимга маҳкум этган.

3. Маълумки, Германик ноёб ташқи гўзаллик ва ички баркамолликка эга бўлган. Мардлик, фанларни эгаллашда ажиб иқтидор, икки тилда¹ ҳам мафтункор нутқ сўзлай олиш, беқиёс саҳийлик, халқнинг меҳрини қозонишга ички эҳтиёж ва бунга мос лаёқат — барча-барчаси унда мужассам эди. Оёқларининг ингичкароқлиги бироз қоматини бузиб турарди, бу камчиликни ҳам у тез орада таомдан сўнг от миниб, машқ қилавериб тузатиб олганди. (2) Яккама-якка жангда у бир неча марта душманларни енгганди. Ўзига аталган тантанали маросимни ўтказгандан кейин ҳам судларда чиқишни тўхтатмаган. Унинг алломалигидан гувоҳ берувчи далолат сифатида грек тилидаги иккита комедияси сақланиб қолган. Сафарларга чиққанида ўзини оддий фуқаро сингари тутган ва эркин ҳамда иттифоқдош шаҳарларга ликторларсиз² кириб борган. Йўл-йўлакай учраган мақбараларда ҳамиша у ерда ётганларнинг арвоҳига қурбонликлар қилган. Вар мағлубиётга учраган жангоҳдан ўтганида айқаш-уйқаш бўлиб, чириб, оқиб ётган мурдаларни тўшлаб кўмишни буюрган ва биринчи бўлиб ишни ўзи бошлаб берган. У ичи қора душманларига, иғвогарларга ҳам юмшоқ гапирар, қаҳрланмас эди. Ҳатто қарорларини кўпинча бекор қилдирадиган, дўстлари ва мижозларини турткилаб, четлатишга уринадиган Пизондан ҳам ўқитиш ва заҳарлаш орқали суиқасд қилишга ўтганини сезганидан кейингина аччиқлана бошлади; ва шунда ҳам дўстлик битими³ ни бекор қилиш, шунингдек, мабодо ўзига бирон кори ҳол бўлса қасос олишни тайинлаш билан чегараланди⁴.

¹ И к к и т и л д а — юнон ва лотинчада

² Л и к т о р — олий мансабдорларнинг таъ қўриқчиси.

³ Римда шахслар ўртасида дўст тутғиниш давлатлар орасидаги дўстликдек муҳим ҳисобланарди, дўстлик шартномаларини расман бекор қилиш шундан келиб чиқади.

⁴ Германик: "Агар муваффақиятларимни эмас, ўзимни суйган бўлсаларинг қасд олинг!" деб васият қилган эди.

ларни тасвирлашга бағишлайди. Китоб "Ўн икки Цезарнинг ҳаёти" деб аталади.

Светоний асаридан ҳукмдор шахсларнинг қилган ишлари, уларнинг кайфияти, феъл-атворининг атрофдаги одамлар тақдирига таъсири, мамлакат маблағи тараққиётига сарф қилинадими ёки уруш ва қурилишлар баҳонасида кўкка созуриладими — яхши илғаб олса бўлади.

"Ўн икки Цезар"даги Гай Юлий Цезар, Август Октавиан, Веспатин Флавийлар нисбатан тузук шахслардир. Тит Флавий эса ҳақиқатан ҳам, Светонийнинг айтишича, "инсон зотининг муҳаббати ва қувончи" бўлган бир сиймодир. Тит бир куни кечки овқат маҳалида шу куни ҳеч кимга яхшилик қилмаганини эслаб қолиб: "Дўстлар, мен бир кунимни йўқотибман" деган экан. Асардаги Нерон, Тиберий, Калигула, Домициан сингари ваҳшийларнинг қилмишларини кўриб ҳайрон қоласан.

Бу ваҳшийлар халқ пулини нега бу қадар бекорга созуришади? Светоний оддийгина одамнинг ҳокимиятга етишгач, барчадан буюк бўлиб кўринишга уриниши шу фожиага олиб келишини чуқур очиб беради.

Ана шундай халққа кулфат етказган ҳукмдорлардан бири Гай Калигуладир. Светоний бекорга уни "бало" ёки "энг яхши кул ва энг ёмон ҳукмдор" деб атамаганига асарни ўқиб, гувоҳ бўласиз.

Светонийни худо ёрлақанган бўлсин.

4. Германик ўз олижаноблиги туфайли кўп оқибат кўрган. Қариндошлари уни шундай ҳурматлашар ва қадрлашардики, бошқаларини айтмасдан — Август¹нинг ўзи уни ворис қилиб қолдиришни узоқ ўйлаганини ва охирида Тиберийга уни ўғил қилиб олишни тайинлаганини айтиш кифоя, деб ўйлайман. Халқ уни шундай севардики, у бирон ерга борганда ёки бирон ердан жўнамоқчи бўлганда — буни барча тарихчилар таъкидлайди — кутиб олувчи ёки кузатувчилар шундай кўпайиб кетганидан, ҳаёти таҳлика остида қолар экан. Германиядаги қўзғолонни бостириб қайтаётганида эса, гарчи преториан когорта (даста)ларнинг иккитасигагина рухсат этилиб, қолганларига жойларидан жилмаслик буйруғи берилганига қарамай, барчаси уни кутиб олгани шаҳар ташқарисига чиққан. Аҳолининг эса ёшу қариси, эркагу аёли шаҳардан йигирма мил нарига бориб, олқишлаб олиб келишган.

5. Аммо Германик ўлганидан кейин халқ изҳор этган муҳаббат баридан ошиб кетди. У ўлган кун² одамлар эҳромларни тошбўрон қилиб³, худоларга қурбонлик қилинадиган идишларни тўнтариб, уйларидаги ота-боболарининг мадакдор руҳлари тугилган буюмларини кўчага итқитиб, янги туғилган чақалоқларни ташландига⁴ айлантирганлар. Ҳатто ўзаро ёки биз билан урушаётган варварлар гўё бу ғам уларга ҳам тааллуқлидек жанглари тўхтатганлар. Баъзи бир князлар улуг мотам белгиси сифатида соқол қўйиб, хотинларининг сочларини қириб ташлаганлар. Ҳаттоки, шаҳаншоҳнинг⁵ ўзи боёнлари билан уюштирадиган ов ва базмларни бекор қилган. Бу эса фақат улуг мотам пайтларигагина хос эди.

6. Германикнинг касаллиги ҳақидаги илк хабардан тушунликка тушиб, аламзада бўлган Рим шаҳри аҳолиси янги даракларни орзиқиб кутарди. Кечга яқин Германикнинг соғайганлиги хусусида овозалар тарқалганда бутун эл машъала кўтариб, жониворларни судраганча Капитолийга отландилар. Одамлар қурбонликларни тезроқ бажо келтиришга шунчалик ошиқардиларки, эҳромнинг эшикларини юлиб олишларига сал қолди. Ҳар томондан эшитилаётган: Германик соғ-саломату, қолитти омон, энди Римда омон, оламда омон! мазмунидаги алёрлар Тиберийнинг ҳам уйқусини бузди.

(2) Ниҳоят, Германикнинг оламдан ўтгани аниқ бўлгач, халқнинг аламу қайғусини ҳар қандай маслаҳат, ҳар қандай буйруқлар ҳам тўхтата олмади. Унга очилган азанинг оху-нолалари декабр байрамларида ҳам давом этди. Марҳумнинг шон-шўхрати, уни ардоқлаш ва кўмсаш кейинги замон ваҳшатларини янада оғирлаштирди. Тиберийнинг ваҳшийликларини бошидан кечирган одамларда, буни Германикнинг ҳурмати ва ундан ўлгудек қўрқиш тизгинлаб турган экан-да, деган фикр бежиз пайдо бўлмаганди.

7. Германик — Марк Агриппа ва Юлиянинг қизлари бўлмиш Агриппинага уйланган ва ундан тўққиз фарзанд кўрганди. Болаларнинг иккитаси чақалоқлигида, биттаси эса болалигида ўлиб кетганди. Бу қазоси етган бола шунақанги чиройли эдики, унинг Купидон қиёфасидаги расмларини ишлатган Ливия бирини ўз ётоқхонасига осиб қўйганди. Боланинг иккинчи расмини Август ўз оромхонасида сақлар ва ҳар кирганида уни ўпиб кўярди. Бошқа фарзандлар: бир-бирларидан бир ёшдан фарқ қилувчи Анриппина, Друзилла ва Ливилла исмли уч қиз, шунингдек, Нерон, Друз ва Гай Цезар исмли уч ўғил оталаридан кейинда қолдилар. Ўғилларидан Нерон ва Друзни Тиберийнинг айбномаси билан сенат давлат душманлари деб эълон қилганди.

8. Гай Цезар сентябр ойининг календигача⁶ бўлган кунларда отасининг Гай Фонтей Капитон билан биргаликда консуллик қилган даврда туғилган. Маълумотлар турлича бўлгани учун қайси жойда дунёга келгани ноаниқдир. Гней Лентул Гетулик Тибурда деб айтса, Плиний Секунд-Треверларнинг юртида, Конфлуэнт-

¹ Гай Юлий Октавиан Август (э.авв. 63 йил — Мил. 14 й) 52 йил Рим императори бўлган. Тиберий ва Германикларнинг амаки бобоси, икковини олдинма кейин қолувчи ворис қилиб тайинлаган. (Тарж. изоҳи)

² Германик ўлган кун — 10 октябрь 16 йил.

³ Яъни худоларга норозилик билдириб.

⁴ Гўёки бахтсиз кунда туғилгандек ҳисоблашган.

⁵ Ш а ҳ а н ш оҳ — парфиялик Артабон III

⁶ К а л е н д — ҳар бир ойнинг биринчи кунини шундай аталган.

дан юқоридаги Амбитаврй қишлоғида туғилган дейди ва бунга у ердаги “Агриппинанинг кўзи ёригани учун” деган ёзуви бор худойихона турганлигини далил қилади. Калигула ҳокимиятга ўтиргандан сўнг тарқалган байтлар эса уни лашкаргоҳда дунёга келганлигини билдиради:

Лашкаргоҳда туғилиб, отасининг қиличи соясида ўсиб улғайди.

Олий ҳукмдорлик насиб этишига шу эмасми ишора?

Мен эса солномаларни титкилаб, унинг Анцийда туғилганлигини топдим. (2) Плиний: Гетулик тилёғламалик юзасидан ёш ва шуҳратпараст ҳукмдорни Геркулесга бағишлаган шаҳарнинг шуҳратига шерик қилиш ниятида ёлгон ёзади, дейди. Гетулик яна шунинг учун ишонч билан алдайдики, Тибурда ҳақиқатдан ҳам бир йил бурун Германик ўғил кўрган ва унинг оти-да Гай бўлган.

Бироқ, бу сиз юқорида бевақт ўлганлиги ҳақида гапирган болакай эди. (3) Ўз навбатида, Плинийнинг фикрини ўша вақтдаги воқеаларнинг кетма-кет таҳлили инкор этади: чунки Августга бағишлаб ёзилган асарларнинг барида, Германик консулликка тайинланиб, Галлияга жўнатилганда унинг Гай деган ўғли бўлганлиги ҳақида бир хил ахборот берилади. Плиний фикрини қурбонгоҳдаги битик ҳам тасдиқламайди, зероки, Агриппина ўша ерларда ва ўша вақтларда иккита қиз кўрган. “Кўз ёриш”, “Қутулиш” эса (puerregium) қиз ёки ўғил туғилишидан қатъий назар шундай деб аталади; чунки қадимда қизни (puellae) puerae, ўғилни эса (pueri) puelli деб атайверишган. (4) Августнинг ўлиmidан бир неча ой бурун ўз набираси Агриппинага ёзган мактуби ҳам борки, унда Гай ҳақида гап боради: “Кеча мен Таларий ва Азиллий билан июн ойининг календигача ўн беш кун қолганда кичкинтой Гайни, худо хоҳласа бирга олиб кетишлари ҳақида келишдим. Улар билан бирга қулларимдан бири бўлмиш табибни ҳам қўшиб юбораман. Агар истасанг, уни ёнингларда бироз сақлашларинг мумкинлиги ҳақида Германикка ҳам хат ёзиб юбордим. Хайр, Агриппина, жоним, Германикнинг қошига омон-эсон етиб боришга ҳаракат қилгин”. У пайтда Гай исмли бошқа бола бўлмаганлиги аниқки, у ерга икки ёшда келтирилган бола — ўша ерда туғилиши мумкин эмас. Гайнинг ўзи ҳам кўпчилик кўнгилочар жойлардан кўра, шубҳасиз киндик қони тўкигани учун бўлса керак Анцийни афзал кўради. Айтишларича, Рим жонига теккан пайтларда марказни ва бутун мулозимларни Анцийга кўчиришни мўлжаллаган пайтлари ҳам бўлган экан.

9. Калигула — “этикча” лақабини эса у лашкарда туғилган бир ҳазил-мутойиба туфайли орттирган. Чунки у лашкаргоҳда оддий аскар кийимини кийиб улғайган. Аскарларнинг нечоғлик меҳру муҳаббатига сазоворлигини эса, Августнинг вафотидан сўнг жунбушга тушиб, ғалаёнга тайёр бўлиб қолган қўшиннинг қошига бир марта чиқишининг ўзи аскарларни тинчитганлиги исботлайди. Дарҳақиқат, Калигулани яқин шаҳарга қочириб, нажот бермоқчи эканликларини тушунган аскарлар аравани тўхтатиб, уларга бу қадар ишонсизлик билан қарамасликларини сўраб ёлворишган.

10. Калигула Сурия сафарида ҳам отаси билан бирга бўлган. У ердан қайтгач, онаси билан бирга яшаган. Онаси сургун қилинган, катта бувиси — Ливия Августаникидан бошпана топган. Катта бувиси ўлганида эса ўспирин ҳолида рострал минбаридан туриб, видолашув мадҳиясини айтган. Шундан сўнг Калигула бувиси Антонияникида яшаган. У тўққиз ёшида Тиберий томонидан Каприга чақирилган куни балоғат тоғасини кийган ва шу куни биринчи марта соқолини олган. Лекин бу маросим акалариники каби тантанавор эмас, жуда оддий ўтган. (2) Каприда авраш ва куч ишлашиш йўли билан императорга нисбатан норозилиги борми йўқлигини билишга кўп уринишган, бироқ у қаттиқ туриб, алдовларга берилмаган. Ўзини жигарларининг кўргуликларини кўрмагандек, уларни унутиб юборгандек тутган. Ўз бошига тушганларига шунчалик иккиюзламачилик билан чидаганки, у ҳақда: “дунёда бунчалик яхши қулу бунчалик ёмон ҳукмдор бўлмаган”¹, деган иборанинг туғилиши ғоятда асослидир.

11. Бироқ ўша пайтдаёқ у ўзининг бузуқлигини ва қаҳри қаттиқлигини жиловлаёлмаган. Маҳкумларнинг қатлида ёки қийноқ жараёнларида қатнашишни, завқ

¹ Тацит бу гапни Калигуланинг маддоҳи Пассиен Крисп айтган, деб ёзади.

билан томоша қилишни ёқтирган. Кечалари ясама соч тақиб, узун кўйлак кийиб тунги қаҳвахоналарда, исловотхоналарда изғиган. Саҳналарда зўр ҳавас билан куйлаган ва рақс тушган. Тиберий, унинг бу ишларига, зора феъли ўзгариб, куйлиб қолса, деган умидда индамай йўл очиб берган. Синчков қария барини билиб, сезиб турган: “Гай ўзининг ва бошқаларнинг бошига бало бўлиш учун яшамоқда, мен Рим халқига Глосса¹ ва ер юзи учун Фазтон² етиштирмоқдаман” деб, бир неча бора айтган экан.

12. Орадан бироз ўтгач, у энг атоқли римликлардан ҳисобланмиш Марк Силаннинг қизи — Юния Клавдилага уйланган. Сўнг у акаси Друзнинг бўшаган ўрнига авгу³ этиб тайинланган, бироқ, ҳали маросимдан ўтмай турибоқ — понтифик⁴ лавозимига қўйилган. Бу эса император томонидан унинг қариндошлик туйғуларини билан кўнглининг покизалиги тан олинганлиги ҳақидаги жуда муҳим белги эди: чунки Сеян бу орада ватан ҳоини сифатида шубҳага олиниб, йўқ қилинган туйғуларини Тиберий оиласи бошқа ҳамма суянчиқларидан маҳрум бўлган эди. Демак, Гайнинг ворисликка тайинланишига ишонч тобора кўпайиб борарди. Буни янада мустаҳкамлаш учун хотини Юния тўғиш пайтида вафот этгач, преториан когорталарининг бошлиғи Макроннинг хотини Энния Невияни тузоғига илтириган, ҳокимиятни эгаллағач, унга уйланажаги ҳақида қасам ичиб тилхат берган, натижада Макроннинг ишончини қозонган⁵ ва ниҳоят, Тиберийни заҳарлашга эришган. Айтишларича, Гай — Тиберийнинг олдида кирганида у ҳали нафас олишдан тўхтамаганлигига қарамай, узукни ечиб олишларини буюрган. Лекин, Тиберий қаршилиқ аломатларини кўрсатишга уринганида, юзига ёстиқ ёпишни буюрган ва ўз қўли билан императорни буғиб ўлдирган. Буни кўриб қолиб қичқириб юборган озод қулни эса шу заҳотиёқ хочга торттиргани жўнатган. (3) Ушбу воқеа айнан шундай бўлганлигига шубҳа йўқ. Зероки, айтишларича, Калигуланинг ўзи ҳам кейинчалик бу ишни режалаштирганлигини бир неча бор баён қилар экан, қариндошлик туйғуларни кучлилигини таъкидлаб, ўлдириб юборилган онаси ва акаларининг хунини олиш учун бир куни ханжар билан Тиберийнинг ётоғига кирганида тўсатдан раҳмдиллиги тутиб тигни улоқтириб чиқиб кетганлигини айтиб мақтанган. Бу воқеани Тиберий билгану, бироқ таъқиб этишга ҳам, жазолашга ҳам ҳадди сиғмаган.

13. Бугун Рим халқи, янада аниқ айтганда — бутун инсониятнинг орзу-ниятлари юзага чиқишига умид туғдирган сана — Гай Калигуланинг ҳокимиятга келиши шу йўсинда рўй беради. Калигула — кўпчилик вилоятлар учун, уни гўдаклигидан яхши танийдиган аскарарий қисмлар учун, шунингдек, Германияни жуда севиб эслайдиган, унинг қирғинга учраган авлодига жуда ачинадиган Рим шаҳрининг авом халқи учун кўпдан кутилган ва ардоқли ҳукмдор эди. Шунинг учун ҳам у Мизенадан чиққанида мотам кийимидалигига, Тиберий жасадини кузатиб бораётганига ҳам қарамай қўлига қурбонлик идишлари ёки қурбонликларни ушлаган, машъала кўтарган тўда-тўда одамлар шодликларини яширмай, уни “чироғим”, “кабутарим”, “қўғирчоғим”, “болагинам” деб аста олқишлашарди.

14. Тиберий васиятномада ўзининг вояга етмаган набирасини меросхўрлардан бири қилиб қолдирган эди. Шунга қарамай, Калигула Римга кириб келиши биланок сенат ва курияга⁶ ёпирилиб кирган оломоннинг бир овоздан чиқарган қарорига биноан, мутлоқ олий ҳокимиятни битта ўзи эгаллади.

Халқнинг шод-ҳуррамлиги шу даражада эдики, айтилишларича, уч ойга яқин вақт мобайнида қурбонликка сўйилган жонлиқнинг сони юз олтмиш мингдан ошиб кетган. Орадан бир неча кун ўтиб у Кампан⁷ ороллариغا йўл олганда оломон унинг

¹ Г л о с с а — заҳарли илон.

² Ф а з т о н — афсонавий қуёш ўғли. Отасининг нурли аравасини жиловлашни эпловмай, ер юзини куйдириб айлиниб чиққан.

³ А в г у р — (қуш.) Қушларнинг учиши, овқат ейиши, овоз беришига қараб ром этувчи қоҳин.

⁴ П о н т и ф и к — қоҳинлар олий ҳайъатининг аъзоси.

⁵ Тацитнинг ёзишича, Калигуладан кўз-қулоқ бўлиб туриш мақсадида Макроннинг ўзи хотинини бу ишга йўллаган.

⁶ К у р и я — сенат йиғини ўтказиладиган уй.

⁷ К а м п а н о р о л л а р и — Капри, Энаррия, Прокхита.

омон-эсон қайтишини ўйлаб қурбонликлар қилган ва ўз хайрихоҳлигини изҳор этишда зиғирча имкониятдан ҳам фойдаланишга уринган. (2) У тўсатдан бетобланиб қолганда одамлар Палатин атрофида тунлари билан тўдаланиб юриб чиққан эканлар. Унинг учун ўлим жангига киришга, жонларини қурбон этишга қасам ичиб, тилхат берганлар ҳам бўлган экан. (3) Римликларнинг чегарасиз муҳаббатлари устига чет элликларнинг ажойиб муносабатлари ҳам қўшилса, узукка кўз қўйгандек бўлади. Тиберийга ғазаб ва нафратни очиқ-ойдин намойиш этиб келган Парфия ҳукмдори Артабаншоҳ Гайга дўстлик қўлини узатиб, консул легати билан музокара қилиш учун ўзи Фротдан ўтди ва Римнинг бургут рамзларига, легионларнинг нишонларига ва Цезарларнинг суратларига ҳурмат бидириш маросимини бажарди.

15. Калигуланинг ўзи ҳам одамларнинг меҳрини қозониш учун кўп ҳаракатлар қилди. Тиберий руҳига бағишланган йиғилишда аччиқ кўз ёшлари тўкиб, нутқ сўзлади ва марҳумни таътанавор кўмди. Маросимдан кейинроқ, фарзандлик меҳрини янада яққолроқ кўрсатиш учун бўрон турганига қарамай, онаси ва акаларининг хокларини олиш мақсадида Пандатерияга ва Понт ороллариغا сузиб кетди. Марҳумларнинг жасад қолдиқларига ўта эҳтиром билан яқинлашиб, ўз қўллари билан қутиларга солди. Ўта таътанавор тарзда кемага юклаб, байроқ тақиб Остияга, ундан эса Тибрнинг юқорисига келтирди. У ерда эса энг атоқли Рим отлиқлари қутиларни икки тобутга солишиб, оломон ичидан ёриб ўтиб, мақбарага кириб кўйишди. Марҳумларнинг шарафига Калигула ҳар йили ўтказиладиган умумхалқ хотира кунларини белгилади. Онасининг шарафига эса, боз устига, цирк ўйинлари ташкил этар ва бунда марҳумнинг тасвири аравага қўйилиб, махсус таътанаворлик билан шаҳардан олиб ўтиларди. (2) Сентябрь ойини Германия деб атаб отасини шарафлади. Шундан кейин сенат номидан қарор чиқартириб, Ливия Августага бағишлаб айтиладиган олқишларга ўз бувиси Антонияни ҳам қўшди. Отлиқлар тоифасидан бўлган амакиси Клавдийни ўзига консулдош қилиб белгилади. Тиберийнинг укасини балоғатга етган кун оталиққа олиб, Рим ўспиринларининг бошлиғи этиб тайинлади. (3) Опаларини шарафлаб, қасам¹ сўзларига: “Ўзимни ва болаларимни — Гай ва унинг опаларидан ортиқ ҳеч қачон севолмайман”, консулларнинг нутқига эса, “Гай ва унинг опаларига омад ва улуглик ҳамиша ёр бўлсин!” деган жумлани қўшиб айтиш мажбурийлиги ҳақида қарор чиқарди.

(4) Халқ меҳрини қозониш йўлида давом этиб, шу кунгача қандай гуноҳкорлигидан қатъий назар бадарға қилинганларнинг барини афв этди. Онаси ва акаларига тегишли ҳужжатларни форумга келтириб, уларни ўқимаганлиги ҳақида худоларни ўртага қўйиб қасам ичди-да, ҳаммасини куйдирди.² Бу иши билан барча тўхматчи ва сохта гувоҳлик берганларни хотиржам қилмоқчи эди. Ўзининг ҳаётига суиқасддан огоҳ этиб ёзилган хатни эса, мен ҳеч кимда ғазабу нафрат уйғотган бўлишим мумкин эмас, бундан кейин чақимчиларнинг гапига қулоқ солмайман, деб эълон қилиб, рад этди.

16. Даҳшатли лаззатланиш услубларини ўйлаб топувчи спинтрийларни эса бир ерга тўшлаб денгизга чўктирмоқчи бўлганда кўп илтижолар билан уни тўхтатиб қолишади. Уларни бадарға қилиш билан чекланди. Келажак авлод ҳар бир воқеадан хабардор бўлишга ҳақлидир деб, Тит Лабиен, Кремуций Корд, Кассий Северларнинг сенат қарорига биноан йўқ қилиб юборилган асарларини излаб топш, сақлаш ва ўқишга рухсат берди.

Август жорий этган, бироқ Тиберий даврида тўхтатилган салтанат молиясининг халққа маълум қилиш ҳисоботини у яна тиклади. (2) Лавозимдаги одамларга, ҳадеб ўзига маслаҳат солиб ўтирмай, ўз билганларича суд ишларини олиб бораверишларига рухсат берди. Отлиқ табақанинг рўйхатини синчковлик билан, лекин ортиқча қаттиққўллик қилмай текшириб борарди. Ножўя хатти-ҳаракатлари орқали шармандаликка учраган ёки сўзи-ю ваъдасидан қайтиш, ўзидан кучсизни хафа қилиш билан шаънига доғ туширган кимсаларни халқ йиғилиши олдида отдан тушириб, отини тортиб оларди. Отлиқнинг айби озроқ бўлса сазойи қилмасдан рўйхатдан номини ўчириш билан кифояланарди. Ҳакамларнинг ишини осон-

¹ Аскарлар ва шахсларнинг қасамлари

² Булар нусхалар эди. Аслини кейинчалик Клавдий куйдиради. (Тарж. изоҳи)

лаштириш учун бурунги мавжуд тўрт декурияга яна битта қўшиб, бештага етказди. Халқ йиғинларини¹ тиклаб, сайлаш ҳуқуқини халққа қайтаришга ҳаракат қилди. Тиберий ўз васиятномасида меросхўрларга тегадиган нарсаларни бекор деб эълон қилдирганда, Юлия Августанинг² васиятномасини сир тутган эди. Калигула ана шуларнинг бирини меросхўрларга бекаму кўст қайтарди. Камёб нарсалар савдосига солинадиган ярим фоизли солиқни бекор қилди, шунингдек, ёнғиндан жабр кўрган кишиларнинг зарарини тўлаб берди. Илгари йўқ қилинган шоҳликларни тиклар экан, уларнинг шу пайтгача топиши мумкин бўлган фойдаларини ҳам қайтаради. Мисол учун Антиох Коммагенли³ бир пайтлари мусодара этилган юз миллион систерций пулини қайтариб олди. (4) Калигула ҳар қандай яхшилик рағбатсиз қолмаслигини кўрсатиш мақсадида, оздлик олган бир қул хотинга энг қаттиқ қийноқлар остида ҳам ўз эгасининг сирини айтмагани учун саккиз юз минг систерций мукофот берди. Шу ишлари туфайли сенат, бошқа эъзозлар устига унга олтин қалқон бахшида этиш ҳақида қарор чиқарди. Ҳар йилнинг маълум бир кунда коҳинлар ҳайъати бу қалқонни — сенатнинг ҳамда Калигула шаънига мадҳия куйлаётган аслзода билалардан сайланган ўспирин ва қизчаларнинг ҳамроҳлигида Капитолийга олиб киришлари керак эди. Боз устига, унинг ҳокимиятга келган куни, Римнинг иккинчи бора асос солинишига тенглаштирилиб — Парилия⁴ деб аталиши ҳақида қарор чиқарилганди.

17. У тўрт марта Консул⁵ бўлган эди: биринчиси июл календидан бошланиб икки ой давом этганди; иккинчиси, январ календидан⁶ сўнг ўттиз кун; учинчиси, январ идигача⁷; тўртинчиси, — январ идининг бошланишига етти кун қолганигача давом этганди. Бу консулликларидан охириги иккиси бир-бирига боғланган бўлиб, учинчисини у Лугдунда бир ўзи қабул қилган эди. Лекин буни, баъзилар ўйлаганидек, димоғдорлик ёки одатича писандсизликдан эмас, консулдошнинг янги йил арафасида ўлганлигидан хабарсиз қолганлиги учун қилган эди. (2) Ҳар бир одамга уч юз систерцийдан пул улашиб, икки марта умумхалқ хайрияси ўтказган. Барча сенатор, барча отлиқлар учун ҳам у икки марта зиёфат уюштирган: бу зиёфатларга меҳмонларнинг хотини, бола-чақалари ҳам чақирилган. Иккинчи зиёфатда, барча эркакларга кўркам-кўркам тоға, хотин ва болаларга эса қирмизи рўмолчалар улашилган. Шундан кейин элнинг хурсандчилиги янада ошишини ўйлаб, Сатурналий⁸ байрамига яна бир кун қўшган ва уни Ювеналий деб атаган.

18. Гладиаторлар жангини у Тавр амфитеатрида ҳам, баъзан Септада ҳам ўтказган. Жанглар орасида у Африка ва Кампаниядан олиб келган шу ўлкаларнинг энг атоқли паҳлавонларини бир-бири билан сўқуштирган. Бу томошаларнинг ҳаммасига ўзи бормай, баъзида дўстларига, баъзида мансабдорларга бош-қош бўлишни топширган. Турли-туман театр томошаларини у ҳамини ва ҳамма ерда, баъзан тунда бутун шаҳар бўйлаб машғалалар ёқиб уюштирган. Йўл-йўлакай турли совғаларни отиб, ҳар бир кимсага саватга солинган таомларни улашиб юрган. Бир зиёфатда қаршисида ўтирган отлиқнинг иштаҳасидан завқланиб, ўз овқатини унга узатишларини буюрган. Шунга ўхшаш бошқа вазиятда бир сенаторнинг ҳам иштаҳасидан завқланиб, шу заҳотиёқ уни навбатдан ташқари пре-

¹ Халқ йиғини — Тиберий замонида бекор қилиниб, сайлаш ҳуқуқи сенатга олиб берилганди. Калигуланинг бу ҳаракати амалга ошмай қолган.

² Юлий Августа — Юлий Цезарнинг қизи, Августнинг хотини, Тиберийнинг онаси.

³ Коммаген — 17 йилда провинцияга айлантирилган. 38 йилда Калигула уни тиклаб, сўнроқ яна вилоятга айлантирди. Яҳудиядаги Агриппа, Фракиядаги Котисларнинг тахтлари тикланганда Калигула уларнинг зиёнларини тўлагани ҳақида бошқа маълумот йўқ. Бу шоҳлар гаров сифатида Римда яшаб, Калигула билан яқинлашиб қолгандилар.

⁴ Римнинг афсона бўйича асос солинган куни 21 апрель. Шу куни қишлоқ маъбудаси Палес шарафига ўтказиладиган тантаналар — Парилия деб аталарди.

⁵ К о н с у л — Республика даврида энг юқори лавозим, унга икки киши бир йил муддатга сайланар эди. Империя давридан кейин у ҳеч қандай ҳуқуқсиз фақат шарафли номга айланиб қолганди.

⁶ К а л е н д и д — ҳар бир ойнинг биринчи куни шундай аталарди.

⁷ И д — март, май, июл, октябр ойларининг 15-кунлари, шунингдек қолган ойларнинг 13-кунлари. Бу кунлар Юпитер шарафига байрам қилишга бағишланарди.

⁸ Сатурналий — Вақт худоси Сатурнга аталиб, дала ишлари тугатганидан кейин бошланган. Аслида Калигула унга икки кун қўшган ва байрам етти кунга чўзилган. Ўта тўкин-сочинлик ва шодлик билан ўтказилган.

тор қилиб тайинлаган. (3) Шуларнинг орасида, Африка ҳайвонларини уриштиришни ва троя ўйинлари пайтида эртадан кечгача давом этувчи цирк томошалари ҳам кўп марталаб ташкил этилган. Бу томошаларнинг энг катталарида сахнага тоғ кўкатлари сепилган, отларни фақат сенаторлар бошқарганлар. Бир марта, цирк қандай безатилганлигини текшириб юрган пайтда, Гелот уйдан ҳамда кўшни болохоналардан қараб турган одамларнинг илтимосига кўра, томошани шу заҳотиёқ, ҳеч қандай эълонсиз бошлаб юборган.

19. Бундан ташқари, шу пайтгача кўз кўриб қулоқ эшитмаган томоша ҳам ўйлаб топилган. Масалан, Байн¹ билан Путолан² порти орасидаги кўрфазни уч минг олти юз қадам узунликдаги кўприк билан боғлаб, икки кун у ёқдан бу ёққа сайр қилиб юрган. (2) Биринчи кун эгар-жабдуғи ясан-тусан отда, ўзи ҳам зарҳал плашч кийиб, қиличу кичкина қалқон ушлаб, бошига эман новдасидан чамбар кийган бўлса; иккинчи кун оддий аравакаш кийимида иккита зўр от қўшилган икки гилдиракли арава ҳайдаб сайр қилган. Бунда преториан аскарлар тўдаси ва арава минган мулозимлар орқасидан унга эргашиб борганлар, олдида эса Парфия подшоларидан дўстлик далолати сифатида юборилган Доро исмли болакай отлиқ ҳолда йўл очиб борган. Ушбу кўприкни ясашда у ҳамма ердан юк кемалари келтириб, уларни икки қатор қилиб тердирган. Устига тупроқ тўқдириб, Аппий йўлига айнан ўхшатиб оройиш берган. (3). Мен биламан, баъзи бировлар: Гай-бу кўприкни, торгина Геллеспонддан ўтиб, ҳаммани ҳайрон қолдирган ва тилларда дoston бўлиб кетган Кайхисравга тақдидан қилган, дейишади; баъзилар эса: Германия ва Британияга уруш очаман деб пўписа қилиб юргани сабабли ўз қудратини намоиш этмоқчи бўлган дейишади. Лекин болалигимда бу кўприк ясалишининг туб сабабини бобомдан ўзим эшитгандим. Бобом эса бунга саройга яқин мулозимлардан эшитган. Гап шундаки, Тиберий кимни ворис қилиш ҳақида ўйлаб юриб, ўз набираси томонга оға бошлаган пайтда юлдуз санар фолчи Фрасилл хушомад қилиб, Гай Байн кўрфазидан от чоптириб ўтса ўтадики, император бўлмайди, деган экан.

20. У чекка жойларда ҳам томошалар уюштирган: Сицилиянинг Сиракузасида остик ўйинлари, Галлиянинг Лугдунасида аралаш ўйинлар ўтказган. Шунингдек, бу ерда лотин ва грек тилларида ваъзхонлик мусобақалари ўтказилиб, айтишларича, буларда ютқазганлар ютганларга совғалар беришга ва мадҳиялар тўқишга мажбур қилинганлар. Агар ютқазганлар бу ишларни маромига етказиб бажармасалар, ўз ёзганларини ўчирғич ёки тиллари билан ялаб ўчиришга маҳкум этилганлар, акс ҳолда, қамчинда саваланар ёки яқин орадаги дарёга ташлаб сувга пишитар эканлар.

21. У Тиберий битиролмаган Август эҳромини, шунингдек, Помпей театрини қуриб тугатган. Ўзи эса, Тибир вилоятидан Кориз тортиш ва Септа яқинида амфитеатр қурилишини бошлаган. Булардан бирини ундан кейинги император Клавдий битирган, иккинчиси эса қолиб кетган. Шунингдек, Калигула Сиракуза деворларини ҳамда у ердаги эҳромни тиклаган. Самосадаги Поликрат қасрини тиклашни, Милетдаги Дидимий эҳромини битиришни, Алп тоғларида шаҳар қуришни ва энг аввало Ахайадаги Истма бўғозини чуқурлаштиришни ният қилган. Ҳатто, хомаки ҳисоб-китоб қилиб келиш учун Истмага катта центурион³ни ҳам жўнатган.

22. Шу пайтгача ҳукмдор ҳақида сўзлаган бўлсак, энди бир бало ҳақида сўз юритишга тўғри келади. У жуда кўп унвонларни ўзлаштириб олганди. “Одоб намунаси”, “Лашкаргоҳ фарзанди”, “Лашкар отаси”, “Саодатли энг буюк Цезарь” — уни шундай номлар билан аташарди. Римга, ўз ҳузурига бош уриб келган подшоҳларнинг зиёфатда ўтириб, аслзодалик ва донгдорликда устунлик масаласида тортишаётганини эшитиб қолиб:

¹ Байн — Неаполнинг ғарбидаги иссиқ сувли булоқлари бор оромгоҳ мавзе.

² Путола — Кампания мавзесидаги порт шаҳарча.

³ Центурион — юзбоши

... Ҳукмдор ягона бўлсин,
Шоҳ ҳам ягона бўлсин! ¹

деб хитоб қилган экан. Шу ернинг ўзидаёқ тож кийиб, принципатликни шоҳ унвонига айлантириб олишга оз қолган-у, (2) лекин бир амаллаб, сен принципс ва шоҳлардан ҳам юқори кўтарилгансан, деб тўхтатиб қолишган экан. Шундан кейин худолар қаторига ўтишни орзу қилган. Одамлар кўп топинадиган худоларнинг, шу жумладан Зевс ҳайкаллари Грециядан келтириб, барининг боши ўрнига ўз бошининг нусхаларини қўйдирган. Палатин қасрини то форумгача узайтириб борган-у, Кастор билан Поллуксининг эҳромларини қасрнинг даҳлизига айлантириб қўйган. Ўзи ўша эгизак худоларнинг ҳайкаллари қаторида туриб, ибодатга келганларнинг илтижоларини тинглаган, шунда баъзилар уни Лотин Юпитери² деб улуғлашган. (3) Бундан ташқари у ўзининг тангримонанд деган унвонига махсус эҳром қурдириб, қоҳинларга қурбонликларни энг нафис жонзотлардан қилишни тайинлаган. Ўзининг бўйига мос ҳайкалини ишлатиб, унга ўз кийимларини кийдириб қўйган. Бош қоҳинлик вазифасини навбати билан Римнинг энг бой кишилари талашиб-тортишиб, савдолашиб ўтаган³. Товус, қизил гоз, қарқур, тустовуқ, қирғовул сингари ноёб паррандалардан қурбонлик қилишни буюрган, боз устига уларга ҳам маълум бир кунларни белгилаб чиққан. (4) Ой чарақлаб турган кечалари юриб, баъзан эса ётган жойида Ойни ҳучоғига чақирган. Кундузлари эса ёлғиз пайтида Капитолийдаги Юпитер ҳайкалининг қулоғига шивирлаб, баъзан ўзи унинг лабларига қулоғини тутиб суҳбатлашган. Суҳбат гоҳ шивирлаш билан, гоҳида эса баланд овозда, ҳатто пўписали бақирӣқ билан кечган.

— Ё сен мени кўтар, ё мен сени кўтариб ташлайман... — деб дўқ қилганини одамлар эшитган. Кейин у ташқари чиқиб: ниҳоят, худо уни ёрлақан ва ҳатто ўзи билан бирга яшашни таклиф қилганини айтган. Шу гапдан сўнг у, Капитолийдан Палотинга — тангримонанд Август эҳроми оша кўпроқ солдирилган, кейинроқ эса, худога яқинроқ яшаш мақсадида Капитолий тепалигига ўзига янги уй қурган.

23. Агриппани зоти паст деб ҳисоблаб ўзининг бобоси сифатида тан олмаган ва кимлардир нутқларида ёки шеърларида уни Цезарларга ўхшатганларида аччиқланган. Ўз онасининг туғилишини эса Августнинг Юлия⁴ билан қилган ноқонуний алоқасига тақаб мақтаниб юрган. Августга нисбатан қилган бу бўхтони билан чегараланмай, Актя ва Сицилия⁵ ғалабалари Рим халқига бало келтирган, деган баҳонада байрам қилишни тақиқлаган. (3) Ўзининг катта бувиси Ливия Августани бир неча мартта “Аёл кийимидаги Улисс” деб атаб, сенатга йўллаган хатларидан бирида эса Ливиянинг зоти паст, бобоси Фундлик декурион⁶ бўлган деб ёзади. Аслида эса Авфидий Луркон Римда катта мансабларда ишлаганини барча тарихий ҳужжатлар айтиб турибди. Яккама-якка суҳбатлашишни илтимос қилган ўз бувиси Антонияни префект Макрон иштирокида қабул қилган. Мана шу ва бошқа шунга ўхшаган камситиш ва ҳўрлашлар билан, баъзиларнинг айтишига кўра, заҳарлаб, уни гўрга тиққан. Ўлганидан кейин ҳам етарлича иззат-икром кўрсатмаган, кампирнинг жасади куйдирилишини ўзининг хилхонасида ўтириб томоша қилиш билан кифояланган. (3) Укаси⁷ Тиберийнинг уйига лашқар Трибунини тўсатдан жўнатиб, тўсатдан қатл қилган. Қайнотаси Силанни эса томоғига тиг тортириб, ўзини ўлдиришга ҳукм қилган. Бўрон қутуриб турганида бирга сафарга чиқмаган қайнотасига, мен — куёви бўронда ҳалок бўлсам, ҳокимиятни эгаллашни мўлжаллаган, деб айб қўйган. Тиберийни эса, дори ҳиди анқиб тургани

¹ “И л л и а д а” да — Одиссейнинг Агамемнонга айтган гапи.

² Л о т и н Ю п и т е р и — қадимдан Лотин Иттифоқининг подшоҳлари деб ҳисобланган унинг шарафига Умумлотин ўйинлари ўтказилган.

³ Бош қоҳинлик қилувчи бойлар шу ернинг ўзида ўн миллион сестерций тўлашлари лозим эди.

⁴ Ю л и я — Августнинг набираси.

⁵ Актя ва Сицилия жанглари — гражданлар урушида Августнинг Антоний устидан ғалабаси билан тугаган. Калигулага уларнинг иккови ҳам қариндош.

⁶ Д е к у р и о н — ўнбоши.

⁷ Т и б е р и й — аслида амакиваччаси, император Тиберийнинг набираси.

учун, мени заҳарламоқчи бўлган, деб айблаган. Аслида Силан денгиз касалига мубтало бўлиб, сув саёҳатини кўтаролмасди. Тиберий эса ўзини муттасил қийнаб, азоб берадиган йўталига қарши дори ичишга мажбур эди. Амакиси Клавдийни¹ эса мазах қилиб юриш учунгина тирик қолдирган.

24. Ҳазиннинг барча сингиллари билан жинсий алоқада яшаган². Барча базмларда сингиллари галма-галдан ундан қуйироқда ёнбошлаб тановул қилсалар қонуний хотини юқорироқдан жой олган. Айтишларича, у ўспиринлигидаёқ синглиси Друзилланинг қизлигини бузган ва бувилари Антония уларни гуноҳ устида тутиб олган экан. Кейинчалик Друзиллани консул унвонига эга бўлган сенатор Луций Кассий Лонгинга турмушга беришганда, Калигула уни тортиб олиб, қонуний хотинидек муомала қилиб юрган ва ҳаттоки, ўзи ҳасталанган кунларида уни ҳокимият ва мулк вориси сифатида эълон этган. (2) Друзилла вафот этганида мотам эълон қилинди, кулиш, чўмилиш, ота-она билан, хотини ва бола-чақа билан бирга ўтириб овқатланиш тақиқланганди. Бу тақиқни бузганларга ҳатто ўлим жазосига лойиқ гуноҳкорлар сифатида қараларди, Калигуланинг ўзи дарду ҳасратига чидолмай кечаси тўсатдан Римдан чиқиб, Кампанияни босиб ўтиб, Сиракузагача борган. Кейин худди шундай шиддат-ла орқага қайтган. Қайтиб келганида сочсоқоли бутунлай ўсиб кетган эди. Шу даврдан бошлаб у халқ ёки қўшин олдидаги йиғинларда — нима ҳақида қасам ичмасин, энг муҳим масалалар бўйича ҳам маъбуда Друзилла³ номини ёд этарди. (3) Қолган сингилларини бунчалик яхши кўрмас, ҳурмати ҳам анча берироқ эди. Бир неча марта уларни ўз яқинларига ўйнаш сифатида бериб ҳам турган. Шунинг учун Эмилиий Лепид иши очилиб қолганда, уларни бузуқчилик ва суиқасдга қўшилганликда тезгина айблаб юбора қолган. Айёрлик ва авраш орқали қўлга киритган сингилларининг мактубларини эса эълон этиш билан чегараланмай, фитна рамзи бўлмиш, уч қилич рамзини босиб Қасоскор Марс эҳромига тортиқ қилган.

25. Оилавий ҳаёти хусусида гапириладиган бўлса: бузуқчилик унинг уйланишида кўпми, ажралишидами ёки бирга яшаши давридами аниқ айтиб бериш қийин. Гай Пизонга турмушга чиқаётган Ливия Орестелланинг тўйига табриклаш учун келиб, шу заҳотиёқ уни эридан тортиб олиб бир неча кундан сўнг қўйиб юборган. Икки йил ўтгач эса уни эри билан яна қўшилиб олганликда гумонсираб, сургунга жўнатган. Бошқаларнинг айтишига кўра, тўйда ёнбошлаб ётган жойидаёқ Пизонга, "Менинг хотинимга тега кўрма!" деб хат ёзиб узатгану базм тугаши билан ўзи олиб кетиб қолган. Эртасига Эдикт орқали, Ромул ва Августлар⁴ каби ўзига хотин топганини эълон қилган. Консуляр⁵ ва лашкарбоши Гай Меммийнинг хотини Лоллия Павлинанинг бувиси жуда гўзал бўлганлигини эшитиб, уни чекка ўлкадан чақиртириб келган. Эридан ажратиб уйлангану бироз вақтдан сўнг, бошқа одам билан яқинлашишни тақиқлаб қўйиб юборган. (3) На ҳусну жамоли, на дуркун ёшлиги билан кўзга ташланмайдиган, боз устига биринчи эридан уч қиз туққан Цезонияга у ҳамма хотинларидан кўра эҳтиросли ва узоқроқ муҳаббат қўйган. Бунга аёлнинг ширинликка ўчлиги, серхаржлиги сабаб бўлган. Цезонияга дубулқа, плашч кийдириб, қўлига энгил қўлқоп тутқазиб қўшин кўриқларига бирга олиб чиққан, дўстларига эса яланғоч ҳолда ҳам кўрсатган. Хотини ва фарзандининг онаси деб фақат бир қиз туғиб берганидан кейингина эълон қилган. (4) Юлия Друзилла деб ном олган бу қизни маъбудаларнинг эҳромларига олиб кириб чиқиб, ниҳоят, Минерванинг саждагоҳига қўйган ва маъбудага уни боқиб улгайтиришни топширган. Бу боланинг ўз пушти камаридан бўлганлигига қизчанинг баттол ва қаҳри қаттиқлигини далил қилган, зероки, бу фарзанд аччиқланганда ўртоқларининг юз-кўзларини тимдалаб ташларди.

¹ К л а в д и й — Калигуладан кейинги император.

² Калигула бу ишда худо Юпитерга тақдид қилган. Айримларнинг таъбирича эса шарқ шоҳларидан ўрнатилган.

³ Друзилла маъбудасига топиниш Пантея (маъбудалар маъбудаси) номи барча шаҳарларда жорий этилганди. Римдаги саждагоҳда эрқагу аёлдан иборат 20 қоҳин хизмат қиларди. Друзиллани осмонга учиб кетганини кўргани ҳақида қасам ичган сенатор жуда катта мукофот олган эди.

⁴ Ромул ва Август эри билан яшаб турган Эрсилля ва Ливияларга уйланганлар.

⁵ К о н с у л я р — консулликка даъвогар.

26. Бу гаплардан сўнг ўз дўстлари-ю, яқинларига қилган муомалалари ҳақидаги воқеалар зерикарли ва аҳамиятсиздек кўриниши мумкин. Дўсти ва узоқ қариндоши — Юба шоҳининг ўғли Птоломей Марк Антонийнинг Селена деган қизидан туғилган, унга тахтни олиб берган Макрон ва Эннийлар — уларнинг бари миннатдорчилик ўрнига даҳшатли ўлим билан мукофотлангандилар.

(2) У сенаторларга ҳам катта ҳурматсизлик кўрсатарди. Унвонларига мос тогаларга ўраниб олган энг юқори лавозимли сенаторларни ўз араваси ортидан бир неча чақиримлаб югуриб юришга мажбур қилар, кейин овқатлангани енбошлаганида эса у бечоралар унинг боши ёки оёғи тарафида лунги бойлаб тик туришлари лозим эди. Баъзи сенаторларни хуфиёна ўлдиртирарди-да, ҳеч нарса бўлмагандек зиёфатларга чорлаб хат юбораверарди. Фақат бир неча кундан сўнггина безбетлик билан улар ўзларига ўзлари суиқасд қилибдилар деб эълон этарди. (3) Унинг туғилган куни ҳақидаги Фармонни эълон этишни унутиб қўйган консулларни мансабларидан олиб ташлаб, бутун бошли мамлакатни уч кунгача олий ҳокимиятсиз қолдирган. Фитна уюштиришда айбланган ўзининг газначисини¹ қамчи билан савалашга буюраркан, аскарлар оёқ тираб қулайроқ уришлари учун маҳкумнинг кийимларини юлқиб олиб, уларнинг оёқлари остига ташлаган.

(4) Аҳолининг бошқа табақаларига ҳам қаҳр-ғазабини кўрсатган. Бир кечаси циркда бўлажак томошаларни кўриш учун яхшироқ жой эгаллашга кела бошлаган одамларнинг ғала-ғовуридан уйғониб кетгану ҳаммани калтаклаб ҳайдашни буюрган. Ур-сур тўполонда йигирма киши, эрлари билан келган худди шунча хотин ва яна анча-мунча одам отлар оёғи остида қолиб ўлган. Театрга йиғилган турли табақа томошабинларни уриштириб қўйишни кўзлаб анча аввалдан текин патталарни тарқатар, натижада плебейлар олдинроқ келиб отлиқларнинг жойларини эгаллаб олардилар. (3) Жазирама иссиқ кунлари бўладиган баъзи гладиатор жанглирида у тўсатдан тепадаги соябонни олиб ташлашни буюрар ва бирор кимсанинг ташқарига чиқишига руҳсат этмасди. Баъзан эса, зўр-зўр ҳайвонларга қарши бақувват гладиаторларни чиқариш ўрнига атайлаб озиб-тўзиб кетган ҳайвонлару худди шунақа ориқ ва қариб чуриган гладиаторларни чиқарарди. Кулгили, масхаромуз саҳналарга эса чўлоқ-маймоқ гладиаторлар ўрнига, эт-бети мажруҳ, лекин жуда иззат-обрули, ували-жували, ёши ўтинқираган кишиларни чиқариб, уларни бир-бири билан уриштирарди. Кўнглининг яна бир майли: тўсатдан ғалла омборларини бекиттириб ташлаб, элни очликка мубтало қилиш эди.

27. Фейл-хўйининг ярамаслиги қуйида айтилажак ишларида айниқса яққолроқ кўринади. Томошага қўйиладиган ваҳший ҳайвонларнинг емиши бўлмиш моллар қимматлашиб кетганда у ваҳший ҳайвонларга маҳбусларни едиришга жазм қилди. Ниятини амалга ошириш учун қамоқхоналарни айланаркан, кимнинг нима гуноҳи борлигини суриштирмасди-да, эшик олдида туриб: ”ана у калдан мана бу калгача барини олларинг”, деб буюрарди. (2) “Соғайиб кетишинг учун гладиатор сифатида жанг қилишга тайёрман”, — деб ўзига сўз берган одамдан, сўзининг устидан чиқишини талаб қилиб, то ўша одам жангда ютиб чиқиб, рақибини ўлдирмагунча томоша қилиб турган ва кўп ялиниб-ёлворишларидан кейингина уни тирик қолдирган. “Сенга керак бўлса жонимни бераман”, деб қасам ичган одамни қулларига буюриб, қурбонлик гулчамбарини кийгизган ҳамда боғич боғлатиб, кўчалар бўйлаб айлантирган. Хуллас, лозим бўлган маросимларни ўтказиб бўлгач, жарликка ташлаган. (3) Юқори табақаларга мансуб бир гуруҳ кишиларни қизиган темир билан тамғалаб кон қазииш ёки йўл қуриш ишларига жўнатган; бошқаларини эса, ваҳший ҳайвонларга ем қилган ёки жуда тор ва пастак катакларга ҳайвондек тиқиб қўйган; баъзиларини эса икки бўлакка арралаб ташлашни буюрган. Бу бечоралар катта жиноятлари учун эмас, балки у уюштирган томошалар ёқмаганлиги ҳақида очиқ фикр билдирганлари ёки Калигуланинг донолигини тасдиқлаб қасам ичмаганликлари учунгина бундай жазога мубтало бўлишарди. (4) Ўғиллари қатл этилаётган пайтда шу ўғлонларнинг оталарини зўрлаб томоша қилдирарди. Касаллигини баҳона қилиб, бу ишдан бош тортишга уринган бир отага махсус замбил жўнатганди. Бошқа бир отани эса ўглининг қатлидан кейиноқ уюш-

¹ Сенекa бу газначининг ўлимига “айби эмас, кайфият сабабчидир” дейди.

тирилган зиёфатга чақириб, унга хушомадлар қилиб, шўх-шодон кайфиятда ўтиришга мажбур этганди. Гладиаторлар билан ҳайвон уриштирувчи назоратчисини кўз олдида бир неча кунлаб занжир билан урдирган, ниҳоят, унинг мияси ирий бошлаганини сезгандан сўнггина ўлдиртирган эди. Тагдор ҳазил шеър ёзган бир шоирни амфитеатр ўртасида ўтда куйдиртирганди. Ваҳший ҳайвонларга тилка-пора қилдириш учун ҳукм этилган бир римлик отлиқ саҳнага ташланганда ҳам “гуноҳсизман” деб бақиршидан тўхтамаган. Калигула уни ёнига чақиртириб, тилини кесишга буюрган, сўнг яна саҳнага киритиб юборган.

28. Кўп йиллар сургунда юриб, афв этилганидан сўнг қайтиб келган кишидан, у ёқларда нима ишлар қилиб юрдинг деб сўраган. У киши тилёғламалик билан: “Худолардан Тиберийнинг тезроқ куни битишини-ю, сени император бўлишингни тилаб юрдим. Шукрларким, илтижоларим ижобатга ўтди”, деган. Шунда Калигула, мен сургун қилган одамлар ҳам менга ўлим тилаб юрган бўлишлари мумкин, деган ҳаёлда оролларга аскарлар юбориб, барча сургундагиларни ўлдиришни буюрган. Бир сенаторни парча-парча қилиб ўлдиришни дилига тугар экан, бир неча кишини ёллаб, Курияга кираверишда “Юрт хойни!” деган хитоблар билан унга ташланиб, найза санчасанлар, сўнг бурдалаб ташлаш учун бошқа сенаторларни чақирасанлар, деб тайинлайди. Хуллас, бу одамнинг ичак-чавоқлари оқиб чиққан, аъзолари пора-пора қилинган мурдасини кўчалар бўйлаб судраб юриб, олдида бир уюм гўшт қилиб келтириб ташлашганидан сўнггина қаҳридан тушган.

29. Гап-сўзларининг совуқлиги хатти-ҳаракатларидаги ваҳшийликни янада оширарди. Ўзи феълимнинг энг яхши томони хотиржамлигим деб ҳисоблаган. Аслида эса бу безбетлик эди. Бувиси Антониянинг маслаҳатларига амаг қилмай, аксинча, “Эсингда бўлсинки, мен ҳар кимни ҳар нима қила оламан!” деб гап қайтариб турарди. Акаси заҳарланишга қарши дори ичиб юради, деган овозани эшитиб қолиб, “Цезарга қарши дори ичиш-а!” деб хитоб қилди ва уни ўлдириб юбормоқчи бўлди. Сургунда юрган опаларига одам жўнатиб: “Менинг нафақат оролларим, балки қиличларим ҳам борлигини унутманглар!” деб эслатиб турган. (2) Антикирада даволанаётган сенатор Римга қайтиш муҳлати кечиктирилишини сўраб мактуб ёзавергач, Калигула: “Агар дори таъсир этмаса, қон олдириш ёрдам берар”, — деб уни ўлдириш учун одам жўнатади. Ҳар ўн кунда қатлга жўнатилаётган маҳсублар рўйхатига қўл қўяр экан, ўз ҳисоб-китобларимни тўғриляпман дер эди. Бир неча галл ва грекни бирданига ўлдиришга ҳукм қилиб, Галлогрецияни бўйсиндирдим деб мақтанган экан.

30. Бирон кимса калтаклаб ўлдиришга ҳукм этилганда, у секин-секин, бироқ шиддат билан уришларини талаб қиларкан: “Шундай урингки, ўлаётганини сезиб турсин!” — деган машҳур хитобини такрорлашни хуш кўрган. У фожиавий томошадаги: “Ёмон кўришса кўришсин, қўрқишса бас!” деган машҳур жумлани ҳаминша такрорлаб юрарди. (2)

Неча марталаб сенаторларга бирваракайига, баринг Сеяннинг¹ думисанлар, — деб дағдаға қилганди. Куйдирилган қоғозларни кўрсатиб, ҳозир мана бу хуфия хабарни ёқиб ташладим, сенлар сотқин экансанлар. Тиберий бекорга ҳаддидан ошмаган², чунки шунча кўп имзосиз хат келдики, уларга ишонмай бўладими деб онаси ва акаларига ҳам зуғум қиларди. Отлиқ тоифасидаги аъёнларнинг барини ҳаминша театр ва циркка ўчлигини баҳона қилиб хўрларди. Қора халқ унга ўчакишиб мусобақа пайтида ўзларининг аравакашини олқишлаганда: “Оҳ, қани энди Рим халқининг битга бўйни бўлсайди!” деб хитоб қилган.³ Қароқчи Тетринийни ўлимдан олиб қолишни илтимос қилиб ҳузурига кирганларга: “Уларнинг ҳаммаси Тетринийлардир!” деган. (3) Бешта ретриарий⁴ гладиатор бешта секуторга қарши жанг қилаётганда ретриарийлар енгилиб ўлимни кутиб турганларида, кутилмаганда улардан бири уч тишли найзасини қўлига олиб яна жангга киришади ва

¹ Сеян Луций Элий — Тиберий даврида претор префекти. Машҳур бойвачча, обрўси ошиб кетгани учун Тиберий томонидан қатл этилган.

² Калигуланинг имзосиз хатларга ишонини бекор қилгани ҳақидаги қонунни эсланг. (Гарж. изоҳи)

³ Узиб ташласам деган маънода.

⁴ Тўр ва паншаха билан қуролланган жангчи.

бир ўзи бешта секуторни ўлдиради. Гай махсус фармон эълон қилиб, бундай ёвуз қонхўрлик муносабати билан чуқур таъзия билдиради ва уни томоша қилишга қобил бўлганларнинг барини лаънатлайди.

31. Калигула ўзининг тахт сўраган даврида эл бошига бирорта ҳам балои офат тушмаганлигини афсусланишини яширмасди: Август замонида Вар бошчилигидаги қўшин қирилиб кетган, Тиберий замонида Фиденадаги амфитеатрнинг томи кулаган, менинг замонам эса тинч, осойишта ўтаётгани учун унутилиб кетади, дер эди ва такрор-такрор Рим қўшинининг урушда қирилишини ёки очарчилик ёхуд ўлат тарқалишини, лоақал зилзила бўлишини орзу қиларди.

32. Хатти-ҳаракатларидаги ёвузлик, сўзларидаги совуқлик дам олиш, қизиқчилик томошалари ёки базм дастурхонлари устида ҳам уни тарқ этмасди. Ичкилик ичиб газак қилиб ўтирган пайтларида кўз олдида муҳим ишлар хусусида сўроқ ва қийноқлар давом этар ва тепасида каллани сапчадек узишга уста аскарларидан бири ҳамиша шай турарди. ПUTEоладаги кўприк хусусида кўнгил майлини оқорида гапириб ўтгандик. Ана шу кўприкни очилиш маросимида қирғоқ аҳолисидадан жуда кўп кишини кўприкка тўплайди-да, маросимнинг энг қизғин нуқтасида уларнинг барини сувга улоқтиради. кемаларнинг эшакларига илашиб чиқмоқчи бўлганларни эса унинг одамлари эшак ва чангаклар билан сувга итариб туширишади. (2) Римда уюштирилган оммавий зиёфатда бир қул ётоқжойга ёпиштирилган кумуш нақшни ўғирлаб олади. Бечорани шу ернинг ўзида қўлларини кесиб бўйнига остиради-да, қилган гуноҳи ёзилган лавҳани олдига илдириб, зиёфатдагиларнинг барчасига кўрсатиб айлантиришни буюради. Гладияторлар мактабидаги бир мирмиллион¹ у билан ёғоч қиличларда жангга тушганда, атайлаб ўзини мағлуб кўрсатиб, бошини ерга қўяди. Калигула эса темир ханжарини чиқариб уни ростакамига ўлдиради ва голиблик чамбарагини кўтарганча югуриб даврани айланиб чиқади. (3) Қурбонлик пайтида у қассоб ёрдамчиси либосини кияди. Аталган молни олиб келишганда эса тўқмоқни кўтаради-да қассобнинг ўзини уриб ўлдиради. Каттакон базм авжига кўтарилганда у тўсатдан хахолаб кула бошлайди. Ёнида ёнбошлаб ётган консуллар хушомад қилиб, нимага кулаётганини сўраганларида, “Бир имо қилсам иккалангниям кекирдагинг узилади!” деб жавоб беради у.

33. Ана шундай ҳазил-мутойибаларнинг бирида у Юпитер ҳайкали ёнида турганча фожиавий роллар актёри бўлмиш Апеллесдан қайси биримиз улугворликда ортиқроқмиз деб сўрайди. Актёр бир неча сония тарадудланиб қолади. Шунда Калигула уни хипчин билан савалашни буюради ва актёрнинг нола-ю, фиғонларини, эшитиб: “Овозинг инграш орасидан ҳам жарангли чиқаркан”, деб такрорлаб туради. Хотини ёки ўйнашларининг бўйниларидан ўпганда ҳамиша: “Оҳ, қандай гўзал бўйин, бироқ бир оғиз буйруқ берсам чўрт узилади!” деб қўярди. Суюкли хотини Цезонияга эса бир неча марта “барибир бир куни қийноққа солиб бўлса-да, сени нега мунчалик севишимни билиб оламан”, — деб дўқ урган.

34. Кўнгилдаги ичи қоралик, кўролмаслик феълидаги манманлик ва ваҳшийликдан заррача кам эмас эди. У иңсон зотининг барча авлодларига нисбатан адоват туярди. Август замонида ўтмишдаги атоқли кишиларнинг ҳайкаллари, Капитолий тор келиб қолгани учун, Марс майдонига кўчирилганди. Калигула бу ҳайкалларнинг барини йиқитиб, шунчалик майдалаттириб ташладики, наинки уларни, ҳатто ёзувларини ҳам тиклаш мумкин бўлмай қолади. Кейин эса ўзининг рухсати ёки таклифисиз тирик одамларга ҳайкал қўйишни тақиқлади. (2) У Ҳомернинг дostonларини йўқ қилиб ташлашни хаёл қилар экан, Афлотун ўз давлатидан² Ҳомерга жой бермаган-ку, нега энди буни мен қилмас эканман, деб даъво қиларди. Вергилий³ билан Тит Ливийнинг⁴ барча кутубхоналардаги асарлари ва ҳайкалларини ҳам олдириб ташлашига оз қолган. Ўзи бурундан Вергилийни истеъдодсиз ва ўқимаган, Тит Ливийни эса — асарлари кўп сўзлилики ва ноаниқликларга тўла деб ҳисобларди. Айтишларича, у ҳуқуқшуносликни ҳам ман этиш ния-

¹ Мирмиллион — тўла оғир аслаҳали жангчи.

² Афлотуннинг “Давлат” асари назарда тутилган.

³ Вергилий — шоир.

⁴ Тит Ливий — тарихчи олим

тида бўлган, худо шоҳид, қонунларни мен хоҳлаганда бошқача талқин этмасликларига ўзим қафил тураман, деган экан.

35. Торкватнинг — марварид шодасини, Цинциннатнинг — олтин толаларини олиб қўйгани, энг қадимий уруғлардан бўлмиш Гней Помпейнинг — Буюк деган лақабини бекор қилгани каби, барча атоқли Рим аҳлининг қадимий нишон ва белгиларини йўқ қилдирди. Птоломейни подшоҳлик қилаётган юртидан Римга меҳмонга чорлаб, ўта тантановор кутиб олди. Бир куни гладиаторлар жангига шахсан ўз таклифига мувофиқ ярқироқ қирмизи плашч кийиб келган Птоломей барчанинг диққатини жалб қилади. Ана шу арзимаган нарсага ҳам ҳасад қилиб, Птоломейни ўлдиртириб юборди. (2) Чиройли, жингалак сочли кимсаларни учратиб қолса, энсаларидаги сочни қирдиришга, яъни хунук қилишга буюрарди. Катта центурионнинг Эзий Прокул деган ўғли бўларди.

Узун бўйи, ўта келишган қомати учун уни Колосс-эрот¹ деб эркалашарди. Томошаларнинг бирида Калигула уни кўриб қолиб, саҳнага қувиб туширтиради-да, аввал энгил қуролли гладиаторга, сўнг оғир қуролли гладиаторга қарши жангга солади. Эзий уларнинг икковини ҳам енгади. Шунда Калигула уни хотин-халажга мазаҳ қилдириш учун жулдур жандаларга кийинтириб, боғлаб, кўча бўйлаб сазойи қилдиради, кейин сўйдириб юборади (3).

Энг зоти паст, бечора одамларни ҳам камситиш, насибасини қирқишдан ўзини тиёлмасди. Мисол учун, кўп йиллардан бери қоҳинлик ва фолбинлик қиладиган Немо кўли подшоси ўрнига ундан кўра кучлироқ бир кимсани ўрнаштиради. Аравали гладиатор Порий ғалаба қозонган қулига шу жойнинг ўзида озодлик бериб юборади. Оломон уни сидқидилдан узоқ олқишлайди. Гай чидолмасдан отилиб амфитератрдан чиқиб кетаётганда тоғасининг учини босиб олиб, зиналардан пастга думалаганда ҳам дунёнинг ҳоқими бўлган халқ — арзимас нарса учун битта гладиаторга, худога тенглаштирилган ҳукмдор яъни, мендан кўра кўпроқ иззат-икром кўрсатади, деган аламли ва ғазабнок хитобларини тўхтатмайди.

36. У ўзидаги ёки бировдаги уятчанликни кечирмасди. Айтишларича, у Марк Лепид, мим устаси Мнестер ҳамда гаров тариқасида Римга юборилган аллақанча кишилар билан шарм-ҳаёдан йироқ алоқада бўлган. Консулзодалардан бўлмиш Валерий Катулл деган йигитча, император билан бўладиган дилхушликлардан кейин бели оғришини баралла айтиб юраверар экан. Ўз қондош сингиллари билан қилган алоқалари, фоҳиша Пираллидага бўлган хирсий эҳтиросидан ташқари, атрофида кўринган биронта насл-насабли аёлларни ҳам тинч қўймасди. (2) Одатда у тушликка эр-хотинларни меҳмонга чақирарди. Ёнбошлаб ётган жойидан меҳмонлар ўтаётганда худди канизак сотиб олаётган қулдордек аёлларни бамайлихотир бошдан-оёқ кўздан кечирарди. Биронгаси императордан уялиб йиманиб ерга қараб олса, қўли билан иягини кўтариб, юзига тикиларди. Базм бошлангандан кейин ҳирси кўзғалиши билан дастурхондан турар, бояги ёқиб қолган жувонни чақириб ётоғига олиб кириб кетарди. Сўнг, ҳали башарасидан эҳтирос излари ўчмасқ қайтиб жойига ўтирарди-да, жувоннинг ёққан ёқмаганлигини, баданининг қаери яхши-ю қаери ёмонлигини, жувон ўзини қандай тутганлигини баралла сўзлаб, базми давом эттираверарди. Баъзи бир аёлу жувонларга эрлари уйда йўқ даврларида уларнинг номидан талоқ хати уюштирар ва дафтарга ёзиб, расмийлаштириш-ни буюрарди.

37. Кайфу сафо ва зеб-зийнатга пул созуришда шу пайтгача маълум бўлган барча исрофгарлардан ўтиб кетганди. Бадан парваришида, ҳар хил овқат турларини ўйлаб топишда, дастурхон безашда алмойи-алжойи нарсаларни излаб топаверарди. Хушбўй мойли иссиқ ёки совуқ ванналарда бирдек чўмилаверар, қимматбаҳо марваридларни сиркада эритиб ичар, улфатларига ошу нонни соф тилла идишларда улашар экан: “Ё камтарин, ё Цезар бўлиб яшаш керак!” — деб такрорларди. Ҳатто Юлий базиликасининг² тоmidан туриб бир неча кун давомида халққа пул сочган. (2) Эшаклар қатори ўртада бўлган либуρν галереяларини ясат-

¹ Колосс — катта, буюк; эрот — шаҳват худоси.

² Б а з и л и к а — ичи устулар билан бир неча қисмга ажратилган супа бўлган иморат. Юлий базиликаси — Цезар даврида бошланиб, Август томонидан қуриб битказилган Рим форумида бош ҳакамлик палатасининг биноси.

тирган. Тумшуғи марваридлар билан безатилган бу кемаларда чўмиладиган ҳовузлар, узумзор, мевали дарахтлар, кичик пешайвончалар, меҳмонхоналар бўлган. Ана шу кемаларга турли рангдаги елканларни осиб, куппа кундуз куни Кампания бўйлаб сузиб, айш-ишрат қилган. Турли дала ҳовлилар ва муҳташам иморатлар қурилишида у ҳар қандай соғлом мантиқдан чиқиб кетиб, бажариш мумкин туюлган нарсаларни бунёд этишга интилган. (3) Шу сабабли қутуриб турган денгизларда тўғонлар бунёд бўлар, кремнийли метин қояларда туннеллар қавла-нар, даралар тўлдирилиб тоғдек кўтарилар, тоғлар қазилиб, текисликка айлан-тирилари. Бу ишларда сустлашган киши жондан айрилишини билгани учун мисли йўқ шиддат билан меҳнат қиларди. Гапни чўзиб ўтирмаслик учун Тиберий Цезарнинг икки миллиард етти юз миллионлик мероси ҳам қўшилган улкан бойликнинг бир йилга қолмай совуриб юборилганлигини айтиб ўтиш кифоя.

38. Пули тугаб, мир қуруқ бўлиб қолгач, учига чиққан найранглар ўйлаб топиб, тухмат, савдогарлик ва солиқлар ёрдамида ошкора талончиликка ўтди. Ўзи ва келажак авлодлари учун Рим фуқаролигини сотиб олганларнинг шартномаларини фақат биринчи авлодга, яъни ўғил ёки қизгагина тааллуқлидир деб, уларни бекор қилди. Одамлар Юлий Цезардан, Августдан олган ёрлиқларни кўтариб келганларида, булар эскириб, кучини йўқотган деб тан олмади. Бир пайтлар баҳоланган ва кейинчалик табиий кўпайиб борадиган мол-мулкларни қайтадан баҳолатар экан, ўша пайтда алдагансанлар, деб уларни ҳам йўққа чиқарди. Катта центурионларнинг васиятномалари Тиберий ҳокимиятга келганидан кейин ёзилган бўлса-ю Тиберий ёки ўзининг номи меросхўрларга шерик қилиб кўрсатилмаган бўлса, кўрнамаклик содир этилган деб, уларни ҳам бекор қилди.

Бошқа фуқароларнинг васиятномалари ҳам шу тарзда йўққа чиқарилади. Бу билан аҳоли ўртасига шунчалик даҳшат солдики, етти ёт бегоналар ҳам уни қариндош-уруғлари, ўғил-қизларига шерик меросхўр деб эълон қилдилар. У эса, васиятномани эълон қилиб ёки ёзиб қўйиб, ҳали ҳам тирик юришгани мени таҳқирлаш эмасми, деган гапни айтиб, кўп одамларга заҳар солинган таому шириндиклар жўнатганди. (3). Бундай ишларни шахсан ўзи тафтиш қилар экан, кўзланган пул миқдорини аввалдан эълон қилар ва токи уни қўлига киритмагунча жойидан жилмасди. Заррача пайсалга солишга йўл қўйилмасди. Бир куни у турли айбномалар қўйиб, қирқ кишини жазолагаң ва уйига қайтиб, эндигина кундузги уйқудан турган Цезонияга, сен ухлаб ётганинда мен қанчадан-қанча ишни бажариб келдим, деб мақтанган.

(4) Савдо-сотиқларнинг ҳам турли-туман хилини ўйлаб чиқаради. Масалан, катта томоша ва ўйинлардан қолган нарсалар сотиладиган бўлса, Гай уларнинг қимматини шу даражада юқори белгилардики, сотиб олишга маҳкум қилинганлар пулини тўлайман деб бор-будидан ажралишар, баъзилар томирларини кесиб, ўзларига суиқасд қилишга мажбур бўларди. Аппоний Сатурннинг бошига тушган савдо ҳаммага маълум, Аппоний харидорлар қаторида ўтириб, кўзи кетиб қолган-у, Гай Калигула жарчи орқали, мажлисда ҳамма нарсани маъқуллаб бошини ликилла-тиб ўтирадиган мана шу собиқ преторга одамларнинг диққатини қаратган. Хуллас, Аппоний тушига ҳам кирмаган ўн уч гладиаторни тўққиз миллионга сотиб олганидан сўнггина савдо тугаган.

39. Сингиллари сургунга жўнатилган кезлари Гай Галлияга боради-да, шу ерда уларнинг мусодара этилган мол-мулкларини савдога қўяди. Уй жиҳозлари, ашқол-дашқоллари, қуллари, ҳаттоки озод этилган қулларига мисли кўрилмаган қиммат нарх қўяди. Олинган фойдадан шу даражада жўшиб кетдики, собиқ саройнинг жиҳозларини шу ерда сотиб юборишга қарор қилади. Римдаги ашқол-дашқолларни Галлияга келтириш учун барча араваю юк ҳайвонларини сафарбар этади. Натижада тегиримонлар билан алоқа узилиб, Римда нон етишмай қолади. Бу борада шартнома тузиб қўйганлар мажбуриятларини бажаролмай, судга тушиб, айбдор деб топиладилар. (2). Гай Калигула эса саройнинг ашёларини сотишда ҳийла-найранг, ҳатто ялиниб-ёлборишдан ҳам қайтмайди. Харидорларга, сенлар императорлардан ҳам бой бўлиб кетишга уялмайсанларми деб таъналар ёғдиради, ҳокимларнинг мулкни раиятга сотишга мажбурман деган сохта нолалар қилади. Бир куни зиёфатларга таклифнома тарқатувчи қулларидан бири фалон қишлоқдаги бой шу шарафга муяссар бўлиш учун икки юз минг пора берди деб мақтан-

гани қулоғига чалиниб, ўз таклифномалари шунчалик қиммат эканидан хурсанд бўлиб кетади. Эртасигаёқ ашқол-дашқолларнинг ичидан арзимас бир буюмни ўша бойга икки юз мингга сотиб олишни буюриб, зиёфатга шахсан Цезарнинг ўзи таклиф этаётганини айттириб одам жўнатади.

40. Илгари йўқ бўлган ва мисли кўрилмаган янги солиқларни жорий этиб, аввал уларни ундирувчилар¹ орқали сўнгра эса, фойдалироқ эканлигини кўриб преториан центуриоанлар ва трибунлар орқали ундириб ола бошлади. Солиқ солинмаган бирон бир киши қолмаганди. Шаҳарда сотилаётган озиқ-овқатларнинг ҳамма хилига қатъий солиқлар белгиланганди. Можарога сабаб бўлиб судга тушган ҳар қандай қийматнинг бир бўлаги олдиндан ундириб олинар, кимда ким орқага қайтса ёки ўзаро келишиб олмоқчи бўлса, жазоланарди. Ҳаммол кунда топганининг саккиздан бирини, фоҳиша бир марталик алоқасининг пулини тўларди. Ушбу қонунга илова тариқасида, илгари ҳам баданини сотиш ёки қўшмачилик билан шуғулланиб, кейин никоҳдан ўтиб тўғри турмуш кечиришга ўтганлар ҳам бундан мустасно эмас, деб қўшиб қўйилганди.

41. Бу каби солиқларнинг йиғилиши ёзма равишда эмас оғзаки эълон этилганидан, одамлар аниқ тушунолмагани сабабли хатоликларга йўл кўярдилар. Ниҳоят, халқнинг талаби билан Гай бу қонунларни ёзма эълон қилишга мажбур бўлди. Бироқ одамлар ўқий олмасин деб жуда майда ҳарфларда ёздириб, баланд жойга осиб қўйди. Фойда четга кетмасин деб Палатинда ишратхона-фоҳишахона очди. Бундаги қошоналардек безатилган кўпдан-кўп хоналарда эри бор хотинлар ва озод туғилган ўспиринлар ўз баданларини мижозларга тақдим этардилар. Бозорларда, одам тўпланадиган бино ва майдонларда жарчилар юриб, каттаю кичикни ишрат қилишга чорлардилар. Мижозларга керак бўлса фойда эвазига пул ҳам берилар, махсус хизматкорлар эса Цезарнинг бойишига улуш қўшаётганлар сифатида номларини дафтарга ёзиб олишарди. (2) Ҳатто ошпик ўйинида ҳам ҳийла-найранг ишлатиб, ёлгон қасамлар ичиб фойда олишдан уялмасди. Бир марта эса, ошпик ўйнаб туриб, галини кейинги кишига беради ва ўзи сарой атриумига² чиқади. У ерда туриб ўтиб кетаётган икки отлиқ одамни ҳибсга олади, уларнинг бор-йўғини шилади-да, қайтиб киргач, ҳеч қачон бунақа иш қўлимдан келмаганди, деб мақтанади.

42. Қизи туғилгач, давлатнинг ишларидан ташқари оталик мажбуриятлари ҳам бошимга тушди деб, фарзандини тарбиялаш ва сеп йиғиши кераклигини пеш қилиб совғаларни кўпайтиришларини талаб қила бошлади. Янги йилга совға-саломлар кутаётганини расман маълум қилиб, январ ойининг календида сарой остонасида туриб олиб, турли табақадаги ўткинчиларнинг бири ҳовучлаб, бири этаклаб отаётган тангаларни илиб оларди. Ниҳоят, тўпланган пулнинг завқини кўпроқ туйиш учун йиғилган тиллаларни катта хонага тўктирарди-да, уларни ялангоёқ босиб юриб, устида у ёқдан бу ёққа думалаб ҳовуридан тушарди.

43. Уруш ва уруш ишлари билан у фақатгина бир марта, шунда ҳам тўсатдан шуғулланган. Бир куни Меваниядаги булоқ ва Клиутимнадаги дарахтзорига кетаётганда унинг батавлардан³ иборат шахсий қўриқчилари сафини тўлдириб қўйиш кераклигини эслатишди. Шунда миясига Олмонияга юриш фикри урилди-да, зудлик билан ҳамма ердан легионларни ва қўшимча аскарларни йиғдирди, Қаттиқ назорат остида бутун мамлакат бўйлаб янги йиғитларни сафарбар қилди, мисли кўрилмаган миқдорда овқат, озуқа жамлаб йўлга тушди. Йўлда у баъзан шундай шиддат билан кетиб қолардики, унга етиб олиш учун преториан которталар қондага хилоф равишда туғларини хачирларга ортишларига тўғри келарди.

44. Қароргоҳга етиб келишгач, ўзини ўта талабчан лашкарбоши қилиб кўрсатиш мақсадида, турли жойлардан ёрдамчи қўшинларни кечикиб олиб келган легатларни шарманда қилиб ҳайдади. Неча йиллар хизмат қилган ва нафақага чиқишига бир неча кунгина қолган катта центурионлардан талай қисмини қарилиги ва кучсизлигини пеш қилиб увонларини бекор қилган бўлса, қолганларини очкўзликда айблаб, маошларини олти минггача камайтирди.

¹ Ундирувчи — солиқ ундиришни давлатдан пул ёки бирон-бир хизмат эвазига ўз зиммасига олган киши.

² А т р и у м — сарой ҳовлисидаги икки томони устунли узун айвон.

³ Б а т а в — Олмония қабилаларидан бири.

(2) Бироқ бутун юрищ давомиди у ҳеч бир иш қилмади. Британия шоҳи Кинобеллининг бадарга қилинган ўғли Адмоний ўзининг кичкина қўшини билан мадад сўраб қочиб кетганда Британия ороли бутунича таслим бўлди деб эълон қилиб, Римга тантанавор нома жўнатди. Яна чопарларга, токи Марс эҳромига етиб бориб, бутун сенат олдида консулларга хабар бермагунча аравадан тушмасликни буюрди.

45. Сўнг эса, жанг қиладиган кимса бўлмаганидан, шахсий ясовулларидан бир тўдасига Рейндан нариги қирғоққа сузиб ўтиб яширинишни, эрталаб нонуштадан кейин эса катта шовқин кўтариб, душман яқинлашгани ҳақида хабар беришларини буюрди. Шахсий кўриқчилар буйруқни бажаришди. Шунда у ёнидаги мулозимлари ҳамда преториан отлиқларининг бир тўдаси билан яқиндаги ўрмонга ўзини уради-да, дарахтлардан шох-шабба кесиби, худди ўлжа олгандек туғ сопларга боғлатади ва машъаллар ёруғида қайтиб келади. Ўзи билан бормаган аскарларни кўрқоқлик ва юраксизликда айблайди, ғалабага шерик бўлганларни эса ичида кун, ой ва юлдузлар тасвири чарақлаб турган гулчамбарлар билан мукофотлайди. Бундан ташқари сафдош бўлган қисмлар “айёрлар” номини олдилар. (2) Яна бошқа бир гал, у гаровдаги болалардан бир нечасини яширин равишда олдинга жўнатишни буюрди-да, ўзи базм дастурхонидан чиқиб, отлиқ тўдага бош бўлганча болаларни қувиб етади ва уларни қочқинлардек занжирбанд аҳволда қайтариб келади. Ушбу масхарабозлик ишида у ҳар қандай меъёрдан чиқиб кетади: дастурхонга ўтириши биланоқ аскарлар югуриб кириб, қочқинлар тутиб келинганлиги ҳақида ҳисобот бердилар. Гай эса уларга мурожаат қилиб, жанговор аслаҳаларингизни ечмасданоқ дастурхонга ўтираверинглар дейди ва яна уларнинг руҳини кўтариш учун Вергилийнинг машҳур мисрасини кўшиб қўйди:

Бардам бўлинглар, келажакдаги ютуқларимиз учун ўзларингни асранглар.

(3) Кейин ғазабнок фармон чиқариб, Цезар бу ёқда хавф-хатар ичида жанг қилиб юрганда, сенлар бемавруд базми жамшидлар ўтказиб, цирклар, театрларда, салқин ҳовлиларингда айш-ишратда юрибсанлар деб, сенат ва халқни орқаворатдан бадном қилди.

46. Ниҳоят, гўё урушни тўхтатишни аҳд қилгандек, денгиз бўйида барча қўшини сафга тизиб, баллисталарнию бошқа воситаларни тахт қилдирди. Нияти қанақалигини билмасдан ҳайрон турган одамларга тўсатдан дубулгалар ва кийим этакларига чиғаноқлар йиғишни буюрди: бу океандан олинган ўлжа, бунни Капитолий ва Палатинга жўнатаман, деб тушунтира бошлади. Шу ерда ғалаба шарафига кечалари кемалар учун йўл кўрсатиб турадиган Фарос маёғига ўхшатиб баланд минора ясаганди. Аскарларнинг ҳар биттасига юз динарийдан ваъда қилди-да, худди бу пул катта саховатдек: “Эй, бахтиёрлар! Эй, бойваччалар, энди бораверинглар!”, деб хитоб қилди.

47. Шундан сўнг у тантанага тайёргарлик кўра бошлади. Қўлга олинган варвар асирлар ва қочқинларга қаноатланмай, Галлия аҳолисидан ўзи айтганидек, тантанага муносибларини — энг бўйи баландларини, яна баъзи бир князларни ажратиб олди. Улардан сочларини ўстириб, мис рангига бўяшларидан ташқари олмон тилини ўрганишларини, олмонча ном олишларини талаб қилди. Қўшин билан сузиб келган триремаларнинг² деярли барчасини Римга қуруқликдан олиб кетишни буюрди. Ҳазначиларига эса, шу замонгача насиб этмаган катта тантана учун тайёргарлик кўришни буюрди, лекин харажатни мумкин қадар камроқ қилишларини тайинлар экан, ахир аҳолининг ҳамма мол-мулки ихтиёрингизда-ку, деб илова қилди.

48. Бу вилоятни тарк этишдан олдин у яна бир мудҳиш хунрезликни амалга оширмоқчи бўлди, яъни: Август ўлгандан сўнг исён кўтариб, ёш болалик пайтида ўзини ва отаси — қўмондон Германикни қуршовда ушлаб турган легионларни қириб ташламоққа ҳаракат қилди. Бир амаллаб бу ниятидан қайтаришди, лекин ҳар бир ўнликдан битта одамни ўлдириш режасини тўхтатиб бўлмади. Хуллас; қурол-аслаҳасиз легионларни тиш-тирноғигача қуролланган отлиқлар ўраб олди.

¹ А й ё р — қадимий маъноси русча “разведка”чига мос. (Тарж. изоҳи)

² Т р и р е м а — уч қатор эшкакчилари бўлган катта кема.

Бироқ кўпчилик аскарлар гап нимадалигини тушуниб, қаршилик кўрсатиш мақсадида аста-секинлик билан қурол томон силжиётганларини кўриб, йиғиндан чиқиб қочди-да, шу кетганича Римга равона бўлди. Энди у бутун ғазабини сенатга қаратди. Шармандали овозларнинг унини ўчириш учун, гарчи ўзига ортиқча иззат-икром кўрсатишни ўлим жазоси билан тақиқлаганига қарамай, қонуний тантананага йўл қўймапти, деб сенатга нўписа қилишга тушди.

49. Римнинг атоқли кишилари шаҳардан пешвоз чиқиб, тезроқ етиб боришни сўраганларида гулдираган овоз билан: “Ҳа, мен етиб бораман ва мен билан мана бу ҳам етиб боради”, деб белидаги қиличнинг сопига уриб кўярди. Фармонда эса, фақат уни хоҳлаганлар, яъни отлиқлар ва халқ учун қайтаётганини, сенат учун эса энди фуқаро ҳам, принцепс ҳам эмаслигини эълон қилади. (2) Сенаторлар пешвоз чиқишини тақиқлади. Шу йўл билан тантанани бекор қилиб ёки кечиктириб, туғилган кунида Римга қарсақлар остида кириб келди.

Ропша-роса тўрт ойдан сўнгра шунча ёвузликларни амалга оширган ва ундан ҳам ёмонларини режалаштирган бу одам ўлдирилди. У аввал Анцийга, кейин Искандарияга кўчиб ўтмоқчи бўлган экан. Кўчишдан аввал эса иккала табақага мансуб ҳамма сара эркакларни қириб ташламоқчи бўлган экан. (3) Буни режалаштирганига шубҳа йўқ, чунки яширин қоғозлари ичида бирига “Қилич”, бошқасига “Ханжар” деб ном қўйилган икки дафтар топилган. Уларда ўлдирилиши лозим бўлган кишиларнинг номлари ва улар ҳақидаги мулоҳазалари ёзилган экан. Тағин ичи турли заҳарларга тўла каттакон қути ҳам топилган. Айтишларича, Клавдий қутини денгизга ташлашни буюрган, шундан кейин теварак-атрофдаги қирғоқларда анча-мунча ўлган балиқлар кўринган экан.

50. У — бўйи баланд, юзи ҳаддан ортиқ оч, жуссаси тўла, бироқ бўйни ва оёқлари ингичка, кўзи ва чаккалари ичкари ботган, пешонаси кенг, бадқовоқ, бадани жундор, сочи эса сийрак ва тепакал одам эди. Шу туфайли унга тепадан туриб қараш ёки ёнида “эчки” сўзини ишлатиш ўлим жазосини олиш билан баравар эди. Кўзгу олдида туриб олиб, табиатан хунук ва совуқ бўлган юзини янада кўрқинчли ва ваҳимали тусга киритиш учун машқлар қиларди.

(2) Уни на жисман, на руҳан росмана соғлом деб бўлмасди. Болалигида тутқаноққа мубтало эди. Ўсмирлик пайтларида чидамлик бўлса-да, баъзан шундай дардга чалинардик-ки, юришга ҳам, туришга ҳам, ўзини ўнглаб, эс-ҳушини йиғишга ҳам мажоли етмай қоларди. Эси жойида эмаслигини ўзи яхши билар, бир неча марта миясини тозалаб олиш учун узлатга чекинишни мўлжаллаган эди. Атрофдагиларнинг тахминича, бу ўзига нисбатан муҳаббатни кучайтириш мақсадида Цезония ичириб қўйган дорилар таъсиридан бўлиши мумкин. У, айниқса, уйқусизликдан қийналарди. Кечалари жуда кўпи билан уч соатгина ухларди, шунда ҳам уйқуси тинч эмас эди. Алмойи-жалмойи нарсалар тушига кирарди. Бир марта тушида аллақандай денгиз руҳи билан гаплашиб чиққан экан. Ана шуларнинг оқибатида ётолмай, кўпинча тўшакда ўтириб ёки сарой ичида тентираб юриб, тинимсиз тонгни чорларди.

51. Ақлу хушидаги ноқислик туфайли ўзига ўта ишонч билан ўта кўрқоқликдек бир-бирига зид нарсалар феълида уйғунлашган деб ўйлашга асос бор. Дарҳақиқат, ҳатто худоларга ҳам менсимай қарайдиган одамнинг оддийгина момақалди роқ ва чақмоқ чақишдан кўрқиб, кўзларини юмиб, бошини буркаб олиши, момақалди роқ кучайгудек бўлса, ётган жойидан сакраб туриб, каравотнинг тагига кириб кетиши қизиқ эди. Цигилияга сафари чоғида бу ердаги ҳамма муқаддас жойларни ҳақорат қилиб юриб, Мессалага етганида Этна вулқонидан чиққан тутун ва гулдирашдан кўрқиб кечаси қочиб қолган эди. (2) Варварларга дўқ-нўписа қилишга жуда устаси фаранг эди, бир кун Рейн ортидаги тор дарадан аравада аскарлар қуршовида кетаётганда, нима ҳам бўлди-ю, бир аскарнинг оғзидан ҳозир душман чиқиб қолса, ҳўп қирғин барот бўлади-да, деган гап чиқиб кетади. Гай шу заҳоти сакраб отга минади-да, кўприк томонга қайтади, бироқ кўприкдан бу пайтда хизматкорлар озиқ-овқат ва лаш-лушларни олиб ўтаётган эдилар. Гайнинг эса сабри чидамасди. Шу сабабдан уни одамларнинг боши узра қўлма-қўл кўтариб, нариги қирғоққа ўтказишга тўғри келади. (3) Кейин олмонлар бош кўтаргани ҳақида миш-миш тарқалганда у қочишга ҳозирлана бошлади. Кемаларни тайёрлар экан, бир вақтлардагидек кимврлар Альпни ёки сенонлар Римни олганга

ўхшаш воқеа содир бўлса, у денгиз ортидаги вилоятларда яшириниб жон сақлашни режалаштирганди. Афтидан, шундай ваҳимачилигидан уни ўлдириш пайтида фойдаланганлар ва мағлубият хабарини эшитиб, ўзига-ўзи қасд қилди, деган гапни тарқатиб, аччиқланган аскарларни тинчлантирганлар.

52. Унинг эгни ва оёқ кийими, умуман либослари нафақат римликка, нафақат фуқарога, нафақат эркак зотига, балки умуман одам зотига муносиб эмас эди. Кўпинча у халқ олдига рангдор, дур тақиб тикилган матоларни елкасига ташлаб чиқар, баъзан бу либосларнинг энги ҳам бўларди. Шойи матоларда ёки аёлларнинг ёпинчиқларида чиққан вақтлари ҳам бўлган. Оёғига гоҳо сандалий, гоҳо кетурий¹, гоҳо аскарларнинг этиги, гоҳо аёллар кявушини ҳам кияверарди. Соқолига тилла уқа сепиб², қўлида худодарнинг нишони бўлмиш уч тиғли найза ёки асо кўтариб ёки бутунлайича Венера кийимларини кийиб олиб ҳам элга кўриниш берарди. Тантанавор кийимларни у ҳар доим, ҳатто урушга бормасидан бурун ҳам кияр эди. Онда-сонда буюк Искандар Зулқарнайнинг мақбарасидан олинган совутни ҳам кийиб оларди.

53. Ардоқли машғулотлардан илм-фанга ҳафсаласи йўқ эди, воизлик билан кўп шуғулланарди. Ҳамиша ва ҳамма жойда, айниқса, кимнидир айблаш лозим бўлса, нутқ сўзлашга доим тайёр юрарди. Аччиқланган пайтида керакли сўз, керакли фикрни, лозим бўлган ифодани-ю, оҳангни тез топа оларди. Ҳаяжонланганидан бир жойда тек тура олмас, овози эса энг охириги қаторларга ҳам етиб борарди.

(2) Нутқ сўзлашдан аввал мен тунги бедорликларда чархланган шамширимни чиқараётирман, деб дағдаға қилиб кўярди. Нафис ва юмшоқ сўзлардан ҳазар қилгани учун ўша пайтда шуҳрат чўққисидан турган Сенеканинг асарларини “ғирт ўқувчилик маҳсулоти” ёки “оҳактош қўшилмаган қуруқ қум” деб таърифларди. Бошқа воизларнинг муваффақиятли чиққан нутқларига жавоблар ёзиши мумкин эди. Сенаторлардан биронтаси судга тушиб қолганида ҳам, оқловчи, ҳам қораловчи нутқлар тайёрлар ва қай бири яхшироқ чиқса, шуни танлар ва фақат шунга асосланиб, бир одамни ё расво қилар, ё қутқариб қоларди. Шунингдек, бу нутқларига махсус фармон орқали отличлар табақасидагиларни ҳам таклиф қиларди.

54. Бироқ гладиаторлар жанги ва арава пойгаси, ашула ва рақс сингари турли-туман машғулотларга эҳтирос билан муккасидан кетарди. Гладиатор бўлиб ўртага тушганда, росмана қурол билан жанг қиларди.

Аравакаш сифатида ўзини кўрсатмаган биронта на эски ва на янги қурилган цирк қолмаганди. Ашула ва рақсдан шунчалик завқ олардики, бутун омма олдида берилаётган томоша ёки спектаклларда фожиали рол ўйнаётган актёрга жўр бўлишдан, ўйинчига тақлидан ҳаракат қилиб, ё уни маъқуллаш, ё танқид қилишдан ўзини тийиб ўтиролмасди. (2) Афтидан, ўзи ўлдирилган кунида ҳам тунги томоша белгилаб, бу томошада биринчи марта саҳнада якка рақсга чиқишни мўлжаллаган экан. Умуман, кечалари ҳам рақсга тушиш одатлари бўлган. Бир куни тун ярмидан оққанда, консул унвонидаги уч сенаторни саройга чақириб, саҳнага ўтқазиб қўйган. Бечоралар энг мудҳиш хаёлларга ботиб, мўлтираб ўтиришганда, най ва тартак овозлари янграб, тўпифигача тушадиган енгсиз аёллар кийими ва ёпинчиғига бурканган Цезар югуриб чиққан-у, рақс ижро этган ва яна ғойиб бўлиб қолган. Бироқ анчагина эпчил ва чаққонлигига қарамай, сузишни билмаган экан.

55. Нимага майл қўйса, айтиш мумкинки, унга жиннилик даражасида берилган. Масалан, пантомим³ Мнестрни томоша кетаётган вақтда ҳам ўпиб, қучоқлай берарди. Ўзи рақсга тушаётган пайтда заррача шовқин кўтарган одамни ҳайдаб юборишни буюрар ва уни шахсан ўзи саваларди. Шунақа пайтда шовқин солган бир римлик отличқа шу заҳотиёқ Остия тарафга жўнашни, Мавританияга, шоҳ Птоломейга император мактубини элтиб беришни центурион орқали буюрган. Мактубда эса: “Ушбу хатни келтирган одамга ҳеч қандай мурувват қилма ва ёмонлик қилма!” деб ёзилган экан. (2) У бир неча фракиялик гладиаторларни олмониялик танқўриқчиларга бошлиқ қилиб қўйганди. Мирмиллион гладиаторларнинг эса

¹ К е т у р и й — тағ чарми жуда қалин сандалий.

² Олий худо Юпитернинг соқоли тилла ранг, қўлида уч тиғли найза билан тасвирланган.

³ П а н т о м и м и я — ҳис-ҳаяжон, фикрлар фақат хатти-ҳаракатлар билан ифодаланадиган томоша.

аслаҳаларини камайтирганди. Каптар лақабли бир мирмиллион жангда ютади-ю, бироқ биров жароҳат олади. Гай унинг жароҳатига заҳар босиб ўлдиради-да, шундан кейин заҳарга “каптар заҳар” деб ном қўяди. Ҳар ҳолда кейинчалик сандигидан шундай номланган заҳар чиққани аниқ. Циркда у “яшиллар” партиясининг хайрихоҳи ва шайдоси бўлган. Уларнинг отхонасида базмлар ҳам уюштирган, ётиб ҳам қолаверган. Қайсидир базмдан сўнг Евтих деган аравакашга икки миллион сестерций совға ҳам қилиб юборган. (3) Ўзининг Чопқир номли отини шундай аввайлаб, асрарди-ки, пойга арафасида атрофда шовқин-сурон кўтарилмаслигини назорат қилиш учун махсус аскарларни тайинларди. Чопқирга мрамрдан отхона, фил сурат ажратди. У от номидан таклифномалар юборар ва шунга асосан меҳмон кутарди. Айтишларича, Чопқирни консул қилиб тайинлашни ҳам мўлжаллаган экан.

56. Ана шундай аҳмоқгарчиликлар-у, талончиликлари туфайли уни ўлдиришга қасд қилганлар кўп бўлган. Бироқ бир-икки суиқасдга уринишлар фош этилганидан кейин одамлар қулай пайт тополмай уни орқага ташлаб юришарди. Ниҳоят икки киши боши бўлиб, озид этилган обрўли куллар ва преториан бошлиқларидан бир нечасини огоҳлигида режани бўштириб, амалга оширишган. Иккови ҳам аввал фитна уюштирмақчи деган чақув туфайли айбланган эди. У пайтда икковининг бегуноҳлиги исботланган ва Калигула уларни бир четга тортиб, қилични яланғочлаб; агар сенларнинг ҳам назарингда ўлганим маъкул бўлса, ҳозироқ ўзимни ўлдираман, деб пўписа қилган ва роса сўккан эди. Ўша воқеадан бери ҳамиша уларни камситиб, бир-бирига гиж-гижлаб юришни қўймасди.

Преториан когортасининг трибуни Кассий Ҳерей ҳамма ишни ўз зиммисига олди. Ёши анчага бориб қолганлигига қарамай, Гай бу жангчини ҳамиша мазах қилар, гоҳ хотинчалиш деб атар, лақаб сифатида унга “Приап”¹ ёки “Венера” каби сўзларни белгилар, қўлини ўпиш учун узатганда, уятли шаклга солиб, беҳаё хатти-ҳаракатлар қиларди. Суиқасдни Палатин ўйинлари тамом бўлиб, томошадан чиқиладиган пешин пайтида уюштиришга қарор қилишди.

57. Қотиллик рўй беражагини кўрсатадиган бир қанча аломатлар аввалдан содир бўлганди. Калигула Римга кўчириб келтиришни буюрган Олимпиядаги Юпитернинг ҳайкали тўсатдан шундай кучли қаҳқаҳа отгандики, кўтарма мосламалар силкиниб, ишчилар тумтарақай қочиб кетишганди. Шу ердаги Кассий деган бир кимса эса тушида Юпитер унга бағишлаб ҳўкиз қурбон қилишни буюрганлигини айтади. (2) Мартнинг ида кунлари Капуяди Карибтолиини, Римда эса сарой хизматчисининг хонасини яшин урганди. Биринчи белгини хизматқордан хўжайинига келадиган хавф, иккинчиси эса, бир пайтлари худди шу кун бўлганидек, янги ва улкан қотилликка йўлган фолчилар ҳам бўлди. Юлдузсанар Сулла, унинг жадвали нима деяётгани ҳақида сўрашганда, муқаррар ўлим яқинлашаётганини айтди. (3) Антиялик Фортунанинг ромчилари ҳам унга Кассий деган кишидан эҳтиёт бўлиш кераклигини айтдилар. Шу боисдан у Осиёнинг проконсули Кассий эканлигини хаёлига келтирмади. Калигуланинг ўзи ўлими арафасида кўкда, Юпитернинг тахти олдида турганида Юпитер унга оёгининг бош бармоғи билан ерга итариб юборганлигини тушида кўрган. Қотиллик куни юз берган баъзи бир воқеаларда ҳам турли аломатлар мавжуд эди. У қизил ғозни қурбонликка сўя туриб, қонини ҳамма ёғига сачратиб юборган; пантомим Мнестр бир пайтлари Македонларнинг подшоеси ўлдирилган ўйинларда қўйилган фожеада пантомим Неоптолем ижро этган ролни ўйнаган; “Лавреол” спектаклида эса қулаётган том остидан югуриб чиққан актёр қон туфлайдиган ўринда ўринбосар актёрлар ҳам унга қўшилишган ва натижада саҳна юзи қонга тўлиб кетган. Шу кун кечаси эса хабашлар билан мисрликлар ижросида нариги дунё воқеаларини акс эттирувчи томоша кўрсатилиши мўлжалланган эди.

58. Воқеа феврал календига саккиз кун қолганда соат еттиларга яқин юз берди. Калигула кечаги овқатининг ҳали ҳазм бўлмаганидан пешинги нонуштага борсаммикан-йўқми деб биров иккиланганда атрофидаги дўстлари қўярда-қўймай уни боришга кўндиришди. У ўтиши керак бўлган ер ости йўлида Осиёдан чақиртирил-

¹ П р и а п — бог, дала, виночилик, сўнгроқ эса, маишатбозлик худоси.

ган атоқли оилаларнинг болалари саҳнада томоша кўрсатиш учун тайёрланаётган эканлар. Калигула уларни биров кузатиб, мақтаб қўйиш учун тўхтади ва агар бош ролдаги бола шамоллаб қолдим деб айтмаганда шу заҳоти орқага қайтиб, томошани бошлаб юбормоқчи бўлди.

(2) Бундан кейинги воқеаларни икки хил талқинда баён қилишади. Баъзилар у болалар билан суҳбатлашгани тўхтаганда Херей орқадан келиб, “Ишингни ба- жар!” деб хитоб қилиб, қиличи билан энсасини ёриб ташлади. Иккинчи киши — трибун Корнелий Сабин эса олдидан қилич уриб, орқасидан тешиб чиқарди дейи- шади. Бошқалари эса суиқасддан хабардор центурионлар Калигуланинг ҳамроҳ- ларини четга сурганларида Сабин келиб ундан парол сўраган, император “Юпи- тер” деб жавоб берган, шунда Херей “Ўз тегишингни ол!” деб бақирган, Калигу- ла унга ўгирилганида даҳанига тиг уриб, бўлиб ташлаган. Калигула йиқилиб тўлғонганча, “мен тирикман, тирикман!” деб бақира бошлаган. Шунда қолган- лар ёпирилиб ўттизта зарба билан ишни битиришган. Бир хиллари қиличини қову- гига ҳам санчган. Ҳаммалари бирваракай: “Ур, тагин ур!” деб хитоб қилишдан тўхтамаган. Шовқин кўтарилга бошлаган заҳоти биринчи бўлиб, қўлларида кал- таклар билан кажавга кўтарувчилар, сўнгра эса танқуриқчи олмонлар етиб келиш- ган ва баъзи фитначиларни ўлдиришган. Яқин орада бўлган баъзи айбсиз сена- торлар ҳам ўлиб кетишган.

59. Гай Цезар Калигула йигирма тўққиз йил яшаб, уч йилу ўн ой ва саккиз кун ҳукм сурди. Жасадини яширин суратда Ламий боғларига олиб бориб, чалакам- чатти куйдириб, бир амаллаб чим босиб қўйишган. Анчадан сўнг, сургундан қайт- ган сингиллари жасадни қайта қазиб, бошқатдан куйдириб росмана дафн этиш- ган. Маълум бўлишича, ана шу дафн кунигача тунлари боғбонларни нуқул ар- воҳлар безовта қилган. У ўлдирилган уйда эса ваҳима туфайли бир кун ҳам ух- лаб бўлмаган. Ниҳоят ёнғин чиқиб, уй ёниб кетганидан кейингина, ваҳима босиш тўхтаган. Калигуланинг хотини Цезонияни бир центурион чопиб ташлаган, қиза- лоқни эса деворга уриб ўлдиришган.

60. Унинг ўлдирилганлигига одамлар анчагача ишонмай, Гайнинг ўзи миш- мишни тарқатиб, сиримизни билиб олмоқчи, деб ўйлаб юрганларидан замона не аҳволга тушганини билса бўлади. Ғалаёнчилар ҳокимиятни бировга топшириш- ни ўйламаганлар ҳам. Сенат эса озодликни соғинганидан яқдил бўлиб, консуллар мажлисини Юлийнинг қурултой залида эмас, Капитолийда ўтказганлар. Баъзи би- ровлар эса цезарлар номини бутунлай ўчириб, улар қурган эҳромларни бузиб таш- лашни ҳам талаб қилиб чиқишган. Бироқ булардан аввал, ҳатто Цинна давридан бери Гай исмли ҳамма цезарлар қиличдан ўлганлиги ҳақидаги гап қистириб ке- тилган.

¹ Яқка шахсга маъносида бўлса керак (тарж. изоҳи).



Мумтоз бадиият малоҳати

Истиклол шарофати туфайли халқимизнинг шонли ўтмиш, кўп асрлар тарихи, жаҳон маданиятига ўзининг муносиб ҳиссаларини қўшган буюк аждодларимиз меросини ўрганишга бўлган эътибор йил сайин ошиб бормоқда. Ушбу муҳим тамойил мумтоз адабиётимизни янада теранроқ тадқиқ этиб, улуғ соҳиби қаламларимиз ижодининг бор нафосату назокатини янада тўлароқ ва мукамал кашф этиш заруратини кун тартибига қўймоқда. Мустамлакачилик даврида асосий диққат мумтоз адабиётимизнинг гоёвий тамойилларини коммунистик партия кўрсатмаларига мувофиқ бир томонлама - кўп ҳолларда ҳақиқатга зид ҳолда “ёритиш”га қаратилиб, безавол бадиий дурдоналаримизнинг бетакрор гўзаллиги, шоиру носирларимизнинг юксак бадиий маҳоратини ўрганишга етарлича аҳамият берилмай келинди. Эндиликда жаҳон адабий ҳазинасининг дурдоналари саналмиш ушбу бебаҳо обидаларни ҳар жиҳатдан муфассал тадқиқ этиш кечириб бўлмайдиган вазифалардан ҳисобланади. Бу эса, аввало, мумтоз адабиётимиз бадииятининг назарий асарларни, хусусан, шеърий санъатлар, аруз ва қофия илмларини пухта эгаллашни тақозо этади.

Айтиш керакки, Анвар Ҳожаҳмедов аруз илми бўйича бир неча ўн йиллардан буён махсус кузатишлар олиб бориши натижасида бир неча илмий қўлланмалар эълон қилган, 1978 йилда эса адабиёт ўқитувчилари учун

қўлланма сифатида “Мактабда аруз вазнини ўрганиш” китобини “Ўқитувчи” нашриёти босмадан чиқарган эди. 1995 йили эса у қайта эълон қилинди.

Кейинги 3-4 йил мобайнида умум ўрта таълим мактаблари, яқиндан иш бошлаган Академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари дастурларида мумтоз шеъриятимиздаги аруз тизимига бўлган муносабат тамоман ўзгарди. Мактаб ўқувчилари дарс машғулотларида Саккокий, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб каби шоирлар ғазалларини таҳлил қилишда санъаткор маҳоратини намоён этувчи бадиий санъатлар, баҳрларга оид саволлар бера бошладилар. 1998, 1999 йилларда олий ўқув юртларига кирувчилар учун эълон қилинган тест “Ахборотнома”ларда ҳам тасвир воситалари ва аруз баҳрларига тегишли саволлар салмоғи ошди. Ана шундай ҳаётий талаблар зарурати билан А.Ҳожаҳмедов яна бир неча назарий қўлланмаларни “Шарқ” нашриёт-матбаа концернида чоп эттирди. “Ўзбек арузи луғати” (1998), “Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия” (1998), “Аруз вазнидаги асарларни ифодали ўқиш” (1999), “Мумтоз Бадиият малоҳати” (1999), “Шеър санъатларини биласизми?” (1999), “Огаҳий даҳосининг олмос қирралари” (1999) деб номланган туркум тадқиқот ва қўлланмалар шулар жумласидандир.

Бизнинг назаримизда, Анвар Ҳожаҳмедов эълон қилган асарларнинг умумий йўналишини уч босқичга бўлиб таҳлил қилиш мумкин. Би-

ринчидан, муаллиф ўз ўқувчиларини ўзбек мумтоз адабиётининг асосий вазни — аруз илми билан таништиради. Иккинчидан, ўзбек шеъриятидаги ранг-баранг тасвир воситаларининг номлари, моҳияти, шоир маҳоратини баҳолаш мезонларидан бири сифатидаги хусусиятларини шарҳлайди, мисоллар билан далиллайди. Учинчидан, аруз ва бадий санъатлар юзасидан ўзлаштирилган маълумотларни синовдан ўтказиш имконини тестлар воситасида яратиб беради.

Шубҳасиз, биз фикр юритаётган бу мисоллар тизимида “Ўзбек арузи луғати” ўзининг аруз илми истилоҳларини атрофлича шарҳ қилиш билан ажралиб туради. Аввало, нима учун мазкур китоб тўғридан тўғри “Аруз” эмас, балки “Ўзбек арузи” экани ўқувчи диққатини жалб қилади. Муаллиф китобини ўқиб чиқсак, бизда шундай бир ҳис пайдо бўлади. Бу ҳис араб олими Ҳалил ибн Аҳмад кашф этган аруз илми араб ва форс шеърияти қатори туркигўй шоирлари низомининг асосий вазни сифатида ўн бир-ўн икки асрдан буён яшаб ривожланиши билан боғлиқ. Рудакий, Фирдавсий, каби форсигўйлар қаторида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Саккокий, Лутфий, Навоий, Бобур, Увайсий, Нодирадек сўз санъаткорларимиз айнан ўзбек арузида мумтоз шеърят намуналарини яратдилар. XX асрда эса Ҳабибий, Чустий, Собир Абдулла, Эркин Воҳидов каби ижодкорлар аруз назмини янги босқичга кўтардилар: ҳозирги ўзбек тили имкониятларидан келиб чиқиб газал, рубоий, маснавийлар яратдилар. Қолаверса, аруз илми Навоий, Бобур, Фурқат, кейинчалик эса Фитрат, И.Султонов, А.Рустамов, У.Тўйчиев каби олимлар томонидан махсус тадқиқ этилди. “Ўзбек арузи луғати”-да ана шу далиллар умумлаштирилади, мазкур илмнинг алифбо асосида бошланувчи 300 дан ортиқ истилоҳлари шарҳланади. Аруздаги жами 19 бахрнинг ҳар бир вазни рукнларда намоён бўлувчи фарқлари билан изоҳланади: мумтоз шеърят мисоллари орқали далилланади. Олий ўқув юртларига кириш учун тайёргарлик кўраётган ўқувчилар “Ахборотнома”лардаги мутақориб, мутадорик, ҳазаж, рамал, ражаз, комил, вофир

каби аруз илмидаги энг содда ҳисобланган атамалар мазмуни ҳақида ҳам мазкур “луғат”да содда ва тушунарли маълумотларга эга бўладилар.

Мазкур асарнинг яна икки фазилатларини ҳам қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Биринчидан, “Ўзбек арузи луғати”да ҳар бир бахрнинг муфассал тафсилоти берилганки, уларни қиёслаш орқали мисоллар воситасида осон тушуниш имкони яратилади. Иккинчидан, мазкур луғатда ва юқорида номлари келтирилган бошқа китобларда ҳам мумтоз адабиётимиз вакиллари қаламларига мансуб юзлаб байтларнинг шарҳлари берилган. Бу шарҳларни ҳеч шубҳасиз авваллари тушуниш мушкул бўлган мисраларнинг сирларини очувчи маъно калити деб баҳолаш мумкин.

Муаллиф, мумтоз шеърятимиздаги бадий тасвир воситалари фақат шакл масаласи билан қолмай, мазмун билан ҳам узвий алоқада эканига алоҳида эътибор берган. Шунинг учун ҳам, агар “Шеър санъатларини биласизми?”да санъатлар тартиби аввал образ яратишнинг мазмунига тааллуқли воситалар: муболаға, ташбиҳ, кабилардан бошланиб, шаклга оид тақрир, китоботлар билан давом этса, “Мумтоз бадийят малоҳати” китобида маънавий ва лафзий санъатлар тарзида алоҳида — алоҳида кўрсатиб ўтилади.

Олимнинг “Шеър санъатларини биласизми?” китоби “Шеър санъатлар”, “Аруз илми”, “Мумтоз қофия”; “Шеър санъатлар ва қофия” деб номланган уч қисм ва “Маънавий санъатлар”, “Лафзий санъатлар”, “Мумтоз қофия назокати” бобларидан иборат. Уларда бадий адабиётнинг сўз санъати намунаси сифатидаги фазилатларига алоҳида эътибор берилган. Муболаға, ташхис, тазмин ёки таносуб, тафрик, китобот ва бошқа ўнлаб тасвир воситалари юзасидан билдирилган мулоҳазалар, келтирилган мисоллар китобхон учун жуда яхши қўлланма вазифасини ўтайди. Масалан, муаллиф муболаға санъатининг уч тури ҳақида тўхтаб ўтади ва таблиғ, игрок, ғулувва жуда тушунарли мисоллар келтиради. Хусусан: “Таблиғ ақлан ишониш мумкин

бўлган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлган муболағадир,” — дейилади. Бу санъатга:

“Кеча келгумдур дебон ул сарви
гулрӯ келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча
уйку келмади”

байти келтирилади. Ошиқнинг кечаси билан ухламай чиқишини бир томондан муболаға десак, иккинчи томондан, тасаввур қилиш мумкинлиги айтилади. Шунинг тариқа “Фарҳод ва Ширин” достонидан, ғазаллардан байтлар келтирилиб, фикр исботланади. Натижада, ўқувчи ҳам муболаға ҳақида назарий маълумот олади, ҳам тушунишга анчайин қийналаётгани мисраларнинг мазмунини ўзлаштиради. Олим томонидан келтирилган ҳар бир мисол жуда синчковлик билан ўтказилган кузатишлар маҳсули эканини ҳис қилиш қийин эмас.

Маълумки, ҳозирги пайтда олий ўқув юртларига киришга тайёргарлик кўраётган ўқувчиларнинг тест саволларини ечишга бўлган қизиқишлари

ортиб бормоқда. Албатта, ҳар бир кўникма унинг қай даражада ўзлаштирилгани билан ҳам узвий боғлиқдир, Анвар Ҳожиаҳмедов маориф соҳасига яқин мутахассис бўлгани учун “Шеър санъатларини биласизми?” китобининг бир қанча саҳифаларини шеърини санъатларни аниқлаш бўйича тузилган тестларга ажратган. Бу саволлар аввало адибларимиз ҳаёти ўрганиладиган синфлар бўйича, кейинчалик ҳар бир адибнинг ижоди бўйича тақсимланган. Тест саволларига тортилган мавзулар эса бевосита мактаб мажмуаси асосида тузилган. Китобнинг якунида эса берилган жавоблар фақат тўғри жавобни билдирувчи ҳарфлардангина иборат бўлмай, қисқа-қисқа изоҳлар билан таъминланган.

Хуллас, Анвар Ҳожиаҳмедовнинг аруз вазнига доир бадий санъатлар чуқур таҳлил этилган мазкур китоблари ўқитувчилар, ўқувчилар, толиби илмлар, мумтоз адабиёт мухлислари учун фойдали қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Омонулла МАДАЕВ,
филология фанлари номзоди,
доцент.



Герберт Р. ЛОТМАН

Ротшильдлар — банкирлар қироллари

Ўн биринчи боб

ИККИ АСР ЎРТАЛИҒИДА

Эрталаб саҳарлаб Париж хиёбонларида юрадиган одамлар кўпинча ёлғиз ўзи сайр қилиб юрган жанобни кўриб туришарди. Унинг бакенбардлар ўраб турган чеҳраси ҳаддан ташқари таниш кўринарди. Аммо унинг камтарона либоси, хокисор кўриниши йўловчиларни алдай олмас эди — эрталабки тоза ҳавода сайр қилиб юрган жаноб Франциянинг энг улуг банкири барон Альфонс Ротшильд эди. Кексалик аста-секин ўз ҳукмини ўтказиб борарди — Альфонс эрталабки сайрлардан тез чарчаيدиган бўлиб қолди. Лекин шундай бўлса-да, тонг чоғидаги хилват кўчаларда у ўзини келиб-кетувчилар билан тўлиб-тошган идорасидагидан кўра эркинроқ ҳис қиларди.

Лафит кўчасидаги уйнинг эшиклари ҳамма учун очиқ эди. Келадиганлар орасида Ротшильдларнинг душманлари ҳам кўп бўлар эди. Улар бароннинг ҳар бир сўзи-ю, ҳар бир қилиғини назоратдан қолдирмасликка ҳаракат қилишарди. Эндиликда у пашшадай хато қилиб қўйса, уни бир зумда ошириб-тоширишарди. Ношудлар антисемитизм ниқобини кийиб олиб, ақл-заковатдаги устунлиги учун Альфонсдан аламларини олишга ҳаракат қилишарди.

Барон ижтимоий зинанинг энг юқори пиллапоясига кўтарилди. У Франция миллий банки директорлар кенгашига аъзо эди, у Фахрий легион орденининг командори эди. Бундан ташқари Нафис санъатлар академиясига сайланган эди. Баронга кўрсатилган иззат-икромларнинг ҳаммаси Альфонсда мамнуният туйғусини уйғотмоғи, унга тинчлик ва хотиржамлик ато этмоғи керакдай туюларди. Альфонс эса ҳамон толиқиш нималигини билмай, ўзига замондош рассомларга гамхўрлик қилишда давом этар, уларнинг ҳамма янги асарларини сотиб олар, унинг саломида эса кўпинча санъаткорларнинг қаймоғи тўпланиб турарди.

Хиёбонлар бўйлаб одимлаб, сайр қилиб юрган одам билан унинг юксак мавқега қарамай истаган одам бемалол муомала қила олишида таажжубланадиган ҳеч нарса йўқ эди. Париждаги ҳар бир одам унинг қаерда истиқомат қилиши ва қаерда ишлашини яхши биларди. Лекин мана шу одмилиги туфайли ҳаётдан жудо бўлмоғига сал қолганини камдан кам одам билади.

1895 йилнинг эзида Альфонс оиласи билан Ницееда дам олаётганда, Парижда унинг номига ғалати кўринишдаги пакет келади. Мулозим қоғозларни қирқишга хизмат қиладиган пичоқ билан конвертни қирқиб очиб, унда икки бўлак қалин картон қоғози борлигини кўриб ҳайрон бўлади. Шу чоқ қаттиқ портлаш юз беради. Хонага югуриб кирган ходимлар мулозимнинг қонга беланиб ерда ётганини кўришади. Унинг юзи куйиб кетган, ўнг кўзининг ўрни ўрадай қорайиб турар, ундан

Давоми. Боши аввалги сонда

тўхтовсиз қон оқарди. Кейинчалик экспертларнинг аниқлашича, бомбани жуда яхши мутахассис тайёрлаган экан. Уни топиш анча машаққатли иш экан.

Полиция террорчини қидиравериб, оёқдан голди. Хуфиялардан бири Дрюмоннинг “Ля Либр Пароль” газетаси таҳририятига жойлаштирилди. Аммо бундан ҳеч нарса чиқмади — газета ходимлари ўзаро гурунгларида жиноятчининг фаросатсизлигини масхаралаб роса кулишди — жиноятчи почтадан келган хат-хабарларни Ротшильднинг ўзи очади, деб ўйлабди. Анархистларни кузатиш ҳам ҳеч нарса бермади. Улар чиндан ҳам Ротшильдга суиқасд уюштиришни режалаштирган эканлар, аммо тўппонча ёки ханжар ёрдамида иш юритишни маъқул кўришпти.

Портлашдан кейин, дарҳол, Альфонс жабр кўрган мулозимга ёрдам бермоқ учун Парижга йўл олган. У ўзи билан Франциянинг энг яхши хирургларини бирга олиб келган, даволаш бўйича ҳамма харажатларни ўзи зиммасига олган.

Тергов эса суиқасд ташкилотчисини барибир топа олмади. Шу пайтдан бошлаб, банкирнинг оиласи муттасил полиция ҳимоясида бўлиб қолди. Ротшильдларнинг хонадонидида кечаси-ю кундузи қирқтадан полициячи соқчилик қиларди.

Шунга қарамай, бароннинг ўлими ҳақидаги овозалар бот-бот Парижни жумбушга келтириб турди. Масалан, 1896 йил ноябрь ойидаги жумалардан бирида Альфонснинг миёсига қон қуйилгани ҳақидаги хабар туфайли молия биржасининг иши тўхтаб қолди. Акциялар курси шу заҳотиёқ жуда пастрлаб кетди, даллоллар эса бароннинг қазосига шахсан ишонч ҳосил қилмоқ учун Ротшильдларнинг Лафит кўчасидаги қасрларига югуриб қолишди. Улар банкирни унинг иш кабинети-дан топишди. Барон, албатта, ҳеч гапдан хабари йўқ, бамайлихотир қоғозлари устида ишлаб ўтирган экан.

Эртаси куни газеталарда бундан кейин Ротшильдлар қавми бошлиғининг саломатлиги ҳақида текшириб кўрилмай босилган ҳар қандай маълумот учун газеталар қонун йўли билан жавоб бериши ҳақида аҳборот босилди. Шундан кейин матбуот икки йилга яқин оғзига сув солиб олди, фақат 1898 йил ноябридагина бароннинг Ферьерда ўн икки кундан бери жуда оғир аҳволда ётгани ҳақидаги аҳборот бутун Парижни яна ларзага солди. Тўғри, у ҳозир соғая бошлаяпти ва ҳадемай Лафит кўчасига қайтар экан.

Гарчи барон тинган бўлса-да, эндиликда Альфонснинг оғир касалга чалинганига ва аҳволи жиддий хавотирлар кўзгаётганига камдан-кам одам шубҳа қила бошлади.

XX аср арафаларида антисемитизм француз жамиятининг ҳамма табақаларини заҳарлаб улгурди. Армия ҳам бундан мустасно эмас эди. 1894 йилнинг 15 октябрида миллати яҳудий бўлган капитан Дрейфус Бош штабга чақирилди. Разведка томонидан тўқиб чатилган ҳужжатлар асосида у Германия фойдасига жосуслик қилишда айбланди. Кейин жўнлаштирилган қойдалар бўйича умрининг охирига қадар қамоққа ҳукм қилинди ва француз Гвинейсидаги ҳеч ким яшамайдиган кимсасиз оролга сургун қилинди. Дрюмон ўзининг газетасида ҳамлакатдаги ҳамма яҳудийларни уриб-янчиб ташлашга очиқдан-очиқ чақира бошлади. Унингча, бу ишни Ротшильдлардан бошламоқ керак, чунки улар нафақат “хиёнат”дан хабардор бўлишган, балки капитанга пул билан ҳам ёрдам бериб туришган.

Фақат беш йилдан кейингина, бу ифлос ишни сунъий равишда тўқиб-бичган ҳақиқий хоинлар фoш бўлгач, Бош штабдаги генералларнинг қаршилигига қарамай, республика президенти Альфред Дрейфусни авф этди. Унга унвонларни ва нишонларни қайтариб беришди.

Дрейфусни-ку, ишдан кейин ўз ҳолига қўйишди, лекин Ротшильдларни ўз ҳолларига қўйишмади-да... 1900 йилда Роберт Ротшильднинг синфдоши граф Люберсак арзимаган баҳона билан ёш баронни дуэлга чақирди. Йигит жуда ночор аҳволда қолди — ё у унчалик муваффақиятга умид боғламаган ҳолда дуэлда олишмоғи керак эди, ёки бўлмаса, антисемит ташкилотига юз минг франк миқдорда товон тўламоғи шарт эди. Гюстав Ротшильднинг ўғли эндигина ўн тўққизга кирган эди, унинг рақибни эса йигирма икки ёшда эди. Дуэл дуэл эмас, шунчаки оддий қотилликка кўпроқ ўхшаб кетарди. Оиланинг шаънини ва жиянининг ҳаётини сақлаб қолмоқ учун унинг амакиси Эдуард Ротшильд граф Люберсак ҳузурига ўзининг секундантларини жўнатди.

Дуэл 12 апрел куни эрталаб саҳарда бўлиб ўтди. Эдуард Ротшильднинг елкаси

қиличдан жароҳатланди. Яра анчагина чуқур эди, лекин у баронга тушликни оилавий даврада қилиб, кечқурун жамоатчилик ўртасида кўринишга ҳалақит беролмади.

Кекса Альфонс ҳамон Париж жамоатчилигининг диққат марказида турарди. Матбуотда ҳали ҳам унинг хасталигини чайнаш давом этарди. Журналистлар ҳадеб унинг хаста юрагига, ёши қайтиб қолганига шама қилишарди. Барон ҳақиқатдан ҳам етмиш тўрт ёшга кирган эди. Бу ёшда унинг бобоси Мейер Амшел аллақачон жонини Ҳаққа топшириб улгурган эди. Аммо Альфонс машҳур бобоси билан кўришишга унча ошиқаётгани йўқ эди. Баъзи бир ифвогарларнинг майда гапларига қарамай, у ҳали анчагина бардам эди. Ҳатто қишда Лондонга бориб, қариндош-уруғларини кўриб келди. Бу билан кўпчилик одамларга ҳали-бери у дунёга рихлат қилишга шошилмаётганини намойиш қилди. Ротшильд, айниқса, Дрюмоннинг дилини хуфтон қилган эди. Унинг газетаси эндиликда собиқ “марҳум”нинг ҳаммани доғда қолдириб, соғ юрганини киноя билан чайнашда давом этарди.

Шунга қарамай, барон ўз ажали билан эмас, бировнинг қўлидан ўлим топиши ҳам ҳеч гап эмас эди. 1904 йилнинг августида Ротшильд банкининг рўпарасидаги уйлардан бирининг тоқчасидан шубҳали бир тугун топилди. Уни дарҳол полиция лабораториясига олиб бориб очишади. Иттифоқо, пакетнинг ичида сасиган балиқ бор экан, холос. Можаро яхшилик билан тугаганидан сўнг, бу гапларнинг устидан кулса ҳам бўлаверди.

Ўша йилнинг ўзида Дрюмон газетхоналарига хабар қилиб, ўтган ўн йил ичида Альфонс Ротшильд молу мулкани икки баравар кўпайтирганини, ҳозир унинг миқдори бугунги нарх-навода ҳисоблаганда 30 миллиард доллардан ошиб кетганини айтади. Аммо бу ифвогар ака-ука Ротшильдлар Париж ишчилари учун уй-жой қурилишига 10 миллион франк иона қилишганини айтишни буткул унутиб қўяди. Улар ана шу улкан лойиҳани амалга ошириши лозим бўлган жамоатчилик жамгармасини таъсис этадилар. Уйларнинг қурилиши биринчи жаҳон уруши бошлангунга қадар давом этади, бунинг натижасида кўпгина фақир парижликлар арзон турар-жой билан таъминланадилар.

* * *

1905 йилнинг 20 май куни етмиш саккиз ёшлик Альфонс бод касалининг хуружидан йиқилди. Уни боднинг хуружидан олиб қолса бўларди, унинг ёнига яна ўткир бронхит қўшилди-ю, кекса бароннинг жисми бу дардларга бардош беролмади. Беш кундан кейин у вафот этди. Альфонс Ротшильд билан видолашгани Сен-Флорентин кўчасидаги хос уйга республика президенти, бош вазир, парламентнинг ҳар икки палатасининг раислари, хорижий дипломатлар келишди. Франциянинг ҳамма йирик газеталарида таъзияномалар босилди.

Ифвогарликлар бўлишидан хавотир олган полиция “Ля Либор Пароль” таҳририятининг рўпарасига соқчилар қўйди. Аммо деразаларга қалин пардалар тутилган, хоналар ичи жимжит эди — антисемитлар ўзлари ёмон кўрган барон билан бирга бу оламдан кўз юмгандай кўринар эди. Бироқ орадан кўп ўтмай кўчаларда варақалар пайдо бўлиб қолди. Уларни ким ёзгани шундоққина кўриниб турарди: “Биз Сизни ошкора поду-хуррамлик билан олтинлар императори, судхўрлар қироли, синишлар сардори, чайқовчилик герцоги донгдор муттаҳам ва уччига чиққан жанжалкаш Альфонс де Ротшильднинг кўпдан бери бизни муштоқ қилиб келган ва ўз вақтида содир бўлган қазоси муносабати билан бўладиган байрам зиёфати-га тақлиф қилиш шарафига муяссармиз”.

Банкирнинг дафн маросими Пер-Лашез қабристонига бўлди. Маросимга келганларни фақат тақлифномалар билан қабристонга киритдилар, лекин шунга қарамай, беш минг кишидан ортиқроқ одам йиғилди. Бароннинг васиятига кўра қабр устига на гул қўйилди, на нутқлар айтилди, на фахрий қоровул бўлди. Отаси дафн қилинганидан кейин, Эдуард Ротшильд қашшоқларнинг эҳтиёжи учун Париж префектига эллик минг франк пул берди.

Банкирларнинг уйларида кўзгулардан ҳали мотам алвонлари олинмай туриб, моливий доиралар билан жамоатчилик Альфонснинг турар-жойлари-ю, молу мулк-

ки унча кўп бўлмаган меросхўрлари ўртасида қандай тақсимлангани ҳақидаги хабарни беотқатлик билан кута бошладилар. Унинг васиятномаси дафн маросимидан кейинроқ эълон қилинади, деган овозалар тарқаган эди. Бу гап нотўғри бўлиб чиқди. Ҳамма сабрсизлик билан бир ойни ўтказди.

Фақат июль мобайнидаги Ротшильдлар хонадонида бўладиган ўзгаришлар маълум бўлди. Бундан олти йил муқаддам хонадоннинг Париждаги, Лондондаги, Франкфуртдаги ва Венадаги банкирлари узил-кесил бир-бириларидан ажралиб бўлган эди (1914 йилда Ротшильднинг молу мулки фронтнинг ҳар икки томонида ажралиб қолган эди. Худди шу ҳол Париж бўлимини мусодарадан асраб қолди). Энди Парижда “Де Ротшильд Фрэр” деган янги фирма тузилди. Унинг сармояси Альфонснинг ўғиллари Гюстав, Эдмон ва Эдуард ўртасида баравар тақсимланган эди.

Оилавий анъаналарга кўра, Эдуард оилавий банкнинг бошлиғи ва Шимолий темир йўлнинг президенти бўлмоғи керак эди. Бундан ташқари марҳум Ротшильд жуда катта миқдордаги пулни ўз темир йўлининг ишчи ва хизматчилари учун хастахона қуришга, яҳудий ташкилотларининг эҳтиёжига ва ферьер қасрининг ёнверидида жойлашган қишлоқ жамоаларига васият қилди. Нафис санъатлар академиясида Альфонс Ротшильд номидаги мукофот таъсис этилди.

* * *

Агар биз Эдуард тўғрисида озми-кўпми аниқ маълумотларга эга бўлсак, Альфонснинг қизи Шарлотта Беарти ҳақида фақат тахмину, тусмоллар асосидагина фикр юритмоғимиз мумкин. Уни жуда эрта — ҳали ёшлик чоғларида бир мункиллаб қолган банкирга турмушга берадилар. Унга Равьерада махсус қаср қуриб беришади. Бироқ у қасрни деярлик тарк этиб, ҳеч қасрга бормайдиам, ҳеч кимни қабул қилмайдиам. Замондошларининг хотирасида Шарлотта ҳамиша пушти қўйлақ кийиб юрадиган инжиқ ва феъли тор аёл сифатида сақланиб қолган. 1905 йилда отаси вафот этганидан сўнг Шарлоттага каттагина мерос тегади. Шунда Шарлотта ўзининг нималарга қодир эканини одамларга кўрсатиб қўймоқчи бўлади.

Шарлотта истиқомат қиладиган жойда денгиз ичига анча кириб борган энсизроқ ярим орол бор эди. Аёл аввал унинг ўнқир-чўнқирлари ва пасту-баландларини динамит ёрдамида текислатиб, у ерда бир боғ барпо этишга киришди. Ишлар битганидан кейин бека манзара тугал бўлсин учун боғбонларни матросча кийинтириб қўяди. У одамларни лоқ қолдиришни ният қилган эди. Бу ниятига тўла эришади.

Эдуард жуда ёш бўлса-да, беҳисоб бойликка эга эди. Шунга қарамай, у отасининг ўрнини эгалагунга қадар анча-мунча кўргуликларни бошидан кечиради. Ёшлигида у сил касаллигига мубтало бўлиб қолган эди, шу сабабдан узоқ вақт мобайнида Швейцарияда истиқомат қилишга мажбур бўлган. Аммо бу ер Оврўпадаги энг нобоп жой эмас эди, шунинг учун Эдуард отасининг Лафит кўчасидаги асосий идорасини эгаллаш учун жўнаб кетган экан, асло пушаймон бўлмади.

Жеймс Альфонсга қараганда оғир, босиқ, оғир карвон одам бўлса, Эдуард қўйдаи юввош, беозор бир йигит эди. У имкони борича ўзининг хусусий ҳаётини бегона кўздан пана тутишга ҳаракат қилар ва бўлар-бўлмасга кўпчиликнинг кўз ўнгида кўриниш беравермас эди. Эҳтимол, бу ўринда ашаддий антисемитизм муҳитининг таъсири бўлгандир — барон болалигини шу муҳитда ўтказишга мажбур бўлганди. Отаси Ротшильдлар империясининг гуллаб яшнаган чоғларида балоғатга етишган эди. Ундан фарқ қилароқ ўғил ўз хонадони тўғрисида кўпинча таҳқирли гапларни ўқиб ва эшитиб катта бўлди. Эдуард шу даражада юввош феълу-атворга эга эдики, ҳатто энг ашаддий антисемитлар ҳам уни кўрганда, қўлларини икки ёнларига ёйиб, елка қисиб қолардилар — унинг характерида тилга олиб сўкса бўладиган биронта кусур тополмай қолардилар.

Лекин меросхўрликни ландавурликда ёки ишларни олиб боришга ноқобилликда айблаб бўлмас эди. XX асрнинг 20-30 йилларини анча вақт мобайнида молиячиларнинг олтин йиллари деб келишди, чунки бу йилларда молиявий чайқовчилик жуда гуллаб-яшнаган эди. Шу даврда биронта ҳам вазирлар кабинети Эдуарднинг

маслаҳатсиз тузилган эмас. Тўғри, унинг ўзи ҳеч қандай янгилик жорий қилгани йўқ, лекин бобоси ва отаси томонидан барпо қилинган империяни қаттиққўллик билан жуда режали ва жўялик тарзда бошқарди.

Энди эса мижозлар бошқача бўлиб қолди — заёмчилар сифатида корпорациялар иш юрита бошлашди. Тўғри, бошқа кўп нарса ўзгарилмади қолган эди. Эдуард ҳам отаси ва бобоси каби биржа ўйинларида фаол иштирок этиб, қимматли қоғозларни олиб-сотишдан давлат орттирди. Аммо йил сайин биржада рақобатчилик кўпайиб борар ва улар билан кўришиш борган сари қийинроқ бўлиб бормоқда эди.

Аммо Ротшильдлар замонавий тоифадаги банкирлар эди, улар бозор шароитида янги манбани тез топишди — нефть ва электрон саноатда фойдаланиш йўлида сармоя сарфлай бошладилар. Қолаверса, улар Қўшма Штатларда ҳам дурустгина фаолият кўрсатиш имконига эга эдилар, лекин негадир Эдуард анчагача иккиланган юрди. Унинг фикрича, бу мамлакат ҳали жиддий молиявий ишларни олиб бориш учун етарли даражада пишиб етмаган эди. У тез-тез бир иборани такрорлаб турарди: “Америкаликларнинг даромадлари ақл бовар қилмайдиган даромадлар — бу даромадларнинг теранлиги улар вақти-вақти билан қулаб турадиган жаҳаннамлар қаърига ўхшайди”.

Ўн иккинчи боб

БҮРОН ОЛДИДА

Ҳаёт ўз маромида давом этарди. Табиийки, банкирлар оиласида баҳсли масалалар ҳам қўзғалиб турарди. Марҳумнинг ўғиллари Эдуардга ҳавас қилишар ва ўзларининг фарзандлари ҳам Лафит кўчасидаги иморатга муносиб ўрин эгаллашларини истар эдилар. Гюстав ва Эдмоннинг ўғиллари Роберт ва Жеймс Арманга уч ярим миллион долларлик қийматга эга бўлган акциялар пакети тегди. Бу уларнинг ота-оналари улушининг ўн бешдан бирини ташкил қилар эди. Бироқ ҳамма нарса пул билан ўлчанмайди. Масалан, Жеймс Арман учун мероснинг ҳеч қанақа аҳамияти йўқ эди. У жуда яхши таълим олди, Англияда бадавлат яҳудий банкирининг қизига уйланди ва отаси Эдмоннинг изидан кетди, яъни бизнесдан кўра илмга ва санъатга кўпроқ қизиқа бошлади. Жинмининг пулдан қисилган жойи йўқ эди, шунинг учун ўзининг улушини “Де Ротшильд Фрер” банкига қайтариб берди.

Эдуард эса худди бир вақтлар отасининг бошига тушганидек, укасига таянишга муваффақ бўлмади. У жуда катта молиявий империяни ёлғиз ўзи бошқаришга мажбур бўлди. Ёш барон отасининг вафотидан икки ой ўтганидан сўнг уйланди. Бу аёлни у анчадан бери яхши кўрарди. У чиқиб келишига кўра, Ротшильдлар қавмидан эмас эди, лекин жуда таги-туглик, тоза зотли бадавлат яҳудий хонадонига мансуб эди. Отаси унинг бу аёлга уйланишига розилик бермаган эди. Энди эса ёшларнинг йўлига тўғаноқ бўладиган одам қолмади. Жермен Хальфен эридан ўн етти ёш кичкина эди. Унинг жуссаси кичик, шаҳло кўзлари тим қора, ўзи ҳам қорамағиздан келган ўта мафтункор, офатижон бир қиз эди. У болалар тарбиясини тўлалигича ўз зиммасига олди ва уларга эскича инглиз руҳида тарбия берди.

Эдуард отасининг Бош консистариядаги президентлик мансабини ҳам эгаллади. У нафақат бутун давлат миқёсида яҳудийлар жамоасининг манфаатларини ҳимоя қилди, балки оилавий ҳаётда ҳам эски яҳудий анъаналарига изчил риоя қилишга ҳаракат қилди. Эдуарднинг ўғли Ги кейинчалик Йом Кипур ҳайитининг арафасида отаси билан бирга анъанавий либосларда Париждаги Видуар кўчасида жойлашган энг катта синагога тантанали ибодатга боришганини эслайди. Бу ёш йигит учун умрбод унутилмайдиган хотира бўлган.

Амакиси Эдмоннинг маслаҳати ва саксон бир ёшида қазо топган Гюставнинг розилиги билан Эдуард Ротшильдлар хонадони учун анъанавий бўлган тинчлик сиёсатини давом эттирарди. Бунда у, албатта, Франция манфаатларини унутмаган ҳолда иш тутган. Ротшильдлар давлат заёмларини тарқатиш йўли билан бойлик орттириб юрган кезларда Оврўпа ҳукуматлари хоҳласа-хоҳламаса бу қудратли-банкирларнинг фикрларига қулоқ осишга мажбур бўлишган. Банкирлар баъ-

зан давлатлар ўртасидаги тўқнашувларнинг олдини олиб қолишга ҳам қурблари етган. Аммо XX асрнинг бошига келиб, Ротшильдлар қироллар ва императорларга учлик ва бошқа иттифоқлар тузиб, биринчи жаҳон урушини бошлаб юборишларига ҳалақит қилишга ожизлик қилиб қолишди.

Бу даврга келиб банкирлар секин-аста давлат кредити билан шуғулланмай қўйдилар. Гарчи улар подшо ҳукуматининг аввалги заёмлари билан шуғулланишда давом этган бўлсалар-да, қавм Россияга пул беришни тўхтатишга қарор қилди. Нима учун? Альфонс вафот этиши биланоқ Россиянинг ғарбий губерналарида яҳудийларга қарши ур-йиқитлар ва қирғин-баротлар янги куч билан авж олиб кетди. Бу ҳол Ротшильдларнинг сабр косасини тўлдириб юборди.

Япония билан муваффақиятсиз уруш туфайли подшо тузуми ичдан зил кетган эди. Рус жамиятида норозилик авж олиб бормоқда эди. Шунинг учун ўз тузумини мустаҳкамлашга подшога пул керак эди. Аммо Ротшильдлар оёқ тираб туриб олишди — Николай II ўзи йўл қўйиб қўйган қирғинларга барҳам бермагунча, бир тийин ҳам пул берилмайди деб қатъий аҳд қилишди. Ғарбий Россиядаги яҳудийлар қирғинини тўхтатиш учун Эдуард Ротшильд бутун алоқаларини ишга солди. Яҳудийлар эгалик қилган банкларнинг ҳаммаси француз ҳукуматининг астойдил илтимосларига қарамай, чор ҳукуматига бир тийин ҳам қарз бермади.

Эдуард Ротшильд бошқа бир масалада ҳам назаркарда одам эканини намоён қила олди. У Россия ҳукуматига қарз беришни тўхтатиш билангина чекланмади, балки шундай бир иш қилдики, бунинг оқибатида у бутун Оврўпада келажакни олдиндан кўра оладиган одам сифатида донг чиқарди. 1911 йилда барон ўзининг рақобатчиларига (“Роял Да” ва “Шелл”) БНИТО компаниясини сотиб юборди. Бунинг натижасида Ротшильдлар 1917 йил инқилобида йўқотишлари мумкин бўлган набағдан анча кам нарса йўқотдилар.

Бу ўринда, албатта, гап қавм бошлиғининг назаркандалик иқтидорида бўлмаган бўлиши ҳам мумкин. Эдуард бизнес дунёсида янги давр бошланаётганини, борган сари мутахассислашишнинг аҳамияти ортиб бораётганини яхши англаб етган. Анъанавий банк бизнеси билан шуғулланувчи Ротшильдлар кўп ўтмай нефть бизнесининг кўзирлари билан рақобатлашишга чоғлари келмай қолди. Шунинг учун вақтида уларга йўл бериб, иссиғида ўз акциялари учун дурустгина даромад олиб сотиб юборишни маъқул кўришди. Айни чоқда Эдуард бажонидил япон ва Бразилия акцияларини харид қилди, Францияда, Испания ва Италияда темир йўл қурулишига анча сармоялар сарфлади, фойдали қазилмалар ишлаб чиқаришдан ҳам четда турган йўқ. Давлатга ўзларининг ҳисоб-китоб ҳужжатларини кўрсатишни истамай, Ротшильдлар Париждаги фонд биржасида савдо-сотик ишларида қатнашмай қўйдилар, лекин улар ҳали ҳам жаҳон олтин бозорида салмоқли рол ўйнашда давом этардилар.

Вақт ўтиб борарди. Эдуарднинг қавмидаги етакчи роли нафақат аниқ кўриниб қолган эди, балки борган сари мустаҳкамланиб бормоқда эди. Жияни Роберт ундан чамаси йигирма йиллар ёш эди. Гарчи у расман олганда ворис ҳисобланиб, Эдуарднинг ўнг қўли бўлса-да, бизнесга заррача ҳам қизиқиши йўқ эди. Банк акцияларининг ярмига эгалик қилган Роберт ҳозирча кўпчиликка яхши маълум бўлган Пикассо ва Моделяниларнинг расмларини йиғишни, яхши мусиқа асарларини тинглашни ва тоғ муҳандисларининг ҳамроҳлигида конма-кон изғиб юришни афзал кўрарди. Техника янгиликлари унга банк ишидан кўра кўпроқ ҳуш ёқарди.

Ротшильдлар оиласи бутун Оврўпага томир отиб кетганди, лекин шундоқ бўлса-да, Франция улар учун она Ватан ўрнини босди. Шунинг учун Неаполдаги банк асосчисининг ўғли Адольф Ротшильд ҳам ҳар иккала Сицилия қироллигида Бурбонлар сулоласи қулаши биланоқ кўчиб ўтди. Де Монсо кўчасидаги жуда бежирим хос уйга ўрнашиб олган экан, бунинг ҳеч қандай ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Эндиликда у ҳар куни эрталаб Неапол қиролчаси билан бирга Булон ўрмонида сайр қилиб турар эди. Ҳокимиятдан тушганидан кейин Неапол қиролчаси ҳам Франция пойтахтига кўчиб ўтишни ихтиёр этган эди.

Адольф хайрия ишларига жуда кўп пул сарфлаш билан шуҳрат қозонган эди. Шунингдек, унинг санъат асарларидан ташкил топган бениҳоя гўзал коллекцияси

ҳам одамларнинг тилига тушганди. 1900 йилда у вафот этди. Ундан хотини Жюлига жуда катта давлат мерос қолди. Булар орасида Жанвадан бир неча миля шимоллардаги кўл соҳилида жойлашган антиқа қасри ҳам бор эди.

Умрининг қолган қисмини Жюли шу қасрда ўтказди. У 1907 йилда етмиш ёшида вафот этди. Унинг фарзандлари йўқ эди, шунинг учун бутун молу-мулкни Эдмоннинг иккинчи ўғлига — ўзининг севимли жиянига мерос қилиб қолдирди.

Морис 1881 йилда туғилган бўлиб, аммаси вафот этган чоғларда ёнидан ўтган биронта ҳам аёлни назардан қочирмайдиган шилқим сифатида танилиб улгурган эди. Унинг бунақа эрмаги жуда катта харажатни талаб қиларди. Шу билан бирга қавмнинг шаънига соя ҳам ташларди. Бундан ташқари, Морис қасдма-қасдига ишламоқни истамас эди — уни фақат аёллару расмларгина қизиқтирарди, холос. Шунинг учун Эдмон ўғлини Париж сатангларида жиндай бўлса-да, асрамоқ учун Африка сафарига жўнатди. Лекин Морис у ерда ҳам ўз ишига содиқ қолди — на иссиғ-у, на арслонлар унинг шилқимлигига асло ҳалал бера олгани йўқ.

Кунлардан бирида у ўзининг чодирига хабаш маликасини таклиф қилади. Врач бунақа ишнинг тиббий оқибатлари ёмон бўлиши мумкинлигини айтиб, баронни огоҳлантиради. Бироқ Ротшильд маликанинг кўнглини овлаш билан овора экан, врачнинг ўзи маликанинг канизагига хуштор бўлиб қолади-ю, ундан касал юқтириб олади ва Оврупага қайтгач, оламдан кўз юмади.

Морис Оврупадаги узил-кесил расвоси чиққан йигит, деган доврўқ билан қайтади ва оилавий бизнес билан шуғулланишдан бош тортиб, ўзини бутунлай санъат асарларини тўплашга бағишлайди. Шунда отаси уни машҳур Натан Вильденштейннинг қўлига топширади. Унинг ўзи коллекционер бўлиб, санъат асарларининг сифатини аниқлашда ҳакамлик ҳам қиларди. У Морисни ўз ҳунарининг сир уасрорлари билан таништиради.

Барон Жеймс яшаган даврлардан бошлабоқ Ротшильдлар хонадонининг бошқа тармоқлари ҳам Францияда ўрнашиб ола бошлайдилар. Барон империяни бошқармоқ учун етарли даражада балоғатга етган меросхўри йўқ вақтларда, Натаннинг ўғли Натаниэлга Шарлоттани олиб бериб, уни ўзининг ўнг қўли қилиб олган эди. XIX асрнинг 50 йиллари бошларида Натаниэл Британия фуқаролигидан воз кечмаган ҳолда Парижда дю Фобур Сен-Оноре кўчасига жойлашди. Суврат йиғишга бўлган оилавий ишқибозликни четлаб ўтиб, у ашаддий равишда вино тайёрлаш билан шуғулланди. Аммо тақдир унга нисбатан анча бешафқат бўлди. Овдаги бахтсиз ҳодиса туфайли Натаниэл бутунлай кўзидан ажраб, фалаж бўлиб қолди. У умрининг сўнгги ўн беш йилини ана шундай — фалаж ҳолатда тўшақда ўтказди. 1870 йилда олтмишга тўлар-тўлмас, у вафот этди.

Ундан иккита ўғил қолди. Каттаси — Жеймс Эдуард юридик маълумот олди. У жон-дилидан китобни яхши кўрарди, қисқа умри давомида ўрта асрлар ва Уйғониш даврига маъсуб француз китобларидан жуда ажойиб бир кутубхона йиғиб улгурганди. Отасининг вафотидан кейин Жеймс амакиси Альфонсининг банкида ишлай бошлади — темир йўл компаниясини бошқаришда унинг юридик билими жуда қўл келди. Йигирма бир ёшида у француз талабалигини қабул қилди. Франция билан Пруссия ўртасида уруш бошланганида эса кўнгилли бўлиб, фронтга кетди.

Ротшильд хонадонининг анъаналарига мувофиқ Натаниэлнинг кенжа ўғли Артур банк ишлари билан шуғулланмади. У ўзининг ҳамма вақтини “Эрос” яхтаси, ўйнашлар ва машиначилари ўртасида тақсимлаган эди. Машиначиларга у ҳар куни камида икки соат вақт сарфларди. Артур уйланмади, ўзидан бола-чақа қолдирмади.

1872 йилда Жеймс Эдуард ўғил кўрди. Уни Генри деб номлашди. Генри оиланинг энг атоқли аъзоси бўлиб, унга отасидан китобга муҳаббат юққан эди, амакисидан эса беғамлик (ва яхта) мерос қолганди.

Генрининг болалиги бахтиёр бўлган, деб айтиш қийин. У отасидан эрта жудо бўлди ва уни онаси Лаура Тереза фон Ротшильд ёлғиз ўзи тарбиялади.

Шилқим ва хотинбоз Артурнинг номини эшитишининг ўзидаёқ бу аёл даҳшатга тушар ва ўғлини қаттиққўллик билан тарбиялашга ҳаракат қиларди.

Ўн ёшидан бошлаб кичкина Генри ёзги таътилни Жеймс Эдуарднинг пулига

очилган болалар касалхонасида ўтказар эди. У бемор болаларнинг парваришига қарашар ва улар билан бирга ўйнар эди. Лаура Тереза хасталаниб қолганида эса уларнинг Париждаги хос уйлари ҳақиқий касалхонага айланди. Лекин бемор она ўглини назорат қилишни заррача ҳам бўшаштиргани йўқ — ўн саккиз яшар сўлоқмондай йигитнинг кўчага ёлғиз чиқишга ҳаққи йўқ эди, мактабга бораётганда ҳам, мактабдан келаётганда ҳам ёнидан хизматкорлар ажралмас эди.

Аммо табиат барибир табиатлигини қилади. Ун тўққиз ёшида Генри ҳамшира қизни яхши кўриб қолади-ю, кўп ўтмай унга илакишади-қолади. Генри таҳсилни тугатганидан сўнг онаси ўглини яна бир аёлнинг ҳуружидан сақлаб қолиш учун тарбиячи мулозим кузатувида Америкага жўнатади. Бироқ мулозимнинг ўзи ҳам ёш ва ўйинқароқ эди. У кемадан тушмай турибоқ ўзига маъшуқа топиб олди ва кейин эса Янги дунёнинг ҳамма фоҳишахоналари ва исловатхоналари бўйлаб барон билан кўнгилочар саёҳатлар уюштирди.

Йигирма икки ёшида, ниҳоят, Генри онасининг кўнглини хира қилувчи васийлигидан халос бўлди. У тузукроқ бир қизга уйланмоқчи бўлди. Матильда де Вайсвейдлер унинг қалин дўстининг синглиси эди. Генри уни бир кўришдаёқ севиб қолди ва минг машаққат билан қиз томоннинг никоҳга розилигини олди.

У тиббиёт бўйича таҳсил кўрган эди, ўқишни битирганидан кейин турли-туман илмий тадқиқотлар билан шуғулланди, кейинчалик эса илмий ишни яхтасида Африка соҳиллари бўйлаб кўнгилочар сафарлар билан қўшиб олиб борди.

Кейинчалик Генри автомобилларга қизиқиб қолди. Ҳолбуки, машина ҳайдаш-ни 1894 йилдаёқ ўрганиб олган эди. Унинг машинага қизиқиши шу даражада зўрайиб кетдики, натижада барон ўзининг пулига Францияда автомобиль ишлаб чиқарувчи биринчи заводни қурди. Бироқ бу корхона анча омадсиз чиқди — 30 йилларнинг охирида Генри вайрон бўлиб бораётган автозаводдаги бир ярим минг ишчи ўрнини сақлаб қолиш учун анча-мунча пул сарфлашга мажбур бўлди.

У янги болалар касалхоналари қурилишига ҳам, сутли овқатлар пишириб, бепул тарқатадиган ошхоналар қурилишига, педиатрия соҳасидаги тадқиқотларига ҳам жуда катта миқдорда пул сарфлади. Ҳали аср бошидаёқ Генри Сен-Денида махсус завод қуриб, рақни даволаш учун радиий ишлаб чиқаришни йўлга қўйди. Тўғри, биринчи жаҳон уруши вақтида корхонани сувости кемалари учун асбоб-ускуналар тайёрлаб берадиган заводга айлантиришга тўғри келди.

Ёш Ротшильд бобоси, отаси ва амакиси Артур томонидан йиғилган жуда бой китоблар коллекциясига ворис бўлди. Кейинчалик у Франциянинг Миллий кутубхонасига 6 мингдан ортиқ жуда нодир ва ноёб китобларни тўхфа қилди.

Барон нафақат ашаддий китобсевар одам эди, балки у ўзи ҳам ёзишга уннаб кўрган. Маблағи етарли бўлгани учун у ўз ҳисобидан дўстлари учун ёшларга аталган сафарномаларни чоп этган. 1898 йилда тиббиёт соҳасидаги таҳсилни тугатгач, Генри яна катта жўшқинлик билан қўлига қалам олди. 1906 йилда у бир пардали пьесасини чоп этади. Бу пьеса уч ой мобайнида Париж саҳнасида тушмай ўйналади. Унинг биринчи чинакам комедияси 1909 йилда саҳнада қўйилган ва бу асар ҳам муаллифга муваффақият келтиради. Гарчи афишаларда Ротшильднинг фамилияси кўрсатилмаган бўлса-да, бу комедияни Парижда 117 марта, хориждаги гастролларда эса 300 марта кўрсатишади.

Албатта, “Андре Паскаль” деган тахаллус ҳеч кимни алдаёлмас эди — бу тахаллуснинг эгаси Генри Ротшильд эканини ҳамма яхши биларди. Шунга қарамай, унинг комедияси саҳна юзини кўрмоғи учун Генрига бошида нақ ўттиз саккизта пьеса ёзишга тўғри келади. Драматик асарлардан ташқари, Генри романлар, биографиялар, мемуарлар ва ҳатто филателия бўйича китоблар ҳам ёзган. Унинг асарларининг тўла библиографиясида 277 та асарнинг номи бор.

1914 йилда биринчи жаҳон уруши бошланишидан уч ой олдин бир журнал Генри Ротшильднинг Судандаги Оқ Нилга саёҳати тўғрисида ёзиб чиқди. Фотографиялардан бирида барон бегемотнинг жасади устида ўтириб, бамайлихотир сигарета чекаётгани тасвирланган. Суврат тагида берилган изоҳга қараганда Генри дўстлари билан бирга 537 та жонивор отган ва эндиликда улардан баъзиларининг терисига сомон тиқиб ясалган нусхаларини Париждаги тиббий тарих музейига соғва қилиш ниятида экан.

Ўн учинчи боб

УРУШ ВА ТИНЧЛИК

Тақдирнинг ҳамма найрангларига қарамай, Ротшильдлар ўзларининг ўтмишидаги молиявий ғалабаларидан фойдаланиб, йиғилган пул жамғармаларини ишга солиб, яшнагандан яшнаб борардилар. Аммо уларнинг тизими замирида ётган бир зиддиятли ҳақиқат шунда эдики, уларнинг “Де Ротшильд Фрер” деган банки амалда хорижий заёмлар билан ортиқ шуғулланмай қўйган эди. Бу банк оила дўстларининг маблағлари ва пулларига хизмат кўрсатишга ўтган эди.

Ротшильдлар ақл бовар қилмайдиган даражада катта маблағларга эга эдилар, улар ҳаётдан орзу қилиш мумкин бўлган неъматларнинг ҳаммасини олиб бўлишганди. Эндиликда ҳашам ва фаровонлик ичида ўсиб-улғайган банкирларнинг янги авлоди қўлга киритиши учун интиладиган ҳеч нарса қолмаган эди. Энди баронларнинг пуллари ишламай қўйган эди, уларни шунчаки бошқарар эдилар, холос.

1898 йилда Францияда бир қонун қабул қилинди. Унга кўра, биржа даллоллари ҳукуматга текширмоқ учун ўзларининг бухгалтерлик ҳужжатларини кўрсатиб турмоқлари шарт эди. Буни кўпгина хусусий банклар қилишни исташмас ва қила олмас ҳам эдилар.

Акциялар чиқариш капитализм ривожининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб қолган бир шароитда Эдуард жиянлари билан бирга тижорат ишларининг тўфонли оқимидан чиқишга қарор қилишди. Банклар содир бўлаётган воқеаларни вақтинча четдан кузатиб туришни маъқул кўришди.

Лекин энг катта ўзгаришлар Ротшильдларнинг хорижий заёмлар облигацияларига муносабатларида содир бўлди. Аваллари Ротшильдларнинг банклари молиявий ёрдамга муҳтож бўлган ҳукуматларга хизматларини ўзлари таклиф қилишган бўлса, 1910 йилдан бошлаб бу ишни йирик-йирик депозит банклари амалга ошира бошладди. Шунинг учун ҳам Ротшильдлар бутун диққат-этиборларини саноатга харжлаб, сармояларини бошқаришга қаратдилар. Даромад олиш жараёни ўз-ўзича уларни кўп ҳам ташвишга солмас эди, баронларни фақат даромадларни тақсимлаш дақиқаларигина қизиқтирар эди, холос. Айни чоқда оилавий банк илтифот кўрсатиб, хорижий ҳукуматлар, тождор зотлар, қадимий зодагон хонадонлар ва йирик капиталистларнинг заёмлари билан шуғулланишга даъват этарди. Бу мижозларнинг кўпчилиги бир неча авлодларнинг ҳаёти мобайнида Ротшильдларнинг хизматидан фойдаланиб келишганди.

“Де Ротшильд Фрер” банкининг ишидаги асосий принцип — ҳисобни дарҳол ёпа билиш қобилияти эди.

Яъни мижознинг биринчи талаби биланоқ банк унинг ҳисобидаги рақамларни нақд пулга айлантириб бериш имконига эга бўлмоғи керак эди. Бу банкка шунанча мустаҳкам обрў келтирар эдики, бунақа обрў Франциянинг бошқа биронта ҳам молиявий муассасасида йўқ эди. Биргина чек дафтарчасининг кўринишиёқ унинг эгасига нисбатан атрофдагиларда беихтиёр чуқур ҳурмат-эҳтиром уйғонарди. Бундан ташқари Англия Банкидан Француз Банкига ва, аксинча, маблағни кўчиришда Ротшильдларнинг Париждаги банки энг яхши восита бўлиб қолмоқда эди. Британияликлар ҳатто келгусидаги молиявий тadbирлари учун Лафит кўчасидаги банкда бир неча миқдор олтин заҳираларини ҳам сақлардилар.

Ротшильдлар мамлакатдаги энг ишончли банк муассасасининг хўжайини эдилар. Оғир вақтларда ҳеч иккиланмай бу банкка ишонса бўларди. Иқтисодий таъсирнинг бой берилгани ўз ўрнини янгидан қўлга киритилган маънавий сармояни ортиғи билан қошларди.

Аммо бу ўзгаришларнинг ҳеч қайсиси Францияда яҳудийларнинг жуда қудратли молиявий тоифаси мавжуд эканини исбот қилмоқ учун Ротшильдларни рўкач қиладиган одамларни ҳижолатга солмас эди. Уларнинг тасавурида баронлар парда ортидан туриб мамлакатни бошқараётган одамлар эди, холос. Эдуард Ротшильдни улар “Франциянинг ҳақиқий қироли” ва “темир йўллар қироли” деб ҳисоблардилар. Антисемитлар ва социалистлар яҳудийлар ва протестантларга қуруқдан-қуруқ айблар тақиб, уларни Франция Банкининг Директорлар кенгаши эгаллаб олган деб ҳисоблашарди. Бунинг оқибатида мамлакатнинг миллий бойликла-

рини бошқаришда католиклар яқинлаштирилмай қўйилган эди, ҳолбуки католиклар Франция аҳолисининг кўпчилик қисмини ташкил қиларди.

Эдуард эса ўзини мутлақо Франциянинг ҳукмдори деб ҳисобламас эди, у мамлакатни бошқаришдан кўра кўпроқ ундаги сиёсий ўзгаришларга мослашиши билан шуғулланишга мажбур бўларди. Барон 1913 йилда Пуанкаренинг республика президенти қилиб сайланганидан сира ҳам мамнун эмас эди, аммо буни ўзгартириш қўлидан келмасди.

Ротшильдлар ҳар доимгидек, Оврўпада тинчлик тарафдорлари сифатида иш юритдилар. Аммо уруш муқаррар тарзда Франция чегараларига яқинлашиб келмоқда эди ва бунга ҳалақит беришнинг иложи йўқ эди. 1911 йилдаёқ Марокашга ким эгалик қилади деган масала Франция билан Германия ўртасидаги уруш чиқиб кетишига сал қолди. Ўшанда Эдуард Лондондаги қариндошларига ёзган мактубида Британиянинг Француз республикасига иттифоқдош эканидан мамнун эканини билдирган эди. Ротшильдлар ҳаммаша ўз халқининг ватанпарварлари бўлиб келишган ва шунга қарамай уруш бошланиб қолса, инглиз ҳамда француз байроқлари остида ҳаракат қилишган.

Маълумки, 1914 йилнинг августига қадар Оврўпа турли-туман иттифоқлар тўри билан қопланиб бўлган эди. Бу иттифоқлар томонларнинг кейинги хатти-ҳаракатини белгилаб борар эди. Масалан, бу битимларга кўра, Германия билан Австро-Венгрия фронт чизигининг бир томонида бўлса, Франция, Англия ва Россия бошқа томонида эди. Бош штабларда тузилган ҳужум режаларининг устини чанг қоплай бошлади. Ҳамма нарса аллақачон урушга тахт қилиб қўйилган эди, фақат душмanning томоғидан гиппа олиш учун бирор бир баҳонани топиш керак эди, холос.

1914 йилнинг 28 июнида у серб террорчиси Австрия тахтининг вориси эрцгерцог Франц-Фердинандни ўлдиради. Бир ойдан кейин Австрия-Венгрия Сербияга ҳужум қилади, бироқ бу маҳаллий можаро бир зумда жаҳон урушига айланиб кетади: 1 августда Германия Россияга уруш эълон қилади, 3 августда эса Францияга қарши уруш бошланади. Ўша куннинг ўзида Британия Германияга уруш эълон қилади. Шу тарзда умумий қирғин бошланиб кетади.

3 август кuni кеққурун француз ҳукумати фавқулодда махфий бир вазиятда “Де Ротшильд Фрер” банкдан илтимос қилиб, Қўшма Штатлардан юз миллион доллар қарз олиб беришни сўрайди. Бу пулларнинг бир қисмини Америкадан олинadиган хомашё тўловиға сарфлаш режалаштирилган, қолганидан эса олтиннинг эҳтиёт заҳирасини бунёд этишда фойдаланиш кўзда тутилган эди.

Эдуард Ротшильд Нью-Йоркдаги Ж.П.Морган билан боғланади ва француз ҳукуматининг қафолати бўйича пулни банкнинг Париж бўлимига ўтказишни илтимос қилади. Аммо бирданига шунча пулни олиш унга иш эмас экан — америкаликлар бир-бирини қириб ётган Оврўпага шунча тиллони ўтказиб қўядиган анойилардан эмас эди. Уларнинг ўзи Оврўпадан Америкага олтин оқиб келишини кутишарди. Моргандан тайинли бир жавоб ололмагач, орадан бир неча кун ўтказиб, Ротшильд яна такроран илтимос қилади. Энди сўраётган пул миқдорини ўн миллионча туширишади, бу пулнинг ҳаммасини тўлалигича АҚШнинг ўзида сарфламоқчи экани айтилади, бу гал олтин масаласидан оғиз очилмайди. Энди иш, албатта, осонлашган эди. Бундан ташқари, Морганлар бош тортишга ортиқ имкониятлари йўқ эди — Қўшма Штатларнинг Париждаги элчисига зудлик билан франк зарур бўлиб қолганди. — элчихона қўққисдан бошланган уруш туфайли Францияда ушланиб қолган Америка туристларини пул билан таъминламоғи зарур эди. Улар айни вақтда Вашингтондаги Француз элчихонасига зудлик билан зарур миқдорда доллар етказиб беришган эди. Тарғибот мақсадлари учун шунинг ўзи кифоя эди. Бу ҳам етмагандай, Морган француз ҳукуматининг вакили бўлиш масъулиятини зиммасига олишини эълон қилишга мажбур бўлди. Бу вакил нафақат бояги қарзни олиш ва тарқатиш вазифасини бажарар эди, балки АҚШ билан Франция ўртасидаги савдо-сотиқни ҳам амалга оширарди.

Худди ана шу ерда энг қизиги бошланди. Франция жуда-жуда Америка долларига эҳтиёжманд эди, лекин давлат қафолатининг далили сифатида олаётган қарзи миқдорида акциялар беролмас эди. Ҳолбуки, АҚШда бу қарз олишнинг мажбу-

рий шарт эди. Морган эса кафолат сифатида Франция ҳукумати аъзоларининг имзосини қабул қилишдан бош тортди ва қарз масаласи осмонда муаллақ бўлиб қолди. Шунда молия вазирлиги бу вазифадан қутулиш чорасини топди — қарзни мамлакат ҳукумати эмас, Ротшильдлар банки олади. 1915 йилнинг эсида Морган Нью-Йоркда Америка темир йўлларининг ўз вақтида Париж биржасида сотилган акциялари юзасидан қарз беришга рози бўлди. Номига қарз “Де Ротшильд Фреф” банкига берилган эди, амалда эса пул тўғридан-тўғри молия вазирлигига жўнатилиди. Э. Ротшильд салмоқли чўтал олди. Оқибатда, қарзнинг умумий миқдори қирқ миллион доллардан ортиб кетди.

Бу жуда ҳам ноёб воқеа бўлган эди. Оилавий ривоятда айтилишича, Морган француз ҳукуматиغا ишонмаган, қафолатномага ҳукумат аъзолари имзо чекишини ҳоқламаган, балки шахсан Ротшильднинг ўзи имзо чекишини талаб қилган. Антисемитлар эса бу воқеаларнинг тагига етмай, Пуанкаре яҳудийларга халқ ҳисобидан яна бир карра катта маблағни совға қилди, деб жар солишган.

1914 йилнинг сентябр бошларида Ротшильдларнинг бош идораси ҳукумат билан бирга Бордога кўчиб ўтди — немислар Парижга жуда яқинлашиб қолган эди. Эдуард Англияга йўлланган мактубларида афсус-надомат билан воқеаларнинг бундай тус олишини олдиндан кўра олмадим деб шикоят қилади. Гарчи Лафит кўчасидаги банк ишлашда давом этаяётган бўлса-да, олмон қўшинларининг шиддатли ҳужуми натижасида Ротшильдлар Шимолий темир йўллар устидан ўз назоратини йўқотиб қўйишди.

Эдуард кеча-ю кундуз тинмай ишлаб, Лондонга француз давлат заёмлари чиқаришга тайёргарлик кўрмоқда эди. Бу вақтларга келганда барон эллик тўрт ёшга кирган ва аллақачон армия ёшидан ўтган эди. Аммо унинг жияни Роберт Бош штаб ихтиёрида хизмат қилар, Жимми эса фронтда мардларча жанг қиларди. Бир мунча вақт ўтгандан кейин унинг ёнига Морис ҳам қўшилди.

Уруш Англиядаги Ротшильдларга даҳл қилмади — улар Ла-Манш туфайли ва дунёдаги энг яхши қўшиннинг найзалари билан ишончли тарзда ҳимояланган эдилар. Аммо қавмнинг Британиядаги тармоғи Франциядаги қариндош-уруғларига фаол ёрдам беришар эди. Улар Англияда француз облигацияларини чиқаришга ёрдам беришга ва Лафит кўчасидаги муассаса инглиз пулини сўриб олиш ишларини бошлаб юборди.

1915 йилнинг августда уруш бошланганидан кейин роппа-роса ўн икки ой ўтгач, Эдуард Британиядаги Ротшильдларга ёзган мактубида Франциянинг аянчли аҳволини шундай тасвирлайди: “Мамлакатнинг энг бой қисми ҳали ҳам немислар қўли остида. Ўз юртларининг ватанпарварлари сифатида бизнинг бурчимиз — бизнинг ихтиёримизда бўлган ҳамма нарсани ва хориждан олишимиз мумкин бўлган нарсаларнинг барини француз ҳукуматининг қўлига топширмоқдир. Сизнинг халқингиз билан биз жанг майдонида бирлашиб, ўз ҳамёнларимизни ҳам бирлаштирмоғимиз керак.

Келажакка умид билан қарамоқ учун асос кам эди.

Шимолдаги конларидан жудо бўлган Франция Англиядан миллионлаб тонна кўмир сотиб олишга мажбур эди. Ҳолбуки, бу вақтда Олмон оккупацион ҳукмдорлари Ротшильдлар томонидан қурилган Шимолий темир йўлни зўр бериб эксплуатация қилишмоқда, босиб олинган ерларни талашда роса фойдаланишмоқда эдилар.

Эдуард фронт орқасида озми-кўпми муваффақиятли тарзда иш олиб борар экан, унинг жияни Роберт фронтда катта жонбозликлар кўрсатди. У лейтенант унвонида сафарбар қилинганди, уни мардлиги учун икки марта буйруқда қайд қилдилар ва бош штаб қошида таржимон қилиб тайинладилар. Унинг отасидан мерос қолган қасри ҳарбий госпиталга айлантирилган, хотини эса ҳамшира бўлиб хизмат қиларди.

Уруш бошланганда Жеймс Муқаддас Заминда эди. У Яҳудийлар батальонини тузишга ёрдам берди. Бу батальон Қуддуси шарифни ва Дамашқни турк армиясидан ҳимоя қилишда катта жасоратлар кўрсатди.

Хатто Генри ҳам ёши ўтинқираб қолганига, тоши оғирлигига ва бир қатор сурункали хасталикларига қарамай, катта лейтенант унвонида тиббиёт корпусига

ёзилди. Аммо у тиф касалини юктириб олди ва армия хизматини тарк этишга мажбур бўлди. Шунда Генри ҳарбий госпиталлардан бирига молиявий ёрдам кўрсатиб турди ва ҳатто бир неча муддат унда ҳарбий врач бўлиб хизмат қилди ҳам. Унинг хотини ҳамширалик қиларди, аммо маҳаллий антисемитлар бу фидокор аёлни ҳар томондан турткилаб ҳолига қўйишмади. Унинг учун ҳатто яҳудий ҳамширалар киймоғи керак бўлган махсус либос ҳам ўйлаб топишди. Бу либос католикларникидан бўйнидаги дур маржон билан ажралиб турарди.

Бундан ташқари оила ҳам антисемитлар ҳамласидан четда қолгани йўқ. “Ля Либр Пароль” саҳифаларида баронларни Германияга стратегик материалларни топишда айблашди. Уларнинг фикрича, бу урушнинг чўзилишига сабаб бўлган эмиш. Газета “Ле Никель” компанияси Янги Каледонияда қазиб олинadиган қимматли маъданни немисларнинг қурол заводига сотади, деб ёзди. Ротшильдлар бу компания фаолиятини бошқаришга жисмонан ҳеч қандай имкониятга эга эмаслиги журналистларни тариқча ҳам ҳижолатга солмади.

Бу орада ишлар ўз навбати билан кетиб борарди. Август Бельмонт ҳали ҳам аввалгидек Ротшильдларнинг Америкадаги маънафатини ҳимоя қилар ва Эдуард у билан ҳар куни алоқа боғлаб турарди. Қавм Нью-Йорк темир йўллари акцияларига ва бу шаҳарда метро қураётган компания акцияларига жада катта маблағ сарфлади, Бельмонт Эдуардни бўлаётган ҳамма воқеалардан хабардор қилиб турарди. Натижада 1917 йилда АҚШ урушга иштирок эта бошлаганда Ротшильдлар Қўшма Штатлар ғазнаси чиқарган ҳарбий заёмда қатнашишга тайёр эдилар.

Уруш кўп нарсаларни ўзгартириб юборди. Бир вақтлар кекса Жеймс замоналарида франк тилла баҳосида юрарди, энди эса унинг қиймати тушиб кетди. Франциянинг миллий валютаси мададга муҳтож бўлиб қолди. Қирқ йилдан ортиқроқ вақт мобайнида франкни дуненинг исталган мамлакатида бажонидил қабул қилишарди, энди эса франкка ачиниб қарардилар, холос. Қиммати эндиликда тушиб кетган қимматбаҳо пулларда ифодаланувчи одамларнинг жамғармалари кулга айланиб қолган эди.

Шунинг учун ҳам 1918 йилнинг ноябрида янграган музаффарият садолари Эдуард Ротшильд учун қиймат қойим бўлганидан хабар берувчи карнай садосидек эпитилди. Пуо бозорининг долғали денгизи ҳатто, Ротшильдлар империясидек бақувват кемани ҳам ағдариб юборгудек бўлиб таҳдид солмоқда эди.

Таваккалчилик ҳамisha капитализмнинг узвий қисми бўлиб келган. Лекин шунга қарамай, банкир янги гоёларни қийинчилик билан қабул қиладиган бўлиб қолди, у энди ўз миждозларига қандай иш юритса тўғри иш қилган бўлади, деган масалада ҳам тузукроқ маслаҳат беролмайдиган бўлиб қолган эди. Рақобатчилар эса мудраётгани йўқ. “Де Ротшилд Фрер” компанияси бир жойда депсиниб турар экан, улар ўз юртлари — Франциядаги саноатга сарфлаётган инвестициялари ҳажмини кенгайтириб, хориждаги янги бозорларни борган сари кўпроқ эгалламоқда эдилар.

Вужудга келган вазиятдан қутилишнинг энг оддий йўли оилавий бизнес масалалари билан бошни қотирмаслик эди. Бу гап биринчи бўлиб Мориснинг миясига келди. У ўз кучига ишонадиган йигит эди, шунинг учун ҳозирча Ротшильдларнинг биронтасининг ҳам калласига келмаган ишни қилишга — парламент депутати бўлишга жаҳд қилди. Урушгача Морис анча беғам бир тарзда ҳаёт кечирган — у Оврўпанинг энг яхши курортларида дам олар, отларини совутар, Ҳиндистонда йўлбарс овлар эди. Бу машғулотларнинг орасида эса Парижнинг энг соҳибжамол ва қимматбаҳо аёллари билан кўнгилхушлик қиларди.

Биринчи жаҳон уруши тамом бўлди ва қариндошлар — эндиликда уларнинг қаторида хотини ҳам бор эди — Морисни бирон бир жиддийроқ, салмоқлироқ иш билан шуғулланишга кўндиришди. Аммо барон ёқтирган луғатлар ичида “иш” деган сўз йўқ экан, шекилли, у бир неча муддат ўйланиб юриб, ўзига янги қимматбаҳо эрмак топди — бу сиёсат эди.

1919 йилда Морис омади чопиб, Пиреней этакларидаги қишлоқ сайлов округидан депутат қилиб сайланади. Унинг сайлов олди шиори “Ротшильдлар номи — менинг тебранмас заминимдир” деган ибора бўлди. “Миллий блок” деб аталган ўнг марказнинг депутати бўлган эди.

Ўн тўртинчи боб

ФРАНКНИ ҚУТҚАРИШ

ХІХ асрда қоядек мустаҳкам эди. Шунинг учун Ротшильд унинг барқарорлиги учун ташвиш чекишга ҳожат йўқ эди. “Улуғ баронлар” замонида валютанинг тебраниши шу қадар арзимас эдики, бу фақат профессионал молиячиларнигина ҳаяжонга соларди, холос. Ҳатто, Альфонс даврида ҳам, Эдуард бошқарувининг дастлабки йилларида ҳам франк энг барқарор пул бирликлари қаторида турарди.

Биринчи жаҳон уруши оловларида Франция ишга лаёқатли эркакларнинг ўн фоизини йўқотди. Унинг тарихидаги биронта ҳам тўқнашув шунчалик кўп одамнинг ёстигини қуритгани йўқ эди. Жанг майдонига айлантирилган унумдор ерлар ишловга ярамай қолди. Товарларнинг етишмаслиги, энг зарур озиқ-овқат маҳсулотларининг тақчиллиги ҳамма нарсанинг нарх-навосини мислсиз тарзда ошириб юборди.

Натижада 1818 йилга келиб, франк харид қувватининг учдан бир қисмини йўқотди; у ҳали бозорда бир амаллаб кўришиб турган бўлса, бунинг боиси — Буюк Британия билан АҚШнинг кўрсатган ёрдамидан. Уруш пайтида ўсиб кетган мамлакат қарзи ақл бовар қилмайдиган даражага етмоғи мумкин эди, ҳолбуки мамлакатга вайрон бўлган хўжаликни тиклаш учун яна пул керак эди. Ҳукумат ҳамма умидини оломонлар тўлаши керак бўлган тавон пулига тиккан эди. “Бошлар ҳаммаси учун товон тўлайди”.

Бу орада итифоқчилар Францияга кўмаклашамиз деб ўлиб-тирилаётганлари ҳам йўқ эди; французларнинг ўзлари асосий муаммоларини ҳал қилиб бўлганидан кейингина, улар ёрдам қўлини узатишга рози эдилар. Қурулдош дўстларидан тузукроқ ёрдам бўлмаслигига ишончлари комил бўлгандан кейин, 1924 йилда француз ҳукумати яна хусусий одамларнинг ёрдамига сиғинишга мажбур бўлди. Франкни қутқариш учун долларда қарз олмоқ мақсадида Морганга мурожаат қилиш таклиф қилинди. Ротшильдлар яна ўртада турган франкнинг қадри кўтарила бошлади ва баронлар курснинг ошиши туфайли дурустгина даромад оладиган бўлишди. Ротшильдларнинг Венадаги банклари ҳам Австро-Венгрия империяси парчаланиб кетганидан сўнг ҳалокатли аҳволга тушиб қолган эди. Франкнинг кўтарилиши Ротшильдларга ўз банкларини қутқариб қолишга ҳам имкон берди. Кўп ўтмай франк ўзининг урушдан аввалги қимматининг бешдан бирига қадар кўтарилди.

Инглиз ва Америка молиячиларининг бир нарсага ишончлари комил эди: француз ҳукумати ўз мамлакатидagi инфляцияни жиловлаб олмагунча, бу юртнинг иқтисодиётига ҳар қанча маблағ сарфлама, ҳаммаси беҳуда кетади. Фақат молиявий сиёсат қаттиққўллик билан юритилгандагина, франкнинг қимматини тиклаш мумкин эди. 1926 йил майда йирик банкирларнинг молия министрлигининг мансабдорлари билан учрашувида Эдуард Ротшильд ҳали сон жиҳатдан унча кўп бўлмаган инвесторларга темир кафолатлар бериш зарурлигига йиғилганларни ишонтира олди. Бу — бозордаги ваҳиманинг олдини олмоғи керак эди, акс ҳолда, бунақа ваҳима нималарга олиб келишини ҳеч ким айтиб беролмасди.

Франк учун жанг давом этмоқда эди. Барон франкнинг қимматини урушдан аввалги даражага кўтариш талаби билан чиқди. Франция миллий банкининг раиси Эмиль Моро эса франкнинг курсини ҳозирги даражада ушлаб туришни таклиф қилди, уни олтин билан таъминлаб, шу даражада туриб қолишга эришмоқ керак, деди у. Банкларнинг ўзлари ўртасида юзага келган ихтилоф масалани янада чигаллаштириб юборди. Қолаверса, янги банкирлар Морони қувватлаб чиқди ва Ротшильдларнинг молиявий сиёсатининг рақиблари сони кўпайди. Бароннинг нега Морога қарши чиқаётганининг сабаби унча мураккаб эмас эди — у франк курсининг кўтарилишидан фойдаланиб, даромад кўрмоқчи эди. Франция банкининг раиси бундан воқиф бўлиши биланоқ, дарҳол қарши тадбирлар кўрди — у инглиз фунтининг келиш йўлини қирқиб қўйди — Ротшильд айни ана шу инглиз фунтига франкларни харид қиларди. Моронинг фикрига қараганда, Эдуард ўз фикрига, ўз гоёларига эга бўлмаган одам эди; ундан бирор муаммо бўйича фикр айтишини

илтимос қилишса, у масаланинг муҳокамасини, албатта, эртанги кунга қолдирар ва эртасига эрталаб хизматчилари тайёрлаб берган жавоб билан келарди.

1928 йилга келиб ҳукумат мамлакат иқтисодийетини анчагина барқарорлаштиришга муваффақ бўлди. Бош вазир Пуанкаре узоқ ўйланишлардан кейин Эмиль Морнинг фикрига қўшилди ва миллий валюта курсини бир нуқтага тўхтатди. Янги франк олтмиш беш миллиграмм олтинга мувофиқ келар эди. Бу унинг урушдан аввалги қимматини бешдан бирини ташкил қилар эди. Ротшильд пул ислоҳотини жуда совуқ қарши олди — ислоҳот унинг банклар дунёсидаги ҳукмронлигига чек қўяр эди. Аммо чорасиз вазиятлар бўлмайди. Шунинг учун Ротшильдлар унчалик қайғуриб ҳам ўтиришмади — улар ўз манфаатларининг марказини аллақачон бошқа соҳаларга кўчириб қўйишган эдилар. Улардан бўшаган жойларни янги банкирлар эгаллашди. Лекин булар ҳам баронлар томонидан XIX асрнинг биринчи ярмидаёқ ўтилган йўлдан боришди.

Ротшильдлар ҳеч қачон бошқалардан ажралиб қолган эмас. Уруш тугаши биланок, улар Морганнинг ёрдамида облигация чиқардилар — уни сотишдан келган даромад “Компани дю Нор”ни тиклашга сарф бўлди. Қолаверса, улар “Интербарс Рапид Трэнзит” компаниясининг акцияларини сотиб олишди — бу компания Нью-Йоркда метрополитен қурмоқда эди. Тўғри, кейинчалик мэрия метрода кира ҳақининг ўсишини чеклаб қўйди, бу эса акцияларнинг хусусий эгаларига жуда қаттиқ зарба бўлди. Компанияни бошқариш тез орада бошқаларга ишониб топшириб қўйилди, кейин эса, у мусодара қилинди. Ротшильдларнинг бошига тушган нохушликлар биргина Нью-Йорк метроси билан чеклангани йўқ. Францияда ҳам ҳукумат темир йўлларда кира ҳақини минимал даражада сақлаш тадбирларини кўришга интила бошлади.

Аммо ҳар бир ёмонлик ортида бир яхшилик ҳам бўлади. Ленин Россияда НЭПнинг жорий қилинишини эълон қилди. 1924 йилнинг ноябрида Эдуард Москвадан телеграмма олди. Давлат тасарруфидаги “Инпрабанк” унга янги шўро Россияси билан муносабатларини тиклашни таклиф қилиб, Лафит кўчасидаги банкда миқдори бир миллионгача бўлган депозит омонатни сақлаб беришни илтимос қилибди. Аммо барон большевикларга ҳозир юзага келган молиявий шароит туфайли унинг банки бу пулларни вақтинча қабул қилолмайди, деб жавоб беради.

Эдуард кучли шахс эди. Париж биржасида унинг номи баланд юрарди. Ротшильдлар аввалгидек ўз обрў-эътиборларидан унумли фойдаланишда давом этмоқда эдилар. Эндиликда эса чиндан ҳам уларнинг ҳурмат-эътибори реал ишларидан анча ўзиб кетганди.

20-йилларнинг ўрталарида Эдуард ҳокимиятни эндиликда иш бўйича унга шерик бўлиб қолган Роберт билан баҳам кўришга қарор қилди.

Эдмон эса аллақачон анча мункиллаб қолган эди, у оила бизнесида фаол иштирок этолмасди. У ҳатто Фаластиндаги ишларга қатнашишга ҳам ожизлик қилиб қолганди. У ҳамма ишларни ўғли Жеймсга топшириб, ўзи паришга қайтиб келди. Бу ерда Эдмон биология, физика ва химия институтига асос солди, унинг ректори Нобел мукофотининг лаурияти Жан Перэн бўлди. Бу илмий муассаса шу пайтгача Оврўпо ва Америкада яратилган институтларнинг кўпини орқада қолдириб кетди.

Замона унча енгил замоналардан эмасди. Содир бўлаётган воқеалардан ёлғиз толмас Морисгина мамнундек кўринарди. У парламент аъзоси бўлганидан ҳаминша партадош ўртоқларининг қуршовида эди. Жюли холанинг дангиллама қасри Ла-Маншнинг иккала соҳилида келадиган сиёсатчилар учун ҳам, нафис санъатлар Академиясининг аъзолари учун ҳам, олий табақа вакиллари учун ҳам, шунчаки соҳибжамол аёллар учун ҳам ҳаминша очиқ эди. Бундан мамнун Морис бу турфа хил оломонга рожадек раислик қилар эди. Аммо пойтахтда яшай туриб, ўзининг овлоқдаги вилеятини буткул унутиб қўйди. Сайловчилар машҳур хонадоннинг фарзандидан кўп нарса кутган эдилар, бироқ кутганларининг ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Сайловдан кейин улар ўз депутатларини деярли кўрганлари йўқ — мандатини олиши биланок унинг сайловчиларга қизиқиши ўтди-кетди. Натижада 1924-йилдаги сайловда Морис Ротмилад қайта сайланади.

Воқеаларнинг бундай тус олиши баронни ҳайрон қолдирди, ҳайрон қолдирди-ю, лекин чўчита олмади. Бошқа қишлоқ сайлов округида — От-Алпда (ҳамма мам-

лакатнинг жанубида жойлашган эди) кутилмаганда депутат қазо қилиб қолди ва янги сайлов тайинланди. Ротмилад социалистлар томонидан қўйилган номзодни ортда қолдириб, сайловда енгиб чиқди. Лекин кутилмаганда жанжал рўй берди. Баронни парламентдаги ўрнини сотиб олгансан деб айблашди.

Тафтиш вақтида социалистлар Мориснинг 1919 йил сайловдаги ғалабасига ғалати кўринади, деб даъво қилинди. Унинг ғалатилиги шунда эдики, сайловларга уч ҳафта қолганида ҳам у ҳали ўзининг сайловчиларидан камдан-кам одамга маълум эди. Янги сайловларда шу аҳвол такрорланди, фақат бу гал Ротшильдга “округ билан танишишга” пул ёрдам берди, холос. Парламент комиссияси жавобида социалистларнинг айбловларини тасдиқлади. Ўз округида сайловларга жуда оз қолган бир дамда Ротшильд ёнғиндан ҳимоя қилувчи кўнгилли ўт ўчирувчилар командасига 5 минг франк совға қилган экан, урушда ҳалок бўлганлар хотирасига ҳайкал ўрнатишга минг франк берилди. Яна 500 франкни жамоатчилик нон-войхонасига тухфа этибди. Бундан ташқари, кегелбанга ва қишлоқ байрамига ҳам ярим минг франкдан пул харжланган. Маҳаллий мактабнинг эҳтиёжларини ҳам бирон минг франкка баҳолаган. Буларнинг барини, албатта, оддий харидор ишлари ўрнида қабул қилса бўлаверади. Лекин бир факт ишнинг белига тепди. Бу ҳар қандай одамни ҳам ғазаблантирадиган факт эди — Ротшильднинг сайлов штаби 500 кишининг номига сайловга келишга даъват этиб, таклифнома юборган-да, ҳар қандай конвертнинг ичига 50 франкдан солиб қўйган. Барон бу ишларнинг қилинганини рад этмаган ва ўзини бунақа хулқ-атворида айбга қўядиган ҳеч нарса кўрмаган. “Мен вилоятга келиб, оғилда похол устида кўзи ёриган аёлга дуч келдим. Мен бу шўрликнинг аҳволини кўриб туриб, “Аввал менга овоз беринг, кейин кўраминг” дея олмасдим-ку!”

Округга социалистлардан бир депутат келиб, митинг ўтказаетганида, деҳқонлардан бири унга шундай денти: “Сиз бир соатда қилган ишингизга қараганда мессе Ротшильд беш минутда кўпроқ иш қилди. У бизга пул берди, сиз эса ҳозирча қуруқ гап сотаяпсиз, холос”.

Сайловчиларни сотиб олиш ҳақидаги масала кўпчилик ўртасида шов-шув бўлиб кетди. Морис ошкора тафтиш ўтказилишини талаб қилди. У ўзига қарши олға сурилган сайловларнинг ҳаммасини ўрганиб чиқмоғи керак ва уларни злуорт олдида ошкора рад этмоғи учун имконга эга бўлмоғи шарт. Ҳолбуки, сайловлар социалистлар натижасини жимгина бекор қилиб қўймоқчи эдилар. Палата Бароннинг илтимосини инobatта олди, лекин барибир, охир-пировардида барон мандатдан маҳрум бўлди.

Бироқ орадан бир неча кун ўтгач, Морис парламентга яна қайтди — сайловчилар ҳамжиҳатлик билан яна унга овоз беришди. У 1928 йилдаги сайловларда ҳам ғолиб чиқди. Бу вақт ичида унинг саъй-ҳаракати билан От-Альпда янги мактаб бино бўлди ва ветеринария муолажахонаси ишга тушди. Деҳқонлар депутат танлашда адашган эканлар.

Ўн бешинчи боб

ДЕПРЕССИЯ ОЛДИДА

Мориснинг хотини Ноеми Халфен 1920-йилнинг 30 сентябрида ўғил туғиб берди. Унинг исмини Бобосининг шарафига Эдмон деб қўйишди. Фаройиб эрининг бўлар-бўлмас қилиқларидан безган Ноеми ўғли билан бирга чоғроқ бир Альп қишлоғида умргузаронлик қила бошлади. Кейинчалик Эдмон онасига бу ерни энг аъло тоғ истироҳатхонасига айлантиришга ёрдам берди. Эдмонга отасидан каттагина мол-мулк мерос қолган эди. У ўзининг меҳнатсеварлиги ва тежамкорлиги билан унинг ёнига яна аллақанча молу дунё қўшди ва натижада қавмининг энг бадавлат вакилларида бири бўлиб олди.

Бошқа қариндошлари эса бойликнинг ўзига қаноат қилмас эдилар, уларга шўхрат керак эди. Барон Генри аллақачон фан доктори, олим ва автомобилчи эди, аммо камолотнинг чеки йўқ. У энди драматург бўлишга аҳд қилди. Маълум бўлдики, у танлаб олган Андре Паскал деган тажаллус уни бўлар-бўлмас хуружлардан

тузукроқ ҳимоя қилолмас экан. Унинг илк асарларидан бирини таҳлил қилар экан, шундай деб ёзади: “Наҳотки, биз шундай даражага тушиб қолдикки, кўнгилчан бир миллионернинг “аччиқ қисмати” бизнинг раҳмимизни келтириб, ҳўнг-ҳўнг йиғлашга мажбур қилади? Андре Паскал худди шундай деб ҳисоблайдиганга ўхшайди”.

Ротшильднинг пьесасида кўрсангиз, бир бадавлат, лекин саёқ одамни дўстларини шу даражага соладиларки, у шўрлик дўстларидан яшириниб, номини ўзгартириб юришга мажбур бўлади. Унга ёшгина денгизчи қиз ошику беқарор бўлиб қолади ва миллионер ҳақиқий хато қилади. Аммо танқид аёвсиз равишда пьесани қоралаб, дабдала қилади. Бундан қаттиқ озурда бўлган Генри премьерадан кейиноқ пьесани саҳнадан олдириб ташлайди.

Аммо бу бароннинг биринчи ва ягона ижодий муваффақиятсизлиги эди. 200-йиллар мобайнида, у саҳна учун муваффақият билан асарлар ёзади. Кўпинча унинг асарларининг асосий мавзусини бу ҳаётда бойлик туфайли туғиладиган муаммолар ташкил қилади.

Генри Паумжнинг Шарқий томонидан ўзи учун Шато ля Мюет қасрини қураётган экан, шу қаср томон тушган кўчани Андре Паскал деб аташади. Кўчанинг номи ҳозирга қадар ҳам сақланиб қолган.

Вақт ўтиши билан танқидчилар Генрининг асарларини мойиллик билан қарши оладиган бўлиб қолишди. Масалан, “Ле Грант Патрон” пьесасида бир истейдодли, лекин қашшоқ хирург ҳақида ҳикоя қилинади. У бир бадавлат, аммо молу дунёни елдек совурадиган аёлга уйланади. У компаниясига директор бўлди, бироқ муттаҳам бошқарувчи уни хонавайрон қилади. Аммо доктор ўзининг меҳнатларига Нобель мукофоти олади ва Фотининг фирмасини асраб қолади. Натижада, ҳаммалари муроду мақсадларига етади.

Эҳтимол, Генри Ротшильднинг энг яхши асари унинг пьесалари эмас, балки “Курраи замин бўйлаб саёҳат” деган китобдир. Худди Жюль Верннинг қаҳрамонни каби Генри ҳам ер шарини айланиб чиқади, лекин унинг сафари Жюль Верн қаҳрамонларидан фарқ қилароқ анча қулай шароитларда ўтади. Бундан ташқари, барон 80 кун эмас, 150 кун мобайнида сафар қилади. Бу китобни ёзмоқ учун Генри Ротшильдга Голливудда кўпгина юлдузлар билан суҳбатлашишга, ҳатто Чарли Чаплиннинг ўзи билан тушлик қилишга тўғри келди. Кейин у темирйўлда бутун Американи кезиб ўтиб, Нью-Йоркка етиб боради, у ердаги магазинларни кезиб чиққанидан кейин, яхтада Гаврга қайтади. Таассуфки, Генрининг бу китобини ҳамма унутиб юборган, шу жумладан, Генрининг ўзи ҳам эсидан чиқарган эди. У иккинчи жаҳон уруши вақтида хотиралар ёзишга киришгандагина, бу китобни эсга олди.

Аммо оилани чинакам шуҳрат тўлқинларига буркаган одам Генрининг ўғли Филипп бўлди. Отаси Пигал майдонида театр очганида, у бу театрнинг директори бўлди, ўзи Голливудга бориб келганидан кейин эса кинематографга қизиқиб қолди. Санъатдан ташқари ёш баронни қайиқлар мусобақалари ҳам қизиқтирар эди. Бундай мусобақаларда унинг яхтаси бир неча марта биринчи ўринни олган эди. 20-йилларнинг ўрталарига келганда ҳам у ҳали ўзининг аниқ ҳаёт йўлини танлаб ололгани йўқ эди: фифи-зифини асир этган ажойиб нарсалар бағоят кўп эди. Лекин кўпинча бўладигандек, ҳамма нарсани тасодиф ҳал қилди.

Кунлардан бирида Генри ўғлини Шато Мюто-Ротшильд қўрғонига юбориб, оилага қарашли узумзорларнинг қай аҳволда эканини кўриб келишни буюрди. Узумзорларга етиб келган Филипп шу пайтгача унинг кўнглида мудраб ётган бир иштиёқни — шароб ишлаб чиқариш иштиёқини сездми ва шу ишни бошлашга жаҳд этди. У хўжаликни замонга мослаб қайта созлади ва шунга эришдики, Ротшильдлар қавмини шарафлаган, “Мюта” шароби Бордо винолари таснифида иккинчи тоифага ўтди. Қизил шаробнинг бу нави ҳозир ҳам дунёнинг атоқли майхўрлари орасида ҳақли равишда донг таратиб келмоқда. Генри Ротшильдларнинг Бордодаги яна бир қўрғонида ҳам шароб ишлаб чиқаришни қайта тиклади ва “Шато-Лафит” навини энг яхши шароблар қаторига қайтарди.

Агар, Генри билан Филипп банк ишидан бутунлай чиқиб кетган бўлишса, Филиппнинг акаси, уруш вақтида Сербияда ҳарбий ўқувчи бўлиб хизмат қилган Жеймс Натаниэл оилавий бизнесга қайтишга аҳд қилди ва Лафит кўчасидаги кабинетни

эгаллади. 1928-йилда Жеймс ўттиз икки ёшга тўлганди, у Ротшильдларга қарашли ҳамма темир йўлларга ижарачи директор бўлди.

1924-йилда Франкфурт геттосидаги Ротшильдлар туғилиб ўсган жой зудлик билан таъмирлашга муҳтож бўлиб қолгани аён бўлди. Бунинг учун олтин баҳосида тўрт минг марка зарур эди. Эдуард бутун оила учун қутлуғ бўлган бу маскани таъмирлаш ишига Лондондаги жиянларини ҳам ҳисса қўшишга даъват қилди. Иморатни 1925-йилда таъмирлаб бўлишди. Иккинчи жаҳон урушининг охирида иттифоқчиларнинг бомбардимони вақтида, афсуски, Аншельнинг уйи Майн дарёси бўйидаги Франкфурт шаҳрининг тарихий маркази билан бирга ер юзидан буткул ғойиб бўлди.

1909-йилнинг 21 майида Эдуард билан Жермен оиласида ўғил туғилди. Унинг исмини Ги деб қўядилар. Боланинг акаси Альфонс кўричагини нотўғри операция қилганлари оқибатида вафот этганида, Ги эндигина саккиз ойлик бўлган эди. Барон Гидан муносиб ўринбосар тайёрламоқ учун қўлидан келган ҳамма ишни қилишга жазм қилди.

Эрта ёшларидан бошлабоқ, Ги бошқа болалардан ажралиб туришини ҳис қила бошлади. Унинг теварагида ўнларча хизматкорлар парвона эди, мактабга шахсий шофёри бориб-олиб келарди. Лекин Эдуард беҳисоб бойликларини кўриб, тантиқланиб кетмаслик учун ўғлини жуда қаттиқ талабчалик билан тарбияламоқчи бўлди. Гининг кун тартиби қатъий белгилаб қўйилган эди, уни деярлик ҳарбий интизом воситасида тарбиялашар эди. Бола яхши ўқимоғи ва шу билан баробар оила бизнесининг сир урсорларидан воқиф бўлиб бормоғи шарт эди. Боланинг диний тарбиясига ҳам кўп аҳамият бериларди.

Гининг илк болалиги Ферьерда ўтди. Бола сўлим боққа бутунлай мафтун бўлган эди. Боғда ҳовузлар кўп, уларда ҳар хил ғаройиб балиқлар сузиб юрарди. Ги қасрдаги сон-саноксиз йўлакларни ҳам яхши кўрарди, йўлакларда соатлаб сайр қилиб юради, сайр қилиб юрар экан, гоҳ хизматкорларнинг хоналарига, гоҳ қазноққа, гоҳ антиқа шароблар сақланадиган омборларга кириб қоларди. Немислар “Катта Берга”дан Парижга ўққа тута бошлаганида, Ги тоғалари ва жиянлари билан бирга ана шу қазноқларга яширинган.

Ги ота-онасини кам кўрарди. Деярлик ҳамма вақтини хизматкорлар даврасида ўтказар, улар кичкина хўжаликнинг турмушини қўлларидан келганича енгиллаштиромоқлари керак эди. Қасрда саксонга хизматкор бор эди, улардан элликта си боғни парвариш қиларди. Битта хизматқорни ҳар хил салатларни жуда лаззатли қилиб тайёрлагани учун сақлардилар. Эдуард бунақа истеъдодга эга бўлган одам бошқа ҳеч қанақа ишга ярамайди, деб ҳисобларди. Ги учун махсус бир инглиз аёлни ёллашган эди. Натижада бола французча гапиришидан аввал инглизчани ўрганди. Отаси гўдак билан фақат мағрур британликлар тилида гаплашарди, чунки унинг онаси Леонора Англиялик Ротшильдлардан эди.

Бегим кунлари Эдуард пешингача деразалари боққа қараган муҳташам кабинетида ёзув столининг ортида ўтирарди. Махсус чопар унга Париждан ҳар куни ҳар хил қоғозларни олиб келарди. Куннинг иккинчи ярмида, у паркдаги майсазорда хотини билан гольф ўйнарди ёхуд қасрнинг орқа томонига ўрнатилган столлар устида болалар билан бильярд ўйнарди. Баъзан қўшнилар келиб чойхўрлик қилишарди. Гининг ота-онаси ўзларининг жамоатчилик олдидagi бурчларини ҳам эсдан чиқармас эдилар, улар тез-тез Ферьернинг қишлоқ жамоасига бориб туришар, деҳқонларга пулдан ёрдам бериб туришарди. Хайри-эҳсонлар банкирларга лаззат бағишларди.

Ротшильдлар авлодма-авлод шаҳарда умргузаронлик қилишарди. Шунинг учун “қишлоқча” услубда ҳаёт кечирishi уларнинг анъанасига кирмасди. Ги чарчаш нималигини билмасдан калта иштонини кийиб олиб эртадан-кечгача майсазорда югурар ва мусаффо ўрмон ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб, кўнглига сиққанича шўхлик қиларди. Унинг турмуши фақат лицейга ўқишга кирганидан кейингина ўзгарди. Лицейга киргач, унга ҳам катталарга аталган ҳузур-ҳаловатдан баҳраманд бўлишига рухсат тегди, шу жумладан, унга Ротшильдликларнинг донғи кетган шикорларида иштирок этишга ижозат берилди — отаси Гига мўъжазгина милтиқ совға қилди. Она эса ўғлини гольф ўйнашга ўргатди.

Кўпинча энг оддий сатрлар ҳам Ги учун бутун бошли саргузаштларга айланиб

кетарди. Айниқса, сатрларда тарбиячилари ўрнига унинг ёнида отаси ё онаси бирга бўлса, шундай бўларди. Қасрнинг теварак атрофи одамзод кўл тегизмаган ўрмон билан ўралган, у ерда кўпдан-кўп қушлар, ҳатто маймунлар бўлар эди. Қўрғонда мезазор боғ ҳам бор эди. Оила Парижга кетган вақтларида ҳар куни Ротшильдлар дастурхониغا Ферьердан ҳар хил мевалар ва янги узилган сабзавот етказиб бериларди. Қасрнинг ёнида юздан ортиқ отга мўлжалланган отхона бор эди, устахоналар ишлаб турарди.

Ҳаво очиқ бўлса ҳордиқ кунлари оила Шантийига жўнарди. Бу ер ўзининг отчопари ва зотли отлари билан доврўқ солган эди. Эдуард бу ерда ўрта асрлардаги қасрларга ўхшатиб бир иморат қурди. Ги жуда тез англадики, келажакда шу қадар кўп отларнинг эгаси бўладиган одам от масаласида мукамал билимга ҳам эга бўлмоғи керак.

Парижда Сен-Флорентин кўчасидаги уйда Ги юқори қаватдаги хонада турарди. Хонанинг деразасидан Эйфель минораси кўриниб турарди. Гининг ота-оналари оқшомларни шаҳарда ўтказиб уйларига қайтиб келишганда, уларни ҳошиялик либослар кийган хизматчилар ва тарбиячилар қарши олишар ва қилган ишлардан ҳисоб бериб, янгиликларни гапириб беришарди. Ги билан унинг иккита сингилчаси ота-оналарининг ҳадеб айланиб-ўргилишларига қарши исён кўтаришмоқчи бўлишди, лекин бу ишдан ҳеч қанақа фойда чиқмади. Анча ёшлик кезларидаёқ улар ҳашам-у, безакларга тоқатсиз бўлиб ўсишди. Қизалоқлар ўсиб-улғайишганидан кейин имкони борича, ота-оналарининг кўзидан нарида яшашга ҳаракат қилишди.

Анъанага кўра, отаси Гини давлат лицейига берди. Бу ерда бола демократик тарзда таҳсил кўриши ва реал ҳаёт билан танишмоғи мумкин эди. Албатта, у лицейга автомобилда қатнар ва қаерга борса, орқасидан мулозим эргашиб юрарди. Гининг: “Менга бунақа соқчининг нима кераги бор?” деган сўроғига ғамхўр она шундай деб жавоб берарди: “Азизим, соқчи сени йўлдан урмасликлари учун керак. Сен кўчада қанақа аёллар борлигини кўргансан-а? Ким билсин, бу фоҳишаларнинг қанақа ниятлари бор экан!”

Бунақа беандиша ғамхўрлик ўспирин Ротшильднинг юрагини анча хижил қиларди. У шофёрни мактаб биносига икки даҳа етмасдан берида тўхташга кўндирди. Кундалик васийликнинг соясида юргани учун бола, афсуски, ўзини-ўзи тузукроқ эплаёлмайдиган ва ёшига нисбатан анча бўлибоброқ бўлиб қолди. Бир куни Гини мактабдан олиб келгани машина келмай қолди. Ги ўқитувчидан уйга олиб бориб қўйишини илтимос қилишга мажбур бўлди, чунки унинг ўзи йўлни тополмас эди. Дўстлари уни Бретонга денгиз бўйидаги мулкларига меҳмонга қаҳирганда, Гини кинога ҳам, ҳар хил зиёфатларга ҳам етаклаб юришга мажбур бўлишди. Уйга қайтиб келганидан кейин Ги бу воқеаларни онасига айтиб берди, онасининг аччиғи келиб, ўшандан кейин Гини бир ўзини ҳеч қаёққа юбормай қўйди. Гининг савияси анча-мунча ўртача эди. Лицейга энг яхши ўқитувчилар унинг савиясини кўтармоқ учун Ги билан машғул бўлишди. Улар ўспирин Ротшильдга дурустгина таълим беришга муваффақ бўлишди, чунки улар чиндан ҳам билимлари ўткир муаллимлар эди. Кейинчалик улардан бири иқтисодиёт вазири бўлди, иккинчи эса Ротшильдлар компаниясининг директори лавозимини эгаллади. Ўз даврининг донгдор иқтисодчиси билан бўлган бу одамнинг исми Рене Фийон эди.

Ги лицейни бакалавур даражаси билан тугатди. Бироқ ўқиш йилларини унинг хотирасидаги олтин йиллар деб аташ амримаҳол бўлса керак. Бир томондан Ги бу дунёнинг зўрлари тоифасига мансуб эди. Лекин иккинчи томонда эса, ошнаоғайнилариининг ҳаммаси аллақачон росмана эркакка ўхшаб кийинишга ўтганда ҳам Ги ҳамон калта иштон кийиб юришини қўймаган эди. Онасининг беандиша васийлиги ҳам, шубҳасиз, унинг феъли-атворида ва юриш-туришида ўз муҳрини қолдирган эди.

Ги ўн саккиз ёшга тўлганини нишонлаган куни Ле Буржсдаги аэродромга Чарльз Линдербергнинг самолёти келиб қўнди. Довюррак америкалик ёлғиз ўзи жўнгина аэропланда Атлантик океани орқали учиб ўтганди. Ги дераза олдига ўтириб олиб, усти очиқ машинада ўтирган довюррак америкалик учувчининг орқасидан келатган гурос-гурос одамларни томоша қилди. Гининг ота-онаси ўғилларига Линберг шарафига Ротшильдлар уюштирган зиёфатда қатнашишга ижозат бе-

ришди. Ги шодлигидан боши осмонга етди. Бу зиёфатда яна битта юксак рутбалик меҳмон бор эди — у республика президенти Раймон Пуанкарс эди. Ниҳоят, у ҳам банкирлар уйидаги йиғинга қатнашиш шарафига муяссар бўлди.

У пайтларда Парижда иқтисодиётни ўрганмоқ учун махсус ўқув юрти йўқ эди. Дорулфунунлар қошидаги бизнес мактаблари кейинроқ пайдо бўлди. Шунинг учун Ги Сорбоннанин, кейин эса Париж юридик институтини тугатишга мажбур бўлди.

У пайтларда Францияда мажбурий ҳарбий хизмат мавжуд эди. Ги бутун болалигини эгар устида ўтказган эди, шунинг учун, табиийки, у отлик аскарлар сафида хизмат қилмоқчи бўлди. Уни Самюрдаги чавандозлар мактабига йўллашди ва Ги у ердан катта лейтенант унвонида чиқди. Кейинчалик унинг полки маторлашган полкка айлантирилди. Бу пайтда барон истегъода эди, лекин шунга қарамай, у ҳарбий йиғинлар вақтида танахандош санъатини бажонудил ўрганди.

Аввалига ҳарбий хизмат Гига маъқул келди. Эрталаб вақтли уйқудан туришлар, узоқ масофаларга сафда юришлар, муздек совуқ сувда ювинишлар унга ғаройиб туюларди. Бироқ орадан кўп ўтмай, у яқин ўртадаги меҳмонхонадан бир хона олди. Бу ерда у бемалол овқатланмоғи ва казармага қайтишдан аввал иссиқ ваннада мириқиб чўмилмоғи мумкин эди. Дам олиш кунлари Гига машина келар ва ёш барон машинада Ферьерига жўнар эди. У ерда Ги ов қилар, дам олар, қариндош-уруғлари билан кўрган ва эшитганларини баҳам кўришарди. Якшанба куни кечқурун эса шофёр Гини ҳарбий қисмга қайтариб элтиб қўярди.

Ўн олтинчи боб

ГИНИНГ ШОГИРДЛИГИ

1931-йилнинг кузида Ги де Ротшильд Лафит кўчасидаги қасрнинг остонасидан биринчи бор хатлаб ичкарига кирди. Йиғирма икки ёшга қадам қўйганида уни балоғат ёшига етган, деб тан олишди ва оилавий бизнес ишлар билан шуғулланишга жалб қилишди. У яқиндагина армиядан қайтганди: энди эса банкка раҳбарлик қилиш санъатини ўрганмоғи керак эди. Негаки, бу бошқариш эртами-кечми, барибир, унинг қўлига ўтарди. Бу шунчаки жўн иш эмас эди. Ротшильдлар қавмининг ҳар бир тўнғич фарзанди учун бу муқаддас мажбурият эди.

20-йилларнинг охири — 30 йилларнинг боши Ротшильдлар учун энг яхши йиллар бўлгани йўқ. Уларнинг номлари ва давлатлари бутун дунёга маълум. Баронларнинг молу-мулки аниқ неча пулдан иборат экани сир сақланар эди, лекин уларнинг сайёрадаги энг бадавлат хонадан эканига камдан-кам одам шубҳа қиларди.

Ёш баронни олдиндан кўп йилларни эгаллайдиган таълим-таҳсил кутмоқда эди. Гига ғамхўрлик қилишни банкнинг катта бошқарувчисига топширишди. Бу одам кўпни кўрган, тажрибали ва билимдон одам эди. У ўзининг шогирдига эрталабки газеталарни ўқиб берар, уларда ёритилган воқеа ва ҳодисаларни шарҳлар, биржанинги ишлаш сирларидан воқиф қилар ва банк тизимининг амал қилиш йўллариини ўргатарди.

Оилавий бизнеснинг сир-у синоатларини ўрганишдаги улуғворлигининг синиқларига рўпара келарди: мана шу ишда Ротшильдлар ўз вақтида катта пул ишлаб олишар эди, лекин ҳозир бу соҳада рақобатчилар ҳаддан зиёд кўпайиб кетган; мана бу нарса яхши даромад келтиради, лекин ҳозир бу ишга қўл уриш ғоятда қалтис эди.

Фақат Парижнинг ўзида банкларнинг молиявий компаниялари бешта иморатни эгаллаб турарди. Улар бари “улуғ барон” томонидан сотиб олинган ёхуд қурилган эди. Банкнинг юраги “Катта бюро” деб аталган хонада жойлашган эди. Бу чиндан ҳам жуда катта хона бўлиб, унинг бешта деразадан муроса майдонига қараган эди. Деразалар ораллиғидаги деворлар олдида ёзув столлари қўйилган, уларнинг ёнида бир-бирларига орқа ўгириб бароннинг шериклари ўтирарди. Улар ҳар қайсиси истаса, алоҳида кабинетда ўтириши мумкин, бироқ улар бирга ўтириб ишлашни афзал кўришади — банк ишининг ўзига хослиги шунда эди.

Ҳар йили ийди мавлуд таътилига чиқиш олдидан бўладиган маросимда банк мутасаддилари ҳар битта ходимнинг қўлини қисиб, унга конверт совға қилишар-

ди. Унинг ичида шу ходим меҳнатларининг самарасига мос келадиган мукофот пулининг чеки ва кейинги йилда унинг маоши қанча бўлиши тўғрисидаги маълумотнома бўларди.

Лафит кўчасидаги 19-уйни ҳамма хоналарида паттиламлар солинган, юмшоқ қулай диванлар қўйилган, деворларга эса барқут қопланган эди. Юқори руббали хизмат учун махсус ошхона жиҳозланган бўлиб, у Наполеон III нинг онаси қиролчица Гортензиянинг услубида безатилган эди. Уз вақтида айрим хонада Жеймс Ротшильднинг ўзи овқатланган.

Ги жуда иқтидорли шогирд чиқиб қолди ва 1932 йилдаёқ Эдуард банкни бошқариш тўғрисида унинг номига ишонч қоғозини ёзиб берди. Хориждаги қариндошурулар ёш баронга мойиллик билан қарашди. Луис Фон Ротшильд Париж банкининг бошлиғига Венадан шундай деб ёзган эди: “Шак-шубҳа йўқки, сизнинг ўғлингиз бизнинг замонамизда бизнесмен бўлмоқ учун ҳамма зарур сифатларга эга”.

Парижда ишлар қулинг ўргилсин бўлса, Венадаги банкнинг аҳволи тўғрисида бундай дейиш қийин эди ва бу Лафит кўчасидаги Ротшильдларни ташвишлантirmай қўймас эди. Биринчи жаҳон уруши тамом бўлганидан кейин Оврўпа билан Американи қақшатган жаҳон иқтисодий таназулли молия соҳасига ҳам қаттиқ таъсир қилган эди. Бошқа мамлакатларга қараганда, кўпроқ жабр кўрган Франция амалда қарзларини узишга ноқобил бўлиб қолди. Уолл-стрит қулади, унинг хароблари кўпгина компанияларни босиб қолди, у ўз навбатида дунёнинг бошқа бир жаларида ваҳима туғдирди. Аммо Нью-Йорк биржаси қулаганидан сўнг бир йилдан кейин ҳам Францияда нисбатан хотиржамлик ҳукм суран эди. Франция банкининг олтин заҳираси аста-секин кўпайиб борар ва франкнинг ислохоти туфайли кучая бошлаган саноат иқтисодий таназул қаъридан чиқа бошлаганди. Жаҳон таназзули мамлакатни четлаб ўтадигандай кўринарди. Аммо шарқда мағлуб бўлган Германия билан Австрия ҳамма нарсага таҳдидли соя ташлаб турарди. Улар товонларни тўлашга қурбилари етмай ётарди. Холбуки, француз банклари ва тадбиркорларининг бу тўловдан умидлари катта эди. На илож, кўпдан маълум — ўлган сигир сут бермайди.

Хорижий банкнинг емирилиши француз иқтисодиётига қаттиқ зарба бўлиб тушмоғи мумкин эди, айниқса, бу банк Луисники бўлса... Бундай емирилиш тўловларда таназзулни туғдириши мумкин. Луис Ротшильдлар қавмининг Венадаги тармоғига мансуб бўлиб, банк бизнеси билан шуғулланувчи ва маҳаллий саноатнинг ривожига катта сармоя сарфлаган одам эди. Ротшильдларга мансуб “Ротшильди унд Зёне компанияси”дан ташқари барон Австрияда мамлакатнинг асосий молиявий институти — “Остеррай-химе Кредит-Анштальт фюр Хэндель унд Геверт” устидан ҳам назорат қиларди.

1929-йил октябрнинг бошида Уолл-стритдаги “қора-жума”га уч ҳафта қолганида Австрия ҳукумати Луисга маълум қилдики, мамлакатнинг асосий ер банки — “Боденкредит-Анштальт” жуда оғир аҳволда ва у ўз қарзларини тўлашдан ожиз. Ротшильдлардан уни “Кредит-Анштальт” билан бирлаштиришни таклиф қилишди ва Луис ҳукуматига йўқ, деб жавоб беролмади. Қолаверса, у банкларни бирлаштиришга рози бўлмай иложи йўқ эди — бунинг учун ҳатто, синган банкнинг ҳисоб-китоб дафтарларини кўздан кечиришнинг ҳожати ҳам йўқ эди.

Луис имкон қадар Австриянинг молиявий тизimini тўла ҳалокатдан сақлаб қолишга интилди. Аммо гап ер банкидагина эмас эди. Яқинда тузилган Австрия республикасининг бутун иқтисодиёти оғир дардга чалинган эди. Аммо барон қайсарлик билан буни тушунишни истамади ва ер банкини қўшиб олди, бироқ бу билан ҳукуматга ёрдам бермадигина эмас, ўзини нобуд қилишига ҳам бир баҳа қолди.

Австриядаги ҳодисалар океан ортидан таназул билан амаллаб бўлса-да, эски дунёга етиб келганидан дарак берарди. Марказий Оврўпанинг банк тизими қоғоздан ясалган ўйинчоқ уйдаи кунпая-кун бўлди. 1931-йилнинг майида “Кредит-Анштальт”ни қутқариб қолишнинг иложи йўқлиги ҳаммага маълум бўлди. Энди масала бошқачароқ турарди — энди Вена банкини қутқариб қолмоқ ва Ротшильдлар номига доғ туширмаслик учун нималар қилмоқ керак?

Матбуот Австрия ҳукуматидан иқтисодий ҳалокатга сабабчи бўлган айбдор-

ларни топиб жазолашни талаб қиларди. Луис Ротшильд боши узра булутлар борган сари юпқалаша бошлади. У ўз томонидан ҳатто Витковицедаги темир рудалари конларини ҳам гаровга қўйишга рози эди. Бу конлар бир асрдан кўпроқ вақтдан бери Ротшильдларга қарар ва банкларнинг тожидаги ҳақиқий олмос эди.

Расман қараганда, Австриядаги Ротшильдлар ўзларининг Франциядаги ва Англиядаги қариндошларига қарам эмас эдилар. Аммо Франция ва Англиядаги Ротшильдлар қариндошларининг синишига йўл қўйиб, томошабин бўлиб ўтиришлари мумкин эмас эди. Лондон ва Париждан шошилинич равишда 8 миллион долларлик қарз берилади. Бироқ Луиснинг феъл-атворини яхши билган Эдуард бу пулларнинг белгиланган мақсадларга сарфлашларини қаттиқ кузатди.

1933-йилнинг эрта баҳорида ҳали оила Парижнинг шилта қишидан қочиб, Канида истиқомат қилиб турган кезларида Эдуард Эдмонга кўнғироқ қилиб, Вена банкида юзага келган таҳдидли аҳволни муҳокама қилишни таклиф қилди. Бой тажрибага эга бўлган Эдмон Эдуардга Луис билан уришмасликни ва зинҳор-базинҳор Венага ўз хизматчиларини жўнатиб, банкнинг аҳволини текширмасликни маслаҳат берди. Бунақа ҳаракатлар Париждаги Ротшильдлар хонадонининг Австриядаги таназзулга тўғридан-тўғри аралашаётганини билдиради, холос. Эдуард бу гапга кўнди: “Австрияликларга пул ажратиб, биз қўлимиздан келган ҳамма ишни қилдик. Энди вужудга келган чигал аҳволдан қутулиш — Вена банки учун номус ишдир. Бунинг учун маблағ берганмиз, лекин улар ортиқ бир сангим ҳам ололмадилар”.

Бироқ тасарруфлар бўлсинким, Луис ҳарчанд ўзига ишонгани билан унинг тағзамини бўш эди — қўлида пичоққа илинадиган бирор маблағи қолмаган эди. У ҳеч кимнинг маслаҳатига қулоқ солмади ва ўжарлик билан ўз банкни ҳалокат сари етаклайверди. Унга ҳаражатларни камайтиришни маслаҳат беришди. У бўлса “Кредит Анштальт”га маблағ сарфлашда давом этди. Ҳолбуки, бу пулни елга совуриш билан баробар эди.

Гарчи Луис ҳукумат ва матбуот билан можароларини бир тараф қилган бўлсада, унинг қийинчиликлари энди бошланиб келмоқда эди: Шимол томонидан Австрияга нацистлар Германияси таҳдид солмоқда эди — у республикани ямламай ютмоқ учун қулай фурсат кутарди, холос. Эдуард жуда яхши англаб турибдики, Луис олиши мумкин бўлган янги қарзлар ҳам уни қутқариб қола олмапти.

1933-йилнинг декабрида ахборот хизмати Эдуардга маълум қилди: агар Австрияда ҳокимият тепасига нацистлар келиб қолса, улар “Кредит-Анштальт” банкнинг синиши сабабларини жиддий тафтиш қилишга киришадилар. Шунинг учун Луисдан оиланинг Конидаги вилласида қолиб яшаб туришини, шу ерда туриб путури етган соғлиғини бироз тиклаб олишини талаб қилишди.

* * *

Оилавий бизнесни тадқиқ қилар экан, Ги “Де Ротшильд Фрэр” анчадан бери банк сифатида иш олиб бормаи қўйганини кўриб, роса таажжубланди. Албатта, “Ротшильд Фрэр” бир неча миқдор ҳисоб эгаларига хизмат кўрсатарди ва навбатдаги давлат заёмининг облигацияларини қабул қилишга доим тайёр эди, лекин иш шу билан чегараланар эди, холос. Яхлит олганда эса муассаса жуда пўпанак босиб кетган эди. Терисига сомон тиқиб филга ўхшатиб қўйилган нусха асил филга қанча ўхшаса, бу банк ҳам нормал ишлайдиган банкка шунчалик ўхшарди.

Рост, бу ҳозирча банкнинг обрў-эътиборига унчалик таъсир кўрсатгани йўқ. Лекин, “Де Ротшильд Фрэр”ни ҳаёт тарк этиб бўлганди. Ҳатто саноатга сармоя сарфлар экан Эдуард ота-боболари қилган ишни такрорлашдан нари ўтмасди — темир йўллар, шахталар қуради, электр ва нефт ишлаб чиқаришга маблағ ажратарди. Бу бамисоли сеҳрлаб қўйилган доирага ўхшарди — ҳамма аҳволдан мамнун ва ҳеч кимнинг таваккал қилгиси келмади.

Ҳатто ана шу турғун ботқоқда ҳам аллақандай ўзгаришлар сезила бошлади. Банкда қатор юксак малакали бошқарувчилар ишга қабул қилинди. Янги олинган ходимлар Ротшильднинг аввалги ходимларига етишмаётган нарсани олиб келишди. Натижада ташкилотчилигу қобилияти билан иқтисодиётнинг турли соҳаларида ишлаш тажрибаси қўшила бошлади.

Янги келганлар авлодидаги энг порлоқ сиймо Ренэ Мейле бўлди. У кейинчалик молия вазири, сўнг мамлакатнинг бош вазири бўлди ҳамда, кўмир ва пўлат бўйича Оврўпа бирлашмасига (кейинчалик Оврўпа Иттифоқи) раҳбарлик қилди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ги яна бир бегонани бошқарувчи лавозимига ишга олади. Жорж Помпиду деган бу одам фирмадан кетгач, йиллар ўтиб, Франциянинг президенти бўлади.

Ротшильдларнинг қўлига ишга ўтмасдан аввал ўттиз уч яшар Ренэ Мейе Франциянинг давлат кенгашида хизмат қиларди. Эдуарднинг қўлига ўтгач, у Шимолий темир йўлнинг раҳбари бўлади ва Ротшильдлар қавмининг таркибига кирувчи бир қатор компанияларга раҳбарлик қилди. 1936 йилда Ренэ Мейе Халқ фронтнинг аксил капиталистик кафолатидаги ҳукумат билан музокара олиб борганида, Эдуард бу одамни ишга олиб мутлақо хато қилмаганига яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

Бу орада Ги “Компания дю Нор” да директорлар кенгашининг котиби бўлди. Бу шундай лавозим эдики, унда ишлайдиган одамнинг зиммасига юкланган вазифаларнинг тайини йўқ эди. Лекин бу лавозимда ишлаган одам ҳар хил тоифадаги одамлар билан яқиндан алоқа ўрнатиш бобида кенг имкониятларга эга бўлар ва бой тажриба орттирар эди. Бундан ташқари, отаси унга аккумулятор йиғадиган чоғроқ бир фирма совға қилди. Бу фирмада Ги ишлаб, катта даромад топгани йўқ, лекин ишлаб чиқаришни бошқариш бобида жуда катта билимга эга бўлди. 1936 йилда эса Эдуард ўғлига оила бизнесига қарашли акцияларнинг бешдан бир қисмини берди ва шу билан уни ўзининг кенжа шеригига айлантирди.

“Де Ротшильд” ҳамон қаттиқ уйқу кучоғида ётар эди. Эдуард билан Робертни энди ўзгартириб бўлмас эди, Ги эса ҳали банк ишини тубдан янгилamoқ учун ҳаддан ташқари ёшлик қиларди.

Бошланган депрессиянинг биринчи йиллари Франция ҳукумати ортиқча пулни муомаладан чиқариш ва нарх-навони вақти-вақти билан пасайтириб туриш сиёсатига амал қилиб, миллий валютанинг курсини ҳамкор белгилаб кетган даражада сақлаб туришга ҳаракат қилди. Тежамкорлик ҳар жиҳатдан рағбатлантирилди, бюджет ҳаракатлари камайтирилди, нарх-навонинг ошишига эса кескин тўсқинлик қилинарди. Албатта, булар sanoатни ривожлантиришга қулайлик туғдирмасди. Бунинг оқибатида Францияда sanoат даражаси нафақат Англия ва АҚШдан, балки урушда мағлуб бўлган Германиядан ҳам сезиларли даражада орқада қола бошлади.

Америкада эса Рузвельт долларни девальвация қилди, яъни доллар таркибидаги олтин миқдорини бироз камайтириб, бошқа хорижий валюталарга нисбатан унинг курсини туширишди ва шу йўл билан sanoатнинг кўтарилишига туртки берди. Аммо Қўшма Штатларнинг “янги курси” француз ҳукуматига илҳом бахш этгани йўқ. Натижада Франция молиявий чоҳнинг шундоққина лабига келиб қолди. Мамлакат яхшидаб бир силкиниб, ўзига келиб олиши керак эди.

Ги бу орада йигирма саккиз ёшни қоралаб қўйган эди, унга зурриёд тўғрисида ўйлаш фурсати етиб келган эди. Кунлардан бирида, Братиславада бўлган кезларида Ги қасрлардан биридаги зиёфат вақтида латофатли дилбар Алекс Шенде Коромльни учратади. Қиз барондан атига икки ёшгина кичкина эди, аммо қисқа ҳаёт давомида аллақачон бева қолиб улгурган, беш яшар қизалоғи ҳам бор эди. Ги Ротшильд кўпдан бери ўзига умр йўлдоши бўладиган ана шундай комил аёлни излаб юрарди. У бир қарашдаёқ унга ошиқу беқарор бўлиб қолганини англади. Алекснинг онаси Голдемит Ротшильд бўлса-да, қиз қадимги мажор уруғига мансуб эди. Уларнинг тўйи Парижда 1937 йилнинг охирида бўлди.

1934-йилнинг 2-ноябрида қавмнинг энг кекса вакили Эдмон нариги дунёга риҳлат этди. У саксон тўққиз ёшда эди. Умрининг охирига келиб унинг кўзлари бутунлай кўрмай қолди — уни ҳамма жойда шу ишга махсус ёлланган бир аёл бирга олиб юрарди. Барон умрининг охиригача ҳам бу дунё ишларига қизиқишини қўймади, у оила бизнесини ҳам ипидан-игнасигача суриштирарди.

Эдмоннинг вафоти анчагина муаммоларни туғдирди. Бундан анча аввал унинг ўғли, Британия фуқароси Жеймс Арман отасининг компаниясидаги бир пакет акцияларни қайтариб берган эди. Бу акцияларга тиниб-тинчимас Морис меросхўр бўлди. Шу тарзда Ротшильдлар ичидан энг қувноғи сифатида танилган Морис

сира кутилмаганда оила банки сармоясининг учдан бир қисмига хўжайин бўлиб қолди. У энди “Де Ротшильд Фрэр” га эгалик қилишда Эдуард ва Роберт билан барабар улушга эга эди. Бунда дўппини олиб қўйиб ўйлайдиган жойлари кўп эди. Эдуард билан Робертга хотинбозлиги билан ном чиқарган, парламентдаги ўрнини сотиб олган сиёсатчи сифатида тилларда дoston одам билан шерикчилик қилиш малол келарди, албатта. Шундай бўлса, баъкининг обрў-эътиборидан бутунлай путур кетарди. Бу муаммони ҳал қилишнинг бирдан бир чораси — Морисдан унинг акцияларини мўмай пулга сотиб олиш эди, холос. Аммо муросага келиш осон кечмади. Морис ҳам бунақа ишларда суяги қотиб кетган эди. Унга ёлғизгина нақд пулнинг ўзи камлик қилар эди. У ўзига бериладиган маблағнинг бир қисмини Ротшильдлар компаниясининг акциялари билан тўлашни талаб қилди. Морисга, айниқса, Мароколидаги экинзорлар жуда маъқул келиб қолди. Эдуард шу йилнинг ўзида уларнинг ривожига 80 миллион франк сарфлаган эди. Унга рад жавобини беришгач, Морис довюракларга мурожаат қилди. Катта жанжал пишиб етилиб келаётган эди — Ротшильдлар — Ротшильдлар билан судлашади. Эдуард билан Роберт Морисни шерик қилиб олишдан қатъиян бош тортишди. Улар кекса Эдмоннинг ҳаётлиги чоғидаёқ унинг ҳамма молу мулкани, шу жумладан, Мароколидаги экинзорларини ҳам бошқаришар эди, шунинг учун бир қариндошларнинг инжиқлиги туфайли буларнинг ҳаммасини қўлдан чиқариш учун бирор баҳона-ю сабаб кўрсатаётган эдилар. Уларнинг фикрича, Морисга буларнинг ўрнига мўмайгина қилиб нақд пул берса, кифоя қиларди.

Олижаноб хонадон ичидаги бу можаро 1935-йилнинг июлида бир битимни имзолаш билан хотима топди. Бу битимда Мароколидаги экинзорларнинг тақдири масаласи тилга олинмаган ва акцияларнинг кўп қисми ҳамон аввалгидек оила банкида қолажаги таъкидланган эди. Табиийки, Морис бу битимдан норози қолди. Фақат иккинчи жаҳон уруши бошланганидан кейингина ўзаро даъволарини қаноатлантириш тўғрисида узил-кесил бир тўхтамга келишди. 1939-йилнинг 26-сентябрида янги битим тузилди. Морисга нақд пул тегди. Унга ҳеч қанақа акция берилмади.

Ўн еттинчи боб

ИККИ ЮЗТАЧА ОИЛА...

Ротшильд 1934 йилнинг 6-феврал куни муроса майдонига қараган деразаси олдида туриб, омманинг қай тарзда тарихи барпо этилаётганини кузатмоқда эди. Француз ҳаракати деган ва яна бошқа ашаддий ўнг ташкилотларининг 20 минг аъзоси, асосий, биринчи жаҳон урушининг фахрийлари қўлда қурол билан ҳукумат идораларига ҳужум қилишмоқда эди. Ҳукумат бошлиғи Даладьё бир неча муддат муниципал эвария полиция билан биргаликда фитнани тугатишга киришди. Тўғридан-тўғри Муроса майдонининг ўзида солдатлар билан фитначилар ўртасида отишма бошланиб кетди. Бунинг оқибатида ўн еттита одам ўлди ва икки мингдан ортиқ киши, шу жумладан, майдондан тасодифан ўтиб кетаётган йўловчилар ҳам жароҳат олди. Бароннинг кўз ўнгида рўй берган қонли воқеалар француз фашистларининг республика ҳукумати ва парламентнинг қуйи палатасидаги кўпчиликка қарши курашнинг бошланиши эди, холос. Парламентнинг биноси шундоққина Ротшильдларнинг рўпарасида Сена дарёси устида кўрк тўкиб турарди. Қуролли тўқнашувга баҳона бўлган нарса банкда хизмат қилувчи Александр Станиславский деган қаллоб яҳудийнинг фош қилиниши туфайли юзага келган катта жанжал бўлди. Бу муттаҳамликда давлатни бошқараётган партиянинг 1200 тача кўзга кўринган сиёсий арбобларининг қўли бор экан. Шундай йирик заминдорлар ва католик черкови томонидан маблағ билан таъминланадиган фашист ташкилотлари кўзгатилиб, ҳаракатга киришди.

Фитнани ҳам кўп ўтмай бостирдилар, лекин Даладьё истеъфога чиқишга мажбур бўлди.

Франциядаги сиёсий ҳаётнинг мана шу долғали қуюнлари вақтида Ротшильд-

лар жуда ғалати мавқеда турдилар. Ҳатто айтиш мумкинки, уларнинг бу мавқеига ақл бовар қилмас эди. Улар ашаддий ўнг экстремистларнинг бир гуруҳига қарши чиқиб, иккинчи гуруҳини қўллаб-қувватлашди. Банклар фахрийларининг “Олов салб” деган сохта мистик уюшмасига мойиллик билан қарадилар — уларнинг акиси коммунистик йўналиши ва диндорлиги билан банкирларга маъқул тушган эди. Подполковник Франсуа де ля Рок деган одам бошчилигидаги “Олов салб” ташкилоти ва уларга ўхшаш ва яна бошқа ташкилотлар 6-феврал куни уч отрядларини Париж кўчаларига олиб чиқишди. Бироқ де ля Рок парламент биносига ҳужум қилишдан бош тортди ва қуролли одамларнинг палапартиш ҳаракатларини бироз бўлса-да, тартибга солишга ҳаракат қилди. Натижада унинг ташкилоти бошқа фашистлар иттифоқлари ўртасида маломатга қолди.

Сохта мистик уюшмаларига хайрихоҳлик билан қарашда Ротшильдлар ёлғиз эмасди. Кўпгина француз бизнесменлари “Олов салб” сиймосида бошқа ашаддий ўнг экстремистларга посонги бўлиб турадиган кучни кўрадилар. Натижада Франсуа де ля Рок пулдан қисилгани йўқ. Унинг ихтиёрида ҳатто 150 та молет ҳам бор эди. Унинг ўзи эса йирик сансатчи Эрнест Мерсье билан муваффақиятли тарзда ҳамкорлик қиларди. Эрнест Мерсье эса Ротшильдлар билан бирга истиқболли электростанциялар қурилишига анча-мунча пул сарфлаганди.

Вазиятнинг қалтислигини коммунистлар янада кучайтирдилар — улар Ротшильдларни фашистларни молиявий жаҳатдан қўллаб-қувватлашида айбладилар. Француз фашистлари эса, ўз навбатида, банкирлар билан яҳудийлар большевиклар билан иттифоқ тузишган ва собиқ шўролар фойдасига хизмат қилишди, деб ҳисоблашади.

Яҳудийлар ўзлари эса баронларнинг “Олов салб” ташкилотини қўллаб-қувватлаганларидан норози эдилар. Чунки унинг кўпгина аъзолари ошқора тарзда антисемит кайфиятида эди.

Бош компаниянинг мутасаддиси Роберт Ротшильд подполковник де ля Рокни де ля Виктуар кўчасидаги синагогга таклиф қилди. Синагогда уруш фахрийларини муборақбод қилиш маросими ўтказилаётган эди. Бироқ кўчада яхшилар оломони йиғилиб, муқаддас жойни фашистлар нопок қадамлари билан таҳқирлаётганига қарши норозилик билдирди. Бунинг оқибатида шу воқеадан уч кун ўтганидан кейин халқ fronti ҳукуматининг бошлиғи Леон Блюм декрет чиқариб, Франциядаги жамият ҳарбийлашган нодавлат тузилмаларини таъқиқлаб қўйди.

Фашистлар фитнасида сўнг тўққиз ой ўтгач, Эдуард Далдьё шундай деди: “Бизнинг мамлакатимизда икки юзгача энг бадавлат оила бошқарувнинг ҳамма иқтисодий ва сиёсий вазиталарини эгаллаб олган. Демократик жамиятда бундай аҳволга чидаб туриб бўлмайди. Бу қавмлар мамлакатнинг саноат ва молиявий тизимига катта таъсир кўрсатди. Улар матбуотни тўлалигича ўзларига тобе қилиб олганлар ва унинг ёрдамида афкори оммани назорат қиладилар”.

Бош вазирнинг чиқишини бир зумда коммунистлар ҳам, ашаддий ўнг антисемитлар ҳам илиб кетишди. Улар молиявий қавмларнинг кўпчилиги яҳудийлардир, дея жар сола бошладилар. Ашаддий ўнглarning ташвиқотлари ҳам, ашаддий сўлларнинг ташвиқотлари ҳам, бир масалада ҳамфикр чиқиб қолишди — иккала томоннинг ҳам асосий душмани Ротшильдлар хонадонидир.

Бу икки юз оила қаердан келиб қолди? Бу саволга жавоб бермоқ учун француз Миллий банкидаги аҳволни билмоқ керак ва жиндай хаёлот отини қамчиламоқ шарт. Француз Миллий банкнинг ўтган асрнинг бошида Наполеон таъсис қилган эди. Франциянинг асосий банки ҳақидаги қонунга кўра бу молиявий муассаса, гарчи давлат мутахассиси бўлса ҳам, хусусий акция эгалари томонидан назорат қилинади. Банкнинг директорлар кенгаши ўн беш кишидан таркиб топади, улардан ўн икки киши контрол пакетларнинг эгаларидир. Директорлар кенгаши энг йирик акциялардан икки юз кишилик анжуман олдида ҳисоб бериб турарди.

Коммунистлар учун 200 та душмanning ўзи буткул етарли бўлган бўлса, антисемитлар учун бу рақам мутлақо камлик қиларди. Улар ярим миллион яҳудийнинг таъзирини бериб қўйишга шай эди. Уларнинг фикрича, шу ярим миллион яҳудий бутун Францияни босиб олиб, кемириб ётарди. Бундан ортиқ яна қанақа ёмонлик бўлиши мумкин?

1934 йилнинг июль ойидаёқ коммунистлар билан социалистлар фашизмга қарши

курашда икки партиянинг ҳамкорлиги тўғрисидаги битимни имзолашди. Бир йилдан сўнг уларга қолган сўл ташкилотлар қўшилди. Шу тарзда Халқ фронти майдонга келди. Яна бир йил ўтгач, борган сари кучайиб кетаётган иқтисодий ва сиёсий таназзул шароитида бу бирлашма парламентлар сайловида ғолиб чиқди ва Блюм бош вазир бўлди. Ана шунда Халқ фронти томонидан нашр қилинган “Икки юзтача оила” деган рисола яна қалқиб юзага чиқиб қолди. Бу рисолада 57 қавмга мансуб 203 бизнесменнинг номма-ном рўйхати келтирилган эди. Шу 203 киши энг йирик француз корпорацияларининг раҳбарияти 1312 та олий мансабни эгаллаб турар экан. Бу компанияларнинг директорлар кенгашига кирадиган яна 300 киши мамлакатнинг интеллектуал ҳаётини, оммавий ахборот воситаларини, хайрия ишларини ва черковни назорат қилиб турар экан.

1936 йилнинг 4 июнида Луи Блюм бош вазир ўрнини эгаллади, орадан бир ой ўтгач эса унинг ҳукумати Франция Миллий банкининг ислоҳоти ҳақида маълум қилди. Аввалига парламентнинг қуйи палатаси бу банкни мусодара қилиб қўя қолишни таклиф қилди. Хусусий акциядорларнинг қўлидаги акциялари олиб қўйилди-ю, уларга акцияларига мувофиқ эвад тўланади, вассалом. Бироқ бу режа сепатда ўтмади. Шунда Франция Миллий банкининг бошқарув тизими қайта ташкил қилинди. Қонун директорлар кенгашини тугатди. Унда Э.Ротшильд тенглар ичида биринчи эди. Кенгаш ўрнига бошқа бир орган барпо қилинди — унда акциядорлар билан давлат вакиллари барабар миқдорда иштирок этишарди. Бундан ташқари кўзига ёмон кўриниб қолган “икки юз оила”ни бир ёқлик қилиш учун ҳукумат акцияларининг умумий мажлисини кенгайтирди. Энди унда қирқ минг оддий акциядорларнинг ҳар биттаси қатнашиш ҳуқуқига эга эди.

Сенат ислоҳот учун овоз берди. Ҳар қанча ғалати кўринмасин, ислоҳат лойиҳаси учун овоз берганлардан бири барон Морис Ротшильд эди. Аммо иш шу билан тугагани йўқ. 1937-йилнинг ўртасида Луи Блюм ўз лавозимидан кетганидан сўнг унинг ўрнига келган Камилл Шотан Франциядаги темир йўлларни батамом мусодара қилишни талаб эта бошлади. Бешта хусусий темир йўл компанияларининг ҳаммаси шу жумладан, Ротшильдларнинг “Компани дю Нор”ги ҳам давлат мулкига айлантирилди ва битта корпорацияга бирлаштирилди. Биринчи қарашда ҳукуматнинг бундай қарори темир йўл хўжайинларига берилган қақшатқич зарба эди. Лекин шундай бўлиб чиқдики, улар бу ишда ютқазганларидан кўра кўпроқ ютишяпти: хусусий компаниялар бюджетларидаги дефицит олти миллиард франкни ташкил қилар эди. Мусодара натижасида Ротшильдлар ва темир йўлларнинг бошқа эгалари зиммаларидаги қарзларини тўлаш заруриятидан халос бўлишди. Қолаверса, “Компани дю Нор”га мусодара эвазига янги давлат корпорациясининг акцияларидан анчагинаси тегди ва Ротшильдларнинг ишонган бошқарувчиси унинг директорлар кенгашига аъзо бўлди.

Бу орада Австрияда шимолдан келаётган хавфни англаб етган Луис имкони бор нарсанинг ҳаммасини қутқариб қолиш ҳаракатига тушган эди. У Чехославакиядаги Вишковици конларини Англиядаги қариндошларининг ихтиёрига ўтказиб улгурди. Лекин ўзи жўнаб кетишга улгурмади. 1938 йилнинг мартада вермакт Австрия чегарасидан ўтганда Луисни қамоққа олишиб, Берлинга жўнатишди. Фақат бир йилдан кейингина Франциядаги Ротшильдлар учинчи рейх ҳукуматидан ўз қариндошларини сўраб олишга муваффақ бўлдилар. Луис Парижга келди, лекин унинг бор пули молу-мулки нацистлар қўлида қолди.

Ўн саккизинчи боб

РОТШИЛЬДЛАР ВА УРУШ

Ротшильдлар аввал бошданоқ Гитлерга қарши эдилар. Лекин улар бир қанча вақт мобайнида Франция учун ҳам, ва айниқса, яҳудийлар учун ҳам таҳдид соладиган ҳеч қандай хабарни кўришмади. Лекин орадан кўп ўтмасдан улар Шарқий Оврўпадан келаётган қочоқларни саришта қилмоқ учун катта пул сарфлашга мажбур бўлишди. Шарқий Оврўпада нацистлар туғдирадиган хавф-хатар муқаррар бўлиб қолган эди. Бу қочоқлар баронлар учун роса бош оғриғи бўлди — Франци-

ядаги яҳудийлар ўзларининг маданияти пастроқ биродарларини янги антисемитизм тўлқинини вужудга келтиришда айблашди. Шарқдаги яҳудий жамоалари ўзларининг ҳарбий Оврупадаги миллатларига қараганда, кўпроқ даражада эски анъаналарга амал қилиб ҳаёт кечирар эдилар. Шунинг учун французларнинг назарида уларнинг ишлари анча ғаройиб кўринарди.

Роберт Ротшильд Париж консисториясининг раҳбари сифатида ўз жамоасини Францияга муҳожир бўлиб келган диндош оға-инларига нисбатан бағри кенгроқ бўлиш кераклигини уқтирди. У муҳожир бўлиб келганларининг янги ватанларидаги расм-русумлари билан имкони борича тезроқ танишмоқларини талаб қилди. Муҳожирларнинг ўзлари эса бирининг чақириқларига амал қилишига кўп ошиқмадилар. Эски аҳдлар руҳида тарбия топган бўлганлари учун улар французча хулқатворни кўриб даҳшатга тушишди ва “кофирлар” сафига сингиб кетишга унчалик иштиёқманд бўлишмади.

Роберт Гитлерга жиддий муносабатда бўлмай чакки қилган экан. Унинг сармоясини дуч келаётган ички хавф ташқи хавфдан кўра хатарлироқ кўринди. Ҳар ҳолда, нацистлар узокда, коммунистлар билан социалистлар эса шундоққина рўпарасида ўтиришади. Фақат 1938 йилнинг 9-ноябрига ўтар куни кечаси юз берган мудҳиш воқеаларгина баронни жиддий ўйлашга мажбур қилди. Шу тунда нацистлар бутун Германия бўйлаб, синагогаларга ўт қўйиб, яҳудийларнинг магазинларини талай бошладилар. Бутун кўчалар шиша синиқларига ва жабрланганларнинг оқ-фарёдига тўлиб кетди.

Бир яҳудий муҳожирини Париждаги немис элчихонасининг ходимини ўлдириб қўйди. Шундан кейин Бош консистория қошида қочоқларга ёрдам кўрсатиш бўйича мувофиқлаштирувчи гуруҳ тузилди.

Ротшильдлар урушга тайёр эмас эдилар. 1939 йилнинг кузи бошланай деб турган кезларда, Морис беғамлик билан аллақандай маскарадда кўнгилхушлик қилмоқда эди. У турк султониинг либосларини кийиб, бошидаги қалпоғига бриллиантлар қадаб олган. Барон гўзал таннозлар қуршовида ҳаётнинг гаштини сурарди. Ҳаёт унинг учун ҳузур-ҳаловатдан иборат эди.

Ги эса Алекс билан бирга бу вақтда ўз яхтасида Ўрта ер денгизи бўйлаб сайр қилар эди. Сен-Гиропда улар Молотов билан Риббентрон ўртасида имзоланган битимни эшитишди. Эшитишди-ю, ҳаловат уларни тарк этди. Зудлик билан Парижга қайтмоқ керак эди. Лафит кўчасида унинг дарҳол поле ихтиёрига етиб келишни талаб қилган чақириқ қоғози кутарди.

3 сентябр куни Гитлер Польшага ҳужум қилгандан кейин икки кун ўтгач, ғарбий Иттифоқчилар Германияга қарши уруш эълон қилдилар.

1940 йилнинг май ойигача ғарбий фронтда фаол жанговар ҳаракатлар олиб борилгани йўқ. Фақат 9 чидан 10 майга ўтар кечаси “ғалати” уруш “ғалати” лигини тарк этди — вермахт Бельгия ва Голландия чегараларини кесиб ўтди. Шундан кейин Эдуард хотини Жермен ва қизи Бетсабэ билан бирга Қўшма Штатларга жўнади. Кўп ўтмай, уларга Робертнинг оиласи ҳам қўшилди.

20-августда ҳаракатдаги армияга Робертнинг ўғли Ален жўнаб кетди. Немислар Францияга ҳужум қилишганида Ален ўз полки билан Арденна орқали ёриб ўтган Гудериан танкларини тўхтатиб қолишга ҳаракат қилди-ю, аммо бундан ҳеч нарса чиқмади. Уч кунлик жанглардан кейин — энди Бельгия худудида Ален оғир ярадор бўлди ва асир тушди. Унинг укаси Элиннинг ҳам тақдири шундай бўлди — у шимолий-шарқий фронтда асир олинган эди. Ален билан Элин 1944 йилда октябрь ойида Любег яқинидаги концлагерда учрашишди.

1940 йилнинг баҳорини Генри Ротшильд Швейцарияда кутиб олди. У Хитойга қилган сафари вақтида юқтириб келган бир ғаройиб касалини муолажа қилмоқ учун Швейцарияга келган эди. Врачлар етмиш яшарлик баронга Португалияга бориб туришини маслаҳат беришди. Барон урушнинг бошидан охиригача Португалияда қолиб кетди. Лиссабонда яшар экан, у ватанига ҳеч нарса билан ёрдам бера олмаётганидан қаттиқ изтироб чекди. Бироқ у қартайиб мункиллаб қолган. Бунинг устига хаста эди. Бекор ўтирмаслик учун барон Франциядаги Ротшильдлар хонадонининг тарихини ёзишга киришдию, Генри Португалия тўғрисида анчагина семиз бир жилдни ташкил қилган хотираларини эълон қилди, лекин афсуски, бу китобнинг бирорта нусхаси ҳам бизгача етиб келгани йўқ.

Унинг ўғли Филиппга чақириқ қоғозини тўғридан-тўғри яхтасига олиб бориб беришди. У дарҳол Парижга жўнади ва бир неча кундан сўнг ўзининг Авиацион полкига етиб борди. Бироқ 1940 йилнинг апрелида Филиппнинг оёғи синиб қолди — у бутун уруш давомида касалхонада ётди.

Фақат Гигина ватан олдидаги бурчини тўла ўтай олди. Жанговар ҳаракатлар бошланашидан бир ой аввал унинг дивизиясига оғир танкларни олиб келишди, бироқ бу танклар эскириб қолган экан. Ги икки юз кишидан иборат отликлар эскадронига командирлик қилди. Унинг ихтиёрида яна бир взвод мотоциклчилар ҳам бор эди. Ги хизмат қилган дивизия 1940 йилда апрел ойининг охирида шимолий-шарқдаги хавфли ҳудудга кўчирилди. 10 май куни ҳаракат қилиб, Британия иттифоқчилари билан қўшилиш ҳақида буйруқ олди. Француз Бош штати вермахтнинг силжишини Голландия ва Бельгия ҳудудларида тўхтатмоқни режалаштирган эди.

Аммо қўмондонларнинг бу буйруғини амалда бажармоқнинг имкони йўқ эди. Дивизия “Лютваффе” томонидан йўқ қилиб ташланган қишлоқлар орқали ўтарди. Йўл четларида деҳқонлар ва солдатларнинг жасадлари ётарди... Уларни осмондан пулемёт билан қириб ташланганди. Душмanning авиацияси бир зумда осмонда ҳукмронликка эришди, энди эса француз кўшинлари устига бемалол ўқ ёғдирилмоқда. Сафда бораётган ҳимоясиз аскарлар устига “Юнкерс” лар чийиллаганча шўнғир, ҳамма бомбаларини ташлар, кейин эса яна бомба олиб келгани учиб кетарди. Француз самолётлари урушнинг биринчи кунидасиз аэродромларнинг ўзидасиз ёқиб юборилганди. Ҳозир улар ўз кўшинларига ҳеч қандай ёрдам кўрсата олмасдилар.

Бельгияга келиб ҳам Ротшильд яна анчагача немисларни кўрмади. Қўмондонлик вазифасида буйруқларига риоя қилиб, унинг қисми тўхтовсиз ҳаракат қилар ва биронта ҳам ўқ узмай, эгаллаб турган жойларини душманга ташлаб кетаверар эди. Алоқа деярлик йўқ ҳисоби эди — бу аҳволни янада чигаллаштирарди. Бутун уруш давомида Ги бир марта ҳам рацияни кўргани йўқ.

Ниҳоят, 26 май куни лейтенант Ги Ротшильд душманга ҳужум қилиш тўғрисида буйруқ олди. Лекин душмanning қарши зарбаси туфайли ҳужум қилганлар буткул тор-мор қилинди. Гининг ихтиёридаги 135 одамдан фақат 40 киши қолди, уларнинг ҳам ярми ярадор эди. Унинг ихтиёридаги иккита зобит ҳам ўлдирилган эди.

Бу қисмининг қолган-қутганини йиғиб, барон Ла-Мани соҳилига, Дюнкеркка чекинишга қарор қилди, негаки, немис танклари Франциядаги йўлни кесиб қўйган эди.

Унинг аскарлари ҳаддан ташқари ҳолдан тойганларига қарамай, 24 соат давомида узлуксиз йўл босиб ўтдилар ва 1 июнь куни кечаси Британия эсминци томонидан дуврга кўчирилдилар. Аммо уларни яна Францияга қайтариб юборишди — улар шимолий-ғарбга бормасликлари керак эди. Бу ерда немислар ёриб ўтган жойдан жануброқда француз ва инглиз кўшинлари жанг қиларди.

Ги билан унинг одамлари қаршилик кўрсатишни давом эттириш тўғрисида буйруқ олишди. Уларни кемада олиб келиб, Нормандияга тушириб кетишди. Лекин буларнинг бари ўта беаънилик эди, чунки Гининг йўқлиги вақтида унинг солдатлари немисларга асир тушишипти.

Германиянинг фикри бўлмақ яҳудий баронини мутлақо кўнглига ёқадиган иш эмас эди, шунинг учун у фурсатни бой берай, хотинини олдию, мамлакатнинг жанубига йўл олди.

Немис танкларининг ҳужуми остида француз мудрофаасининг қолдиқлари ордан кўп ўтмай, бутунлай парчаланиб кетди ва бир ойдан ортиқроқ давом этган ҳарбий ҳаракатлар вермахтнинг тўла тантанаси билан тамом бўлди.

Урушнинг тугаши олдида Эдуард пулнинг бир қисмини хориждаги махфий ҳисобга ўтказди. Мижозларнинг Омонати Франциянинг жанубида жойлашган банкларга қўйилган эди. Буларнинг бари оила бойлигини Париж устига ёмғирдек қўйилаётган бомбалардан асраш учун қилинган эди.

Ротшильдлар Франциянинг енгилишига ишонишни истамас эдилар. Яхши ҳамки, 1939 йилнинг охирида Эдуард эҳтиёткорлик қилиб оиланинг энг қимматли бойлигини — “Роял Дач” акцияларини Монреал банкига ўтказиб қўйган. Аммо француз армияси бу таслим ҳисоботларни тўхтатиб қўйди. Урушдан кейин эса банк бош-

қармаси Ротшильдлардан уларнинг омонатига хизмат кўрсатиш учун сарфланган харажатлар эвазига 22 минг доллар тўлашни талаб қилди. Ғазаби ошиб-тошиб Эдуард бошқармани судга берди ва ютиб чиқди.

Жамики азобу укубатлар ва ташвишлардан кейин 1940-йилнинг баҳорида Эдуард бир чемодон қимматбаҳо буюмлар билан Нью-Йоркка йўл олади. Эдуард ва унинг оиласини дунёда шу буюмлар ҳисобида тириклик қилмоғи керак эди. Экспертлар қимматбаҳо буюмларни тахминан бир миллион долларга баҳолашди. Кўриб турибсизки, баронга қашшоқлик хавф солаётганлиги йўқ эди. Аммо шундоққина биқинларида — Монреал банкида пуллари бўлатуриб, оилавий дуру-жавоҳирларини қайси кўнгили билан бозорга солиш мумкин эди? Банкдаги миллионларни олиб бўлмасди, чунки қайсидир мансабдор: бу пуллардан нацистлар фойдаланиши мумкин деган тўхтамга келган экан...

Ўн тўққизинчи боб

ВИШИ

Ҳали немислар Парижга кириб бормасданоқ мамлакатдаги асосий молия муассасалари, шу жумладан, Франция банки ҳам Оверга кўчирилган эди. Овер мамлакат жанубидаги вилоят бўлиб, бу ерда урушдан аввалги йилларида туризм бениҳоя ривожланиб кетганидан кўп миқдорда ҳашаматли ва яшашга қулай меҳмонхоналар қурилган эди. 14 июнда вермахт солдатлари Елисей далаларидан қадамларини гурсиллатиб ўтиб борар эканлар, “Де Ротшильд Фрэр”нинг асосий идораси Ля-Бурбуль деган қишлоққа жойлашмоқда эди. Бу қишлоқда атиги икки ярим минг одамгина истиқомат қиларди. Бу жой молия маркази сифатида донг чиқармади, лекин унинг қайноқ булоқлари қишлоқнинг шифобахш курорт сифатида донг қозонишга йўл очди. Ротшильдларнинг бағоят катта оиласини меҳмонхонага сиқиштириб жойладилар. Меҳмонхонанинг олтмиш еттитагина номери бор эди, шундан бор-йўғи иккитасидагина ванна бор эди.

Ҳукумат эса Парижни тарк этиб, Бордога кўчиб ўтди. Биринчи жаҳон урушининг қаҳрамони саксон тўрт яшар маршал Филипп Пе-Компъен ўрмонида вагонлар Петэн немислар билан битимга қўл қўяди. Йигирма икки йил аввал худди шу ерда бошқа бир француз маршали Кайдер қўмондонларини сулҳ ҳақидаги битим шартларига кўнишга мажбур қилган эди. Фақат фарқ шунда бўлдики, Петэн имзолаган ҳужжат Франция учун миллий шармандалик белгиси бўлиб қолди.

Франция маҳф бўлган эди. Мамлакатнинг асосий саноат марказлари шимолда жойлашган эди. Унинг ана шу шимолий қисми ва жамики Атлантика соҳили немисларнинг ихтиёрига ўтди. Петэнга қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган жануб билан Африкадаги мустамлакалар таклиф қилинди. Француз армияси ва фаолиятининг қолдиқлари шу мустамлакаларга кўчирилган эди. Маршал Француз давлатининг бошлиғи, деб эълон қилинди ва мамлакатнинг немислар томонидан босиб олинган ҳудудидаги ҳокимият унинг қўлига ўтди.

Париж немислар томонидан оккупация қилингани учун Петэн ҳукумати ўзининг қароргоҳи сифатида унча катта бўлмаган курорт шаҳарчаси — Вишини танлаб олди. Сулҳ ҳақидаги битим имзоланганидан кейин бир ой ўтгач, Петэн фармон чиқарди. Бу фармонга кўра Франциянинг ҳарбий ҳаракатлари вақтида мамлакатни ташлаб чиққан ҳамма аҳолиси дезертир деб эълон қилинди, улар Франция фуқаролигидан маҳрум этилдилар, молу-мулклари эса мусодара қилинади. Бу қонунга тўғри келиб қолган одамларнинг кўпчилиги нацистлар зулмидан қочиб жон сақлаган яҳудийлар эди. Худди шу ҳақиқатни тасдиқлагандай, чиқадиган газеталар молу-мулк мусодара қилиниши керак бўлган фуқаролар рўйхатини эълон қилар эканлар бу ҳужжатни “Яҳудий дезертирларининг биринчи рўйхати” деб аташади.

Рўйхатнинг тепасида Эдуард ва Роберт Ротшильдлар турарди. Сентябрда рўйхатга Генри Филипп ва Морисларнинг номи қўшилди. Бундан ташқари, баронларнинг Парижда жойлашган кўчмас мулкларини тўла рўйхати эълон қилинди — рўйхатга юзлаб заводлар, муассасалар, иморатлар кирган эди. Ҳукумат ходим-

лари Ротшильдларга мансуб нимаики бўлса, ҳаммасини қидириб топиш тўғрисида буйруқ олдилар.

Банкирларни овлаш бошланди.

Вишичилар қудратли қавмнинг мулкларини излаб топиш мақсадида немислар томонидан оккупация қилинган бутун Европани ағдар-тўнтар қилиб чиқишди. Чехославакияда махсус комиссия ишлади. Унинг мақсади Витковицадаги конларнинг ҳақиқатда кимники эканини аниқлашдан иборат эди.

Ля-Бурбульда эса Ги оилавий фирманинг шалоғи чиқиб кетган ишларини салпал бўлса-да, тартибга келтиришга уриниб, бошқа банклардаги махфий ҳисобларга имкони борича кўпроқ пул ўтказиш ҳаракатида юрар эди. Аммо эртага нима бўлишини ким билади дейсиз? Шунга қарамасдан, ҳатто энг ашаддий ҳиёнаткорлар ҳам урушнинг бошидан охириг қунигача ватан учун мардона жанг қилган жангговор офицерга теран ҳурмат туйғуси билан қарашарди.

Ги Франциянинг оккупация қилинмаган ҳудудида бемалол юриши мумкин эди. У қавмнинг қудратини тиклаш учун худди шу имкониятдан фойдаланди. Мунтазам равишда бир жойдан иккинчи жойга қатнаб юриб, у уруш туфайли вайрон бўлган оила хўжалигини чимдилаб йиғиб чиқди.

“Де Ротшильд Фрер”нинг кўпгина ходимлари пойтахтдан шоша-пиша чиқиб кетишган эди. Эндиликда улар бутун мамлакат бўйлаб тарқаб кетишган эди. Масалан, Ги анча вақтгача ўғли Жеймснинг қаерда эканини билолмай юрди. Жеймс Британия қўшнларини билан бирга Дюнкерт орқали кетган эди. Виши ҳукумати уни Харбий ҳаво кучларининг майдони деган унвонлардан маҳрум қилди. Ги хотини билан биринчи турмушидан бўлган қизини сўнгги пароход билан Аргентинага жўнатиб юборишга улгурди, лекин хотини август ойидаёқ Лиссабон орқали Францияга қайтиб келди.

Шу тарзда Вишидан бор-йўғи олтмиш лириялик масофада Ги оила банкининг ишларини қай бир даражада бўлса-да, йўлга солиб юборишга жаҳд қилиб ётарди. Афсуски, Париждаги Лафит кўчасидаги хос уйни Петэн ҳукумати мусодара қилганди. Ротшильдларнинг баъзи бир ходимлари Ля-Бурбульга кела бошлашди, лекин кўплар бунинг улдасидан чиқмади. Вужудга келган шароитда бемалол ишлашнинг имкони йўқ эди. Деярлик ҳамма ёзишмани яширин тарзда олиб бормоқ керак эди, мактубларни эса профессионал контрабандистлар етказиб берарди. Улар мактубларни чегара орқали олиб ўтиб, оккупация қилинган ҳудудга етказар эдилар. Бироқ бу ҳам узоқ давом этмади.

1940 йилнинг сентябрида Олмон оккупацияси ҳукумати бизнес билан шуғулланувчи яҳудийларга қаратилган биринчи фармонини чиқарди. Уларнинг ихтиёридаги компанияларнинг вивескаларида, албатта, “Довуд юлдузи”нинг тасвири бўлмоғи керак эди. Бу ҳали ҳолва эди. Бир ойда кейин иккинчи фармон чиқди. Бу фармонга кўра яҳудийларининг уйлари устидан давлат назорати ўрнатилди. Айни чоқда, Виши ҳукумати “Яҳудийлар кодекси” деган ирқий қонун қабул қилди. Бу ҳужжатга кўра Исроил фарзандларига Франциянинг оккупация қилинмаган ҳудудида давлат лавозимларини эгаллаш, армияда хизмат қилиши, ўқитувчилик қилиш, кинода, театрда ва оммавий ахборот воситаларида ишлаш маън этилган эди. Бошқа соҳаларда ишлаш ҳам яҳудийлар учун чеклаб қўйилганди. Сирасини айтганда, булар Учинчи рўйхат бир неча йилдан бери амал қилиб келаётган Нюренберг ирқий қонунларнинг бироз ўзгартирилган нусхаси эди, холос. Кодекснинг остига Петэн, Лаваль ва адмирал Дарлан имзо чеккан эди.

Охир-пировардида, 1941 йилнинг 2-июлида яна бир фармон қабул қилинди. Унга кўра яҳудийларга банк бизнеси билан шуғулланиш, биржасидаги савдо-сотиқда иштирок этиш, кўчмас мулкни сотиш ва харид қилиш тақиқланди.

Ҳукумат қошида яҳудийларга қарши қаратилган сиёсатини амалга оширишни мувофиқлаштириш учун яҳудийлар масаласи бўйича Бош комиссариат тузилди. Бу ташкилот одамларнинг яҳудийларга ёхуд яҳудий эмаслигини аниқлаш ва қабул қилинган фармонларнинг бажарилишини назорат қилмоғи керак эди.

Бу орада Парижда ҳиёнаткорлар “Шармандалик дорига тортилсин!” деган махсус варақа чиқарила бошлади. Нацистларга сотилган журналистлар шу даражага етиб боришдики, ҳатто Ротшильдларни Германияга қарши урушнинг ташаббускорлари деб чиқишди.

Лекин ҳали ҳамма нарса узил-кесил расво бўлганича йўқ эди. Биринчидан, фашистларнинг ашаддийлиги француз халқининг асосий қисми ўртасида ошкора ай-тилмаган қаршилиқни кўзгамоқда эди. Иккинчидан, яҳудийларнинг мол-мулкларини ўзлаштиришни кўзлаган немислар билан Виши ҳукумати ўртасида зиддият вужудга кела бошлади. Виши ҳукумати гарчи, Исроил фарзандларини молу-мулкка эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум этган бўлса-да, уларнинг бойликларини ўзларига бериб қўядиган кайфиятда эмас эдилар.

Ўртада қоғоз уруши бошланди — унда бир кўрсатма батамом иккинчисининг тескараси бўларди. Тарафайнлар ўзаро сўқиниши билан машғул бўлишганда, яҳудийлар бирмунча тинч кун кўришлари мумкин эди. Шунинг айтмоғи жоизки, француз халқи вишичиларга нисбатан заррача ҳам хайрихоҳлик туйғусига эга эмас эди, У немисларни жуда ёмон кўрарди. Республика тузуми шароитида тарбия кўрган, бир қанча инқилобчиларни бошидан кечирган французлар уларнинг иродаларига тескари ўлароқ босқинчилар томонидан ўрнатилган янги оқимли демократик тузумни сира қабул қилолмайдилар.

Ги Ротшильд унинг оға-инларининг бошига бало-қазолар ёпирилаётганини, кетма-кет чиқараётган фармонлар уларни иккинчи навли фуқароларга айлантириб, ўз ватанидан қувғинди қилиб қўяётганини ташвиш билан кузатиб борарди. Табиийки, у деярлик ҳамма французларнинг антисемитлар ва уларнинг ғайри-инсоний қонунларини сариқ чақага ҳам олмаётганларини сезмаслик мумкин эмас эди.

Ги Алекснинг Францияга қайтиб келиши эди. Унинг фикрини, Алекс французларни Ротшильдларга зарар етказишга қобил эмас, деб ҳисоблаб хато қиларди. Бироқ ҳатто Алекс ҳам бир француз жандармининг қилган ишини кўриб лол қолди. Жандарм Гининг ҳужжатларини текшириб бўлиб, Алексга таъзим бажо келтирди-да, “бу машҳур ва ҳурматга сазавор оиланинг аъзоси билан учрашиш мен учун бағоят катта шарафдир”, деди. Йўл-йўлакай улар Лондондан эшиттиришлар берадиган “Озод Франция” радиосини тинглаётган одамларни бот-бот кўриб боришди. Кейинчалик босиб олинган француз ҳудудида тез-тез сафарда бўлар экан, Ги немисларнинг ҳукмронлиги тўғрисида ижобий фикр айтган биронта ҳам французни учратмади.

Ҳозирча ҳамма нарса аввалгидай давом этиб келмоқда эди — амалдорлар ҳукуматининг ва оккупацион кучларнинг фармонларини бажаришга кўп ҳам ошиқаётганлари йўқ эди.

Амалда ҳам французлар Гитлерга қарши эдилар. Кўп французлар эса генерал де Голль раҳбарлиги остида тузилаётган партизан отрядларига бориб қўшилдилар.

Ротшильдларнинг Ля-Бурболдаги банки устидан назорат учун жавоб берувчи Виши ҳукуматининг амалдорлари ўзларини ғайрат билан ишлаётгандай қилиб кўрсатмоқ учун, баронларни қоғоз бўронига кўмиб ташлашди. Уларнинг кўпчилиги мазмунига кўра маъносиз, бажарилиши шарт бўлмаган қоғозлар эди. Иш шу даражага бориб, улар Гига қимматли қоғозларини бир банкка сотишни, бу банк уларни зарур вақтгача сақлаб туриши кераклигини, фурсат келганда эса қайтариб, Гининг ўзига сотмоғи лозимлигини ўргатишди.

* * *

Парижда нацистлар захираси бўлса-да, ҳаёт қайнаб-жўшаётганини намоиш қилмоқчи бўлишди. Театрлар, ресторанлар ишлаб турар, одамлар киноларга, кабареларга қатнарди. Гитлер тушунар эдики, агар, у бу мамлакатни муваффақиятли равишда эксплуатация қилишни хоҳласа, французларни тиз чўқтирмаслиги керак бўлади. Бироқ ҳукумат отчопарнинг ишини тикламоқчи бўлганидан маълум бўлдики, унда югурадиган отнинг ўзи йўқ. Франциянинг энг яхши отлари Ротшильдларники эди, бироқ улар анча аввал Ротшильдларнинг бошқа мулклари билан бирга мусодара бўлиб кетганди.

Французлар оккупантлар қўли остида нафақат пойгачилардан ва чавандозларнинг бошқа мусобақаларидан ҳам маҳрум бўлишди. Ротшильдлар узумзорлари-

да ўсадиган узумларидан тайёрланадиган жуда ажойиб вино ҳам ҳатто, энг қиммат ресторонлардан ҳам ғойиб бўлди. Стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Бородо вилояти немис ҳарбий маъмуриятининг бошқаруви остида эди. Лафит қасрида аллақайси қисмнинг штати жойлашган эди. Элликта офицер бу ердаги ертўлалардан сақланаётган энг яхши винони ҳар куни текин ичишарди. Бу ертўлаларнинг эгаси эса Германияда ҳарбий асирлар лагерида ўтирарди.

Орадан кўп ўтмай штаб ходимларининг жиддий рақиблари пайдо бўлиб қолди. Авиация рейхсмаршали Герман Геринг нодир виноларини яхши биладиган одам сифатида ном чиқарган эди. У қасрдаги ертўлаларда сақланаётган винога қизиқиб қолди. Хўжатларга қараганда бу қаср Британия фуқароси Эдмон Жеймсинг мулки ҳисобланар эди. Шунинг учун қасрни рейх фойдасига мусодара қилишни Геринг ўзининг бурчи, деб ҳисобларди. Аммо Виши ҳукумати бунга рози бўлмади. Унинг фикрича, қасрнинг эгаси мамлакатни тарк этган, шунинг учун қонунга мувофиқ қаср француз давлатининг мулки ҳисобланади. Геринг билан Петэннинг даҳанаки жанги давом этар экан, қасрда истиқомат қилаётган офицерлар француз виночиларининг маҳоратига тан берган ҳолда, уни танаввул қилишда давом этдилар.

СС қисмлари яҳудийларни турган ерлардан кўчира бошлаганда, ҳукмдорлар Ротшильдларнинг ҳайрия бобидаги саховатпеша фаолиятларини ҳам эсладилар — Ротшильдлар қурган ҳастахоналардан секин-аста беморларни ҳам олиб чиқиб кета бошладилар. Бу шўрликларнинг қисматига ватанларидан олисда ўлим лагерларида ҳаёт билан видолашиш битилган экан.

Бутун Германия билан Виши яҳудийларнинг мусодара қилинган молу мулкларини учун нечоғлик мурасасиз кураш олиб боришга фақат ажабланиш мумкин, холос. 1940 йилининг 17 сентябрида вермахтнинг бош қўмондони фельдмаршал Кейтел бир фармойишга имзо чекади. Бу фармойишга кўра фюрернинг буйруғига мувофиқ Францияни тарк этган яҳудийларнинг ҳамма молу мулки гестапо фойдасига мусодара қилинмоғи керак. Бу молу мулкни француз ҳукуматига ёхуд хусусий одамларга бериш қатъиян ман этилади.

Ҳатто окупантлар ўртасида ҳам яқдиллик йўқ эди. 1940 йилнинг 13 октябрь куни Олмон дала полицияси Ротшильдлар биносига тафтиш билан келганида маълум бўладики, бу ерга улардан олдинроқ рейх учун валюта излаш билан шуғулланадиган идоранинг ходимлари келиб кетишган экан. Улар ҳамма ҳужжатларни, шу жумладан, бухгалтерлик дафтарларини ҳам титкилаб, муҳрлаб кетишти.

Яҳудийларнинг мулклари ғаройиб аҳволда қолди. Уларни мусодара қилишди, давлат назоратига олишди ва иш шу нуқтада тўхтаб қолди. Олиб қўйилган қўрғонлар ва қасрлар сотилгани йўқ, бировга берилмади, уларни талон-тарож қилишмади, вайрон ҳам этишмади. Ҳамма бойлик бир жойга йиғилаверилиши керак эди. Соғлом мулоҳаза юришиб кўрилганда, Ротшильдларнинг уйлари ва қўрғонлари тортиб олинадиган бўлса, бирор кимса уларнинг янги хўжайини бўлмоғи керак эди. Лекин бунақа иш бўлгани йўқ. Бунақа вазиятнинг асосий сабаби, эҳтимол, бюрократик тартибларда бўлган бўлиши мумкин. Балки Ротшильдларга мойил бўлган амалдорлар атайин шунақа чалкашликларни юзага келтиргандирлар.

Бунинг мисоли сифатида давлат мулкчилик бошқармаларининг бошлиғи Морис Жанико хизмат қилмоғи мумкин. У мусодара қилинган мулкларга шунақа бошқарувчини топиб қўйганки, улар Ротшильдлар манфаатига зарар етказмасдан иш юритишга ҳаракат қилишган. Масалан, Лафит кўчасидаги хос уйга уруш вақтида ҳеч ким қўлини текказгани йўқ. Жанико нафақат Виши қонунларини бузгани йўқ, балки улардан қавм мулкларини ҳимоя қилишдан ҳам моҳирона фойдаланарди. Морис жуда яхши ҳуқуқшунос эди. Бу ишларга миннатдорлик юзасидан Ги Ротшильд урушдан кейин Жаниконинг бутун уруш давомида ҳақиқий де Голл бўлганига шоҳидлик берди ва бу билан амалдорни хиёнаткорликда айблашларидан асраб қолди. Франция озод қилинган илк кезларда бунинг учун Мориснинг боши кетиши муқаррар эди. Шундай қилиб, барон амалда унинг ҳаётини асраб қолди.

Йигирманчи боб

РЕЙХСМАРШАЛ ГЕРИНГ

Ўзининг кўп йиллик тажрибасига қарамай Ротшильдлар нацистларни тўғри баҳолай олмадилар. Эдуард билан Роберт француз армиясининг энгилмаслигига ишончлари комил эди, шунинг учун мабодо нацистлар урушда ғолиб чиқиб қолса, ўз бойликларини қай тарзда асраб қолиш тўғрисида тузукроқ ўйлаб ҳам кўргани йўқ. Фақат Парижнинг бомбардимон қилиниши чин ҳақиқат бўлиб қолгандан кейин Эдуард санъат асарларидан энг ноёб ва энг нодирларини Нормандияда Пор-Левек шаҳарчаси яқинида жойлашган Рэ мулкига кўчириш тўғрисида буйруқ берди. Оккупантлар бу ноёб асарларни айни ана шу кўчирилган жойидан топишди. Ротшильдларнинг оилавий қасри Ферьер “Люфтваффе”нинг ҳаво ҳужумларидан жиддий зарар кўрган йўқ, лекин ичидан санъат асарларини вақтида яшириб улгура олишмади. Сувратлар деворда осифлиғича, ҳайкаллар шоҳсупалар устида турганича қолаверди. Немислар уларни қидириб, овора бўлишгани ҳам йўқ. Шундай таассурот туғилдики, Германия Францияни босиб олар экан, бундан фақат битта мақсадни — мамлакатнинг жамики маданий бойликларини рейхга олиб кетиш мақсадини кўзлаган. Лекин шуниси ҳам борки, нацистлар босиб олган мамлакатларнинг ҳаммасини талаганлар, уларнинг ҳар биридан вагонларга босиб нафақат хомашё ва ишчи кучи, балки санъат асарларини ҳам олиб кетганлар.

Гитлер Парижга ўзининг махсус вакилини жўнатади. Отто Абец деган бу одам урушга қадар француз маданиятининг жуда зўр билимдони ва мухлиси сифатида донг чиқарган эди. Абец парижликларнинг жамики қимматли санъат асарларини де Лиль кўчасидаги немис элчихонасининг биносига тўплашни буюради. Бу бино ўз вақтида Пруссия қиролининг лойиҳаси асосида қурилган эди. Отто “жаҳон пойтахти”ни яхши кўрар ва унинг бағрида шоҳона шароитлар ичида ҳузур-ҳаловат топишни истарди. Германиядан августнинг ўрталарида келган экспертлар гуруҳи қўлга туширилган маданий бойликларнинг рўйхатини тузди. Бу рўйхатга қараганда, бу асарларнинг қайсиниси Францияда қолди-ю, қайсиниси Германияга жўнатилишини шахсан Гитлер Риббентроп билан бирга ҳал қилган. Француз ҳукумати га қарашли санъат асарлари тўланадиган товон ҳисобида немислар томонидан олиб қўйилган яҳудийларга тегишли маданий бойликлар эса ҳеч қанақа сабабсиз ва изоҳсиз шундоқ олиб қўйилаверилган эди.

Виши ҳукумати яҳудийларга мансуб биноларни мусодара қилишга немисларнинг ҳақи борми-йўқми деган масалада тортишиб кўришга уринди, бироқ Олмон оккупацион маъмурлари французлар билан музокара қилиб ҳам ўтиришгани йўқ. Ротшильдларнинг Сен-Флорентин кўчасидаги хос иморатлари йўлагида гурс-гурс янграган немис аскарларининг этигидан чиққан қадам товушлари ҳар қандай мунозарага хотима қўйди. Париж босиб олинмасдан олдин француз маъмурлари анча-мунча нарсани олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлганлари учун энди немислар ўз навбатида Виши ҳукумати банкирларининг буюмларини қайтариш тўғрисидаги талабномаларга кўмиб ташлашди. Петэн узоқ вақт сукут сақлади, фақат ҳамма бойликлар ишончли жойга яшириб бўлингандан кейингина жавоб беришни ихтиёр этди:

“1940 йилнинг 26 сентябрида полиция бўлинмаси парламентнинг собиқ депутати Морис де Ротшильдга қарашли хос иморатда жуда катта миқдорда қадимги усталар ишлаган расмлар ва антиқа олтин тангалар топди. Уларнинг нархи тахминан 350 миллион франк деб баҳоланмоқда, Буларнинг бари Мэзон-Лафшитдан юк машинасида июннинг бошида олиб чиқиб кетилди. Бойликлар мусодара қилинди”.

Олмон элчихонасининг ҳамма хоналари шифтигача санъат асарларига тўлиб кетиб, ходимларнинг ишламоқлари учун ҳам жой қолмаганидан кейин, ҳамма бойликларни Луврга олиб кетишга қарор қилинди. Бу музей директорининг талаби билан қилинди. Директор нацистлар томонидан тортиб олинган бойликларнинг рўйхатини тузиш умидида юрарди.

Бироқ талончилик давом этмоқда эди. 1940 йилнинг октябрига келганда, ҳатто Луврда ҳам жой етмай қолди. Шунда банкирларнинг Сен-Флорентин кўчаси-

даги хос уйнинг рўпарасида жойлашган Же-де-Пом музейининг биноси оккупантлар томонидан ўғирланган бойликларнинг омборига айлантирилди. Рейхдан келган мутахассислар тортиб олинган санъат асарларни саралаб, сандиқларга жойлашди ва жўнатишга тахт қилиб қўйишди.

Бирдан воқеалар ривожига Альфред Розенберг аралашди. Антисемитизмнинг эллик яшарлик бу назариётчиси ва Германия национал-социалистлар партиясининг расмий мафкурачиси бу одами Фюрер босиб олинган ҳамма ҳудудларда тарихий бойликларни топишга вакил қилинган эди. 1940 йилнинг 17 сентябридаги Гитлернинг фармони билан унинг ваколати кутубхоналар ва ҳамма санъат асарларига ҳам тааллуқли деб эълон қилинган эди. Розенбергнинг қошида махсус штат тuzилди, унинг мақсади яҳудийларга тегишли маданий бойликларни излаб топиш эди.

Жуда ишонч билдирилган Розенберг Вишидан ҳар хил бўлар-бўлмас ҳужжатлар йўллаб, қоғозбозлик билан кифояланадиган одамлардан эмас эди — талаш бўлса, таламоқ керак! Францияга сафари олдида Розенберг Гитлерга “модомики, Ротшильдлар яҳудий экан, энди улар тегишли нарсанинг ҳаммаси немисларники бўлмоғи керак” деган экан. “Яҳудий баронларнинг ифлос муғомбирликлари ҳеч қандай самара бермайди. Мен уларнинг ҳамма нарсаларини беришга мажбур қиламан!” деган экан у андишасизлик билан.

Розенбергнинг бу ишларида унга кўмаклашиш учун фельдмаршал Кейтел қўшинларига буйруқ чиқариб, рейхслейтерни қаттиқ қўриқлаш ва унинг фаолиятига ҳар томонлама кўмаклашишни топширган.

Жанг майдонларидаги отишмалар тинди, лекин жанглар Париж уйларининг меҳмонхоналарида давом этди. Уларда Розенбергнинг айзацкомандалари СД аскарларининг, баъзан эса француз полициясининг ҳам кўмаги билан деворлардаги сувратларни йиғиб олиш, китоблар ва турли ҳайкалларни сандиқларга жойлаш, мусодара қилинган бойликларни тўлиб-тошиб кетган омборларга жўнатиш билан банд эдилар.

Яҳудийлардан етмиш тўққизта энг йирик суврат йиғувчи таланди. Икки юз учта санъат асарлари жамғармалари мусодара қилинди. Нацистлар ҳаммаси бўлиб, 21903 сувратни ўзлариники қилиб олдилар. Уларнинг ичида Рембранд ва Рубенс, Вермеер ва Хальс, Гойя ва Веласкеснинг асарлари бор эди.

Вишида яҳудийлар масаласи бўйича комиссарликда ишлайдиган амалдорлар ўзларининг мулки, деб ҳисоблаган бойликларини немислар бетакаллуф тортиб олаётганини, сандиқларга жойлаб, Германияга олиб кетаётганларини кўриб тилларини тишлаганча қолавердилар. Розенбергнинг одамлари олиб кетиши мумкин бўлган нарсанинг ҳаммасини талар эдилар. Улар Ласрит ва Мюто қасрларида бўлдилар. Ферьер ва Сен-Флорентин қасрларини талон-тарож қилдилар, Редаги қўрғонни ҳам “зиёрат” қилишди, ҳатто Франция банкидаги Ротшильдларнинг пўлат сандиғигача қўйишмаганди.

Фашистлар фақат Эдуардни талаш билан чекланмадилар. Улар Ротшильднинг Шато, де ля Мюетдаги қўрғонини ҳам, Мориснинг дю Фобур Сен Оноре кўчасидаги қасри ва Д Арменвильдаги қасрини ҳам эсдан чиқаришмади. Розенберг бу мусодараларни амалга ошириш экан, ҳатто ўзининг қилаётган ишларидан Виша ҳукуматини огоҳ қилиб қўйишни ҳам лозим топмади, шунинг учун французлар тортиб олинган нарсаларнинг рўйхатини ҳам қила олмадилар.

Лекин бундай қилинмаганига ёлғиз Розенбергина айбдор эмас эди.

Биринчи жаҳон уруши даврида ноқ ҳарбий жиноятчи, деб ҳисобланадиган, Гитлернинг кадрдон дўсти рейхмаршал Герман Геринг ҳар нарсага ишқибоз бўлаверадиган одам эди. Бу ишқибозликлари ичида суврат тўплаш иштиёқи ҳам олдинги ўринлардан бирида турарди. “Люфа ваффе”нинг мутассадиси бирон нарсада тийиб ўрганмаган эди ва кўпинча ўз ҳамёни билан давлат ҳамёнини фарқлаб ҳам ўтирмасди. Фюрер кўп жиҳатдан “семиз бақалоқ Герман” олдиди бурчдор эди. Шунинг учун эски партиядош дўстининг кўпгина қилғилиklarига панжа орасидан қарар эди. Эндиликда эса Францияни талон-тарож қилиш бобида Розенбергнинг ютуқларини эшитар экан, Геринг Париж омборларининг ичидаги нарсаларга қизиқиб қолди. Ана шундан кейин томошанинг каттаси бошланди.

Бўлғувси томошада етакчи ролни Же-де-Пом ҳали музейлик вақтида ўша ерда хизмат қилган ва оккупантлар Парижга яқин келиб қолганларида бойликларни

сандиққа жойлаб, жанубга жўнатиш ишларига раҳбарлик қилган аёл ролини ўйнамоғи керак эди.

Немис маъмурлари ҳамма француз ходимларини бўшатиб юбориш ҳақида қатъий буйруқ берганларига қарамай, Розе Валан ишда қолишга муваффақ бўлди. У бўлаётган воқеаларни зимдан кузатиб, олиб келинаётган санъат асарларининг рўйхатини туза бошлайди. Немислар бу ерга бойликларни 1940 йилнинг 31 октябрдан олиб кела бошлашади ва тўрт кундан кейинроқ Же-де-Пом дунёнинг энг бой музейларидан бирига айланади. Полдан шифтгача ҳамма деворларни тасвирий санъат дурдоналари қоплайди, полга эса бебаҳо ва беқиёс гиламлар тўшалади. Талаб келинган буюмларнинг энг ноёблари аввал, Эдуард Ротшильдга тегиш-ли бўлганди.

Мусодара қилинган бойликларни кўздан кечирмоқ учун Геринг келганида Валам музейда эди. Уни ҳайрон қолдирган нарса шу бўлдики, келганлар ичида ёлғиз Герингнинг ўзигина фуқароча кийинган бўлиб, қолганларнинг ҳаммаси ҳарбий либосда эди. Ҳар бир залдан бошқасига ўтишар эканлар, рейхсмаршалнинг башараси бошқача тус олиб борарди. Буни кўрган Роза англадики, немисларнинг оккупацион сиёсатида бурилиш даври бошланмоқда.

Герман Геринг Же-де-Помда кун бўйи бўлди, лекин бу ердаги бойликларнинг ярмини ҳам кўриб улгургани йўқ. У Парижда қолишга қарор қилди ва икки кун ўтгач, бойликларнинг қолганини ҳам кўрмоқ учун музейга қайтиб келди.

Геринг уларни кўриб чиндан-да, лол қолди. У авваллари фақат фоторасмлардагина кўриши мумкин бўлган сувратларни завқ-шавқ билан томоша қилди. Айниқса, Олмон ҳарбий ҳаво кучларининг мутасаддисига Веласкес мактабига мансуб Мария-Терезиянинг портрети, Ван-Гог қаламига мансуб “Арлдаги қизил узумзорлар” ва Фрагонарнинг “Бола кўтарган Будда” деган сувратлари жуда катта таъсир кўрсатди. Орадан кўп ўтмай, бу асарлар “Уйғониш даврининг сўнгги одами”нинг кўрғонига — Каринхалга бориб қолди.

Шу вақтдан бошлаб Альфред Розенбергнинг штаби рейхсмаршал Геринг манфаатлари учун ишлай бошлади. Париждан жўнаб кетишидан олдин Геринг талаб олинган бойликларни нима қилиш тўғрисида фармойишлар берди. Энг яхши асарлар шахсан Адольф Гитлерга жўнатилмоғи керак эди. Ундан кейин “рейхсмаршалнинг коллекциясини тўлдирилиши мумкин бўлган нарсалар” танлаб олинмоғи зарур. Сўнгра ноёб китоблар ва на Гитлерга, на Герингга зарур бўлган нарсалар немис дорифунунларининг ихтиёрига, яъни Розенбергга ўтмоғи мумкин. Шундан қолган нарсаларнинг ҳаммаси немис музейларига топширилади. Бундан ташқари, яна лўнда ва аниқ талон давом эттирилсин”, деган буйруқ олинди.

Гитлер Голланд рассоми Вермеернинг ижодини яхши кўрар эди, у, айниқса, унинг “Мунажжим” деган сувратини қўлга киритишни истарди. Бу сувратда глобусни синчиклаб кўздан кечириётган олим тасвирланганди. Баъзи бир мутахассислар бу асарни рассомнинг автопортрети, деб ҳисобладилар. 13 ноябрь куни Альфред Розенберг ниҳоят сеvimли фюрерини хурсанд қиладиган бўлди — суврат Ротшильдлар тўплаган асарлар ичидан чиқиб қолди. Бу суврат Альфонс давридаёқ Ротшильдлар қўлига тушган экан.

Немислар Виши ҳукуматининг яҳудийлар ва француз ватанпарварларига тегишли маданий бойликларни ўзларига олиб қолишга бўлган ҳар қандай уринишларига зарба бердилар. Бироқ бу йўлдаги ташқи ғовлар бартараф қилинганда, ғолибларнинг ичида ихтилофлар бошланди. Герингга ҳам рақобатчи топилиб қолди — у ташқи ишлар вазири Йоахим фонт Риббентроп эди. Иш шу даражага бориб етдики, рейхсмаршал Розенбергга юборган шахсий мактубида ўғирлик молларни тақсимлашнинг белгиланган тартибини эслатишга мажбур бўлди. Альфред Розенберг шуни англаб етмоғи керак эдики, немислардан яшириб қолинган хазиналар фақат Герман Герингнинг сай-ҳаракатлари туфайлигина ҳақиқий арийларнинг қўлига бориб тегмоқда. Ҳозир унинг қўлида бутун дунёда демаган тақдирда ҳам, бутун Оврўподаги энг бой коллекция турипти. Вақти-соати келганда у бу бойликни давлатга тўхфа этади. Унинг қиладиган ишларини фюрернинг ўзи маъқуллаган. Эндиликда ҳаво кучлари рейхсмаршали Виши ҳукуматидан мамлакатдан чиқиб кетган яҳудийлар мулкидан мусодара қилинган сувратлардан бир нечтасини харид қилмоқчи. Уни, айниқса, ҳозирча Каринхалда ижодидан намуна-

лар қўйилмаган усталарнинг асарлари қизиқтиради. Бундай сувратларнинг нархини француз экспертлари қўйиб беришлари мумкин.

* * *

Бу орада Нью-Йорк қувғинга учраган Ротшильдларнинг йиғилиш жойи бўлиб қолди. Уларни икки марта молу-мулкларидан маҳрум қилишди. Биринчи марта Виши ҳукумати баронларнинг молу мулкни мусодара қилди, иккинчи марта эса иттифоқчилар Ротшильдларнинг хориж банкларидаги ҳисобларини вақтинча тўхтаиб қўйишди. Одатда янги дунёга келган банкирлар сувдан олиниб, қуруққа ташланган балиқларнинг ҳолига тушиб қолишди. Узоқ вақт мобайнида адолат излаб муваффақиятсизликка учраганларидан кейин баронлар келиб чиқишига кўра, даниялик бўлган таниқли адвокат Питер Флэкни ёллашга қарор қилишди. У бир қўмита тузмоғи керак эди — бу қўмитанинг мақсади АҚШ ва Канада ҳукуматларидан қавмнинг пулини олиб бериш бўлмоғи керак эди.

Урушгача Ротшильдларнинг Амстердамда ҳам бир кичик банклари бор эди. Унинг олтин заҳиралари Қўшма Штатларда сақланарди. Флэкнинг биринчи навбатда қилинадиган иши америкаликларни ана шу олтинни Ротшильдларга қайтариб беришга мажбур қилиш эди.

Америкага боргач, Эдуард, унинг хотини ва иккинчи қизи Бетсабэ Нью-Йоркда тўхташди. Бу ерда бароннинг тўнғич қизи Жаклин истиқомат қиларди. У бор-йўғи бир йил аввал Грегор Пятигорскийга турмушга чиқиб, Янги дунёга кўчиб ўтган эди. У Эдуард билан Жермен Манхэттендаги хоналарга жойлашишди, йигирма олти яшар Бетсабэ бўлса умрида биринчи марта ўз уйида ёлғиз яшай бошлади. У Колумбия дорулфунундаги бир курсга ёзилди, Нью-Жерсидаги химия фабрикасида ишлай бошлади. Кейин Бетсабэ Лондонга жўнаб кетди ва у ерда “Озод Франция” ҳаракатига қўшилди.

1940 йилнинг 20 июнида Ротшильдларнинг яна бири Роберт қочоқлар билан тўлиб-тошган юк ташийдиган чоғроқ кемада Англияга келди. Унинг ҳамроҳлари таниқли француз адиби Генри Берштейн ва машҳур Пьер ва Мария Кюриларнинг қизи Ева Кюри бўлган эди. Буюк Британияда улар Атлантикани кесиб ўтадиган катта кемага тушиб, орадан кўп ўтмай, Манреалга келишди.

Худди шу йўл билан тиниб-тинчимас Морис ҳам Америкага етиб олди. У жуда ҳолдан тойган, асаблари танг ҳолда эди. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ — Францияда унинг рафиқаси Носми ва ўн уч яшар ўғли Эдмон қолиб кетганди. Фақат аввалги Швейцария Альпларидаги виллага ўтиб олгандан кейингина, улар июннинг охирида Францияни тарк этишга муваффақ бўлдилар.

Қувғинда ўтказилган дастлабки йилларда Морис анча-мунча хокисор ҳаёт кечирди. Морис Янги дунёга келганида ёнида тайинли пули йўқ эди, унинг турмуши тўлалигича укаси Жиммининг Лондондан юбориб турадиган пулига қараб қолганди.

Робертнинг ўғиллари Ален билан Эли ҳали ҳам немисларнинг қўлида асирда эдилар. Бироқ Ален Ротшильдларнинг муборак авлодининг давом этишини таъминлашга улгурган эди. 1940 йилнинг 3 октябрида Атлантикадан сузиб ўтаётган кема устида океаннинг қоқ ўртасида унинг хотини Мари Шовен де Тревил ўғил туғди. Бундан хабар топган Ален асирлар лагеридан қочмоқчи бўлади, лекин қўлга тушиб қолади. Меросхўрни отасининг қуролдош дўсти Эрик Варбургнинг шарафига Эрик деб номлашади. Эрик Варбург ўз гавдаси билан дўсти Аленни ўқдан сақлаб қолган эди. Кейинчалик 1945 йилнинг май ойида АҚШ Ҳарбий Ҳаво Кучларининг офицери Эрик Варбург Любек яқинидаги Ален билан Эли ўтирган асирлар лагерини озод қилишда қатнашади.

Эли ҳам асирликдан қочишга уриниб кўради, лекин айғоқчи уни сотиб қўяди ва уни Голдиц қасрига кўчиришади. Бу қаср ўз ватанида юксак мавқега эга бўлган алоҳида хавфли жиноятчилар, асирларни сақлайдиган турма вазифасини ўтаган. Бу ердаги турмуш шароити жуда оғир бўлган. Бунинг устига маҳбуслар ўртасида тўхтовсиз ўзаро низолар давом этиб турган. Масалан, Француз офицери, “Француз ҳаракати” собиқ аъзоси ўзи билан бир камерада ётган Халқ фронтининг етак-

чиси яҳудий Роберт Блюмнинг ўғлига сира кун бермаган. Бошқа асир офицерлар бунақа ўзбошимчаликка чек қўйиш мақсадида турма раҳбариятидан уларни бошқа-бошқа камераларга жойлаштиришни талаб қилишган. Немислар бу таклифдан ҳамма яҳудийларни қолган офицерлардан ажратиб ташлаш учун фойдаланганлар. Эли Ротшильд ҳамма билан бирга қолган ягона маҳбус эди.

Қариндош-уруғлари Америкада ўз турмушларини изга солиш билан банд ёҳуд айрим ҳешлари немис лагерларида асирлик nasibасини териб еб юрган кезларида Генри Ротшильднинг ўғли Жеймс Ротшильд Ля-Буртулда оилавий банкнинг қолган кутган қолдиқларини сақлаб қолиш билан овора эди. Петэннинг яҳудийларга бизнес билан шуғулланишни тақиқлаган фармони чиққандан сўнг у оиласини Каммга кўчиради. Франциянинг бу райони италянлар томонидан оккупация қилинган бўлиб, булар вақти-соати келгунча яҳудийларга мойиллик билан муносабатда бўлганлар. Жеймснинг қизи Николь оиланинг кўчганидан фойдаланиб, бобосини кўриб келмоқ учун Лиссабонга жўнайди. Бир неча муддат, у Генрининг ёнида қолди ва унга Франциядаги Ротшильдлар тарихини яратиш борасида олиб бораётган ишларига ёрдам берди, кейин унинг ота-онаси қизларини Каммга келиб, оила бағрида бўлишга кўндиришди.

Орадан кўп ўтмай, бутун оила Англия сари олис ва хатарли сафарга отланди. Аввалига Жеймс Барселонага етиб олди. Бир неча ҳафтадан кейин унинг рафиқаси Клот ҳам қизлари Николь ва Моникни олиб Барселонага йўл олди. Барон Барселонага Пиреней тоғлари орқали ортиқча можароларсиз етиб олган эди, бироқ аёлларнинг омади унчалик чопмади. Аввалига уларга йўл кўрсатувчилик қиладиган одам кечикиб қолиб, аёллар Франция-Испания чегарасида бир неча кун қолиб кетишди. Кейин бир ҳафта давомида тоғ сўқмоқларига тирмашиб, доволон ошиш пайида бўлишди. Йўл оғир эди — бу сўқмоқлар кўп одамнинг бошига етган эди. Улар доволон ошиб, пастга тушганларида муроду-мақсадларига етгандек кўринган эди. Аммо шўрлик аёллар мақсадга етдим деганларида, Барселонада виза тартибини бузганлари учун испан полицияси томонидан қамоққа олинадилар. Унинг оиласи Барселона турмасида қирқ саккиз соат ўтиради. Лекин ана шу қирқ саккиз соатнинг ичида Жеймс Генрининг соч-соқоли буткул оқариб кетишига сал қолади. Ниҳоят, улар Англияга етиб борадилар ва генерал де Голл билан учрашадилар.

Жеймс Генри “Озод Франция” ҳаракати манфаатларига хизмат қила бошлайди. Клот иттифоқчилар штабига алоқачи офицер сифатида хизматга киради ва ғалаёнчилар томонидан озод қилинган Парижга биринчилар қаторида кириб боради. У урушни капитан унвонида тугатди. Бу чоқда унинг ихтиёрида 355 аёл ҳарбий хизматни ўтарди. Ўн саккиз яшар Николь Француз Ҳарбий Ҳаво Кучлари ҳисобида турарди, у иттифоқчиларнинг Нормандия соҳилларига тушишларида иштирок этган. Урушнинг охирида у лейтенант бўлди. Кунлардан бирида Николь қўли остидаги солдатлардан бири — Гининг синглиси Бетсабэни таниб қолиб, роса ҳайрон бўлди. Бетсабэ ўз командири — ёш лейтенантдан ўн ёш катта эди.

Филипп урушни Француз Марокашида Ҳарбий госпиталида ётган ҳолида қарши олди. Тузалганидан кейин уни қамоққа олишади ва соқчилар қуршовида Францияга олиб келишади. Унинг ишини тафтиш қилиш бир неча ойга чўзилади. Тафтишчилар ўзлари истасалар-да, уни айблашга арзийдиган бирон баҳона-ю сабаб топиша олмайди. Шунда нафақат уни бўшатиб юборишга мажбур бўлишади, балки унга француз фуқаролигини қайтариб ҳам беришади.

Турмадан чиққач, барон хотини билан бирга вақтинча бир дўстининг кўрғонида жойлашади. У Англияга кетишга қатъий қарор қилган эди. Аммо Лили Францияни тарк этишни истамасди, ва эрини ҳам бу қалтис ишга беҳуда қўл урмасликка даъват қилди. Қизлигида графиня Элизабет Тейессе де Шамбур деган номга эга бўлган бу аёл яҳудий эмас эди ва ўзини ҳар қандай хавф-хатардан ҳоли деб ҳис қиларди. Кейинчалик маълум бўлдики, у шундай ҳис қилиб қаттиқ адашган экан. Филипп ҳеч нарсага қарамай, де Голлнинг ҳузурига йўл олганида, Гестапо Лилини қамоққа олади ва уни Равенсбрюкдаги концентратсион лагерга жўнатишади. Бу лагердан омон қайтиш унга nasib этмаган экан. Баронесса Франциядаги Ротшильдлар қавмидан фашистлар томонидан қатл этилган бирдан-бир одам бўлди.

Зиммасига яҳудийларга қарши сиёсат юритиш мажбурияти юкланган Виши бошқарув органлари афкори оммани ҳисобга олиб эҳтиёткорлик билан иш юритмоғи даркор эди. Лекин афкори омма деганда улар оккупацион маъмурлар қаноти остида ҳар хил олди-қочди варақалар чиқарган ашаддий хиёнаткорларнинг фикри эмас, балки қалбларида тузумга нисбатан муҳолиф бўлган оддий французларнинг фикрларини назарга олмоқ керак эди.

Ротшильдлар Францияни тарк этишган бўлсалар-да, улар Елисей далаларида, эгасиз қолган ёки немислар кириб олган қасрларда, отчопарларда кўз илғамас тарзда мавжуд эдилар. Баронларнинг отхоналари 1941 йилнинг баҳоридаёқ мусодара қилинган эди, лекин барибир, пойгаларда уларнинг отлари маррага биринчи бўлиб келганида, отчопарларни тўлдириб ўтирган халойиқ: “Ротшильд ютди! Ротшильд ютди!” деб ҳайқиради эди.

Ҳақат Ротшильдларгина Францияни тарк этгани йўқ. Яҳудийларнинг кўпчилиги олис Шотландидаги ўлим лагерларига олиб кетилган эди. Лекин ғалаба томони шундаки, мамлакатда яҳудийлардан деярлик биронта одам қолмаган бўлса-да, яҳудийларга қарши кайфият, антисемитизм аввалгидан ўн чандон гуллаб-яшнади.

Бу, айниқса, оккупация қилинган ҳудудларда яққол кўринади. Немислар ўзлари босиб олган жойларда қўлбола фашистларни тарбиялаб етказишди — яҳудийлар масаласи немис нацистлардан ҳам кўра кўпроқ уларни жазавага солар эди. Католик динига янги кирган одам Рим папасидан ҳам кўпроқ авлиё бўлишга интилангидек, хонаки фашистлар ҳам яҳудийларга нисбатан устозларидан ортиқроқ даражада шафқатсиз бўлишга ҳаракат қилишарди.

1941 йил февраль ойининг бошларида Геринг яна Парижга келди. Бу гал у сафарга анча пухта тайёргарлик кўрган эди: унинг ёнида ҳатто ўзи иштиёқманд бўлган санъат асарларининг фотолари солинган альбом ҳам бор эди. Белгиланган жойга етиб боргач, унинг аёнлари дарҳол фюрерга аталган бойликларни танлаб, сандиқларга жойлай бошлашди. Француз экспертларининг бу асарларни баҳолаши қип-қизил масхарабозлик бўлди. Шундан кейин ҳамма танлаб олинган асарларни махсус поездга ортиб, Берлинга жўнатдилар. Олиб кетилган асарларнинг кўпчилиги Ротшильдлар тўплаган асарлардан ташкил топган эди.

Париж рейхсмаршалга жуда манзур бўлиб қолган бўлса керакки, у март ойида бу шаҳарга яна қайтиб келади. Яхши қўриқланадиган Же-де-Помнинг эшиклари ортида ишлар яна қизиқ кетади. Геринг мамнуният билан янги ўлжаларни томоша қилади. Булар — Филипп Ротшильднинг Бордода топилган жамғармасига мансуб расмлар билан баронларнинг Париждаги банкларнинг бўшаб қолган пўлат сандиқларидан олинган дуру жаҳоирлар эди. Геринг нафақат қадимий усталарнинг мўйқаламига мансуб санъат асарларига кўнгил берган эди, у, ўмуман, ҳар қандай гўзал буюмни кўрса, бас, ийиб кетаверар эди. Албаттаки, заргарлик буюмлари ҳам бундан мустасно эмас эди. Уч юзтадан ортиқроқ заргарлик буюмлари ичидан Геринг ўзига атиги бештасини ажратиб олди, Лекин шу бештасининг ҳар бири энг катта бриллиант кўзли узуклар эди.

Альфред Розенберг ҳам ўз—ўзидан ҳар қанча ифтихор қилса, бунинг учун асослари бор эди. Фюрерга ёзган март ойидаги рапортида у топшириқ бажарилганини айтди. Йигирма бешта вагондан иборат бўлган махсус поезд бадавлат француз яҳудийларининг коллекцияларидан олинган бениҳоя қимматли санъат асарларига лиқ тўла ҳолда Париж вокзалидан аста жилди ва қучайтирилган СС аскарларининг қўриқчилиги остида Бовария қироли Людвиг IIнинг Нойшванштейндаги собиқ қароргоҳи томон йўл олди.

Бовария тоғларининг энг юксак масканларида жойлашган бу қаср ўғирлик молларни яшириш учун жуда қулай жой эди. Аммо Геринг томонидан Фюрер учун танлаб олинган энг қимматли асарларни Гитлер махсус рейс билан ўз қароргоҳига жўнатишни буюрди. Бу расмларнинг ҳам кўпчилиги Ротшильдларники эди.

Нацистлар банкирларнинг коллекцияларини унчалик қийналмай тити-пити қилиб ташлашди, лекин уларнинг бошқа мулклари масаласида бир мунча қийинчиликлар туғдирди. Масалан, Виши ҳукумати Эли Ротшильднинг мусодара қилинган отларини нима қилишни билмай хуноб эди. Аввалига яҳудийлар масаласи бўйича Бош комиссарликнинг амалдорлари бутун отхонани ичидаги отлари билан улгуржи сотишмоқчи бўлишди. Шундан кейин улар отларни кимошди савдо-

сига қўйишипти, бироқ бу гал ҳам ўша аҳвол такрорланди, хиёнаткорлар ҳар қанча жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишмасин, урушнинг охиригача биронта ҳам жониворни сотиша олмади.

Парижда дю Сирк кўчасида жойлашган Аленнинг қасри билан ҳам шу ҳол такрорланди — уни ҳеч ким сотиб олишни истамади. Ален асирликдан мулкларининг бошқарувчисини, албатта, судга бераман, деган қатъий аҳд билан қайтди, аммо кўпчилик вишичилар каби бу одам ҳам изсиз ғойиб бўлган эди.

Мориснинг ўгли Эдмоннинг молу мулкани кимошди савдосида сотиб юбориш нияти ҳам чиппакка чиқди. Унинг Фош кўчасидаги дангиллама уйини сотиб оладиган биронта одам топилмади.

Мориснинг ексайиб қолган опаси Мириам Булон ўрмонининг энг қуюқ жойида жойлашган Де Бельжу қасрига эгалик қиларди. Бош комиссарлик бу бинони мусодара қилди ва уни ҳам сотиб юбормоқчи бўлди. Аммо қасрнинг баҳоси шу қадар баланд эдики, уни сотиб олишга ҳеч кимнинг чоғи келмади. Бунга кучи етса, фақат давлатнинг кучи етарди. Охир-оқибатда бу иморатни ҳам харид қиладиган одам топилмади. Гўё тақдирнинг ўзи Ротшильдлар мулкани қўриқлаётгандай кўринарди.

Бу орада 1941 йил февраль ойининг охирида Виши ҳукумати оккупацион маъмулрдан Ротшильдларга тегишли маданий бойликларни олиб чиқиб кетишни тўхтатишни, баронларнинг мусодара қилинган акцияларини Францияга қайтаришни, шунингдек, Сен-Флорентин кўчасидаги қасрдан уларнинг ўғирлаб кетилган буюмларини қайтаришни талаб қилди. Розенберг бу норозиликка ҳеч қандай қарши жавоб бериб ҳам ўтирмади. Бу ҳам етмагандай, у Ротшильдлар оиласининг Лафит кўчасидаги қасрида сақланувчи архивини ҳам тортиб олишни буюрди. Бу архивда 760 номда ҳар хил ҳужжатлар сақланар эди.

Виши ҳукумати Берлин ва Парижга норозиликлар йўллашдан тўхтамади, лекин ҳеч ким уларга заррача эътибор бермас эди. Рейхсляйтер Розенберг мусодара қилинган молу мулклар яҳудийларга қарашли, бу яҳудийлар эса улуғ олмон рейхига қарши урушни бошлаган одамлар, деб баёнот берди. Шонли вермахт француз халқига халқаро яҳудийлар исканжасидан халос бўлишга ёрдам берди. Германия Франция билан сулҳ тузди, лекин бу битимнинг яҳудийларга даҳли йўқ. Германия яҳудийларга қарши тўла ғалабага қадар урушни давом эттираверди.

Бу нуқтаи назардан қараганда, нацистларнинг айтишича, Францияни талон-тарож қилиш бутун жаҳон миқёсидаги жуҳудмасон фитнасига қарши курашнинг бир қисми деб қаралмоғи керак.

1941 йилнинг май ойида Морис Жанико “Де Ротшильд Фрэр”нинг муваққат бошқарувчиси қилиб тайинланди. Рост, бу пайтларда “Де Ротшильд Фрэр”нинг қолиш-қолмаслигини ўзи муаммо бўлиб турарди. Бош комиссарликка ёзган докладида мансабдор банкнинг эгаси уч киши эканини, акцияларнинг ярми Эдуард билан Гининг қўлида, иккинчи ярми эса Робертга қарашли эканини тушунтиради. Эдуард билан Робертга тегишли акциялар мусодара қилинганига қарамай, банкка ҳали ҳам Ги Ротшильд директорлик қилмоқда эди. Тўғри, у ҳукуматнинг қаттиқ назорати остида ҳаракат қиларди. Бу молиявий муассаса оккупация қилинмаган ҳудудда жойлашгани учун, Жанико уни тугатишга ҳақли эмас эди.

Бунинг устига банк немислар назорат қилиб турган ҳудудларда молу-мулкка эга эмас. Унга қарашли иморатларнинг ҳаммасини олмон ва виши муассасалари бўлишиб олишган. Тўғри, “Де Ротшильд Фрэр” ҳамон унга кўп миқдорда бўлма-са-да, акциялар ва облигацияларга эга, аммо ўзининг эски мижозларига хизмат кўрсатиш, бундан ташқари, банкда Гининг қўлида биронта ҳам яҳудий хизмат қилмас эди.

Морис Жанико бу докладга имзо чеккандан сўнг роппа-роса қирқ саккиз соат ўтиши билан Виши ҳукумати “Яҳудийлар Кодекси”ни имзолади. Маълумки, бу ҳужжат Исроил фарзандларига банк ишлари билан шуғулланишни тақиқлар эди. Ушанда Морис ўзидан банк бошқарувчиси ваколатларини соқит қилишини айтди. Янги қонунга кўра Ги “Де Ротшильд Фрэр” банкига ортиқ раҳбарлик қила олмас экан, қандай қилиб, Жанико бундан кейин банк бошқарувчиси вазифасини адо этмоғи мумкин? Ахир, у эндиликда банк ишини тугатиш билан шуғулланмоғи керак-ку? У молиявий компанияни ўз қўли билан маҳв этишдан бош тортди.

Аммо немислар Жаниконинг гапига қўшилишмади. Банк аста-секин емирила борди. Аслини олганда, комиссарлик уни тугатиши керак эди. Аммо эндиликда Ротшильдлар банкида биронта ҳам яҳудий ишламаётгани учун комиссарлик бундай қилолмас эди.

“Яҳудийлар кодекси” нашр этилгандан сўнг Ги Ротшильднинг Францияда қилдиган иши қолмаган эди. Ҳозирча у Ля-Бурбульда яшаб турибди, кунлари Бош комиссарликнинг серзарда амалдорлар билан давлат мулклари бошқармасидаги саҳоватпеша мансабдорлар ўртасида югуриш билан ўтяпти. Ги энг охирги кучларини сарфлаб оилавий корхонани узил-кесил ҳалокатдан сақлаб қолиш учун жонжаҳди билан курашмоқда. Лекин тез орада буларнинг бари бароннинг жонига тегди. У ўзининг ожизлигидан бошқа ҳеч нарсани ҳис этмай қўйди.

Ротшильдлар аллақачонлар Америка визасини олишлари мумкин эди, чунки уларнинг ота-оналари Рузвельтлар оиласи билан жуда иноқ эдилар. Бироқ Виши ҳукумати ҳарбий хизматга яроқли фрнцузларни хорижга чиқармай қўйган эди. Тўғри, бу қоида яҳудийларга нисбатан қўлланмасди. Аммо Лавальнинг ўрнига Бош вазир лавозимига келган адмирал Дарлан Гини мамлакатдан чиқариб юборишдан чўчиди.

Аммо чорасиз вазиятлар бўлмайди. Аввал барон хотини билан Француз Марокашига кўчиб ўтди. У ердан туриб Пьер Пуше билан боғланди. Бир вақтлар улар биргалашиб уч-тўртта катта ишни амалга оширишган эди, ҳозир эса Пуше Франция ички ишлар вазирлигига раҳбарлик қилмоқда эди. У Ротшильдларга мамлакатдан чиқиш учун виза беришни буюрди: “Яҳудийлар менинг мамлакатим бошига кўп кулфатлар келтиришган, лекин Ги ҳаминша яхши фуқаро бўлган. Агар, у океан ортида янги ҳаёт бошлай олса, мен бундан фақат хурсанд бўламан”. 1941 йилнинг октябрида эру хотинлар Испания чегарасидан ўтишди, бир неча ҳафтadan кейин эса Португалиядан Нью-Йоркка учиб кетишди.

Сўнгги Ротшильдлар ватанни тарк этишди. Бу ҳодисани француз жамоатчилиги ҳар хил қарши олди. Яҳудийларга қарши кайфиятдагилар мамнуниятдан кафтларини бир-бирига ишқади, бошқа ҳалол ватанларварлар эса норози бўлишди. Баронлардан хафсаласи пир бўлган журналист Жан Перон шундай ёзди: “Бир нарсa шубҳасиздир: Ротшильдлар Францияни энг оғир кунларда тарк этишди. Бу шундан далолат берадики, улар барибир француз бўла олишмабди. Уларни бизнинг мамлакатимизга боғлаб турган нарсa — фақат пул бўлган экан”.

Шунга қарамай, Ротшильдлар банки учун Бош комиссарлик билан давлат мулклари бошқармаси ўртасида бошланган кураш давом этмоқда эди. Французларни немислар “муросага келтириб” қўйди. Америкаликлар билан инглизлар Шимолий Африкага қўшин туширганда, олмон маъмурлари “Де Ротшильд Фрэр”ни мусодара қилишади, негаки Ги ҳам худди Эдуардга ўхшаб, рейхга қарши фаол жанговар ҳаракатлар бошлаган мамлакат ҳудудида турарди.

Комиссарликни битта ҳал қилиниши қийин бўлган жумбоқли муаммо қийнар эди: Ротшильдлар таъсис этган ва маблағ билан таъминлаб турадиган хайри-эҳсон учун қурилган хастахоналарни нима қилмоқ керак? Морис Жанико Шантийдаги маиблар уйини ва де Пикю кўчасидаги хастахонани шундайича ўз ҳолига ташлаб кетавериш керак, деб таклиф қилди — ўз кунини ўзи кўрсин! Ўзларини-ўзлари кутқарсин! Аммо комиссарлик бунга журъат қилмади. Қариб қолган яҳудийлар ғарибхонасини Вишидаги яҳудийлар агентлиги ўз қарамоғига олмоғи мумкин эди, Париждаги диний эътиқодига қарамай даволайдиган шифохонани эса яҳудийлардан “тозалаб”, фақат чинакам арийларга тиббий ёрдам кўрсатишда фойдаланса бўлар эди. Охир-пировардида, ҳаммасини ўз ҳолида қолдиришга қарор қилишди.

Нацистлар Францияни абсурдлар театрига айлантиришди. Унинг саҳналарида нафақат ҳар хил ташкилотлар-у, айнзацкомандаларгина ҳунар кўрсатар эди, балки яккахонларнинг ҳунар кўрсатишига ҳам имкон бор эди. Бу саҳнанинг юлдузларидан бири доктор Алексис Карел. Францияда 1873 йилда туғилган бу одам кейин АҚШга кетиб қолган ва ўша ерда одам аъзолари ва қон томирларини кўчириб ўтказиш борасидаги тадқиқотлари учун Нобель мукофоти олишга сазовор бўлган. Уруш бошланишидан биров олдинроқ у Евгеника буйича “Инсон ҳақида биз билмаган гаплар” деган китоб эълон қилди. Бу китобда у одамлар ўртасида табиий

танланиш жараёнини жадаллаштиришга фан таъсир этмоғи мумкин ва иштирок қилмоғи керак, деган фикрни исбот қилмоқчи бўлган.

Бунақа ғояларга берилган Алекси Карел немислар томонидан барпо этилган “Янги Оврўпа” да ўзини уйидагидек бемалол ҳис этди. Олмон оккупацион маъмурлари ва Виши ҳукуматининг ёрдамида у ўз назариясини амалда синаб кўрмоғи мумкин эди. 1941 йилнинг ноябрида маршал Петэн Карелнинг раҳбарлиги остида “Инсон муаммоларини ўрганиш бўйича Француз жамғармаси” ни тузиш тўғрисидаги фармонга имзо чекди. “Маълумки, сўнгги йилларда Францияга жуда кўп миқдорда муҳожирлар келди. Буларнинг баъзи бирлари биз учун жуда зарур одамлар, баъзи бирлари эса унча керак эмас. Бизнинг мамлакатимизда жуда катта миқдорда биологик нуқтаи назардан биз учун кераксиз бўлган унсурларнинг мавжудлиги туб аҳоли учун муайян хавф-хатар туғдиради”, - деган гаплар бор эди бу ҳужжатда. Энди врачлар маршал тилга олган “унсурлар” ни сараламоқлари ва уларни нима қилишни ҳал қилмоқлари керак эди.

Доктор Карелнинг эҳтиёжлари учун Парижда университет жойлашган районнинг марказидаги энг яхши бинони ажратиб беришди. Университетнинг энг яхши лабораториялари унинг ихтиёрига бериб қўйилди. Тақдирнинг ўйинини қарангки, Карел Эдмон Ротшильд томонидан батамом тескари мақсадларда қурилган биология ва физикавий химия институтига жойлашди.

Бош комиссарлик Карелни қўллаб-қувватлаб турди. У ҳали институтда пайдо бўлмасиданоқ, яҳудий миллатига мансуб ҳамма олимлар, шунингдек, қаршилик кўрсатиш ҳаракатига қўшилган французларнинг дастлабки ойларида институт ходимлари қай бир даражада мувозанатни бирдек сақлаб туришга ҳаракат қилишди. Институт вивескаларидан Ротшильдларнинг фамилияси олиб ташланди, бунинг эса немис врачларга ўз ишлари билан шуғулланишга ҳалақит бермади. Лекин баъзан бу борада ғалати можаролар ҳам бўлиб қоларди. Институтда бир олим хизмат қиларди. У Гитлер ҳокимият тепасига келгандан кейин Германиядан қочиб келганди. Немислар Парижга киргандан кейин шу олимни оккупацион маъмурларнинг бу институтдаги расмий вакили қилиб қўйишди.

Аммо 1942 йилнинг 12 июлида институтни доктор Карелга беришди. Институтда олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ҳаммаси дарҳол тўхтатиб қўйилди. Рост, бироз кейинроқ академиклик унвони учун Карелга институтнинг ҳамма лабораторияларини Фанлар академиясига беришга тўғри келди. Худди шу кезларда Бош комиссариат собиқ Ротшильдлар институтига Шарқий темир йўллар компаниясидан келган пуллар жамғармасини тўхтатиб қўйган эди. Нима учун? Бунинг учун комиссарлик “бу институт ҳамон яҳудийлар институти бўлиб қолмоқда” деган важни кўрсатади. Ҳолбуки, бу даврга келганда институтда биронта ҳам яҳудий қолмаган эди. Ҳатто 1944 йилнинг баҳорига — иттифоқчилар қитъага қўшин туширишга очиқчасига тийёрлик кўраётган кезларда ҳам комиссарлик бу шўрлик илмий муассасанинг нонини яримта қилишга тиш-тирноғи билан уришиб ётарди. Карл эса Парижнинг озод қилиниши арафасида ишдан четлаштирилди ва кўп ўтмай вафот этди. Бу уни хиёнаткорликда айбланишдан асраб қолди.

Йигирма иккинчи боб

ТУГАТУВЧИЛАРНИ МАҲВ ЭТИШ

Нью-Йоркка етиб боргач, Ги Ротшильд вақтини беҳуда сарф қилмади. У фаоллик билан америкаликдан ҳам, муҳожирлар доирасидан ҳам дўстлар орттира бошлади. Бундан ташқари, у “Озод Франция” ҳаракатида иштирок этувчи ҳарбийлар билан ҳам алоқани йўлга қўйди. Бу ҳаракатга ўтган урушнинг қаҳрамони генерал Анри Жиро раҳбарлик қилар эди.

Аммо раҳбарлик бобида Анри Жиро билан ёш генерал Шарль де Годд ўртасидаги тортишувда барон ёш генерал тарафида бўлди.

Гининг ота-оналари Америкада анча тузук ўрнашиб олишган эди. Албатта, уларнинг Нью-Йоркдаги турар-жойларини Франциядаги қасрларига солиштириб бўлмас эди, лекин шундоқ бўлса-да, уларнинг Америкадаги туриш-турмушлари

унчалик ёмон эмасди. Аммо баронлар тез-тез ватанларини қўмсаб туришарди. Эдуард бўлса ҳарчанд уринмасин, Янги дунёга мослаша олмади. Болаликданоқ қасрларидаги кенг ва ёруғ хоналарга ўрганиб қолган Ротшильд Манхэттендаги тор хоналарда сиқилиб кетарди. Аввалига Ги ва Алекс оталари билан бирга туришди, кейин эса 102-кўча билан Бешинчи авеню чорраҳасида жойлашган квартирага кўчиб ўтишди. Бу жой шаҳарнинг қоқ марказида жойлашган жуда гўзал вилоят эди, лекин барибир, уни Париж билан қиёслаб бўлмас эди-да!

Шодиёна кунлар ҳам бўлиб турарди. 1942 йилнинг 15 декабрида Алекс ўғил кўрди. Унинг исмини Давид қўйишди. Иттифоқчилар Африкага қўшин туширгандан кейин Нью-Йоркдаги Француз консулхонаси озод Франциянинг ваколатхонасига айлантирилди ва янги Ротшильд янги Республиканинг биринчи фуқароларидан бири сифатида рўйхатга олинди.

Нью-Йоркда узоқ кутилгандан сўнг бронетанк қўшинлари катта лейтенанти Ги Ротшильд консулхонага чақирилди ва бир соат ичида сафарга тайёр бўлиш тўғрисида буйруқ олди. У қурол билан озиқ-овқат юкланган кичикроқ карвонни Англияга етказиб бормоғи керак эди. Лекин немисларнинг сувости кемаси торпедо билан уларни ўққа тутди. Ги ўз кемасини энг охирида тарк этди. Уни Британия кемаси Англияга олиб келди.

Шундан сўнг Гини поятхтдан атиги бир соатлик масофадаги Чемберли деган жойдаги машқ лагерига жўборишди. Жанговар тажрибага эга офицер сифатида уни аввал қўриқчи қилиб қўйишди, кейин лагер бошлиғига муовин қилиб тайинлашди. Ниҳоят, уни бир гуруҳ француз офицерлари билан бирга Карлтон-Гарденга таклиф қилишди. Бу ерда “Озод Франция” ҳаракатининг Бош штаби жойлашган эди. Офицерларни де Голл билан расман таништириш маросими бўлди.

Генерал қовоғини уйиб туриб, Ротшильднинг ҳаракатдаги армияда нима қилмоқчи эканини сўради. Ги мен солдатман, қўмондонликнинг буйруғига бўйсунаман, мени қаерга жўнатишни лозим кўришса, ўша ёққа боравераман, деб жавоб берди.

Де Голл, афтидан, ундан бошқача жавоб кутган бўлса керак, Ги эса генералнинг совуқ муомаласидан бироз мулзам бўлди. Шунга қарамай, Чемберлида тўрт ой хизмат қилганидан кейин баронни Лондонга ўтказдилар. Ўша кунларда Лондон мунтазам равишда “Люфтваффе”нинг ҳаво ҳужумига дучор бўлиб турарди.

Лондонда уни дарҳол тайинли бир ишга қўйишгани йўқ. Лекин охир пировардида уни алоқа офицерлари таркибига киритишди — бу офицерлар иттифоқчилар томонидан озод қилинаётган ҳудудларда де Голлнинг тан олиншини таъминламоқлари керак эди. Генерал инглизлар билан америкаликлар французларнинг озодлик ҳаракатларини инobatга олмай, Францияда ўзларининг ҳарбий бошқарувини жорий қилишларидан хавотирда эди.

Шарқ де Голлнинг фикрича, штабни қонуний француз ҳукумати деб қарамоқ керак эди. Шунинг учун Гига француз йигитларини ҳарбий хизматга чақиришни, уларни иттифоқчи қўшинлар сафида жанговар ҳаракатларда иштирок этмоқ учун тайёргарликдан ўтказишни таъминламоғи керак эди. Бу ишларни барон Англияда туриб бажармоғи керак эди.

Ги ўзини Қаршилик отрядлари билан алоқа қилмоқ учун разведкада фойдаланишди, деб ўйлаган эди. Аммо унинг кутгани бўлмади. Кейинчалик маълум бўлишича, бунга Ротшильднинг миллати сабабчи бўлган. Голлчилар жонли одамларга муҳтож бўлишганда, яҳудийлардан оддий аскар сифатида фойдаланишган, аммо ғалаба яқин қолганида “Озод Франция” ҳаракатининг сафларида Исроил фарзандларининг ҳаддан ортиқ кўпайиб кетишидан қўрқишган. Шунинг учун Ги генерал Пьер Кенигга қўшилиб, иттифоқчи экспедицион кучларнинг Бирлашган штаби билан бирга француз соҳилига етиб олди.

Париж озод қилингандан сўнг кўп ўтмай, барон ўз ишларига қайтди. Лафит кўчасидаги қасрда у банк бошқарувчиси Ренэ Фийон билан учрашди. Бу одам оккупация йиларида имкон қадар Ротшильдлар манфаатини ҳимоя қилишга тиришган эди. Банкнинг бошқа ходимлари ҳозирча Ля-Бурбулда эди.

... Франция тарихида эса яна 1870 йил такрорланадигандай кўринарди. Ўшанда Наполеон III таслим бўлгандан кейин Адольф Кремье Жазоирда истиқомат қилувчи яҳудийларга француз фуқароси бўлиш ҳуқуқини берадиган декретни ўтказишга муваффақ бўлган эди. Виши ҳукумати ишга киришиши биланоқ бу қонун-

ни бекор қилган эди. Иттифоқчи қўшинлар 1942 йилнинг ноябрь ойида Жазоирга қўшин туширишгандан кейин генерал Жиро бу декретни қайта тиклаш ниятида эмаслигини эълон қилган эди: Исроил фарзандларига муносабатда бу генерал ҳатто Виши ҳукуматини ҳам ортда қолдириб кетди. Виши ҳукумати, ҳар ҳолда, Францияда истиқомат қилувчи жазоирлик яҳудийларни фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум қилмаган эди.

Кекса генерал Жиро яхши француз ва довжорак солдат эди. У немис асирлигидан қочган, кейинчалик Вишидан қочган, лекин афсуски, бу урушни ҳаракатга келтирган сабабларни мутлақо тушунмас эди. Эдуард Нью-Йоркда турар экан, Франция яҳудийларининг (у умидвор эдики, Жазоир яҳудийларининг ҳам) Бош консисториясининг раҳбари сифатида Жиронинг қарори тўғрисида танқидий мулоҳазалар айтди: “Жиронинг қарори, — деди у, — ғайриинсоний ирқий қонунлардан ва нацистлар терроридан азоб чеккан одамлар ўртасида қўрқув туйғусини туғдиради”. Барон бу қарорда баъзи бир арбобларнинг Жазоирда яна антисемитизмни қурол қилиб манфаат кўришга интилишлари ифодаланган деди.

Жиронинг АҚШ Давлат департаментида Самнер Уэлес деган эски қадрдони бор эди. У Ротшильдга Жазоирдаги аҳволни нотўғри тасаввур қиляпмиз, деб тушунтирмакчи бўлди. Жиро Вишининг ирқий қонунларини бекор қилди, лекин Кремль декретининг Францияда туғилганида отасими ё онаси яҳудий бўлганлар, бу ундай яҳудийларга даҳлдор эмас. Лекин бунақа талқин баронни қаноатлантирмади. “Бу қонунни бекор қилиш Виши ҳукуматининг Оврўпа цивилизациясига мансуб бўлмаган барча халқларни камситишга қаратилган сиёсатнинг узвий қисмидир. Бундай аҳволни сақлаб қолиш ҳозир жуда хатарли ва келажакда ҳам барқарорликка доимо хавф солиб туради”, — деди у.

Бу масалада Эдуард Ротшильдни жуда яхши тушунган одам генерал Шарл де Голл бўлди. Лекин у Шимолий Африкага 1943 йилнинг май ойидагина келди ва аввалига Анри Жиро билан бирга ҳукумат тепасида турган Де Голл маҳаллий яҳудийлар жамоасини қўллаб-қувватлаган ва октябрь ойидаёқ “Озод Франция”нинг сиёсатини ўзгартириши мумкин эди. Орадан кўп ўтмай, Жиро Виши билан ҳамкорлик қилишда айбланди ва сиёсат саҳнасидан чиқиб кетди.

* * *

Ротшильдлар империясини барпо қилишга қараганда, қайта тиклаш учун кўпроқ вақт керак бўлди. Қонунни қабул қилиш осон, лекин уни бекор қилиш жуда қийин (ҳозирга қадар Францияда Виши ҳукумати томонидан қабул қилинган кўшгина фармоёйишлар амал қилади). 1944 йилнинг ноябрь ойида, Париж иттифоқчилар томонидан ишғол қилингандан кейин икки ой ўтгач, Франциянинг Давлат кенгаши Гига француз фуқаролигини қайтарди ва унинг ҳақ-ҳуқуқларини тиклади. Энди у вишичилар томонидан мусодара қилинган молу-мулкнинг қайтарилишини талаб қилмоғи мумкин эди. Де Голл Виши ҳукумати томонидан фуқароликдан маҳрум қилинган шахсларнинг жамики молу-мулки эгаларига қайтариб берилмоғи керак, деб эълон қилди.

Бир қарашда бу жабрдийдаларга йўқотган нарсаларини қайтаришнинг энг осон йўли эди. Бироқ олмон маъмурлари ва уларнинг немис манфаатлари йўлида Петэнга қарши иш олиб борган малайлари одамларнинг мулкани палапартиш мусодара қилган-ку! Бу масала қандай ҳал қилинади? Биринчи қарашда, ҳамма ишларни урушдан аввалги аҳволига қайтарса, бу жуда ҳам мантиқий бир иш бўларди. Аммо бу айтишга осон, холос. Агар, мисол учун, душманлик билан ҳамкорлик қилган одамларнинг ҳаммаси жазоланадиган бўлса, мамлакат аҳолисининг ярмини турмага тиқиб қўйиш керак. Шунинг учун ҳалоскорлар немислар кўли остида ишини тўхтатмаган бизнесменларини жазоламасликка қарор қилишди. Чунки уларнинг бу иши урушдан кейинги Францияни тиклашга тўсиқ бўлмас эди.

Қолаверса, Ги қараса, яқиндагина матбуот саҳифаларида уни бир “Битлиқи жухуд” сифатида биринчи дуч келган бутуққа осини талаб қилганларнинг кўпчилиги бугун чин кўнгилларидан голлчи бўлиб қолибди. Бир куни Париж озод қилингандан кейин зиёфатлардан бирида гестапо ходимини таниб қолади ва ундан зиё-

фатдан чиқиб кетишни талаб қилади. Хоин эса хотиржамгина ўрнидан туриб, бу хонадан чиқади-да, қўшни хонадаги одамлар тўпига кириб, меҳмон бўлишда давом этаверади. (Иттифоқчилар штаби қошидаги алоқа офицери сифатида Гининг ўзи ҳам немислар билан ҳамкорлик қилишда айбланган бир одам билан мулоқотда бўлишга мажбур бўлган эди. Шунда у гумон остига олинган одамга тезроқ ғойиб бўлишни маслаҳат берган эди. У одам ғойиб бўлган эди. Бошқа бир гал эса Гига бир яҳудийнинг ишини тафтиш қилишга тўғри келган. У ўз жонини сақлаб қолиш учун миллатдошларини гестапога сотиб турган экан).

1944 йилнинг декабрь ойида капитан Ги Ротшильд АҚШга учиб боради ва Америка яҳудийлар қўмитасининг (Жоинт) йиллик мажлисида нутқ сўзлайди. Парижнинг ҳарбий коменданти генерал Кениннинг адъютанти сифатида барон мажлис аҳлига озод қилинган Францияда ўзининг миллатдошлари ўта фақирона ҳаёт кечираётганини айтиб берди. Буни эшитиб, қўмита уларга ёрдам кўрсатиш лойиҳасини қабул қилди, бу ёрдам туфайли минглаб француз яҳудийларининг ҳаёти сақлаб қолинди.

Бошқа Ротшильдларга қараганда Филипп Ротшильднинг тақдири оғирроқ бўлди. Унинг хотини Равенсбрюкда ҳалок бўлди, молу-мулки эса мусодара қилиниб, талон-тарож бўлди. 2-инглиз армияси қошида алоқа офицери сифатида у иттифоқчиларнинг Нормандия соҳилиги қўшин туширишда иштирок этди. Парижга келиб кўрдикки, унинг Мьютодаги қасрида Франция ички ишлари қўшинларининг Бош штаби росмана ўрнашиб олибди. Унинг Бордо яқинидаги қўрғонда вермахтнинг қуршаб олинган полки жанг қилишда давом этмоқда. У ерга бориб, Филипп дабдаласи чиққан пайҳон бўлган узумзорларни, ёниб кул бўлган хўжалик биноларини кўрди. Бироқ унга содиқ бўлган ходимлар қўрғонда қолишган экан; бирмунча вақт ўтгач, барон жуда катта меҳнату уруниш эвазига қўрғонда вино ишлаб чиқаришни тиклади.

Филипп хўжаликни вайрон қилганлар энди уни тиклашга ёрдам бермоғи керак, деб қарор қилди. Филипп унинг қасрида ҳузур-ҳаловат ичида умргузаронлик қилаётган ички қўшинлар қўмондонлиги билан гаплашиб, немис асирларидан бир гуруҳини унинг ихтиёрига ажратиб беришларини сўради. Вермахтнинг собиқ солдатлари қўлларида белкурак билан узумзорларда ишлай бошладилар, нафақат Мьютода, балки Лафит қасрида ҳам жанговар ҳаракатлар вақтида шикастланган иморатларни қайта тиклай бошладилар.

Харобалар ўрнида банкирлар империяси секин-аста тиклана бошлади. Сон-саноксиз бухгалтерлар бутун Оврўпо бўйлаб изғиб, мусодара қилинган акциялар ва облигацияларни излашди. Шундай бўлдики, уларнинг янги эгалари бошларига ортиқча галва сотиб олишни истамай, ўз ихтиёрлари билан Ротшильдларнинг мулкани қайтариб беришди. Бундан ташқари, кўпгина одамлар “урушдан кейин қонуний эгаларига қайтарамиз, деб бу акцияларни харид қилган эдик”, дейишди. Шу тарзда вақт ўтиши билан қимматли қоғозлар билан жамғармалар яна асл эгаларига қайтди.

Аммо олиб кетилган санъат асарларининг қайтарилиши анча қийин бўлди. Учинчи рейхнинг раҳбарлари ўғирлаб кетилган маданий бойликларни имкони борича тузукроқ яшириб қўймоқ учун қўлларидан келган ҳамма чораларни кўрдилар. Агар иттифоқчилар Германиянинг ичкари қисмига ҳам қирадиган бўлсалар, нацистлар тоғларга чекинишни мўлжаллаб қўйишган эди. Яширин ғорларда ва конларда улар сувратлар ва бошқа бойликларни сақлаш учун махсус омборлар қуришди. Одам қадами етиши қийин бўлган тоғларда фашистлар олмон “интиқом қуроли” ёрдамида эришажак галабаларини кутиб ётишмоқчи бўлишган.

Аммо 1945 йил баҳорида иттифоқчилар руслар билан биргаликда Берлинда уларнинг ҳамма умидларини чиппакка чиқардилар.

Америкаликларнинг санъат бўйича экспертлар командаси иттифоқчи қўшинларнинг изидан Нормандияга тушишди ва улар билан кетма-кет Парижга кириб келишди. АҚШ ҳукумати энг ўткир мутахассисларни танлаб олган эди, аммо уларнинг орасида Жеймс Рорайнерга тенг келадигани йўқ эди. У оламга машҳур “Метрополитен” музейида ўрта асрлар санъати бўлимига мутасаддилик қилар эди. Архив ишлари, тарихий ёдгорликлар ва санъат асарлари бўйича мухтор вакил бўлиши бу одам иттифоқчи кучларнинг Бирлашган штабига бириктириб қўйилган ва ҳужум

қилиб бораётган аскарлар билан бирга юрарди. Парижда Рорайнер дарҳол музей ходимлари билан алоқа ўрнатди ва Роза Валанни излаб топди.

Рорайнернинг биринчи навбатда қилган иши шу бўлдики, у қўмондонликни Лувр ҳовлисида танкларни йўқотишга мажбур қилди. Негаки, оғир ҳарбий техниканинг тўпланиб туриши сабабли Лувр “Люфтваффе” бомбардимончилари учун жуда қулай мўлжалга айланган эди. Шу иши билан у француз ҳамкасбаларининг теран эҳтиромини қозонди.

Французлар ҳам ўз навбатида, маданий бойликларни қайтариш бўйича қўмита тузишди. Бу қўмитанинг котибаси Роза Валан бўлди. Бу қўмита Жэ де Пом кўчасида немислар учун ҳамма талаган нарсаларини сақлашга хизмат қилган иморатда жойлашган эди. Ана шу таланган бойликларни энди Қўмита қидириб топмоғи керак эди.

Аввалги комиссия Розенберг назарига илмай ташлаб кетган бир неча юзлаб сувратни топди. Розенбергнинг фикрича, уларнинг қиммати анча паст эди, шунинг учун улар Германияга олиб кетишга арзимас эди. Кейин Роза Валаннинг ёрдамида ўғирлаб олиб кетилган ҳамма нарсанинг рўйхати тузилди. Рўйхат анча катта бўлди, унда юз мингдан ортиқроқ санъат асари бор эди. Бундан ташқари, Рорайнерга мусодара ишларида ёрдам бериш билан шуғулланган Розенберг штабининг аъзолари рўйхати ҳам берилди.

1945 йилнинг апрелида лейтенант Жеймс Рорайнер 7-Америка қўшинлари штабининг ихтиёрига берилди. Унинг асосий вазифаси қўшинлар олдинга сурилгани сари олиб кетилган маданий бойликларни аниқлаш ва уларни ватанига қайтаришни таъминлаш бўлиб қолди. Шу тариқа у Нойшванштайн қасрини биринчи бўлиб кўздан кечириш имкониятига эга бўлди: “Биз Америка аскарлари қўриқлаб турган қуйи ҳовлидан ўтдик ва узун нарвондан тирмашиб чиқиб, иккинчи ҳовлига кириб қолдик. У уч томондан ғаройиб девор билан ўралган эди. Қасрнинг режасини меъмор унинг теварагида ястаниб ётган тоғлар тизимига ўхшатиб чизган экан. Бир бинодан иккинчисига ўтмоқ учун биз ҳар қадамда беҳисоб зинапоялардан кўтарилмоғимиз керак эди. Назаримда мен қасрни сайр қилиб айланиб юрганим йўқ, балки тоғ чўққисига кўтарилмоқда эдим”.

Хонама-хона синчиклаб текшириб чиқиб, Рорайнер ўғирлаб кетилган кўпдан-кўп буюмларни топди. Баъзан унга кўриш мумкин бўлган хоналарнинг ҳаммасини кўриб бўлгандай кўринарди, лекин уч шода калитни кўтариб олиб унинг ёнида юрган солдат навбатдаги хонани очар ва лейтенантнинг нигоҳи олдида янги дурдоналар пайдо бўларди. Орадан кўп ўтмай у англаб етдики, қасрдаги ҳамма хоналар, шу жумладан, тахт турадиган зал ҳам санъат асарларига тўлиб кетган экан. Пўлат эшиклардан яна бири очилиб, кирган одамларнинг нигоҳи қаршисида зирҳли сандиқчалар намоён бўлди. Уларда Ротшильдларнинг оилавий дуру-жавоҳирлари, уларнинг кутубхоналаридан ўғирланган қадимий қўлёмалар сақланар экан. Бу бойликларни кўриб офицерлардан бири дош беролмади — у қаттиқ ҳаяжон ва саросима ичида хонадан чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Қасрда тўлланган хазинани саришта қилмоқ учун ўн йил ҳам кифоя қилмайдигандек кўринар эди.

Мулозим Рорайнер гуруҳини Розенберг штаби жойлашган қанотга олиб борди. Бу ерда жуда яхши жиҳозланган лаборатория ва картотека бор эди. Рорайнер бу хоналарни Ротшильдлар жамғармасидан олинган антиқа муҳр билан муҳрланди ва шу ўртадаги қишлоққа йўл олди. Бу ерда АҚШнинг стратегик хизматлар Бошқармаси ходимлари (бир неча йилдан кейин шу муассаса асосида Марказий Разведка Бошқармаси тузилади) Розенбергнинг Нойшванштейнда қўлга олинган зихматчиларни сўроқ қилишарди. Уларнинг орасида рейхсляйтернинг асосий мулозимларидан бири — Бруно Лозэ ҳам бор эди. Бу одам айти чоқда Герингнинг ҳам шахсий мулозими эди.

Америка разведкачилари бу одамларнинг кўрсатмалари, шунингдек, қасрдан топилган каталоглар ва картотекалар немис ҳарбий жиноятчилари устидан ўтказиладиган суд ҳозирсида далил сифатида хизмат қилишини жуда яхши билар эдилар. Бироқ ҳозирча таланган нарсаларни ўзаро бўлишиб олишгандан кейин Альфред Розенбергнинг маҳрига тушган нарсаларгина топилган эди. Рорайнер рейхга олиб кетилган бойликларнинг энг асосий қисмини — Геринг жамғармасини топ-

моғи керак эди. Рейхсмаршал Парижга ўн икки марта бориб келган ва ўз коллекцияси учун Же-де-Помдаги захираларни шип-шийдам қилган эди. Шунинг учун энди капитан увнонини олган Жеймс Рорайнер Гитлернинг Берхтесгадендаги қароргоҳига йўл олди. Бу ердан у хазинанинг қолган қисмини топиш умидида эди. Аммо яшириб қўйилган бойликларни топиб бўлмади.

Кўп ўтмай, Геринг америкаликларга таслим бўлди ва капитан фашистларнинг собиқ иккинчи номерли вакили билан гаплашиш имконига эга бўлди. У ўзини француз офицери деб таништирди ва герман Герингга кўп миқдорда наркотиклар ва спиртли ичимликлар олиб келиб бериб, бойликлар ортилган вагон фюрернинг қароргоҳи ёнида туннел ичига яшириб қўйилганини билиб олди. Энди ўғирланган бойликларнинг асосий қисми топилган эди. Солдатлар цемент деворни бузишди ва бебаҳо дурдоналар яна қуёш нурини кўрди.

Бу орада генерал Жан де Латр де Таси қўмондонлик қиладиган 1-француз армиясининг штабига бириктирилган Роза Валан Франциядан олиб чиқиб кетилган бойликларни топиш умидида Розенберг омборларини тадқиқ қилиш учун рухсат олди. Иттифоқчиларнинг ёрдами билан у бир ярим мингдан ортиқ махфий омборларни топди ва уларда сақланаётган нарсаларни тафтишдан ўтказди. Рорайнер Розенберг картотекасини ўрганиб чиққанида маълум бўлдики, немислар фақат Ротшильдларнинг ўзидан 3978 та санъат асарини ўғирлаб кетиб, уларни тўққизта ҳар хил жойга яшириб қўйишган экан.

Баронлар мусодара қилинган буюмларининг деярлик ҳаммасини Эдуард ҳаётлик вақтидаёқ қайтариб олишди. Эдуард 1949 йилда вафот этди. Банкирларга бу ишда Париждаги таниқли эксперт Пьер Андре жуда катта ёрдам берди. Буни қарангки, унинг бобоси ўтган асрнинг ўрталарида Жеймс Ротшильдга ўз коллекциясини тўплашда ёрдам берган экан. Сен-Флорентин кўчасидаги қаср Америка элчихонасига сотиб юборилгани учун Эдуард билан Жермен қайтиб олинган дурдоналарни Жорж Берже кўчасидаги янги уйга жойлаштирдилар. Бу уй Пор-Монео билан ёнма-ён эди. Лекин баъзи сувратлар изсиз йўқолган эди. Улар шу йўқолганча ғойиб бўлди — уларни топишнинг иложи бўлмади.

Бу воқеаларга Парижда 1946 йилнинг ёзида хотима қўйилди. Ўшанда Тюльри боғида жойлашган икки павильонда “Ватанига қайтарилган француз хусусий коллекцияларининг дурдоналари” деган кўргазма очилган эди. Сувратларда ким тасвирланганининг на Гитлерга, на Герингга аҳамияти бор эди. На униси, на буниси Энгрнинг қаламига мансуб баронесса Бетти Ротшильднинг портретига тузукроқ қарамади ҳам, лекин шунга қарамай, бу суврат ҳам Германияга олиб кетилган эди. Роза Валан уни қидириб топди ва Францияга қайтарди.

Йигирма учинчи боб

ТИКЛАНИШ

Эдуард мўнкиллаб қолди. У майиблар ўриндигидан туролмай қолди, ҳисоб. Лекин у қариликни бўйнига олишни истамас, ҳадеб теварагидаги энагалар билан уришгани-уришган эди. У нукул ўзини овга олиб чиқишларини талаб қиларди. Уйда-ку барон бир амаллаб бировнинг ёрдамисиз ҳам кун кўриши мумкинлигини намойиш қилишга интиларди, лекин Лафит кўчасида эса қарилик енгиб қўйганига ақли етиб турарди. 1945 йилнинг декабрида етмиш етти ёшга кирган Ротшильд нотариусларни чақириб, уларнинг гувоҳлигида акцияларининг бир қисмини Гига топширди ва шу билан уни ўзига тенг ҳуқуқлик шерик қилди.

Роберт ундан ўрناق олиб, ўз акцияларини ўғиллари Ален билан Элига топширди. Робертнинг хотини бу воқеадан бир неча ой аввал қазо этган эди. Унинг вафоти Робертни жуда қаттиқ изтиробга солди. У иш билан шуғулланишни бутунлай йиғиштириб қўйди ва Швецарияга кетиб қолди. Уша ерда орадан олти ой ўтгач, ғам-аламдан вафот этди.

Ўзгаришлар фақат Ротшильдларнинг оилавий бизнесидагина рўй бергани йўқ. Еш тўртинчи республика қонун чиқариб, молиявий муассасаларни ўз фаолият до-

ираларини аниқ белгилаб олишга ундади. Энди банк ё савдо банки ёхуд депозит банкигина бўлиши мумкин эди — аввалгидек, улар турфа хил фаолият билан шуғулланишлари мумкин эмас эди. Ротшильдлар кўп ўйлаб ўтиришмади. Анъаналар устун келди — “Де Ротшильд Фрэр”ни савдо банки тариқасида рўйхатдан ўтказдилар. Аммо уларнинг бу иши бизнесменлар даврасида унча жиддий қабул қилинмади. Ҳамма жуда яхши билардики, Ротшильд банки кўпдан бери қавм аъзоларининг акцияларини сақлайдиган шунчаки бир компанияга айланиб кетган.

Ги вужудга келган вазиятни ўзгартиришга қарор қилди. 1945 йилнинг майида у ўттиз етти ёшга кириб улгурган эди. У ўзининг нуқсонларини жуда яхши билар эди. Ги махсус иқтисодий таҳсил олган эмасди (Гарвард бизнес мактаби ҳали у пайтларда ҳеч кимнинг эсига ҳам келмаган эди) унинг оилавий банк соҳасидаги иш тажрибаси эса сира ҳам етарли эмас эди. Аммо таҳсил бобидаги етишмовчиликларини барон ўз мақсадларини аниқ билиши билан билинтирмай кетарди. Барон “Де Ротшильд Фрэр”нинг бой берилган мавқеларини қайтаришга қатъий аҳд қилди. Агар уларнинг оилавий компаниялари бу серғалва дунёда омон қолишни истаса, у мамлакатнинг ва бутун дунёнинг иқтисодий ҳаётида муносиб ўрин эгалламоғи керак. Ги билан тоға-жиянлар ўз акцияларини банкда бирлаштирдилар. Шу акцияларнинг контрол пакети Гининг қўлига киргандан кейингина, у ўйлаб қўйган ниятини амалга оширишга киришди. 1946 йилнинг июнида франкнинг курси тушиб кетиши муносабати-ла Француз ҳукуматининг талабига кўра Ротшильдларнинг акциялари қайта баҳоланди. Бунинг оқибатида банкнинг номинал сармояси 50 миллиондан 250 миллион франкка кўтарилди. Бу чакки эмас эди.

1946 йил январ ойидаёқ банк ходимлари ва акционерлар орасида Ги меморандум тарқатди — унда ўзининг мақсадларини аниқ баён қилиб берган эди. Франциянинг иқтисодий аҳволини сира ҳам дуруст деб айтиб бўлмас эди. Шаҳарлар ва саноат корхоналари вайрон бўлиб ётибди, франкнинг эса урушдан аввалгига қараганда фақат бешдан бир қисм қиймати қолган, холос. Ги француз иқтисодиётининг ялпи заифлиги сабабли хусусий банкларнинг синиб, йўқолиб кетиши фоятда хатарли эканини таъкидлади.

Шунинг учун қавм сира ҳам кечиктирмай узил-кесил қарор қабул қилмоғи керак: ё савдо банки мақомига кўниш керак — унда Ротшильдларнинг келгуси авлодлари аптекаларда дори сотиш билан ёхуд қишлоқ хўжалиги билан шуғулланишга мажбур бўлади ёки муайян ишлар билан ўз обрў-эътиборини мустаҳкамламоғи керак. Молиявий операцияларни АҚШга кўчириш гоёси анчадан бери оила аъзолари ўртасида айланиб юрарди. Ги Францияда қолиб, бизнес билан жиддий шуғулланишни таклиф қилди.

Ги, Ален ва Эли ватанда қолиб, Ротшильдлар шон-шуҳрати йўлида оила бизнесини қайта қуришга аҳд қилишди. Аммо урушдан кейинги дастлабки йилларда компания муттасил зарар кўрди. Ги кейинчалик бир фикрга қўшилди — бу зарарлар анча кам бўлиши мумкин эди, лекин бунинг учун дарҳол бамаъни бир ижрочи директорни ишга олмоқ керак эди, негаки ўша пайтларда ҳатто, унинг энг яхши ходимларида ҳам малаканинг етишмаслиги кўриниб турибди.

Оила ишларида ҳам у қийинчиликларга қарши курашда ёлғизланиб қолгани йўқ. Унинг икки жияни — Ален билан Эли Гига яқиндан ёрдам беришди. Тўғри, ҳали уларнинг иккови ҳам молия масалаларини сув қилиб ичиб юборганлари йўқ эди, лекин шундоқ бўлса-да, шундан кўра бори-да... Ўттиз етти яшар Ален 1947 йилда Нью-Йоркдан қайтиши биланоқ иш бошлади. У оила бизнесида ўзига муносиб ўрин эгаллади — Ротшильдлар назорати остидаги корпорациялар директорлари кенгашининг раиси сифатида банк ишларини олиб борди. Лекин Ален ўз майлига қарши ўлароқ банкир бўлган эди, уни яҳудийлар жамоасининг ишлари кўпроқ кизиқтирар эди.

Эли акасида етти ёш кичик бўлса-да, ундан фарқ қилароқ, молиявий ишлар билан бажонудил шуғулланар эди. У Париж — Лион — Марсель темир йўлини қаттиққўллик билан бошқарарди. Эли бу компанияни бутун Франция бўйлаб меҳмонхона-ю, рестороанлар тармоғига эга бўлган улкан транспорт фирмасига айлантиришга муваффақ бўлди. Бундан ташқари, у Шато ла Фитни таъмирлади ва бу ер яна даромад келтира бошлади. Элининг энг ардоқли орзуси сифат жиҳатидан “Мюто”дан ўтиб кетадиган вино чиқариш эди. Ёш бизнесмен ўзига хос қатъият

билан ана шу деярлик амалга ошириб бўлмайдиган орзусини рўёбга чиқаришга урина бошлади ва бунинг оқибатида Филипп билан муносабатларини бир умрга расво қилди.

Бу орада Ги қавмнинг эски банкини қайта куриш имконига эга бўлди. Отаси ҳаётлигида у бу ишни қила олмас эди, чунки у отасини ранжитишни истамасди. Энди унинг биринчи галдаги вазифаси Франция немислар томонидан оккупация қилинган вақтларда Ротшильдлар билан дўстона муносабатларга эга бўлган банкларда яшириб қўйилган акцияларнинг сертификатларини олмоқ эди. Гарчи “Де Ротшильд Фрэр” анча вақтдан бери амалда жиддий бизнес билан шуғулланмаган бўлса-да, банк ҳали ҳам кўпгина хорижий банкларнинг акция пакетларига эга эди ва буларнинг баъзи бирлари назорат пакетлари эди.

Ротшильдларнинг асосий хазинаси “Компани дю Нор” эди. Ҳатто Халқ fronti ҳукумати темир йўллари мусодара қилганда ҳам, бу фирма аввалгидек тоғ конлари ва нефть саноатининг анча-мунча қимматбаҳо қоғозларига эгалик қилган эди.

Кўпинча акцияларнинг назорат пакетига эга бўлган ҳолда, оилавий банк фирмани бошқариш ишига аралашмас, фақат дивидентлар билан қаноатланарди, холос. Бу Эдуард олиб борган пассив сиёсатнинг оқибати эди. Баъзан кулгили ишлар ҳам бўлиб турарди. “Компани дю Нор”, “Сага” деган савдо корпорациясининг таркибига кирарди. Бу корпорацияга янги директор келганида, дастлаб у фирманинг Ротшильдларга тегишли эканини ҳам билмайди, чунки декретлар кенгашида қавмнинг биронта ҳам вакили бўлмаган экан. Худди шу принципдан келиб чиқиб, банк ўз мижозларининг акцияларини бошқариш билан ҳам шуғулланган эмас. Эдуард мабодо, пул йўқолиб қоладиган бўлса, акцияларнинг эгалари мени айбдор қилишади, деб қўрққан.

Энди эса банк эгалик қилган компаниялар ўзларининг қимматбаҳо қоғозларини “Де Ротшильд Фрэр” ҳисобига ўтказмоқлари керак эди, шунда оила аъзолари ўз сармояларини ўзлари бошқара олар эдилар. Бу нафақат кредитларни яхшироқ кафолатлар эди, балки брокерлик операциялари ёрдамида банк мижозларига ўз чўнтагидан пул тўлаши мумкин бўлар эди. Ҳар ҳолда, банк бошқалар бунни қандай қилаётган экан, деб томошабин бўлиб ўтирмас эди.

Орадан кўп ўтмай Ги томонидан қайта тикланган банк кўпгина турли-туман олди-бердиларга ва молиявий ишларга жалб қилинди. Уларнинг кўпчилиги уруш вайрон қилган Оврўпа иқтисодиётини тиклашга қаратилган эди. Қолаверса, унинг банки ўз фаолиятида биринчи бўлиб компьютерларни қўллай бошлади — барон олий даражадаги бошқарув аъзоларининг ҳаммасини “Ай-би-эм”га янги техникани ўзлаштиришга юборди.

Бошқарув жоловини Ги ўз қўлига олгандан кейин “Компани дю Нор”да ҳам жиддий ўзгаришлар бошланиб кетди. Аммо акция эгаларининг кўпчилик қисми компанияни ислоҳ қилишга қарши эди. Шунда Ги таназзул сиртмоғи фирманинг бўйнида қаттиқроқ тортилишини пойлаб турди-да, бу воқеа рўй берганидан кейин ҳокимиятни қўлига олди.

Аммо компания устидан тўла назоратни у 1953 йилдагина ўрната олди.

Янги қонунларга кўра “Компани дю Нор” оиланинг асосий маблағлари қаерда бўлса, ўша жойга, яъни “Роял Дач” ва “Ле Никель”да инвестицияларини жойлаштириш имконига эга бўлди. Акцияларнинг назорат пакетига эгалик қилувчи оила сифатида Ротшильдлар ўз маблағларидан бошқа фирмаларга инвестиция бериш учун фойдаланмоқлари мумкин эди, “Компани дю Нор” эса оила банкидан чўтал пулларини тўлашда фойдаланди.

Ги Ротшильд оилавий бизнеснинг бош йўлини тўлалигича тубдан ўзгартирди. Албатта, банкирлар авваллари ҳам бирор қўшма корхона учун пул бермоғи мумкин эди, аммо эндиликда қавм хорижий шериклар билан ҳамкорликда бутун диққатини инвестициялар бериш устида жамлади. Ротшильдлар том маънода инвестиция бозорига ёриб кирдилар ва жуда катта миқдордаги маблағларни ишга солиб, ўзлари учун ҳам кўп ишладилар, бутун жамиятга ҳам катта фойда етказдилар.

Улар сармояси тўрт миллиард франкка тенг инвестицион жамғарма барпо этдилар. Бу жамғармага оилавий банкнинг саноатга қўйган инвестициялари, Ги, Ален ва Элининг “Де Бирс” ҳамда “Ле Никель”га қўйган шахсий маблағлари,

ихтиёрларида “Компани дю Нор”, “Роял Дач Шел” ва ҳатто “Соссьетте Франсэз де Пенисилин”нинг акциялари бўлган ўн иккита бошқа инвесторларнинг пули кирган эди. 1964 йилда, яъни бу жамғарма таъсис этилгандан кейин салкам ўн йил ўтгач “Компани дю Нор”нинг маблағи деярлик йигирма миллион франкка етди. Бу пайтга келганда “Компани дю Нор” 116 та ишлаб чиқарувчи фирмага ва 50 та йирик корпорациялар акцияларининг деярлик 40 фоизига эгалик қиларди.

1955 йил Африкани кашф этиш йили бўлди. Худди шу вақтдан бошлаб “қора қитъа”га француз инвестицияларининг олтин ёмғири селдай ёғила бошлади. Ротшильдлар Африкада топилган беҳисоб ер ости бойликларини қазиб олиш ишлари-га фаол пул сарфлай бошладилар. Ги Мавританиядаги темир конларини ривож-лангириш лойиҳасига шахсан ўзи раҳбарлик қилди. Бу лойиҳа ер ости бойликла-ри қазиб олинадиган конларни океан порти билан боғловчи йўл қурилишини ҳам назарда тутарди. Аввалига ҳамма иш жойида бормоқда эди, аммо темирнинг ба-ҳоси тушиб кетди ва бунинг кегидан конлар мусодара қилинди. Бу эса Гининг ҳамё-нига катта зарба берди.

Жазоир нефтини чиқариб олувчи “Франсреп” компаниясининг қудуқлари ҳам худди шу қисматга учради. Ротшильдлар банк ҳукумат билан биргаликда бу ишга жуда катта маблағ сарфлаган эди, аммо корхона қисман жазоирликлар томони-дан мусодара қилинди. “Франсреп”ни сақлаб қолиш учун Африканинг бошқа жой-ларидаги, Шимолий денгиздаги нефть заҳираларини эксплуатация қилишга ўтиш-га, Флоридада фосфатлар кавлаб ола бошлашга тўғри келди.

1955 йилдан 1962 йилгача Ротшильдлар еттита инвестицион жамғарма тузиб, нефть ва бошқа фойдали қазилмалар чиқаришга катта сармоя сарфладилар. Гар-чи орадан кўп ўтмай, уларнинг молу мулки янги мустақил давлатлар томонидан мусодара қилинган бўлса-да, бу молиявий муассасалар “Компани дю Нор”нинг инвестицион гуруҳи билан қўшилиб кетди. “Компани дю Нор”нинг ўзи эса 70-йил-ларнинг охирига келиб “Банк Париба” ва “Сувойиш канали компанияси”нинг, яъни ҳозирги даврдаги Франция иқтисодиётининг икки устунли акцияларининг яр-мига эгалик қиларди.

Морис оила бизнесини тиклашда қатнашгани йўқ. Нью-Йоркда қувғинда яшаш-га мажбур бўлган суюқоёқ сенатор ортиқ ўзи кўниккан тарзда ҳаёт кечиролмаёт-ганидан қаттиқ изтироб чекар эди. Морис бирор нарсада ўзини чеклашга ўрган-маган эди. Шунингдек, у “қашшоқлик” ичида ҳаёт кечиришга ҳам рози эмас эди. 1942 йилдан бошлаб, у тез-тез товар биржасига бориб турадиган одат чиқарди. Паст-баландни кўриб, шароитга биров кўниккач, барон қарз олиб, унга кўп-кўп миқдорда хомашё сотиб олар, кейин эса унинг нархи кўтарилишини кутиб турар-ди. Нарх кўтарилиши билан олган товарини сотарди. Шу тарзда олган қарзини қайтариб берар, кўрган фойдасини эса киссасига урарди. Бу машғулот Ротшиль-длар учун қай бир даражада анъанавий эди — Мориснинг отаси Эдмон ҳам аҳён-аҳёнда мана шу тарзда чайқовчилик қилиб турарди. Ўғли эса бу ишга астойдил киришиб, узлуксиз чайқовчилик қиладиган бўлди. У бир масалада тўғри фикр қиларди: стратегик материалларнинг нархи ҳам худди қаҳва ва қанднинг нархи каби ҳаммаша муттасил кўтарилиб боради. Ҳозир уруш кетяпти, замбараклар гум-бурлаб турганда эса, депрессиялар ва “қора жума”лар бўлмайди.

Шу тарзда Морис Ротшильд салкам ўн йил ичида қариндош-уруғларнинг ёр-дамисиз миллионер бўлиб қолди. Оврўпага қайтгач, вайрон бўлган Францияда мен қиладиган иш йўқ деган тўхтамак келди.

У Швецариянинг Алп тоғларидаги виласига кўчиб ўтди ва диванда ётиб, ёни-га бешта телефонни қўйиб олиб, деворлардаги бебаҳо санъат асарларини томоша қила-қила тадбиркорлик ишлари билан шуғулланишда давом этди. Маълумки, пул ёнига пул келади. Морис отасининг мол-мулкига меросхўр бўлгандан сўнг ва Аме-рикада жуда катта миқдорда пул ишлаб олгач, ўша жуда оддий ва “қудай” усул билан бойлик орттиришда давом этди.

1950 йилнинг ўрталарида Ротшильдлар банкида бир воқеа содир бўлди — унинг қандай аҳамиятга эга экани муайян вақт ўтгандан кейингина маълум бўлди: ба-рон Ги Жорж Помпиду деган одамни ишга олди. Кейин маълум бўлдики, бу одам айнаи ўша камлик қилаётган, Гига сув билан ҳаводек зарур одам экан. У “Де Рот-шильд Фрэр”га узукка қўйилган кўздай ярашиб тушди. Жорж Помпиду 1911 йил-

да олис Кантал вилоятида ўқитувчи оиласида дунёга келган. Бу унинг касб танлашида ҳал қилувчи рол ўйнаган: Помпиду ёшлигида адабиётни ўрганган ва лицейда муаллим бўлиб ишлаган. Уруш бошлангандан кейин у ўқув юртини тарк этади ва де Голлга кўшилади, галабадан кейин эса анча тез суруятлар билан давлат хизматида юқорига кўтарила бошлайди. Аммо солиқ ўқитувчи бунга қаноат қилмайди. У Рене Фийон билан танишади, Рене унга дўсти Ги тўғрисида сўзлаб беради. Фийоннинг қистови билан барон Помпидунини хузурига таклиф қилади ва уни “анча истараси иссиғ-у, лекин ўзи анча маҳдудроқ” эканини кўради. Аввалига Ротшильд кўп йиллардан бери кўзлари нигорон бўлиб излаётган, аммо тополмай келаётган одами айти шу одамнинг ўзи эканини англамайди. Отаси Эдуарднинг ёнида Рене Мейс бор эди, Гининг ёнида эса шу чоққача ҳеч ким йўқ. Бундан ташқари, Жорж Помпиду Мейсга ўхшаб яҳудий эмас эди. Шунга қарамай, барон синаб кўрмоқчи бўлди. Уруш тугаши биланоқ ҳукумат мамлакатдан франкни олиб чиқиб кетишни тақиқлаб қўйган пайтдаги Ги бартер йўли билан савдо-сотиқ қилувчи бир компания тузган эди. Эндиликда бу бизнес аввалгидай тузук даромад келтирмай қўйган эди. Шунинг учун, “Соссьте Транс океан” бошқарувчиларнинг ҳар қанча олиб югуришларига қарамай мудом чўкиб бормоқда эди.

Бу янги ходим ўзининг қобилияти нималарга қодир эканлигини намоиш қилмоғи керак эди. Помпиду фирмадаги ишларнинг аҳволини тезгина ўрганиб чиқиб, “Трансокеан”ни қутқариш режасини таклиф қилди. Ротшильд бу режани дарҳол маъқуллади. Ги ўзининг дастлабки фикрини ўзгартирди ва Жорж Помпидунини ишга қабул қилди. Давлат хизматида Помпиду бизнес ва молия билан рўпарама-рўпара келмаган эди, лекин у ҳайрон қоладиган даражада ҳамма нарсани уқиб олар эди. Рене Фийон сиёсатнинг долғали уммонига шўнғиш ниятида Ротшильдни тарк этгандан кейин Помпидунинг юлдузли соатлари етиб келди. Гида Жоржнинг қобилиятлари масаласида ортиқ ҳеч қанақа шубҳа қолмаган эди. У Помпидунини “Де Ротшильд Фрэр”нинг директори қилиб тайинлади.

Помпиду бароннинг қўлида ишлагани сари барон Фийоннинг ҳақ эканига тобора кўпроқ ишониб борарди. Унинг янги директор билан муносабатлари аллақачон расмий жилоларини йўқотиб бўлган эди. Помпиду тез-тез Ферьерда меҳмон бўлиб турарди. Унинг Ротшильд билан жуда қалин дўстлиги кейинчалик сиёсий мухолифлари учун ғийбатнинг қалити бўлди. Мухолифат матбуоти Помпидунини бош вазирлик ўриндигини бароннинг қўллаб-қувватлагани туфайли эгаллаган дея бўхтон тарқатди. Бу гапда, албатта, бир чимдим ҳақиқат бор эди, чунки Ги де Голл билан анча иноқ эди, де Голл эса “Де Ротшильд Фрэр”нинг директори Жорж Помпидунини чин дилдан ҳурмат қиларди.



Аммо Жоржнинг қанақа одам эканлигини ипидан-игнасиғача билган одам — Гининг янги хотини Мари — Хелен де Зуальен де Ньевельванде Хаар эди. Бароннинг қайта уйланиши бутун ўн йилликнинг энг катта можароси бўлди. Гининг жозибадор Александан ажрашгани камлик қилгандай, унинг йигирма яшарлик янги қаллиғи ҳам ўзининг эри — граф Франсуа де Николайдан ажрашган эди. Янги қаллиқ иудаизм динига киришдан бош тортиб, католиклигича қолди. Ротшильдлар қавмининг тарихида ҳали бунақаси бўлмаган эди. Куёв билан келиннинг ўзлари эса никоҳларини ҳазиллашиб “сув билан ўтнинг иттифоқи” деб аташди. Ги ўз-ўзини ортда қолдириб кетгандай кўринарди. Бутун умри идора билан гольф майдончаси орасида қатнаб ўтган одам тўсатдан бутун оила учун номуносиб бир тарзда уйланишга аҳд қилди.

Худди Ги каби Мари-Хеленнинг ҳам боласи бор эди. У Франсуа де Николай билан қурган биринчи турмушида бир ўғил кўрган эди. Бу ўғли ҳам унинг ўзига ўхшаган католик эди. Бироқ тўйдан кейин кўп ўтмай, у 1957 йилнинг 27 декабрида Гига ўғил туғиб берди. Унга Эдуард Этьен Альфонс деб исм қўйишди ва ҳамма яҳудийлар жамоасини хурсанд қилиб, Ги ўғлини иудаизм динига бахшида этди.

Давоми бор

OF SUMMARY

In this issue the beginning part of the novelet Autumn's fool Moon of Pakistani writer Kartar Singh Duggal, the last units of famous Uzbek writer Uchkun Nazarov's novel "Term" which shows a tragically fate of the Uzbek people in 30 s of the XX century are placed. Our poem lovers can equantance with poems of famous Italian poet Jozen Kwazimoda and some African poets. Gai Svetoniy's historical essay "Kaligula" is also printed. Detective story lovers can read the continuation of G.Lotman's work "Rotshilds-bankers' kings".



**Ўзбекистон Республикаси
Давлат Солиқ қўмитасига
журналимиз фаолиятини
моддий жиҳатдан қўллаб-
қувватлага иш учун
чуқур миннатдорчилик
билдирамиз**

